

CONTENTS

Drefisrstivada - An Analysis and Critical Appraisal	1
Ram Murti Sharma	
The Advaita and I-Sense	,
Ram Murti Sharma	
The Advaitic Sat	17
Ram Murti Sharma	
The Rejection of Strä in Ramayana-Based Plays	23
Chitra-P-Shukla	
The Indian Music in Its Sources in the Samaveda	31
Narayana M. Kansara	
Hymus on Ratri in the Atharvaveda	35
R. D. Hegde	
A Unique Hariti Image from Gandhara	39
Usha Jain.	
Singare Vipralambhakhye	45
R. Sr. Betal	
A Note ou, Sanmukha: Kaarilkaya,	53
Lalit Bumar	
Luphia Junita Sri Miduars Is Thilosophy and Path of Sadhara	i 57
	;
Matanesand Pain Acomp	79
Perpar De lite Women Or Daching zagro - the Reie of Onjarat	81
and Antonio and an and a state of the	
Angel Helgele Bhalle - Ale a start start	
Photo Opisition of Verlager Produced date	89
for an and the second and the second second provide the second provider and	199
and the second	
Standings with a grant many strength of the property of the pr	5.103
	1997 - 1997 -
	1 115
Construction of the second	教育 2
	新行政

DRSTISRSTIVADA - AN ANALYSIS AND CRITICAL APPRAISAL

Ram Murti Sharma

(A study of Advartic viewpoint regarding the dual worldly creation, a very well elaborated concept of post-Sankara period) significantly the views to be taken into consideration are :-

(i) That Prokasananda, a post-Sankara Advaitin, understands by Drainstituada, that creation is dependent to perception,

(ii) That scholars like S N Das Gupta & Hiriyanna find that Dratisrguväda is not an old concept and that it has never been admitted by Saúkara

(iii) That it is much similar to the Vijňānavāda Buddhism enunciated by Vasubandhu and Darmakītti and that it is a solipcist's view.

(iv) That there is a contradiction in Sankara's philosophy regarding the fact that at one place, in the Māndūkyakārikā bhāsya, Sankara likens the experiences of the waking state to that of dream state and at another place in his Brahmasūtrabhāsya he maintains that the experiences of the waking world can never be parallel to the experiences of the dream state.

(v) That Dystysistivada is parallel to the Abhāsavāda of Sureśvarācárya, a prominent pupil of Šankarācārya

Now let us first ponder our attention on the meaning and philosophical significance of the concept Drstisrsfivada.

To speak about the background of the concept, it can be said that "Brahman is the ultim the reality and the world is an illusion", is the mann thesis and advocacy of the scholars of Advata Vedänta. To prove further their thesis and to explain the status of world appearance, the tenet tike Abh/ssaväda, Avacchedaväda, Pratibimbaväda, Adhyšsaväda, Drašiyrsliväda and Systiidrstiväda have been taken in view by the Advatic scholars. The basic structure of Drg isgrivada is as old as the Upani-

Sambodhi Vol. XII- 1

sads and Sankarācārva as we will consider latei. The Drstisrstivado means that the existence of world objects dispends upon perception and as soon as we cease to perceive them, they dissolve into nothingness This is according to Prakasananda, the author of the Vedantasiddhanta muktavalit To elaborate further it can be said that creation is the result of subjective perception So, for a Drstisrstivadin, there is no exis tence of worldly things prior to this perception. For example, for the perceiver of lose, there is no rose before its perception and after the perception ceases, the rose is no more Thus the chief propounder of Drstisrstivada, Prakasananda to totally danies the independent existence of the world objects without perception Therefore in his view, the cognition and the congnized objects are not different. He believes that the universe, animate or manimate, which appears in consciousness, is nothing but cognition Thus it is the main thesis of Prakasananda that the exte rnal objects do not exist when they are not perceived. So in the absence of perception, there is no difference between the cognition and the cognized. In this state, the existence of worldly objects is mere mental. In support of this thesis, Prakāsānanda argues² that perception as a proof is not competent to establish a difference between itself and its objects. He observes that awareness is not competent to grasp the quality (the difference between awareness and the objects) in objects its awareness.

It can be further added in this regard that the difference between the awareness and its objects is a quality of awareness.

Prakatamanda says that if one thinks that the apprchended difference is complex (difference between awareness and its objects) and if the complex is taken, a quality existent in the object, then it will be assumed that it must decidedly depend upon itself being a constituent in the complex, difference between awareness and its objects) which will bring out the fact that awareness becomes aware of itself by being aware of itself This will be the nature of awareness. But the Drafisrsfivadiun thinks that this will be the logical fallacy of self-dependence Again he says that if one argues that the complex quality (difference between awareness and its objects) ssubject of direct perception in the object when the senses come into contact with the objects, in that case it will be understood that the complex quality existed in the object even before

V.S.M 26, Arther Venus edition, Varanasi, 1975 V.S.M. 26, Tadevam dissimilitätimakam jagat. Prakasaanada, Commentary
 Ibid (Pandit, 1889, pp. 247-249).

the awateness came into being Thus, if the perception of awareness is not competent to become proof for establishing the differense between the awareness and its objects, there is no possibility of an inference to prove the difference. This position of inference may be like this "The object is different from its awaieness, because the object has different qualities and characteristics". But this will not be proper, because an object can never have different qualities from its awareness. The Drsti srstivadin further argues that on the basis of Implication (Arthapatti). it is said that awareness involves the acceptance of something which is different from the awareness of which the awareness affirmed and this is because any knowledge is impossible without a corresponding of lect. Retuing the above arguement, Plakaśānanda says that for the inferential knowledge of an object, it is not necessary that the external object must be existent or perceived. In this way, the wholesome character of Drsfisrsfivada is that really, the awareness is not different from its object and the world is mere awareness I. Therefore perception is the cause of making a difference between the awareness and its objects. In his view the awareness of yellow and the yellow are not different

In this way, the existence of world reality depends upon perception. As a matter of fact, it is nothing more than the awateness This is why in Vedānta, the world has been described as the creation of Avidyā and thus false. Now a question further arises that if Avidyā is the creator of the world, then who is the creator of Avidyā? The answer is that 'Atman with its adjunct (Avidyopādhi) creates the posture of Avidyā or account of prior impressions of Avidyā and actually it is in this manner that \bar{A} tman with the adjunct of Avidyā and actually it is in this manner that \bar{A} tman with the adjunct of Avidyā and actually it is in this manner that \bar{A} tman with the adjunct of Avidyā and it can only be admitted in the objective world \bar{a} it can further be argued that \bar{A} tman with the adjunct of Avidyā, can imagine a perceptive thing but it can never imagine about the \bar{A} kāxā, Vayu, fire etc. and their order, which has been but automatically described by the scripture- ('Atmana äkāxāa sambhīta ākāsad vāyuh' Tariti. 2–1–1)

No doubt, there can be no imagination of Åkäsa etc and their order and so far as the scriptural statement-"Åtmana äkäs asambiūtah" is concerned, it maintains that Åtman and Åkäsa etc are non-dual and one. It is the superimposition (Adhyāsa) which proves the duality of Åtman and

^{1,} V.S.M. p. 18.

^{2.} Sıddhantalesa sangraha, Pariccheda-2, Acyuta, Kaśi, 2017

the awareness came into being Thus, if the perception of awareness is not competent to become proof for establishing the differense between the awareness and its objects, there is no possibility of an inference to prove the difference. This position of inference may be like this "The object is different from its awareness, because the object has different qualities and characteristics" But this will not be proper, because an object can never have different qualities from its awareness. The Drsti srstivadin further argues that on the basis of Implication (Arthapatti), it is said that awareness involves the acceptance of something which is different from the awareness of which the awareness affirmed and this is because any knowledge is impossible without a corresponding of lect. Returns the above arguement, Prakāśānanda savs that for the inferential knowledge of an object, it is not necessary that the external object must be existent or perceived In this way, the wholesome character of Distisistivada is that really, the awareness is not different from its object and the world is mere awareness 1 Therefore perception is the cause of making a difference between the awareness and its objects. In his view the awareness of yellow and the yellow are not different.

In this way, the existence of world reality depends upon perception. As a matter of fact, it is nothing more than the awareness This is why in Vedänta, the world has been described as the creation of Avidyä and thus false. Now a question further arises that if Avidyä is the creator of the world, then who is the creator of Avidyä? The answer is that 'Ātman with its adjunct (Avidyopädhi) creates the posture of Avidyā and account of priot impressions of Avidyā and ticulally it is in this manner that Ātman with the adjunct of Avidyā is the creator of the world of name and form Some of the 'cholars hold that the mental creation of the objective world.² It can further be argued that Ātman with the adjunct of Avidyā and it can only be admitted in the objective world.² It can further be argued that Ātman with the adjunct of Avidyā, can imagine a perceptive thing but it can never imagine about the Ākāša, Yāyu, fire etc. and their order, which has been but automatically described by the scripture- ('Ātmana ākāša sambhūta ākāsa vāvuh' Taitti 2-1-1)

No doubt, there can be no imagination of $\bar{A}k\bar{a}\dot{s}a$ etc and their order and so far as the scriptural statement-" $\bar{A}tmana\,\pi k\pi\bar{s}a$ sambhūtah" is concerned, it maintains that $\bar{A}tman$ and $\bar{A}k\bar{a}s\dot{s}a$ etc. are non-dual and one. It is the superimposition (Adhvāsa) which proves the duality of $\bar{A}tman$ and

^{1,} V.S.M p 18.

² Siddhäntaleśa sangraha, Paticcheda-2, Acyuta, Kāśi, 2017.

Aksis etc. and it is the Apaväda which negates the name and form and justifies the non-duality in all Even in the scriptures, the creation and the dissolution have been mentioned from the viewpoint of Vivarta and not from the final view point. Thus Drstisrstruadin's view that the existence of objective world is just like a dream and there appears to be a difference between the cognition and the objects cognized in dream state, but in reality, there is no object spart from its cognition and they worldly objects of waking experience are not different from the cognition and the philosophical thought of Sankarācārya, who exemplified the exist tence of worldly objects with the existence of objects of the dream state 2

Appayadi sita, the author of Siddhäntalesasangiaha, mentions anothe interpretation of Drshspshväda and says that the creation is mere imaginative and so the experience of the objects of waking state which att similar to the experiences of the objects of dream state are based or imagination and are never the subject of perception 3

There is another view of scholars who maintain that the world i nothing different from the self illumined knowledge. In this icgaid, the following verse has been quoted by Appayadikşita in his Siddhan ale sasaŋaha.

"Jnanasvarūpamevāhur jagadetadvīcakşanā, Arthasvaiūpam bhrāmyantah pašyantyanye kudrstavah"

Now, let us examine the abov views :

A—So fai the view of the Advartin Prakāštnanda that creation i due to perception (Drsfi) is concerned, it is not proper because th above view indicates that in the state of liberation, when there is no thing except Brahmanhood, there is no question of creation etc. There fore in that state, there would not be any scope for perception. But is not correct and possible This is because even in the state of liberation the juvannukta perceives the objective things as such, but he see them as false and for him they are not separate from Brahman 4 I this context, Sankarācārya's statement that a person, who has realize Brahman does not see any duality in the waking state like the sour sleep (Suşupti), even if he sees duality, proves that even in the state c

^{1.} V S. M. p 19 & 22.

^{2.} Śankarabhasya Gaudapadakarika 2-4, Vani Vilasa-Press, Kasi , 1942.

^{3.} Siddhäntaleiasangraha, Parieceda-2

^{4.} S. L. Pariccheda-2,

liberation, perception can not be denied. Therefore, Piakaiananda's view that creation is due to perception is not proper, because in the state of liberation, perception is always possible, but the dual creation has got no place at all Because in that state, it is all Bialuman and nothing else (Sarvam khalvidam Brahma) Chh. Up. 3141)

B—As regards the views that creation is mere imagination and that creation is nothing different from the self illumined knowledge, the two views have no place for phenomenal reality of the world, which is very much a fact.

To me, it appeals that dual view (Dvaita drsti) is the cause of manifold creation. It would amount that after the realization of Biahman the dual knowledge of world would be itself negated 1 From an advaitun it does not need any proof that in the state of Brahmanjaäna, there is no scope for the dual existence for worldly object. That state is purely the state of Biahman. This interpretation seems to be different from the previously mentioned interpretation of Praksánanda, in the sense that according to the former, the existence of worldly objects depends upon perception, while according to the present interpretation, as Praksánanda says. Needless to say that whateve the interpretative approach may be, in spirit, the above viewpoints are not against the Advaitie view. Hence there seems to be no scope to think otherwise as Das Gupta and other scholars do.

That Drshsrs'iväda is not an old concept and that it has nevel been admitted by Šankata2. Scholars like Das Gupta & others who find Drshsrshiväda in separate line from that of Šankara's, argue that the former does not admit the existence of the objective world, apart from its perception and thus in his opinion, the worldly things are real as far as perception is there, otherwise the world is not ing more than the ima gination and the dream, while Sankaräcärya, the advaitin supporting the point of phenomenal reality, approves the existence of phenomenal world.

They further argue and advocate that Śańkara has, refuted the philosophy of subjectivist, the Vijňāuavädin Bhuddhist and so how his line of philosophical thought can be similar to that of Drsfirstsivädin Here

^{1.} Jnäte dvaitam na vidyate, Gaudapada-Karika, 1-18.

^{2.} Das Gupta, Indian Philosophy.

it would be proper to say that in the eyes of Sankara, who very much believes in the external character of the world, the world is mere illusion and not only this, in his commentary of the Mandukyakarika (2.4), he says that the experiences of the waking state are similar to the experiences of the dream state He has also mentioned in his Brahmasūtrabhasya that after the realization of Brahman, there remains no scope for the operation of other means of knowledge like perception. The fact is that as soon as the state of right knowledge comes, the feeling of duality ends and therefore, in this state of non-dualism, there remains no reason, for the functioning of perception etc. Here one can raise a question that how Sankara can vouchsafe his position to say that in the state of right knowledge, the knowledge of Brahman, the functioning of perception comes to an end No body can deny the fact that even in the state of jivahmukti, the existence of the external objects and the sense of contact with them is quite natural. Then how Sankara says that in the state of right knowledge the functioning of perception etc. comes to in end !. Here the follower of fankara Vedanta will answer that no doubt the worldly objects remain as such in the state of real knowledge, but this fact is to be kept in mind that in that state there is no feeling like 'this is mine' or 'this is yours' and it is in this spirit that the operation of function etc. comes to an end in the state of real knowledge Actually by Sankara, the experiences of empirical state are likend to the experiences of the dream state, which seem to be quite real prior to the waking The save way, the experiences of waking state seem to be quite real prior to the state of final knowledge. But after the right knowledge, the experiences of waking state find no place at all

C -Commenting on the above Advaitie thinking, scholars fear to find a controversy in the philosophy of Sankara, and say that at one place, in Māndūkyakārikābhāsya, Sankara likens the experiences of the waking state to that of dream state and at another place, in his bhāsya of the aphorism "waldharmyācca na scapnādīnar" maintains that the experiences of the waking world can never be parallel to the experiences of the dream state 2 Really speaking this is not the case of self contradiction. Sankara in his kārikā bhāsya, when he describes the experiences of the waking state as similar to the experiences of dream state, stresses on the point that in the waking state, the experiences of the dream state are negated by the experiences of the waking state alone

Jägrad dijyänäni bhävänän vaitathyemiti pratijnä drysyatväditi hetuh svapnabhävavaditi digäntah, 1%, S. B. G. K. 2-4.

^{2.} Na svapnädipratyayavajjägratpratyayä bhavitumarhanti B.S.S.B 2-2-29

and not by another thing Lixewise in the state of real knowledge the experiences of waking state come to an end. So far as Sankara's bhasya on the aphorism "vaidharmyJacca na svapnādivat" is concerned, the Acārya justifies the fact that the experiences of the two states-the waking and the dream, can never be the subject of parallelism as the experiences of the dream state are mere imaginative and not at all phenomenally real. But this idea does not come in the way of admitting the fact that in the state of real knowledge, the knowledge of ultimate, the experiences of dream state, scenn to be entirely unreal like the experiences of dream state, And thus there is no justification in finding contradii ction in Sankara's philosophy. Thus it becomes clear that neither Dṛshi srabiacon different line from the philosophy of Sankara and nor it is self-contradictory.

It can further be added that Śankara and his followers like Prakāśananda are not subjectivist idealists because they also believe in the objective reality of the world. But they are also not purely objectivists, because they support subjectivism in the state of the knowledge of Brahman in which the world is mere mental like the city of a mirror.¹ In this way, it can be easily established that Sankarācarya and his followers like Prakāšananda, the propounders of Drştisrştivāda are beth subjectivists as well as objectivists. Sankarā statement in the Upodghām of tamah-prakāšavad virudālasvabībāvavoritaeetarabhavānupapatith ityatos matpratyavagocare vişaymi cidātmake yugmatpratyayagocaraya vişayava taddharmāmān cādhyasati" etc. also support the above statement.

Thus Dasgupta's doubt about the oldness of the doctrine $_{15}$ not proper, because being a Vedanic concept, it is as old as the Upanisads. It can not be doubted that the Upanisadic statement like 'Sarvam khalvidam Brahma' (Chha up 3-14-1) and 'Neha nänästi khicana' (Br. up, 4-4-19) etc. contain in themselves a clear background of Dręłisręłi thinking. It is a different matter, if it does or does not occur by name in pre-frakašanada philosophicał literature. The oldness of the doctrine can be judged by the fact that the basic idea of Dręłisręłista available in the Sambandhavärtika² of Sureśvaia, where it has been mentoned that as prince, who has been earlier brought up in the family of a herds man forgets himself as a son of herds man after knowing his princeliness so a Brahmajhāmin forgets about the external reality of the world after the knowledge of the Paramätnan. Also Jiwananda Vidya SAGAR, the

^{1.} Joad, Introduction to Modern Philosophy pp. 7-8, Oxford, 1925.

^{2.} Sambandhavārtika-223.

commentator of Muktavali, refers to Mandana's1 view which reflects the idea of Drstisrstivada Not only this, in later period, Amalananda, who flourished in 1300 A D. also supports the Drsfisrsfivada view, when he says that the scriptures which support the creation are not from the viewpoint of final reality, but they are meant to justify non-duality hetween the individual soul and Biahman.²

D-Further more, it becomes clear that the Drsfisrstivada is not similar to that of Vijnanaväda, enunciated by Vasubandhu and Dharmakirti, oi it is not solipcism as scholars like Hiriyanna3 and Das Gunta argue 4 Those scholars who find the Buddhistic Vijnanavada parallel to the Vedantic doctrine of Drsfisrstivada, also make an effort to prove Sankarācārva as a crypto-Buddhist. But to those allegators a simple answer of the Advaitu is substratum (Adhisthana) which is Brahman and which is never admitted by the Vijnanavadin. Apart from this, the world in Sankara's philosophy is phenomenally real and not merely an idea (Vijňana) as the Vijňanavadin supports. Therefore neither Sankaracarva is a civpto-Buddhist nor the concept-Drafisrativada is related to Viinanavada and hence we can say that Drshsrstivada is purely a Vedantic concept. It can be further maintained that Sankaracarya or his followers like Prakasananda are not purely subjectivists like Berkeley, 5 or solipcists, what meant a person who believes that mental states are the only things which can be shown to exist in the universe⁶. They are also not purely objectivists.

E But the Drstisrstivada is different from the Abhasavada of Sure svara in the sense that according to the former, the existence of worldly objects is dependent to perception while the Abhāsavādin takes the worldly things as real, till the realization of Brahman. Further, the Dustisrstivada tenet is not supporter of the Buddhistic subjectivism or the subjectivistic idealism of Berkeley and Hume in West. It is purely a Vedantic thinking and as old as the Upanisadic Vedanta, in its basic nature,

The scriptural statement-"Ekam sad viprā bahudha vedanti" also can not be delinked from the early history of Drstisrstivada, because it clearly states the final reality as one and one only. Some posterior Vedantic scholars to Prakāsānanda like Madhusūdana Saraswati, Appaya Diksita, and Nana-Diksita also have adopted the above line of thought in the treatment of this doctrine.

^{1.} See, Jīvānanda's commentary on Vedāntasiddhāntamuktāvalī, p. 8, Calcutta, 1935.

^{2.} Sastradarpapa, 14.4, Srirangam, 1913

Hiriyanna, Outlines of Indian Philosophy, p. 362, Allen & Unwin, London, 1932.
 S N. Das Gupta, History of Philosophy vol II, p 19, Cambridge, 1973.

^{5.} See Frauser's selection from Beikeley, Oxford, 1899

^{6.} Joad, ntIroduction to Modern Philosophy p 7 (Oxford, 1925).

THE ADVAITA AND I-SENSE

Ram Murti Sharma

The Advanta as it means is the philosophy mainly based on the tenet of ultimate reality, which is self illumined pure being, consciousness and the supreme bliss All else experienced apart from Brahman, is anātman and therefore unreal. Nevertheless at the empirical level, the states like 'I see' are experienced, which indicate the state of I-sense. Before the state of 'I-sense' is adjudicated, it would be distrable to consider the following points :

- (i) What is the state of I-sense (昭和34年) and how it distinguishes from 'I' (湖定現) I-hood (湖マ市)) and the ego (湖南省)
- (ii) In what sense, it is 'I-sense' Is it really a sense ? If not, why it is called as I-sense ?
- (iii) Where does the state of I-sense exist ? in Ātman, or Anātman or the internal organ (3時前時初) ?
- (iv) What is the force behind the state of experience of 'I-sense' and how does it function ?

Now let us opine it one by one :

Firstly, the state of I-sense ($\mathfrak{AR}\mathfrak{A}\mathfrak{A}\mathfrak{A}\mathfrak{A}$) is based on the Atman lumited by Ajääna and it is in relation to various types of perception like 'I see' or 'I do not see' Thus where the Ajñāna exists without any perception, it is 'I', but 'I', the egoistic feeling is there which is based on last impressions, the Samskäras, but there is no sensing like 'I see' or 'I do not see' and in this state of 'I' it is merely 'I' The feeling of 'I' is called I-hood (Ahamtā). The Ahamkāra includes activity and therefore it is different from 'I' I-hood and also I-sense, because in these states, the activity is not there. The reason is that action involves another thing which is possible only with Ahamkāra and not 'I-sense' which is the state of sensing or experiencing and not activity. It may be mentioned here that the Vedānta does not admit any activity in Atman. Further, the Ahamkāra, is a mode of Antahkāraņa. The state of 'I-sense', is the combination of 'I' and perception. Secondly the problem is that if in the state of 'I-sense' does \mathbf{really} 'I' acts as a sense like other outer senses. If it is so, is it (I) a Sense in real sense. Nay, not so. I'I' in the form of Antahkanana, does perceive itself and its modifications, vritis directly, but it is not a Sense. The senses are to convey about the objects. Thus the Antahkaranya is not a media like the outer senses and so it is not a sense and so to say it, as the eleventh sense, is not proper. If it were a sense, it Could not have direct perception as said above. It may further be emphasized that the Antahkaran is no called, because it is the sent of the function of

Thirdly, as far as the question of the substrate of 'I-sense' is concerned, it is 'Antakkarana, where the 'I-sense' exists It is because the 'I-sense' is dependent on the state of mind, the Vrtii, which exists in Antakkarana, But as the Upadésasihasri says, this must be remembered that it is Atman, who is the illuminator and it is also by means of the same that the internal organ is able to perceive.' Thus the power to reflect the objects and to become conscious of them does not exist originally in the internal organ, but is acquired by it with its relation to Atman. Why the Jiva, which has its nature as intelligence is not able to reflect the objects, is natural to query. But it is to be noted here that being limited due to its adjunct of Avidya, it is not independendly competent to reflect the objects, but through the internal Organ. As the author of the Siddhantalesa says, the Jiva by its nature is not directly related to the objects, but through the Antah-Kanaa.

Fourthy, it is the power of Ajāāna which is the primary base of the state of "I-sense." But where does the Ajāāna rest, is further to be known, because while the pure cit is itself illuminated and real knowledge, it cannot be the substrate of the organs because both are opposit to each other. But the Avaitn solves the problem in his own way and says that there is no opposition in pure cit and Ajāāna and thrus the opposition can be observed only, while the cit becomes opposit to the Ajāāna and distroys it only when it is reflected though the Vrtti. Originally, the Ajāāna jrests in the pure cit and there is no contradiction or opposition as said ab ove. In this regard, Väcaspati's opinion is different who says that the Ajāāna does not test on the pure cit, but con the Iva. The author of 'Vivaranaprameya ieconciles the above view of Yačaspati and finds that Ajāāna may be regarded as resting on the individius soul, in this respect that the abstruction of the pure cit is is

10

^{1.} Upadeśa Sähasri, XVIII, : 33-54, Taitt. Up. 11. 1.

with reference to Jiva "cimmātrāśritam ajāānam jivapiakāsapatitvāt jivāšritam ucyate" Vivaianaprameya samgraha (p 48). As a matter of fact, the feeling 'I-do not undeistand' or 'I do not know' seems to indicate that the Ajāāna is with reference to the knowing self in association with its feeling as ego or 'I' But this is not correct, because such an appearance is caused on account of the close association of Ajāāna with Antāļkarana, which is essentially the same as Vidyāranya in the Vivaianaprameyasatnāgraha (p 48) propounds.

The action of $Ajh\bar{a}na$ is seen on the light of reality, Biahman, and it is because of the same that the objects remain unknown to us till the abstruction is not dissolved by the states of consciousness. The action of $Ajh\bar{a}na$ is not only with regard to the limitless consciousness, but also with regard to the infinite bliss. The abstruction of the pure and infinite bliss is justified by the fact that though the worldly pleasures are experienced even when there is the influence of $Ajh\bar{a}na$ is there.

The Ajñāna has many states which constitute various individual experiences with reference to the diverse individual objects of experience. These states are called tūlajāāna oi the Avasthājñāna. Thus the state of consciousness or V₇tit removes a manifestation of the Ajñāna as tulājñāna areveals itself as the knowledge of an object.

The Jiva has the ego of experiencing the particular experience, but it is through the experience of the Antahkarana. It must be kept in view that the Jiva and Antahkarana are not two separate entities, but they are just the two states of consciousness, while it is in association with Ajnāna when the pure cit shines forth in association with Antahkarana, it becomes Jiva. It is the Antahkarana, which experiences the objects and it is the Jiva who has the egoistic feeling of that experience. It may further be added that the Antahkarana being self-luminous self reflects itself, in the cit. Therefore, in Advaita, in the state of 'I-sense', the two elements of the self, the consciousness and the Antahkarana are in a fused position. Again the state of 'I-sense', is the state of union of the real and unreal :

सरवाजते मिथनी क्रत्य अहमिदं भमेदमिति नैसगिको Sयं होकःयवहार. (B.S.S. B.1.1.1.)

Samkara, the great exponent of Advanta has explained the above state of "L-sense" through his exposition of the theory of Adhyāsa. As the Antahkarana has the blending of the association of last and present inc, the super-imposition of real on unical and unical in real takes place. Here again arises the problem of the substratium of the Adhystas of Anfatman, or Atman As some scholars observe, is it Antahkarana or liva? Antahkarana can not be the substratium of Anfatman because it is itself Anfatman. Therefore, the Advatum, Sankara explains that Prutyagitma, the interior self is the substratum on which the attributes of sense organs and the internal organ and other anfatman objects are superimposed.

2.3.५२४२२ प्रत्यास्तात्वधि अनगरमध्यामः । ...ण्यमतुः प्रस्यप्रितमझेपस्त्वप्रचार-गांश्वभि प्रश्नासमन्द्रध्यस्य तं च प्रत्यतास्मानः चयताक्षिणं तट्विपर्यं वेणान्तःकरणादिष्त्व-ध्वरुमांतः ।

(B.S.S.B Introduction)

Therefore it becomes clear that the substratum of the Anatman objects is Atman and not the Antahkarana. It also proves that the subject of the Adhyäsa of "1-sense" is Jiva and not the Antahkarana.

(अहांगेदं ममेदमिति नेमर्गिकांड्यं लेक व्यवहार:) ।

According to the Vedantic view, the knowledge of superimposed is unreal and only the knowledge of the absolute is real and permanent. Thus the "1-sense," being superimposed, is not the real knowledge, like the erroneous knowledge of silver superimposed on conclushell is not real and it is anirvacaniya, being different from permanent real and permanent unreal (Alīka) both Here it is noteworthy that the example of counchshell-silver is not proper to be the example of illusory reality, the Pratibhasika satta, as scholars generally take it. To my mind, the conch shell silver example appeals to be the example of phenomenal reality (ज्यावहारिक सत्ता). If we go through the process of erroncous knowledge of conch-shell silver, we find that the perceiver of the erroncous experience-this is the silver (बंदे रजतम ' takes the conch shell silver as the phenomenal silver of which ornaments like ring or ear-ring can be made of. But when the perciever proceeds on to pick up that silver, he finds that the silver is not there, and he sees mere couch shell there and thus he says that "this is conch shell and not silver," the Vyävahanika one. So, in this state of real knowledge of conch shell, the existence of the phenomenal silver is negated. In this analysis, there remains no scope for illusory or prätibhäsika satta at all. It is the phenomenal silver which is mistakenly perceived and so it is negated by him after the right knowledge of conch shell To support this view. Vimuktatman can be quoted, who says .

ज्यायहारिकस्येव रजतस्य निराकृतत्वात् । (Iştasiddhi)

12

Therefore, there is no necessity of accepting the Vyāvahārika sattā as such. In this way, the 'il-cense' also is a phenomenal icality which is negated as soon as the right knowledge is acquired. This point, we will take into account, while dealing with the state of 'il-sense' in Mukti.

It is to be further taken into account that the state of "I-sense" is based on the concept of Vrtti, the mode or the modification of mind.1 As a matter of fact, it is the characteristic of our object of consciousness that it cannot reveal itself apart from being manifested as an object of cit through a mental state, the Vrtti. Therefore, although the Vedanta takes all objects as mere impositional, yet their experience is possible through specific sense contact and a particular mental state, the Vrtti As the Vedanta-paribhasa propounds, the Vrtti is the modification of mind, the Antahkarana It is the pure consciousness which makes the basis and essence for the appearance of all the objects and also the consciousness which manifests through the various mental states. Thus the pure-consciousness is the basis for the whole phenomena and it also interprets the objects by its reflection through the vitti Thus it is to be understood that though the internal organ is said to shed its lustre on the objects and to reflect them, it is actually the Atman that reflects in it. Here the Vedantic view is similar to Samkhya which accepts that Buddhi and Manas are in themselvers unintelligent and they derive the power of intelligence from their preximity to Pulusa. In Vedānia, the Atman has taken the place of Purusa In fact, Atman is the illuminator and by means of it, the Antahkarana becomes the perceiver of all the objects. Thus it is through the mental state that the state of "1 sense" is experienced. As earlier stated, Atman is the ultimate consciousness and all pervading. But the determinate knowledge presupposes the modification of the pure and ultimate consciousness into Pramatr caitanya (a subject who knows). Plainana caittanya (the process of knowledge), vrtti (the modification of internal organ) and the Visaya cantanya (the consciousness determined by the object cognized) The Antahkaiana undergoes changes, when it comes into contact of the objects. Thus the modification which reveals an object is called Vrtti. As matter of fact, nothing is within the reach of it tattva, the light of reality, but it is on account of the view of Avidya, that an object is not perceived by it and it is the Vrtti which is able to remove the obscuring yell and it is through the process of Vrtti that the objects are perceived as such But it is needless to say that the self-illumined cit is the base of the phenomena as well as the interpreter by a reflection

अन्तः करणस्य पारेणामनिकोषो वृत्तिः ।

Vedánia-paribhāsā I.

Ram Murti Sharma

through the mental states Thus Vidyāranya, in his Pañcaduśi ightly

बुद्धितस्त्यचिदाभासौ द्वावर्षि व्यान्तुनो घटम् । तत्राज्ञान थिया नश्वेदाभासेन घटः **स्पुरे**रेत् ॥ Pañcadash, VII.91.

(Both the intellect and the consciousness underlying it, come into contact with the jar. The Intellect destroys the ignorance and the underlying consciousness manifests the jar.)

So, now it becomes clear that it is due to Adhyasa and the process of Vrtt that a person experiences the state of "I-sense"

It is again to be pointed out that the state of "I sense" is experienced in the waking and the dream state and also the state of spiritual mode "He ABIFER?' but its experience in Susupti and Mukti is to be further observed. The state of I-sense in the waking and dream state is quite clear, because of the existence of Vrtti in these states in the waking state, the objects exist materially, while, in the dicam state, their existence is no more. Now it is to be seen, if the experience of " I-sense" exists in Susupti or not. The post-susupti expression- Hara मस्वाप्स न किव्चिदवेदिषम्" (I had a sound sleep, but I do not know any thing) seems to prove the experience of I-sensing, in the state of Susupti, because the post-sound sleep experience of happiness, can not be justified without admitting the state of 'I-sense' in Susupti. If the existence of 'I' is not admitted in Susupti, then who can be said as the experiencer of the happiness (Hern). This makes evident to believe the experience of "I-sense" in Susupti. But if it is not admitted, then the problem of the existence of 'I' in Susupti arises. It is very well understood that it is the Antahkarana, which expriences the pleasure and pain of the waking or the dream state and it is after the experience that the Antahkarana expresses, its I-sensing in various away, accordingly. But while is Susupti, the Antahkarana is dissolved into Ajnana, which rests in Atman, there, in the absence of Antahkarana, how the I-sensing can be proved, in Susupti, without the modification of mind. As earlier stated, the process of Vrtt1 is necessary for the experience of "I-sense". The same way, while in Susupti, the Antahkatana is dissolved, into Ajnāna, there is no scope of Vrttı and thus the I-sensing is not possible at all and also the post Susupti experiences, like "I had a sound sleep" are disproved . This antithesis creats a problem for the Vedantin, who maintains the experience of "I-sense" The Vedäntin, quitens the above querry by explaining that the expression 'I had a sound sleep' is

14

based on the अग्रानश्चलि of that state, the state of Susupti and it is due to the samskāra that one expresses—''I had a sound sleep''. So far as the post-susupti negative experience,—''I did not know any thing'' (न किश्चिंगचेरियम्) is concerned, it is based on the चात्रानश्चलि of the sound sleep (खुल्मि). Therefore, in Susupti, the experience of ''I-sense'' is not possible, because of the dissolution of the Antahkarana into Atman. Thus the experience of ''I-sense'' is possible, in the state of waking and dream, but not in Susupti

With regard to the presence of V_ftti in Susupti, the following statement of Sadānanda deserves consideration :

तदानीमेतावीश्वरप्राज्ञो चेतन्यप्रदीप्ताभिरज्ञ नवृत्तिभिरानन्दमनुभवतः

Vedantasara, 8

This statement of Sadānanda seems to be contradicted with his own while differentiating between the Nirvikalpaka and Suşupti, he further says :

ततः चास्य सुषुप्तेः च। मेदशङ्का न भवति । उमयत्र इत्यमाने समानेऽपि तत् सद्मावानद्-भावमात्रेणानयोभैदीववत्तेः । ¹

Here the text अतिसक्ष्माभिरशानवृत्तिभिः appears to be in contradiction with the prior statement which reads : अज्ञानवृत्तिभिः आनन्दमनभवतः । A fine commentator of the Vedantic thought, Jacob also noted this contradiction very carefully, when he said - "The statement here in text and commentary as the non-existence of the Vrtti in sound sleep, seems to be in opposition to that in (section) eight, where it is said that Isvara and Praina experience pleasure during sound sleep." In my opinion, the above contradiction does not seem to be proper on the ground that the text -- "अतिसक्ष्माभिरज्ञानतवृत्तिमि: ' indicates impression (संस्कारs) and this we understand by the expression आतेस्क्माभिः and thus there is no contradiction between the above two statements The question further arises that if in sound sleep, the Vrtti is not there, how the experience Hangy stearter comes after sound sleep. Because the absence of Vrtti in sound sleep also proves the absence of Antahkarana, the enjoyer of pleasure and pain, which merges into Atman. Here it can be mentioned that the pleasure felt after the Susupti in the expression "I had a sound sleep, is based on the impressions (remirs) and again the pleasure is the outcome of the non-existence of pain in that state.

How the state of "I-sense" is experienced in the state of spiritual Vrti "Aham Brahmäsmi" further deserves our account. The problem is, how the nameless and formless Brahman can become the object of 11 as it is expressed in the Mahāvākya "Aham Brahmäsmi." It is to be further stated that the state of "Aham Brahmäsmi" which indicates

^{1.} Vedāntasāra. 62

the state of '1' as Biahman is guestionable, because in the state of Brahmanhood, there is no scope for dual sensing like "Aham Biahmäsmi". Now let us examine the state of 'Aham Biahmäsmi" in the light of the above problematic discussion. As regards the problem that how the absolute Brahman can become the object of '1' is answeld by the Vedāntin to say that the object of the Vrtit "Aham Biahmäsmi" is not pure Biahman or the absolute, but Biahman with adjunct of Ajañan.

As regards the experience of "I-sense" in the state of "Aham Brahmasmi", in it the Vitti illumined by the reflection of pure conscionsness makes the supreme Brahman identical with the individual self. its object and destroys the ignorance pertaining to Brahman and this he comes the state of Brahmajñana. What becomes of the Vrtti-"Aham Brahmäsmi", the base of "I-sense" after the Biahmainana is obvious to query. To this, the Vedantin's answer is that as a cloth is but, when the threads containing it, are burnt, so all the effects of ignorance are distroyed, when their cause, the ignorance is distroyed. So after the state of mind, the Vrtti "Aham Biahmāsmi" is ended and it remains Brahman only, in the end, just like as the image of a face in looking glass is resolved in to the face itself, when the looking glass is removed. Again it can be said that as the light of a lamp cannot illumine the lustre of the sun, but is overpowered by it, so consciousness reflected in that state of muid, is unable to illumine the supreme Brahman, which is self effulgent and identical with the individual self and is overpowered by it So, the above state of "Aham Brahmāsmi" can be said as the state of experience of "I-sense" in Advantic system. But in the final state, the state of liberation, the state of experience of "Isense" is to be further examined. If there is scope for I-sensing, in that state or not ? In fact the state of I-sense indicates duality and the experience of Anatman. But in the state of liberation, all duality comes to an end for the liberated and he becomes one with Brahman. In this state of non-duality the dealing with material objects is entirely stopped, cannot be said, But, it can be emphasized here that in the state of invanmukti, the jivanmukta percieves the worldly objects, but is not involved in them, he does live in the dual world; but for him, there is nothing meaningful, except the non-dual Branman and it becomes the state of Advaitanubhuth and not the state of 'I-sense' The scriptural statements like 'sa caksūracaksuriva' explain the same view point. Also Samkara in his Upadesasähasri :

Susuptavajjägiati yo na pašyati dvayanca pašyannapi cädvayatvatah tathā ca kurvannapi niskijyaśca yah sa ātmavinnānya itiha niścayah.

16

THE ADVAITIC SAT

Ram Mutri Sharma

The Sat admitted by the Advaitins, is the prime base of the tenet of non-dual reality of Brahman. As is generally mentioned, to a certain extent, the word 'real' or 'existent' is not proper for the Advaitic sat. because it is not real like the reality of worldly objects or existent like them. By the Vedantins, Sat has been specially propounded, according to their frame work of Advaita philosophy. The Vedantins like Samkara had laid a great stress to propound the concept of Sat, because prior to them, the Buddhists had tried to condemn the philosophy of being. enunciated by the Upanisadic Vedanta. Thus the main contribution of the Vedanta is, to propound the philosophy of Sat, with the aid of the doctrine of Mava. contrary to the Buddhists. Although the word 'sat' has been mentioned in the Vedas¹, the Brahmnas,² the Aranyakas³ & the Upanisads.4 the Gita, the Puranas, the Tantra & the earlier philosophical texts like the Yogaväsistha, the conceptual propounding & the treatment of the tenet of Sat has been accomplished by Samkara alone. In the Reveda, the word Sat has been used in the sense of basic reality & in the Satapatha & Taittiriya Brahmana, Brahman the source of whole creation, is said as Sat. Sayanacarya, while commenting upon the Rgveda says that neither the Alika asat like here's horn nor the existent sat like the worldly objects, can be said as the source of creation.5 This comment of Savana also indicates to believe the eternal and anirvacaniva Sat, as the cause of the whole creation. The Aitarevaranvaka also describes Brahman as the cause of the world & the Sat, Cit and Ananda, are the chief characteristics of the same. The Upanisads which are the foremost and basic texts of Philosophy, mention about sat at various places in a variant manner. In the Chandogyopanisad, sat has been described as the basic reality & as an eternal truth. The Brhadaranyaka uses the word sat for Brahman & also for eternal truth The Maitri-Upanisad mentions

2 Satapatha Brähmana, xi. 2. 3. 1. Taittiriya Brähmana, ii. 8. 9. 6.

Sambodhi XII---3

¹ RV. 1. 164. 46

³ Mangal Deva Shastri, Aitareyāranyakaparyālocanam, p. 15

⁴ Br. Upa. 11. 3. 1,

⁵ Sāyanabhāsya, Rgveda, x. 129. 1,

sat as an adjective of Brahman and the Piaśna uses the word foi existent sat In the Bhagavad-gita, the word sat has been used for both, the eternal truth & the existent reality The Gitā, also uses the word sat for a noble action So far as the Purānas are concerned, they use the word for various senses like Paramātman, Šākti & the existent Sat. In the Saivigamas, the word has been used for Siva, the Supreme reality, while in the Šāktāgamas it has the sense of Sākti. The Yogavāšiştha, a most significant text of Indian philosophy describes the truth (ara) as eternal.¹ But the author of the Yogavāšistha has found the Sūnya of the Buddhıt & Brahman of the Vedāntus parallel.² Therefore the philosophy of the Yogavāšiştha, which has crypto-Buddhistic tendency, is contrary to the philosophy of sat or Brahmavāda of the Advautin.

From the viewpoint of the Advaitic sat, the sat Tativa of the Upanisads, is very much relevant, because it has given a clear background for, the sat of the Advaitin. Among the prominent Advaitins, it was Samkarācārya, who elaborated the idea of the Upanisadic sat, in the form of a doctrine.

But prior to Samkara, Gaudapādācārya, being a prominent Vedāntic Acārya, made an exposition of the Advantic thought though in a Buddhi stic manner. As the Upanisadic philosophy enunciates, Gaudapäda also propounded the concept that the creation is originated from sat through Maya Thus in his Karika (iii. 27) the word sat means the supreme reality or Brahman. It may also be pointed out, that in the above referred Karika, sat may also carry the meaning of existent sat. Samkara, in his commentary, has referred to both the senses. Nevertheless. keeping in view the context and doctrinal appropriateness the former sense of Brahman or causal reality is justifiable and proper. In this way, Gaudapada's view regarding the philosophy of sat, is quite similar to Samkara's understanding, but Gaudapada's thinking of the falsehood of the world (anfragaira) does not completely fit in the net-work of Samkarite Advaita, because of the similies of Gandharvangara3 dream (syapna) or the son of a barren woman etc. given by Gaudapada, in his Karika to prove the falsehood of the world. This notion of the falsehood of the world, is not acceptable to Samkaia as is clear by his

¹ आदावन्ते च यन्तिस्य तत् सत्यमिति । Yogavasisha v. 5. 9.

² यच्छ न्यव।दिनां शून्य' ब्रह्म ब्रह्मविदां वरम् । Yogavasistha v. 87. 18.

³ स्वप्तमाचे यथा हल्टे गन्धर्वनगरं यथा ।

तथा विषयमिदं दृष्टं वेदान्तेषु दिचक्षणि। ॥ Gaudapada Karıka, ii. 31.

commentary on the Brahmasūtra (बैपगप[बन् न स्वाहियन्)] in which he clearly says that the experiences of the waking world can nevel be parallel to the experiences of the dream state. Here Satikana's commentary makes it evident that the waking world is not unical like the son of a barren woman or hare's horn etc. & that at the empirical level, it is very much real.

Samkaracarya, the main propounder and an advocate of the concept of sat has admitted it as an absolute and ultimate reality 2 It is nondual as well as supreme. There is nothing apart from this sat, the reality. Because it is eternal, different from the reality of material & worldly objects For it is all in all, therefore, no object has its independent status. This sat is the substratum (Adhisihana) of all the worldly and sensuous superimpositions, which are asat. As in the example of Sukti Rajata, the Sukti is the substratum & the Rajata is unreal, so in the case of sat Brahman & the world, Brahman is the only reality & the world is unreal. In this regard, one can object & say that in the example of Sukti Raiata. the silver does not exist at all in the Sukti, while the world and its objects very much exist. But it is not proper to argue, because in the state of Brahma-mana, the non-dual reality the dualistic knowledge of the objective world is completely negated. This is why, the above state is called the state of Brahman, Mukti & the state of truth and knowledge In this context, it must be mentioned that the state of Paramarthaintana or non-dual reality does not mean annihilation of the material objects; it only means that they are not apart from the Adhisthana or Brahman. In this manner, Samkara's philosophy 15 the philosophy of non-duality in duality. Accordingly in his Upadesasahasri, he says :

> सुदुर-तबज्ज्ञाव्रति यो न पश्यति दयं च पश्यन्तपि चाद्रयास्त्रतः । तथा च कुर्वन्नपि निष्क्रित्रयं यः स आरम्।वेम्नान्य इतीह निश्वयः ॥ Upadesasabasri 10.13

Now it also becomes clear that the phenomenality of the world is admitted by the Vedantin. prior to the state of Brahmajňana only.

While taking note of the concept of sat, it must be kept in view that Samkara has used the word sat for indeterminate Brahman & not the determinate Isvara, because the indeterminate Brahman is the substratum

Brahmansütra Śankarabhasya ii 1 2

^{1.} Brahmansütra, ii. 2 29

प्रकल्पेण हावस्थितो योऽर्थः स परमार्थः ।

of the universe and not the determinate Brahman. As fat as the Samkarite definition of sat is concerned, it has been defined to say :

''यद्विषया बुद्धिर्न व्यभिचरति तत् सत् ³⁷¹

In his Tauturiyopanişadbhāsya also Šamikaiācārya has like-wise defined the truth, while he explains

*'सस्थमिति यद् रूपेण यन्निधिचतं तत् रूप न व्यभिचरति ।²

Thus the final truth or sat 11 Sankara's view 15 unquestionable ulti mate & supreme. It is non-dual Brahman and substratum. Sankarācārya. to justify his viewpoint regarding sat, further says that every thing apart from sat or reality is unreal (सत्रोऽन्य्रेडरूतल्यम् B.S.S.B., in 1. 13)

Here, this is to be particularly mentioned that while Brahman is said as the ultimate reality, to explain the unreality of the world, it must be kept in view that, even in the state of Brahmajhana, or Jivannuku, the worldly objects reamin as they are, but the difference is that unlike the state of ajnana, in the above state, the Jnanin does not have the dual view & for him, there is the realisation of Brahman in every thing. The state of world has been explained by the Vedantins very cautiously & minutely, to say that it is neither sat nor asat, neith er sat-asat nor different from sadasat. It is not sat, because it exists phenomenally, it is not sad-asat, for nothing can be both, sat and asat. It is also sadasat, because it is unreal from the view point of per manent reality and real from the view point of complete unreality (Alt katvat). It otherwise proves that it is very much sat from the view point of empirical reality. One may further question, that if it is taken as sat, then where remains the scope for the falsehood of the world. The answer would be that it is through the concept of anfine that the world is not taken as unreal hare's horn or as real as Brahman.

Some of the Vdāntins like Madhusūdana Saraswati, who are postertor to Šankara, propounded the theory of falsehood of falsehood to maintain the tenet of ultimate Advaitic sat.³ Madhusūdana's argument is that if merely the falsehood of the world is justified, then it indirectly proves the real state of the world, which is proved as false by the Vedāntins like Šankara and so it will prove the duality of Brahman and the would.

¹ S. B. Gitä, is. 16.

² S B. Taitti. Upa. 1i. 1,

³ Advaitasiddhi, P. 407, 413. (Nirnayasagar)

Therefore Madhusūdana, is his Advaita siddhi, says that the falschood of falschood is very much necessary to negate the reality of the world. No doubt, one side of Madhusūdana's argument seems to be improper on the ground that if the falschood of falschood is admitted, it will, on the other hand, justify the reality of the world & thus the tenet of Advaita can not be proved. In this manner, it seems to be convincing and proper, if the falschood of falschood, it may further be emphasized that after the realisation of Brahman, the falschood of world, is automatically proved for the jfainin and then there remains no scope for arguing the falschood of falschood. Therefore the logic put forth by Madhusūdana Saraswati can not be said valid.

So for, mainly two types of sat have been taken in view, i. e. the Päramärthika and the Vyāvahārika. In relative terms, the Vedānta has also referred to the third type of sat the Pratibhasika. The erroreous appearence of silver superimposed on the conch shell, is the example of Prātibhāsika sat. It is called sat, because it appears as real, but as a matter of fact it is not real at all. It is noteworthy that even the Prätibhasika sat, illusory reality, can not be experienced without its substratum, which is couch shell in the example of conch-shell-silver. The substratum is sat and Brahman in the case of the experience of world. Thus the concept of sat is the main thesis of the Vedantin. The sat Brahman has cit and Ananda, as its main characteristics. It is surprising that over-looking the above characteristics, of Brahman S.N. Das Gupta, a noted scholar of Indian philosophy, has found the Brahman parallel to the Sūnya of Nāgārjuna. He says "His Brahman is very much like the Śūnya of Nāgārjuna".1 As the Yogavāśistha has also mentioned the Brahman of the Vedanta, which is sat etc. can not be described as Sūnya or the Vijnana

Sankara, the propounder and advocate of sat, Brahman has refuted the idea of unreality regarding Brahman, saying 'दिग्देशगुणगतिफल्मेदशुम्ध हि परमार्थ सहद्र वहा मन्दबुद्धीनामलदिव प्रतिमाति'2

In this way, the Paramārtha sat of the Vedāntian, is consciousness, upreme bliss, absolute. without the distinction of knower and known, beyond the approach of senses, eternal and one. Neither there is luality and nor the approach of the Sāstras. It is only known by these who intute it.

¹ History of Indian Philosophy, vol, 1. P 493.

² Prästävika, S. B Ch. Upa. vili. 1. 1.

THE REJECTION OF SITA IN RAMAYANA BASED PLAYS

(up to 17th Century)

Chitra P Shukla

Välmiki was a contemporary of Rāma and he depicted the life of Rāma as he interpreted. Though the form selected by Välmiki was a narrative epic, Rāma's life proved very effective for a drama, because conflict, external or internal, is the essence of drama. The concept of Sanskrit drama demands that the plot should be well known and the hero should be noble. The conflict between love and duty in Rāma's life was well known, and it gave a sweet and pathetic dignity to Rāma. Rāmacarita provided plots for the sentuments of Vra and Šrigāra to Sanskrit dramatists. We will examine Sitā's tyāgā.

Stiā is rejected thrice in the Rāmāyana: in Lankā, in Ayodhyā and in the presence of all the people at the time of the Horse Sacrifice. Rāma, though very anxious, rejects Stiā, when she is seen for the first time after his victory over Lankā He experiences mixed feelings of joy, nervousness and anger. Rāma is very harsh towards her and says :

> 1 प्राप्त वारिकल्देहा मम प्रतिमुखे स्थित। । दीवे ने त्रावुरस्वेव प्रतिकृत्वास मे हदम् ॥ १७ ॥ तद् गच्छ बम्पनुसातां यवेग्टं जनकारगंचे । एवा दशं विशो मझे नार्थमस्ति न मे त्वया ॥ १८ ॥ कु युवान् द्वि कुले जाताः स्तियं परस्क्वेथिनाम् । ते तस्वी पुनरादधास्तुस्केस्वेन चेतता ॥ १९ ॥ रावणाइवभिष्ठष्टा स्था दुग्वेन चक्षुवा । क्रषं रखां पुनरादयों क्रुके व्यवदिशम्हदूत् ॥ २० ॥ नहि रचां रावणो हप्दया दिग्वरूपो मनोड्राम् । मर्वयेत चिरं सीते स्वप्रदे परिवविनीम् ॥ २४ ॥ (रामायण 6-103 p. 767-768)

You, with your character open for criticism, have come to me. I lislike you just as a lamp is disliked by a person with eye disease. So,

The Vsimiki-Ramayana Critical Edition (Vol. VI) Yuddhaksinda, Oriental Institute, Baroda (India) 1971

now. O Daughter of Janaka, i allow you to go where ever you want. Here are all the ten directions Good lady ' I have nothing to do with you. Who, born in an illustrious family, and with a bright career, will again accept a woman who has suayed in another man's house? and that too, with a friendly attitude? You, have fallen from Rāvana's lap - you were the object of his wicked eyes. How can I accept you? Surely (my acceptance) will bring infamy to my great family. O Sitā, when you have stayed in his own house, Rāvana, surely will not spare you with heavenly, attractive beauty.

Sita is shocked by these words and says :

(कि मामसदश वादवमीर्ट्स ओचरावणम् । इक्षं आवपसे चोर प्राकृतः प्राकृतातिय ॥५।। त त्याइनिः ग्रहावाही यथा प्वमवाच्छनि । प्रत्यं गच्छ मे येन चारिवेषेत ते यपे ॥६।। पूपक्स्स्रीणं प्रचारेंग वाति ग्रंवं परिषद्मे । वरिस्वजेमां श्रद्दां त्यादि तेडद्दं परीशिता ॥७॥। वर्वद त्यावस्त्र्यं त्याप्राप्यपति ॥८॥ इत्यक्तोने न तेव दैवं त्याप्राप्यपति ॥८॥ स्त्रचीत्यु वत्यमे इदयं पवि वरीते । वराचीत्रेवु तावेषु कि करिप्याप्य-१भिसी ॥९॥। ख्व संयुद्ध भावाक्य लंखर्गे च मानद । वयद्दं ते न विद्याता हता तेनान्ति शावसम् ॥१०॥ (रामायण 6.104 p. 769–770)

O Brave one, why do you tell me these unbecoming words which, I cannot tolerate to here, like any ordinary man to an ordinary woman? I am not as you think of me. Be assured, I swear by my character. You doubt women by their behaviour - if you know me, give up this dout t,

O Lord ! if my limbs touched him when I was helpness, it was not due to my wish. The fault was with Fate. My heart, which was under my command, was fixed on you only. What could I do when some other person was the master of my body? If with all our life long company and contact, you have not known me, I am undone for ever.

Her arguments are very pointed. If you did not love me, why did you send a message with Hanumân? I would have put an end to my life if I had known this reaction of yours. She again says :

24

¹ The Välmiki - Rämäyana Critical Edition (Vol. VI) Yuddhakända, Oriental Institute, Baroda (India) 1971

ैस्वया द नरशार्मू छ कोधमेगमूवर्तता । छद्यनेव सतुध्वेण स्त्रीध्वमेय पुरस्कृतम् ॥२४॥ अपदेदोन जनकान्नेगधर्षित्वं युधप्रस्कृतम् ॥२४॥ म म्राजीक्रतः गणिर्थाख्ये वालेन पीडितः । सस महितअ शोलं च नर्वते पुण्ठतः कृतम् ॥२६॥ (रासायण 6.1,04 p.771)

[O Brave one ! overpowered by anger only, you, like an ordinary man, have treated me like an ordinary woman. You have not taken into account the family of Janaka or my birth from Earth - you have not thought of my character You have discarded my hand which you had accepted in our childhood. You have overlooked my devotion, my pure character.]

Sttä then asks Laksmana to kindle fire, undergoes the fire ordeal with Räma's consent, and comes out pure The Fire-God comes in carnate and implores Räma to accept Sttä. Räma accepts Sttä and says that though he was sure of Sttä's purity the fire ordeal was arranged only for convincing the people After Räma's coronation, Räma hears the scandal and rejects Sttä. Though he does not doubt Stu's character, he has to abandon Sttä Sttä does not augue. She understands Räma and believes that Destiny is all powerful After the union with Lava and Kus'a, Räma says that if Sitä declares her purity in the persence of people and if the people approve, he is ready to accept Sitä. Stä presents herself und the people approve but she descends into Earth.

Vālmīki was a realist and hence his Rāma is a human being. But he fact that Rāma doubled Sītā's character does not befit the concepts f an ideal hero in Sanskrit drama. The dramatists have introduced nany changes in their stories.

Bhasa's two plays, Pratima and Abhişeka are based on Ramayana. hough introducing many dramatic changes, he follows Valmiki in the ijection incident. He depicts only the rejection at Lankā. His Rama uses he words Rajantcatāvamarśajātakalmasă and Ikśwakukulasyānkabhūtā for tā. The acceptance of Sitā will be an improper act. He bids Vibhīşaņa

Chitra P. Shukla

not to plead on behalf of Sttä. When, however, Sttä enters fire, he i restless and asks his brother to stop her. When Sttä comes out pure, I statutat he had rejected her only for convincing the people.

Kalidist has treated the incident of Stfä's abandonment j Righthramki From the rough or rather human prototypes, Kalidäsa ea ohne noble and grand personalities. For him beauty is supreme, and low is to be harmonized with beauty. Räma's harsh treatment did not bef his deep and sublime love for Stfä. Räma's speech after victory ove Lanka is omitted and the whole incident is hushed up. Again, whe Stfa was abandoned from Ayodhyā, Räma expressed his firm faith in he chasting His anguish is expressed in a pointed simile : sublefall graftata is grant with the heart of Stfä's husband melted like hot iro struct by hammer). Stfä is shocked by her abandonment. She is a bi surcastic in the beginning but she, like her husband, is an idealist She will not commit suicide because she is bearing the progen of Raghu m her womb. She will not cease loving Räma, but will perforn prance so that she may not be separated from Räna in the next birth windt, is and she stift rom Räna in the next birth means the stift with him and clearly says : I am angry with Räma

Kalidasa's silence over the fire ordeal and SIta's speech on her abandonment have provided Bhavabhūti with an immortal theme, for his drama, Uttararamacarita. In Mahaviracarita the fire ordeal is narra ted by Lanka and Alaka in a Vişkambhaka. Like Kalidasa, Bhavabhüt also discards anything that is incongruous with Rama's love, In Uttararamacarita he firmly says : उत्पत्तिपरिपुतायाः किमस्याः पावनान्तरैः ! The conflict in Rāmāyana and Abhişeka was undergone more by Rāma than by Stta. In Uttararamacarita the conflict is undergone more, by Same who understands her abandonment but objects the way in which the is abandoned. The conflict comes to an end when she witnesses the suffictures of Rama. Bhavabhūti cannot tolerate the endless separation of Rama and Sita and therefore unites them in the end. In Raghuvams'a Sata is brought before the people, people accept her purity but Sita disappears in earth. This point of difference is very obvious and shows shai Kaidhaa is a Clacissist while Bhavabhūti is a Romanticist. Clacissism consists in restrain of emotion and passion. A classicist thinks and commandicates objectively rather than subjectively. Kalidasa introduces changes which have subtle artistic significance. But he does not and cannot reject history. To a romanticist like Bhavabhūti imagination is more important than rules and facts. To him Rama and Sta are the centres of aesthetic experince. He thinks of them subjectively. He adopts the technique of Chayasata and changes the end. Because he has changed

the end, he has to manage Acts IV to VII where he plans for the happy end of the drama.

In Dingnäga's Kundamälä, Suä is abandoned by Räma but they are united again by the consent of the people. Sun loved Räma, but disliked' the way in which she was abandoned. Here also, the conflict is undergone more by Suä than by Räma Sitä's anger melts when she unseen, witnesses Räma's sufferings.

The Hanumanātaka, is supposed to be written by Hanumān but later on was edited by Dāmodaramıs'ra in 11th century. This drama consists of 14 Acts and most of it is in verse. It is full of bombast and exaggerations. It depicts Sita's rejection at Lanka. Rāma is very firm in believing Sita's chastity but at the same time he is very clear that Sita will have to attest her purity for convincing the people. The second rejection at Ayodhyā resulting in to abandonment is described rather hurriedly and the drama abruptly ends with it.

The As'caryacudamani of S'aktibhadra depicts incidents in a different way. Rāma and Sitā are given a ring and a crest jewel' by the ascetics. By the touch of these two the demons could be recognized in their real forms. The drama derives its name from this crest jewel. Anasūva had granted a boon to Sita. Due to this boon, Sita looked adorned with sandal passe and ornaments whenever Rama looked at her. When Sita comes before Rama in Lanka, she does not look a Brositabhartrka. This arouses doubts in Rama and Laksmana. Rama calls her: a. Punscali. Sugriva opines that she should be driven away and Hanuman. advises to punish her. Sita proposes the fire ordeal and comes out true. Nārada comes and informs about Anasūyā's boon. Rāma renents his ruthless, behaviour. S'aktibhadra perhaps disliked the way in which Suta was treated in Ramayana and therefore invented Anasuya's boon. But this invention is open to criticism; could not Anasūya realize that her: boon will cause trouble to Sita? Is it possible that Rama cannot know of a boon granted to his wife? Anyway, the conflict is undergone more by Rama in this drama. Sita is quite composed when she is ill treated.

The Anarghataghava of Muräri depicts the incidents from Vis'vämitra's advent to Rāma's coronation. The fire ordeal is described from Nepathya, When Sitä came in Rāma's presence. Rāma was benumbed with sorrow, anger and shame. He does not rebuke Sitä. When he goes to Ayodhyāv with Sitā in Puspakavimāna he talks cheerfully with Sitā. Murāri's only aim is to depict the heroic sentiment; fire ordeal is mertioned only in order to follow the outlines of Ramāyaņa.

In Balaramayana the fire ordeal is described in Nenathya. Lanka, requests Alaka to witness this ordeal but Alaka, through Kupera's grace possesses divine sight and describes the ordeal. Alakā describes that Sit had worn a garland given by Anasūyā and Arundhati prayed for Sita' sake. The Balarāmāyaņa coveis the incidents from Sitāsvayāmvara t Rāma's coronation and the fire ordeal is descubed only as a historic event - it is neither in the centie nor is it an important event Neithe Rāma's nor Sitā's reactions are depicted here.

The Ullägharäghava of Somadeva describes the incidents froi Bälakända to Yuddhakända. The incident of fire ordeal is described i a conversation between V_fkamukha and Känpätika. Sitä was afrai of Räma's displeasure. She therefore, pioposed the fire ordeal hersel Räma signs the monkeys to bring wood for the ordeal. Laksmana pleac on behalf of Sitä to burn ber if she is impure V_fkamukha and Kärpätik are the spies of the demon Lavana. Räma asks Sitä to fogive him. Bu Sitä says that the fault belonged to destiny, and that she could stan the ordeal only because of Räma's love. Räma appreciates Sitä's grea ness. Sita's rejection is described here because it is an important ever but it is not the centre of conflict.

The Prasannaraghava of Jayadeva depicts the incidents from Rama stay in Viśvāmitra's hermitage to his return to Ayodhvā. The dramatis has introduced many changes in the story. Sita was given a pair of anklets by Arundhati, with a boon that this pair shall not separate Ram and Sita. But as one of the anklets fell down when Ravana carried he away. Sitā was separated from Rāma. In Act VI Rāma 18 full of anxiet for Sitä. A Vidyadhara named Ratnasekhara shows the incidents which took place at Lanka to his friend Campakapida by a magic show, whic is witnessed by Rama and Laksmana also Rama is convinced of Sita chastity. The magic show saves Rama from harshness towards Sit Sita's fire ordeal is described in only one verse by the Vidyadhara. Di Sita herself propose the fire ordeal ? Or was it suggested by Rama ? Jaya deva is silent on this point. The rejection of Sita is a main incident by the dramatist has given a new turn. Jayadeva has connected Rama wit the depiction of many Rasas like Vira, Srngara, Vipralambhasrngar Jayadeva's Rama does not reject Sita but the fire ordeal does tal place. Jayadeva may be called a romanticist so far as the mag show is concerned.

The Adbhūtadarpaņa of Mahādeva, depicts the incidents fro Angada's incidents Rāma's coronation. The drama is full of mistake identities due to the tricks of the demons. Due to Sugrāva's attack miraculous gem fell down from Rāvana's crown. Sampāti took it ar gave'it to Vibhītaṇa, who in his turn gave it to Rāma. The gem enabl Rama to see the incidents happening at Lanka, In a scene at Lanka Mahodara, the friend of Ravana advises Ravana to cheat Sita and Rayana says that this is not possible because Sitä is a very chaste woman. Rama hears it, and says that in spite of this Sita will have to give a proof of her chastity. When Ravana died, Maya and Śurpanakha arrange a conspiracy. Maya takes the form of Rama, and rejects Sita. He thinks that Sita will either enter fire or will drown heiself in the ocean. The fire ordeal is suggested from Nepathya. The trick of Maya saves Runia from being unfair to Sita. Rama is ignorant of Maya's trick and thinks that Sita underwent the five ordeal only for convincing the people. The dramatist has taken up a very thin outline from Ramayana, Ilis only aim is to depict striking incidents. The rejection of Sita is not a central incident here. Rama delays his meeting after the fire ordeal but the dramatist does not show any reason for the delay. The drama does not give rise to any profound sentiment. The dramatist is imaginative and differs far from the original story hence he may be called a romanticist.

The Janakiharana of Runabhadra is also full of mistaken identities due to tricks. The fire ordeal of Sita is made known by the Misra Viskambhaka between Sampati and Supanakha. Sita was eager to meet Räma but Rama utterred harsh words these words are not mentioned by Rāmabhadra. This discussion shows that Pratima, Abhişeka, Mahāvīracarita, Ascarycüdamanı, Anargharaghava, Hanuman, Balaramayana, Ullagharaghaya, Prasannaraghaya, Adbhutadarpana and Janakiparinaya depict Sita's rejection and fire ordeal at Lanka. The conflict, in all these dramas is undergone by Rama. In Abhiseka, Rāma is rather harsh, but his anger melts when Sita enters fire and he asks to stop her. In Aścarvacudāmani, Anasūya's boon is made responsible for the harshness of Rāma. In Ullagharaghaya Rama asks Sita to lorgive him Jayadeva has invented magic show and Mahadeva, the miraculous gem. These techniques save Rāma from being harsh. Some of the dramatists deal with this incident either in Viskambhaka or from Nepathya or in one or two verses. The authors of these dramas stick to the outlines of Rāmāyana. To a certain extent dramatists like Saktibhadra and Mahadeva may be called romanticists so far as their tricks are concerned. These dramas, however, do not arouse any profound aesthetic experience.

Bhavabhūti und Dingnītgu, depict a conflict in Sitā's mind The techniques of Stra, unseen, witnessing Rāma's mental agonies have pioved very elfective. These two dramatists are very optimistic about true love and have rejected Valmki's tragic end. Though differing from Rāmāyaņa, their dramas arouse a very sublime and profound aesthetic experience. Though romanticists, they are very logical and take every care to prepare us for the reunion.

Rămăyana has inspired poets and dramatists and has provided sources for many beautiful poems and dramas. Valmiki was a realist and depicted the sublime sorrow of an idealist. Mödern age also tends to realism and tries to depict human' life as it is. Rāma, though a great person, was a human being Though he loved Sita, he rejected her in Lankā either for convincing life people or because of possessiveness which is natural for a man-and again accepted her when her chastity was proved by fire ordeal. He abandoned her on heating the scandals, but is ready to accept her if approved by the people. Vālmiki's Rāma is a human being and Rāmāyana gives rise to a profound aesthetic experience, an experience of beauty by depicting a human being with all his greatness and weakness.

The approach towards beauty underwent a great change when the concepts of Sanskrit drama were theorized. Bharata, Dhanañjava, Ramacadra-Gunacandra held that Drama should give rise to an aesthetic experience but at the same time it should also preach. This tendency demanded that the hero and heroine should be full of many virtues. This theory governed Sanskrit dramas. The heroes of Sanskrit dramas, consequently are ideal persons full of virtues and not human beings who are bundles of virtues and vices. This tendency reached its climax in the plays where Rama was the hero. The harshness of Rama in rejecting Sita deprives Rama of his perfection. In dramas depicting the rejection of Sita, some dramatists have invented other reasons for saving Rāma from his harshness, others have hushed up the incident either in a Viskambhaka or in one or two verses. Most of the dramatists have not touched the incident of abandonment and those who have touched have reunited them. Rama's early life is capable o giving rise to the Heroic sentiment while his later life is capable of giving rise to sentiments of Pathos or Love in separation. Most of the dramatists have preferred the heroic sentiment and they depict the incidents of war. The Erotic sentiment becomes subordinate and the rejection of Sita becomes a minor incident in such dramas Uttararāmacarita and Kundamala depict profound and sublime love. The Ramayana was an epic with the sentiment of pathos as its principle sentiment, and it became a source of many dramas some with the heroic, some with the love in separation and some with the wonder as its principle sentiment. And yet the source is inexhaustible - poets of Modern Indian Languages still take inspiration from Ramayana for dramas, poems, epics and other forms of literature.

3U

THE INDIAN MUSIC IN ITS SOURCES IN THE SĀMAVEDA

Narayan M. Kansara

The Vedic Rcs beautifully delineate the charms of the Nature, both in its macrocosmic as well as the microcosmic aspects. They form the basis of the Sama-gitis. The Devatadhyaya brahmana regards Rc as the mother (mātā), Sāman as the father (pitā) and the tune (svara) as the Creator (prajāpati). Tune is the main rock-pillar of the Samagana, which is rightly called the Creator. The Sama-tune is founded on the Rc, which serves as the basic verbal text. This text when modified with necessary lengthening of various vowels, and additions of some extra musical syllables for singing, becomes the Saman, hitherto designated metaphorically as the father. It is on this Saman text that the actual Samagana is based. The Sama-gana proper consists of the actual singing of these Sama-texts with various Alapas and Tanas in accordance with the patterns of musical notes, to wit the Ragas in modern parlance, of the times. And it is this tradition of the actual singing of the Sama texts, that should properly be known as the Sama-veda, the lore of musical prayers to various detties. The futile efforts of some of the modern orientalists to dig out rare references to music or its terminology, and their failure to find jusification for the traditional belief that the Sama veda is the source of Indian music. is due to their fundamental mistake of regarding the Sāma-veda-samhitā text as the real Sama-veria, the Vedic musical lore. The samhitä is a mere verbal text, much like the collection of various classical pieces in the Kramikapustakamālikās of Pandit Bhatakhande !

The Sama-songs are sung with various tunes. If the tune is properly modulated and accomplished, the song becomes perfectly melodious, with the result that the gods addressed to in the basic Res are duly propitiated and become favourably disposed. It is, thus, a sure means to divine worship and its fulfiment. This applies equally in the micrososm too. The whole body along with the mind, the intellect and the soul enjoy the wonderful harmony of the melodious tunes sung *n* hythmically. In the early morning and *g*et ready for the day's routine of finding food. The woman-folk in the villages sing as they work on their grinding stones for preparing flour from wheat, millet or maize for daily bread. The labourets sing the rythmic tunes to syncronise their effort and manual force during tiring tasks, and it serves to minimise the fatigue. The domestic workers -the Rāmās-gather together in a corner of some house, and sing Bhajans in a chorus to the rhythm of the Dholaka, Manjirās or Kāmās-doublets. In all these types, the microcosmic gods, viz., the organs of actions, of knowledge, the mind, the intellect and the ego, along with the soul, experience a joy and consequent peace. It was, therefore, quite logical and consistent on the part of the ancient Rais to believe that the metaphorically personified forces of Nature, that is the Vedic gods, too must necessarily get rejoiced by their sāma-songs set to music and meant to extol them.

In the actual Sama-gana, it is seen that the words may change while the pattern of the music remains the same, and vice versa. At times the words and the meaning are forgotten altogether, and the attention is concentrated on the tunes only. This is adduced to in the Chandogya Upanisad where Śilaka Śalavatya asks Caikitayana Dalbhya as to the way (gati) of the Saman, and the Rsi replies that it is the tune (svara). The Sabara bhāşya on the Jaiminiya-sūtra "Arthaikatvad vikalpah syād rksāmayos tadarthatvat" (IX. ii. 29) says that in the Samaveda there are the ways of singing a Rc in a thousand ways. And the Sāma-gana is essentially the internal vibration of the speech. To take an instance, three songs are based on the first Rc of the Sama-veda-samhita, viz., "Agna avahi vitaya." The nature of these songs is elaborated in the Grëma-geya-ganasamhitā; and the details regarding the name, the Rsi and etc., of each of these songs are given in the Arseya brahmana. The names are Parka, Barhisya and Parka, and their Rsis are Gautama, Kasyapa and Gautama, respectively. In the first song the word "Agna" is lengthened as "O'gnai". much as would happen in an Alapa.

The Sāma-gāna proper takes into account the unit of the vowels as it helps to maintain the rhythm, while the metre takes the syllable as the unit, both are thus preserved in the song since the musical lengthening of the syllables of the text is not supposed to affect the metre. Perhaps the metre of the basic text may not be at times relevant so far as the singing proper is concerned. The Sāma-singer is called a 'Chandoga' while the lore of the Sāman is called 'Chanda-ārcika', and the literature about the Sāman is called 'Chandogya'. It is interesting to note here that the devotional song of the Christian scriptures is called 'Psalm', pronounced as 'Sām'. And it would not be off the mark if we suggest that the basic harmony of the ancient Vedic music was founded on the two constant tunes called 'Sa', i. e., sadja, and 'Ma', t. e., Madhyama, respectively And it is specifically noted in the Brahmanas of the Samaveda that the first musical note of the Sāma singer corresponds to the Madhyama note of the flute.

Each Sama-song is usually divided into five or seven parts (bhakti), viz., Prastava, Udgitha, Pratihāra, Upadrava Nidhana. And the sougs utilise the words like Him, Ohāvā, Ohā, Hāu, etc., for the purpose of Alapa and Tāna procedures during the singmg.

As regards the relation of the musical notes with the Vedic accents, the Nāradīya-siksa mentions that Şadja, Mahyama and Pancama have originated from Svatita accent; Rsabha and Dhaivata have originated from Anudätta., and Gandhara and Nisäda have originated from Udatia accent. The real significance of this statement cannot be grasped until we are in a position to analyse the musical compositions of the Sāmasongs proper recorded from Sama recitations Pandit Satavalekar had tried to equate the three accents with the notes Sa. Ri, and Ga, respectively, which perhaps contradicts the Narada's statement, and may not stand the scrutiny of the analysis of the actual traditional recitation of the Sama-songs prevalent currently. But Pandit Satavalekar deserves to be credited for his bold attempt to give the notations of the five Samaganas, viz., Gayatra-sama, Mahavamadevya, Jyesthasama, Gautamwaparka and Tarksya, with the help of Pandit Anant Manohar, the royal musician of the then Aundh State. Recently, Pandit Mahadev Shastri of Surat has attempted to reduce the Sāma-songs to notations with the help of lute. We would suggest that a comparision of the analysis of Christian Psalm recitations and of the Zoroastrian religious recitations of Avestan Gathas too might yield fruitful results towards getting a glimpse of the ancient musical modes.

But, there is another useful line of investigation too. Our folk songs, Bhajans, Kirtans, Padas, wherein the meaning enjoys prominence seems to be the first stage of musical evolution In them the words themselves have a euphony of their own. When groups of people gather in their temples, residences or street squares and sing or listen to them to the tune of Tambora, their body vibrates with the tunes. At the same time they also enjoy the philosophical moods expressed in the songs Thus in the Padas Bhajans and Kirtans of poet saints like Mira, Narsimha, Surdas,

Sambodhi XII-5

Haridas, and others, we find devotional poetry set to the rhythmic tunes of music expressive of devotional fervour and philosophical mood. Here the meaning of the words of the song is never lost sight of, nor sacrificed for the sake of tonal artistry This is the way of singing more prevalent in rural areas, and popular amongst the masses. But when the words begin to serve as a mere hook to hang the melody on to it, and to exhibit tonal variety, richness of vocal training and artistic creativity, the further type of music, known as classical one, comes into being. The words and their meaning here recedes to the background progressivly to the extent of almost insignificance, and the tune prevails and predominates. Perhans both these types of developments had evolved with regards to Sama recitations, and the direct development from some variety of them might have evolved into our Dhrupada. A further evolution from it at the hands of maestros of middle and early modern ages is not unimaginable. Originally the Dhrupada variety must have been very near to, and the direct discendent of, the Sama-gana.

The gradual evolution of music with the corresponding shift of emphasis from words and meaning to tunes presupposes a progressive evolution from emotional to intellectul approach to music. And it would not be too rash to hazard a guess that the thousand recensions in which the Samaveda 18 traditionally believed to have been prevalent in the ancient times, were based on the thousand ways of the recitation of the Sama-songs. These recensions must have come into existence due to the difference in the style of the recitations, and to some extent in the variant readings of the basic Res as also the difference in ways of living and social and religious customs in different parts of India where the followers of the Sakhas lived It is further possible to guess that some of the recensions laid emphasis on the words, while the others tended to emphasize the tunes. And the roots of the basic division of the Indian classical music into North-Indian and South Indian possibly lie here rather than on the fundamental difference in the interpretation or understanding of Bharata's system of tabulisation (sarant-paddhati) of the Srtis and fixation of the Suddha and Vikrta Svaras on them, as has been proposed by Pandit Omkarnath in his Pranava-bharati.

HYMNS ON RATRI IN THE ATHARVAVEDA

R D Hegde

The Atharvaveda has a unique place among the four Vedas owing to its variety of contents and sincere attempts to understand the mystery of the universe As a literary composition, the Atharvaveda surpasses the Rgveda, emerging with a realistic and down-to-earth approach. In most of the hymns, the Atharvaveda deals with the riddles and problems associated with the contemporary society, and presents an amicable explanation for them. This quality of the Atharvaveda adds much to its literary ment and helps to distinguish itself from the wast Rgvedic literature.

Here is a cluster of four Atharvanic hymns (Av. XIX 47-50) betraying the Atharvanic poet's compromise with Ratri, the deity of darkness. Though for the first glance the hymns look like a description of nature in night, it cannot be ruled out that the poet Gopatha tries best to negotiate with Ratri submitting hmself to her wishes. Ratri, being a regularly apprearing part of Nature, creates in Gopatha awes and apprehensions as also appreciation of her moonlit beauty. These hymns are exclusively devoted to Ratri, enriched by her live description and by an account of her varied activities In the Rgveda also, there are several references to Ratri with her different dimensions, but they cannot vie with these hymns of the Atharvaveda for spirit and sagacity.

The poet Gopatha in his hymns on Rātri, describes her different activities and phases of brightness which he has perceived. The view of Rātri with bright stars is described as an enchanting scene. The poet personifies her brilliant starry night and calls her a goddess. Stars are the innumerable eyes of Rātri with which she keeps her twinkling watch on the earth. The fancies that capture the attention of the poet are interesting and they help to evolve her different forms to the full. Rātri appears like a lovely woman, and sometimes like a young maiden devoted to the services of her family. At her behest, the horses become incapable of sceing anything during night, in spite of their natural power to behold things clearly. All splendours are heaped on her to make her a tempting beauty. She is very kind towards the poet and she has blessed him.

Her forms are too many to describe. She may be beheld in the beauty of a lion, a stag, a tiger and a leopard, she has infused horses with speed, therefore, she may be observed in the speed of the horses. She has gifted writing to men, hence, she is reflected in the roar of men. Here the poet seems to attribute every prominent feature of animals and human beings to Ratri. The poet wonders how she can assume innumerable toms (vide AV. XIX 494 puruiúpāni krause). During night, she genetates cold incessantly, hence she is the mother of cold (himasya mata). Her interest in assuming many names may be testified by her different epithets and nomenclature. Her wonderful forms are inexplicable Gopatha compares Ratri to a king, because both the king and Ratri fully enjoy the prayers and praises offered to them. It is much more interesting to note that the poet finds in her the beautiful form of a cow (AV. XIX 49.6); here Gopatha imagines that the cow derives charming appearance from Ratri Where else can such a spotless perfect beauty be found ? (CP AV. XIX, 49.6; 'viśvam gorūpam yuva'ih bibhaisi)

The poet employs in the hymns several similes and metaphors which serve as evidence to the poet's fertile imagination. Praying to her, the poet says that "the malicious beings should go away at night from the poet like Sämyäka seed blown and is not found" (Vide, 'Kavi and Kavya' by N. J. Shende, P. 155, also Cp. AV XIX. 50.4).

The poet leaves us in embarrassment by stating that the stars are the eyes of Rairi, and they are ninety and nine, eighty and eight, seventy and seven. His assumption of the number of her eyes does not stop with these numbers. He further imagines that here eyes are sixty and six, fifty and five, forty and four, thirty and three, twenty and two, and lastly cleven (AV XIX 47.3-5) What the poet had in his mind regarding these myriad numbers and what exactly he wanted to express, cannot be guessed easily, even then, this much may be assumed that the poet takes fancy to count stars like a child and finally becomes weary in his attempt, exclaming that she has countless eyes. Thus the poet confesses his defeat frankly.

This is only one dimension of Ratri. She has other forms also. Ratri, growing into deep dark, envelops the entire world and even 'beyond, she stretches her dark empire. Thick darkness descends on earth. She occupies the eather space from heaven to earth. She closes all her twinkling bright eyes. The poet expresses terror about her clandestine power with which she overpowers the world and isolates all the things from the poet's vision. Thus, when she spreads everywhere, all beings and men cease to move and start taking rest. (See Av. XIX 47.2). The prayer of the poet is replete with glowing tributes to Ratii, and is capaciously reminiscent of her acts in the dark hours. Her generosity is bound to stir up affection and devotion in the poet, because despite her terrible looks in the night, she has always needed to the poet's supplication. The prayer speaks of poet's awe about Ratri and his endeavours to win benevolent protection by her. To establish his affinity with Ratii, the poet alludes to her lineage and mentions that Ratri is the daughter of Dyaus, the heaven, and, Ratri and Uas are sisters.

It is not difficult to trace out the poet's submission to Ratri when he spells out his need for help and enlightenment. After an elaborate description of Rati in a romantic style, the poet divulges that he has arrived at an agreement with the invincible prowess of Ratii. The first stanza of the fortyseventh hymn reveals how afraid the poet is of the encircling gloom. He thinks he may try to discover and reach the other end of Ratri, but he is terribly afraid of any such imagination. Thereforc, his only work has been to count her watchful eyes. He thinks Ratri possesses probably ninetynine eyes; but as he becomes serious about his hypothetical conclusion, he suspects his own efficiency in handling such calculations. Darkness withdraws from him his power of sight and lets fear become tife to his mind that anything causing danger may happen to him of to his herd of cattle. Ratri's grace alone can protect his cattle and safeguard his interest. When Rätri angrily shuts her innumerable eyes, robbers and burglers might assail the poet and his house. and he might have to succumb to muries and sizable losses of his property. Such incidents are not pleasant to him. The terrible jaws of the wolves the venomous serpents and so many other wild animals keep the poet worried during night. They deny him the comfort of sleeping. For all this, the poet linds solution in submitting to Ratri and reaching a humble compromise with her

The worries cov him down so greatly that he readily admits his ignorance about the form and might of Rain; but he says that Bhäradväja, poet of many of the hymns of the sixth Book of the Rgveda alone knows her accomplishments and provess. That Bhäradväja knows her well is the only lact known to the poet. (vide Av. XIX 48.6).

The final request of the poet is that may Ratri hand him over to her sister Usas, the Aurora, safely to see his son, brothers and all his kith and kin. (Av. XIX 48.2).

If viewed critically, hymns on Rati may be found to imitate Atharyan's hymn of the earth (Av XII, I hymn) in many aspects. But at the

R. D. Hegde

same time, a sharp contrast may be noticed despite plenty of similarities between the hymns on Rātri and the hymn on the Earth. In his song on the Earth, Atharvan speaks eloquently about his memoirs associated with Bhômi and strengthens with his eloquence the ground of his pleas to mother earth. Atharvan has with him a history of brave deeds of his ancestors, but here in the Rātri hymns, Gopatha reveals no such clue of brave deeds of his forefathers and quite embarrassingly, he confesses his cowardice. The expressions of Gopatha are in appealing words and rich in the variety of contents. He unfolds Rātri's attributes one after one and admires her choice of names. Thus, the hymn on Rātri stands out as an expression of confession and introspection.

A UNIQUE HARITI IMAGE FROM GANDHARA

Usha Jain

Hariu, the 'Rapacious one the 'Thief', the destroyer as well the protectress of children is one of the important minor Buddhist female deity. Accroding to the Buddhist lore and as I-stung' (AD 671), mentioned Hariti as an evil Yakşin in the previous birth, who used to devout the children of Rajagriha. She with a brood of 500 sons lived lavishly on the flesh of small children, Buddha in order to tame the 'mother of the demons' kidnapped one of her favourite baby Priyankara in his alms-bowl as recorded in the Samyutta-nikäya text. He refused to return the child, until and unless she promised faithfully to change her mode of Hie. Realizing the sin she had so long been committing, the Ogresse became protective goddess of children, a bestower of fertility, a guardian of prosperity as stated in a passage from Mahā-Mayā-Sūtra.

Hariti's account was mentioned in the Saddharma-pundartka-sūtra², in Mahāvamaa and in the Samyukta Vastu. According to Samyukta Vastu, chapter 31. Hāriti was the daughter of Yakşa Sāta of Rajagriha, who was married to Pāńchika, one of the twenty-eight general in the army of Vais'ravana. Pāńchika was the son of Pāňchāla, the Yakşa king of Gandhāra.

Hariti was mythologically an inhabitant of Swät, a part of the Gandhara country. She enjoyed wide popularity in that region, as the cult of Hariti originated somewhere in the north-west frontier area. Hiuen-tsang and I-sting mentioned in their travel accounts about her images under the porch or in the corners of the refectories of Buddhists monasteries. The common folk of the land of Udyāna, a site near modern Peshawar worshipped her to seek descendants. Her popularity is evident net only from the number of sculptures depicting her and her spouse, but also from the temple discovered at Skarah Dheri in Peshawar testify the fact. Moreover, the Mahābhāratha3 mentioned of a Yaksini shrine at Rajagiha as "World renowned".

According to one of the tradition Hāriti was also the personification of the most dreaded of all the infantile diseases, small pox and cholera. In the Hindu pantheon, she seems to be one of the folk Goddess known asM āri, Mātā, Badi Māi, Sitalā-devi, Olābibi etc.

Mention of Hariti and Pañchika in a Buddhist work Ärya Manjus'rt Mūla-Kalpa (assigned by some to circa 1st c. A. D)4 enlisted Haritt as a Maha Yakşini and Päächika as Mahāyakşa Senāpatis, the Mahi Vyutpatti also mehtions him by the same title. Hariti is ideologically represented as the Goddess of fertility and plenty, surrounded by children and at times instead of carrying the child, she contents herself with only the symbol of fecundity, the Cornucopiae. The Goddess with the horn of plenty oppears on the coins of Kaniska the 3rd and his successors. She is identified by inscription as Ardoxso or Ashis-Vanuhi, the Avestan Goddess of wealth and fortune6. The Senapati Panchika combines the military attributes with the benevolence of his master. Vars'ravana - the Kuvera - the god of wealth by holding the money bug and the lance. Pañchika - Kuvera - Vaís'ravana is extremely close to the conception of the god Pharro, who was likewise regarded as a protector of wealth and a giver of armed strength in Iran The Candiagarbhasoura, writtin in the second half of the 6th c. A. D (probably A. D. 583) refers to Kuvera and Hariti as tutelary deities of Persia7

Hariti is usually represented standing or seated with a child in her lap, who is suckling her breast and childishly playing with her necklace Several others surround her, some playing and wrestling. Being considered as the spouse of Panchika she is made to accompany her husband in certain standing and seated varieties of the images. Very tarely she is shown without any child, but in that case she is either carrying the horn of plenty and may be in the company of her husband.

There is a variety of sculptural representations of Haliti and her consort in Gandhara. To mention only a few, there is a figure of Hariti from Takht-i-Bahi8. now in Peshawar Museum, standing on a vase under a canopy of leaves, she carries the youngest of her many children on her left hip. On her head is a chaplet of leaves from which a veil falls down her back. The figure of the goddess is full of motherliness.

Another figure of Hariti, in the British Museum⁹ shows her seated, her favourite child clinging to her breast. She has one of the many sons between her feet, three at each side, of whom two on the left are wrestlingrecalling the expression mentioned in the Ratna-Küla-Sütra that each of her children possessed the strength of a great wrestler.

Hariti looks quite different in different pieces as for example, the no. 1625 in Chandigarh Museum shows her differently from No. 865 where she wears shoes and stands in emphatic contrapposto.

40

There are several figures of Häutt, in which she is accompanied by her husband Pänchika. One such sculpture in Indian Museum, Calcutta, hailing from Janalgarthi¹⁰ represents the couple standing under a tree in blossom, the male occupying a place to the right of the female. Härtti stretches out her night hand towards her husband, while in the left, she carries an object looking like a noose. A naked child is shown standing between them and another is seen in the upper background.

In still another group Haritill holds by her right hand the handle of a pan-shaped vessel, evidently containing eatables. A naked child stands between the couple another is seated to the left of Panchika

One of the finest and largest reliefs was excavated by Spooner in 190712, from Sahri-Bahiol, represents Häriti and Päächika scated side by side. The male holds the lance in his right hand and in his left, the moneybag, whereas Häriti instead of carrying the child holds the symbol of fettility, the Cornucopie.

At Takht-i-Bāhi¹³, Hāriti still holds the Nidhi-s'ringa whereas Pānchıka has put aside the lance, his symbol of being a Warrior, he now only carries the money bag.

In a bas-relief found by Hackin at Paitava, Afghanistan, Hπrtti is figured holding a Cornucopiae m a niche at the left of the Baddha, while in the corresponding niche at the right is Väjiapāni instead of Pānchikal⁴.

Hariti in general is represented with two arms A rare example from Sahri-Bahloll's shows her with four arms This four feet high image is icongraphically very important as it holds trisula in one of the hands. The trident, a symbol of Siva, the Brahmanical pantheon has an obvious relevance to the destructive effects of smallpox. The other common attributes of Hariti are water-vessel, horn of plenty, children, pomegranate, fish, whice or skull cup.

Now we come to a very unusual sculptural representation of Häriti, housed in Chandigath Museum, the Accession number is 94. The province is unknown of this 3rd c. A.D. mage which has neither children around her nor does she hold the horn of plenty. She is not even

Sambodhi Vol XII-6

enjoying the company of her consoit. She sits alone in bhadrasana on a elaborate armless throne, which has its high back decorated with pearl roundels. At the sides of the thione are two jackals looking up at the goddess, who holds in her right hand a bowl or a cup. Representation of the vessel is significant as there are a number of reported instances of the habitual offering of different types of food to tutelary Yaksas and Nagas within Buddhist monasterics. Bali-bhog was placed before the icons of Hariti and her hungry brood each day in the refectories of the monasteries, 16 As Buddha had promised the ogresse for the regular offering of food from pious Buddhists. Satapatha-Brahmana and the Law of Manu also mention bali-bhog Mahabharata mentioned daily service of eatables in the Yaksini shrine at Rajagriha. Even today the monks of the Vihāras of Annam make offerings of food to the 'Mother of Demon Sons'. Hiuen-isang17 in his records refets to a stupa which marked the place of Śiśumāra's (Hārīti) conversion and informs that before it the common people made offerings to obtain children. The bowl in hand thus indicates that she is ready to receive her share. She carries an indistinct object in the left hand. The deity is fully draped in a pleated cloak which covers her entire body. She is decked up with the necklaces, ear-rings, anklets and bangles. The hair is tied in a loose bow on the top of the head in a sophisticated manner. Her physical structure is stunted and heavy. The rounded face, half-open, heavy lidded eyes and a hint of a smile make this numbate female a pleasant countenance.

The presence of Jackals and the deity without any of her common attributes make this grey schist sculpture of 31.7 cms by 22.7 cms an exceptional piece seen in the art of Gandhäta. What strikes us most, after examining this uncommon representation of Hariti is, were the jackals connected with the goddess of fertility? This further poses a question, were jackals worshipped in India ?

Bana's Kadambari. the 7th c. A. D. prose testifies that the women of ancient India, desirous of becoming mothers, worshipped the Jackals. It further states that queen Vilasavatı, wife of king Taraptda of Ujjayinı, in order to be blessed with a son used to place during the night, offerings of flesh to the She-Jackals and Jackals in the court-yards to propitiate the God Siva.

This custom of propitiating the Jackal also appears to be current in the district of Faridpur in Eastern Bengal even today. Offerings are presented to Jackals on certain festival days during the month of Chaitra (March-April) by the residents of Faridpur, I_{11} north Bihāi, similai offerings are presented to this beast. The Hinduss of Bhāa still perform a curious ceremonial worship in the course of which they present food offerings to the kites (Milvus Govinda) and Jackals (Cants aureus)- a fact which raises the presumption that these birds and manumals might once have been their totem animals.

The curious Bihāti ceremonal worship of totemistic origin, which is known as the Jiutyā is performed on the eighth day in the light fortnight of the Hindi month of Bhado (August-September). On the Saptarni day (the seventh day in the light fortnight of the same month) the Bihāti woman, who is celebrating this worship, partakes of a meal, and, at the first streak of dawn, puts some eatables as offerings to the Kites and Jackals. This performance confers the blessings of sons on those women who perform if and causes their sons to live long.

Another instance of the Jackal's being treated as a deity or totem has been recorded from North Bihār where the Mahārājā of Hathwā (in the district of Saran) presents food-offerings to this mammal on the Ramanavami Day (or the month day in the light fortnight) of the month of Chaitia (March April).

The above cited examples are enough to show that the Jackals were worshipped in ancient India. The answer to the querry why was it worshipped, is that Siva was the Phallie God and was believed by women to possess the power of giving children to them. Therefore, the Jackals are belived to be the attendants of the God Siva. These animals were, therefore, propiliated with offerings of flesh in order to please their patron deity and he may in return bless them with children.

To sum up, we can say this unique Gandharan sculpture in collection of Chandigath Museum, which has no parallel departs from the traditional representation of Hariti. It suggests that it had coherent relations with Siva. Ilariti, Jackal and Siva were held in high esteem as they could grant the worshippers with off-springs. The cult, whether folk or Brahmanical was fully assimilated within the frame-work of Buddhist orthodoxy, bringing to the foreground the 'ambiguity' in the iconography of Gandharan art.

Foot-Notes

1.	Majumdar N. G :	A Guide to the Sculptures in the Indian Museum.
		Part 2, 1937, PP 98-100,
	Ingholt :	Gandhäran Art in Pakistan. 1957, PP 145-46.

Usha İairt

2	Kern and Nanjio	Saddhaimapundialika P. 400,
3	Mahabharatha .	3. 83 23
4	Bapat - P V :	2500 years of Buddhism. 1956, P. 362.
5.	o Ārya Manjusiī	Mula Kalpa 1. Parivatta P. 17; 20.
6.	Stein	'Zotoastrian Deities on Indo-Scythian Coins' Indian Antiquary Vol. 17, April 1888. P. 97.
7	Levi, S	Notes Chinoises sur l' Inde, Bulletin de l' E' cole Francaise d' Extre'me—Orient. Vol. 5. 1905. P. 267, No. 33.
8,	Marshall, J	The Buddhist Art of Gandhara 1960. P. 84 fig. 112
9	Foucher, A	The Beginnings of Buddhist Ait. 1914, P. 283, Pl. 47.1.
10	Majumdar N G	Op Cit P. 100, No 110, Pl 12. d
11.	Majumdar N, G	Ibid. P. 101. No 113
12.	Getty A Foucher, A ·	The Gods of Northern Buddhism. 1928 P. 87. L' Ait Gre'co-Boddhigue du Gandhära. Vol.2 Part I 1905-1922, fig 387
13.	Getty. A	Op Cit P 87.
14.	Getty, A Hackin	Op. Cit. P. 87, f. n. 3 Sculptures Gre'co- Bouddhique de Hackin. Pl. 4.
	Ingholt .	Op Cit P 146-47; Pl. 341.
16,	Pari. N .	Härtti, La Me're-de-Demons. Bulletin de l' e' Cole Fiancaise d' Extse'me - Orient. (BEFEO) Vol. 17. In, 1917. PP. 11-12 (based on the Samyukta Vastu Chapter 31).
17.	Beal S :	Buddhist Records of the Western world. Vol I; 1906 PP, 110-111.
	Foucher :	Notes Sur la Ge'ographic Ancienne du Gandhära. Bulletin de l' E' cole Française d' Extre' me-Orient Vol 1 1901. P 341.
	Foucher	L'. Art Gre'co- Bouddhique du Gandhøra, Vol. 2 Part 1. P. 134.

Hariti with her children p, 40

Four-armed Hariti p. 41

Iltriff and her husband p. 41

Unique Hāriti Image p. 42

Şanmukha Kartikeya p. 54

SRNGARE VIPRALAMBHAKHYE

R. S. Betai

दु खसंवेदनायेव शमे चैतन्यमाहित्म् ।

Bhavabhūtı ¹

* Poetry is the outcome of the desire to see with the mind what the eye sees and with the eye what the mind imagines ".

-- Rabindranath.? Kālidāsa commences his depiction of 'Ajavilāpa' in the Raghuvamśa with this very impressive stanza-

> विस्तरंग स बाध्यगद्गदं सहजामण्यपहाय चौरताम् । अभियल्तमयोऽपि मार्दव सजते केंव कथा शरी(पि ॥ (रबु 8 40)

"Sotting aside his natural steadiness, he lamented deeply with uncontrolled tears (in the eyes). Even thard and stuffy) iron gets softened (and nuclts) when heated. What then to talk of the hearts of the humans?"

Young Ala experiences all of a sudden the deep shock of being deprived of the nectal of love, and his healt melts into solrow that gives to us a life-like picture of love in separation that leads to pathos. The deep suffering of pathos, that is not likely to find full expression. even in the best words in best order, of a poet of Kalidasa's stature. is hinted at by the very fine example of hard and stuffy substancelike iron melting down when heated. Human relations, based as they are mainly on emotional attachments, that stir up the very vitals of the heart, are the very basis of human life and hence of poetry. If there is no love in life, it is not life, much less human life. The heart of sage Kaśyapa, a celibate by birth, meltes into deep sorrow that he struggles to control, when he has to send his foster daughter S'akuntala to the house of her husband. His first ever exprience of love in separation, due to his Vätsalya in his case, surprises him and his heart in all sympathy concedes the very depth and intensity of the feelings of men and women of the world when they are separated from their kith and kin. Without uttering a word, by just one stroke of his pen, the poet speaks out volumes about human life in this famous stanza---

R. S. Betai

यास्यत्यद्य शक्तन्तलेति हृदयं संस्पृध्टमुःकण्ठया क्र•ठ. स्तम्मितवाग्पवत्तिकळषदिवन्ताजड दर्शनम् । वेक्लब्य' मम ता दीहरामहो स्नेहादरण्यीकतः र्षाड्यन्ते ग्रहिणः कथं नु तनयाविष्लंदुः सिनेवं. ॥

(अभिज्ञानशाकुन्तलम् 4,5)

"To-day S'akuntala will leave". With this very thought my heart is deeply touched and shaken by anxiety, my throat goes sore by the flow of tears that I try to control, my vision is bluried by wornes. If I, a forester were to suffer this sorrow through love, what must indeed be the suffering of worldly men and women at the very first separation from their daughters ?"

This brings us to the fine expression that Anandavardhana gives to one basic reality of human life, for the first time in Sanskrit poetics. There is a unique excess of sweetness and delicacy as we may add, in the exprience of love in separation and pathos which dominate the human heart, so much so that Vipralmbha S'rngara and Karuna become the most dominant of all human emotions, and they are the most delicate, the sweetest and the most appealing of all human emotions. The important statements of Anandvardhana in the matter are as follows :

शङ्गार एव मधुर: परः प्रहादनो रसः । तन्मयं काव्यमाश्रित्य माधुर्य प्रतिषठति ॥७॥ तरप्रकाशनपरशःदार्थतया काव्यस्य स माधुर्यलक्षणो गुण: । अव्यरवं पुनरोजसोऽपि साधारणमिति ।!७))

शुद्धारे विप्रलम्भारव्ये करुणे च प्रकर्पवत् । माध्यमाईतां याति यतस्तत्राधिकं भनः ॥८॥ विप्रलग्भगङ्गारकरुणयोस्तु माधुर्यमेव प्रकर्षवत् । सहदयहदयावर्जनातिशयनिमित्तत्वादिति॥८॥

गुङ्गारस्याङ्गितो यस्तादेकरूवानुबन्धनात् । सबँच्येन प्रभेदेष नानपास: प्रकःशकः ॥

अक्तिनो हि शुङ्गारस्य ये उक्ता प्रभेदास्तेषु सबे°व्वे कप्रकारानुबन्धितया प्रबन्धेन प्रष्टत्तोऽनुपासो न व्यञ्चका । अङ्गिन इस्येतेनाङ्गधूतस्य शङ्गारस्येकरुपानुबन्धानुपायनियन्धने कामचारमाह ॥

> ध्वन्यात्मभूते शुङ्गारे यमकादिनिबन्धनम् । शक्तावपि प्रमादित्वं विग्रलम्मे विशेषतः ।।५॥

ध्वनेरात्मभूतः ग्रङ्गारस्तान्व्येण वांच्यवाचकाव्यां प्रकाश्यमानस्तस्मिन्यकादीनां यमकप्रकाराणां निवन्धनं तुष्करश्चन्द्रभङ्ग्रव्छेवादीनां शक्तावपि प्रमादित्वम्। ''विप्रलम्भे विशेषत'' इत्यमेन विप्रलम्भे सीक्रमार्थातिशयः रब्याप्यते ॥

Let us understand these statements of Anandvardhana in the translation of D: K. Krishnamoorthy.

"The Erotic indeed, is the sweetest and most delighting of all sentiments," The quality of sweetness is grounded securely on poetry which is full of this sentiment", (2, 7)

The Etotic shines as sweeter and more delecatable than all other sentiments. 'Sweetness' is a quality which relates towards meaning of compositions (imbued with this sentiment) and not to mere soundharmony For, sound-harmony is found alike in forcefullness too (and is not a differentia of sweetness.)

"In sentiments viz., love-in separation and the pathetic, sweetness will be uppermost It is so because the mind is moved very much in such instances". (2.8)

The quality of sweetness alone is uppermost in the sentiments of love-in-separation and the Pathetic, as it causes great delectation in the minds of refined critics--

> "In none of the varieties of the principal poetic sentiment does alliteration shine forth since it involves great effort at achieving similarity". (2. 14)

In none of the varieties mentioned above, of the principal erotic sentiments does alliteration become a partaker of suggestion, because it will proceed with the exclusive purpose of achieving similarity (in sound). The employment of the adjective 'principal' in the text serves to point out that when the erotic sentiment is only secondary in importance, the use of such alliterations is left to the option of the writer.

> "Even if a poet be an expert in the use of figures like, reasonance, his employment of them in the erotic sentiment which is of the nature of suggestion, and particularly in that of love-in-aeparation, would amount to a lapse on his part "(2, 15)

"In instances where we find the erotic sentiment as of the nature of suggestion, i.e. as that which is principally suggested by both sound and sense, it would be a lapse indeed on the part of the poet if he were to employ various kinds of rassonace and difficult verbal puns involving the splitting of words in different ways, however skillful he might be in devising these.

(Trans. by K. Krishanamoorthy.)

Let us now understand the truth of this view about the extreme sweetness and delicacy of love in separation and pathos with the help of some concrete examples We have the famous story of Savitii in the Matsyapurana.3 Savitri knows the moment of the death of hei young husband Satyavan, but Satyavan does not. Once, in a gay mood, the young couple is roaming through the forest As the two are roaming through the woods, young Satyavan, romantically mad, happy husband in gay mood that he is, describes the chaims and beauties of the groves, the flowers, animals and all. The description reveals the vision of a youthful lover, in company of his sweetheart. He describes the forest groves, the birds, and animals from the vision, the point of view of deep love and passion of a young lover that he is He sees only pairs, in moods of love-making in the forest. The charm of the Vanasthalt are also similar to those of a youthful, chaiming, small beauliful lady full of passion Even the lions and tigers are in pairs and m love. The forest has put on the charm and garb of a lovers, garden, The description, full of so many life-like pictures and several strokes of Dhvani now and again, is no doubt picturesque, becoming full with love and life But the poetry of this description of nature and all love that it offers, becomes more charming, more deeply poetic because of the image of sorrow of pathos, that envelopes the whole description. This is because Savitri knows that her husband is very near to death. With every picture that he paints as a swift, experienced, artful, painter, he is going nearer and nearer to death; one fine sweet minute is lost from his life-span with every word that he utters. The shadow of pathos that evelopes the description makes it all the more chaiming and delicate and poetic for us. In her case, here, her silence, her मौन speaks out volumes of her mental affiction, tensions, strifes, agony and conflicts. The picture becomes more appealing and more lifelike for us due to the curtain of pathos that the poet has drawn on the atmosphere. This adds a unique charm to the description and places the pictures of Satyavan and Savitri in full; they dance in full yiew before our eyes it seems. The reader therefore experiences the chaims of the forest and its groves described; he also has a glimpse in the suffering, strifes and tensions of the heart of silent youthful Savitri and also the overshadowing vicinity of approching death of youthful Satyayan, Here, it seems that Samyoga Śrngāra, Vipralambha Śrngāra and Karuna have come together and they are sweet, sweeter and the sweetest as per the authority of the experience of the Sahrdayas. The poem is an example of one overshadowing the other and the total effect being that of Karuna ruling supreme even though the three Rasas are in identily

On more example will be from the 'Uttararamacarita'. For its third Act one scholar of old states-"one who does not weep on viewing the third act of this drama on the stage, "should be either a god or an animal"-"sa nu devo athava pasuh". Here, Sita is invisible and Rama experiences now the very presence of Sita and then her absence. For Rama now and again, there is an illusion of her very presence and her smooth. soft, warm and soothing touch followed by the feeling of her absence. It seems as if he smells her presence all round. When again, he just thinks as to what should have happened to her when Laxmana left her in the forest, he takes her for dead. The illusory joys and real sorrws of Rāma change hands and we see that he is experiencing Samyoga Srngara as also Karuna, all at a time, in the act. Surely this picture is unique in its own way, it is sweet and delicate both. Here again, the Sahrdaya experiences and deciphers the sweet, sweeter and the sweetest of Rama, with Rama. In the case of Sitā the three sentiments are equally inter-related and intermerged. Several years of sorrow of separation have led to her Karuna because she saw no end to her separation; she knew that to Rama, she was dead. Now she deeply feels the grave injustice of being discarded and that too secretly, after all love and warmth that he was showering on her in the last days of pregnancy and hence a very delicate physical and mental condition. She is separated from her two sons by destiny, a state most unbearable for any woman, more so to Sita who is all lonely. She is expected to stay at her mother's place where Rāma cannot reach even if he desires. That is the reason why the poet depicts her as-

"Karunasya moorti rathava saririni Virahavyatha".

But as compared to Rama, Sità has atleast one consolation. All misunderstandings have been set at rest. Her mind is reconciled, she is convinced that Rama is hers and only hers as ever. But at the end, both Sitä and Rāma have to enter the dark realm of pathos, they da not know how long it will last or whether it will ever end. All this is the charm of the lofty poetry of the third act, it is Vipralambha and Karupa with all its sweetness and following that, delicacy in which Dhvani is at its unique heights. It speaks volumes for the suffering, tensions, excitement of lovers, whose attachments of the hearts and the consequent experinces can hardly be described in words. When, the lovers, be they attached by any relation, are separated from eachother, their suffering and strifes are again dificult to describe. Poetry has a world of its own in which this attachment and the resultant experience are objectivised,

Sambodhi XII--7

universalised. When Sahrdaya readers feel a sort of identity with the depiction of human feelings, the feelings come to the status of Rasa. The subjective is objectivesed, universalised. The third act of the drama has the capacity to yield to us the experience in all its intensity.

One poet has philoshophically stated - "Sceptre and crown must tumble down.

And with the dust be equal made."

A similar thing has happed in the Mahabhaiata battle when, it has devoured lakhs of men, the brother cutting throat of brother and relation irrespective of whether he is elder and worth honour and worship or younger and deserving love and blessing. On this setting, we have the Striparva in which the most heart-breaking, the most pathatic is the scene laid in the setting of Gandhari asking Bluma, Yudhisthita and Väsudeva, questions that they cannot convincingly answer. She, with her 100 sons slaughtered and all her kith and kin gone, represents womanhood that suffers unbearable sorrow at the loss of husband, father, son and what not ? In this, her sorrow, all differences are gone. She weeps over the struggles, screams, and sorrows of all women including even Subhadra and Uttara. Death has wiped out all enmities. All enmity is lost in common sorrow; death has laid its icy hand on both the defeated and the Victor. The unbearable sorrow that follows, can break the heart even of vaira. And here, the poet attains the highest height of pathos that is most delicate and attains those unique height of Madhurya because all become one in common sorrow and suffering. The poet Vyasa takes scrupulous care to bring out in expression all that women and men suffer due to this stunning and stormy death that has overtaken all: it is destruction that will have its evil effects for centuries to come. What were these kings and princes ? They were incarnations of unparalleled strength, power, confidence, pride, and when they he on the battle-ground scattered hither and thither, with their limbs broken and in complete disarray, they exhibit a picture of deep sorrow and pathos. And then follow women of all ages, women of noble families whom even gods cannot see, now being seen by ordinary men also (11.9.9). They were women whom even winds dared not touch.5 Now they come in one cloth, with ornaments thrown away and hairs in perfect disorder (11.9.10). They come to the battle-ground in search of their near ones and dear ones, in search of their bodies and limbs, to caress them and to scream and weep over them. They bewail and weep, they run hither and thither; now they fall down (11.9., 14.15); they even try to console eachother (11.9.16). All living beings left behind, deeply feel the vacuum created

for a whole Yuga (11.9.20). Gaudhart complains in a tone of utter distress that Bhima should have spared atleast one of the hundred sons to act as a stick to support the parents tottering due to extreme old age (11.14 21) All have become one in loss, suffering including Subhadia and Draupadi (11 15.16). From these scenes of utter destruction and sorrow, even death incarnate would run away. Eagles and all cornivorous birds are eating of the flesh from the hands, feet, mouths and eyes of the dead heroes. Then Gändhärt asks Väsudeva to look at all this, (11.18 onwards.), and it culminates in her curse on Krisfina. What could be more sorrowful than this ? For, daughters and daughtersin-law are widowed (11.22.5); Krishna could have stopped this terrible dance of death. But he did not, he disregarded it. Gandhari curses Krishana to see the utter annihilation of his Yadavas and meet death alone, unwept and unsung, in a lonely place in the jungle (11.25.39.42).6 The curse of Gandhari represents the curse of all suffering women. They have come to this sad plight for no fault of theirs ! Terror strikes, but in this extremely realistic and at the same time extremely poetic picture, pathos reigns supreme. It is a picture of Karuna that once read would never be forgotten. Pathos is not only objectivised but universalised in this Parva. The ultimate effect is that of utter delicacy and sweetness because, we weep and would like to weep again and again with all women who are depicted with such picture-sequences that the limits of time are thrown off; they are before our very eyes and we identify ourselves perfectly in soriow with them.7 We too feel that we are a part and parcel of the whole scene. No other Rasa can have greater appeal. Viśvanätha is therefore right when he states-

> "Even in Karuna etc., there lies an experience of unparallelled Ananda. Here the experience of the Sardayas, is the only proof."

> > (Sahityadiapana 3.4)

No other Rasa could be more soft and sweeter than the Karuna and Anandavardhana, with his wonderful insight into the utter depths of the human heart, rightly fixes up the order of experience of Mådhurya when he states that San.yoga Srngåra is sweet, Vipralambha is sweeter and Karuna the sweetest.

This can very well be delineated as a truth of life, as the reality of human life and human encotious. In most of the poetry of the world, the best mostly depicts love which is sweeter, more touching in separation and the pathos that brings to life, to reality more realistic than it was, all the near ones and dear ones whose loss leaves an indelible mark on the human heart.

Foot-Notes

- 1. Uttararāmacarita-3.
- 2. Reminiscerices, p. 240
- 3. Adhyayas 86 to 92, Calcutta Edition.
- 4. Adh. 87.
- 5 For a similar idea vide in 'Hamlet', the words of Hamlet about his father. "So loving to my mother that he might beteem the winds of heaven, not to visit her face so roughly !"
- 6 Actually in the description of the end of KISMA, the very words of Vy3sa are weeping; the description, extremely pathetic that it is, has a unique poetic charm of its own.
- 7 In this connection, vide the words of Winternitz about the Stiiparva "Here follows the lament of Gändhari, which is one of the most beautiful parts of the whole epic, as a masterpiece of elegiac poetry, as well as for the clear descriptions of the battle-field. The whole scene becomes so much the more impressive, owing to the fact that the poet does not himself tell the story, but lets the aged mother of heroes recount what she sees with her own eyes." "History of Indian Literature" Pt. one, p 370. Oriental Books Reprint Corporation, New Delhi-55,

A NOTE ON SANMUKHA KARTTIKEYA

Lalit Kumar

The son of Siva and Pārvati, the commander-in-chief of gods' army (Senānı na mahām) is known by various names. One of them is Ṣaṇmu-'kha (six faced); which again refers to circumstantial birth of this god. The story of his birth is mentioned in detall in Vona-Parvan of the Mahābārata' and in the Kumārasambhava of Kalidāsa.²

First iconographic reference to Sanmukha is found in the Viinudharmottara Purëna³ where 'Kumära' is desribed as Sanmukha Further, he is said to be "adorned with three or five lock arrangement of har (Sikhandaka), dressed in red garment, riding a noble peacock; his two right hands should hold a cock (Kukkuta) and a bell (glionta); and a victory fleg (Vaijayanti pataka) and a kind of spear or javelin should be placed in his left hand". Curiously enough this text also entails that the other three forms of this god known as Skanda, Kumära and Guha should be represented like Kumära but should never be shown six-faced or with peacock.

In Samarāngaņa Sūtradhāra, 4 Kārttikeya is said to have one or six faces, (Saņmukha) and should always hold spear, the indispensible weapon of the god. He should have two, six or twelve arms, and accordingly different places are assigned for his worship. It is prescribed that twelve armed god is auspicious in town, six-armed in khetaka (hunting around or cantonements) and two-armed in a village. In case of twelve-armed image the Samarāngaņa Sūtradhārā says that the god should hold spear, arrow, sword, hammer, in his five right hands whereas the sixth should be shown spreading. The left hands should hold bow, fag of victory, bell, shield and cock but the sixth is mentioned in Sanvardhanamudra.

In the Agni Purana; also he is described to have one or six-faces and should hold spear and cock in his hands. The Rapamandana⁶ also described variations of this god on the multiplicity of his arms and various places for his worship as mentioned in Samarangana Sütradhara.

The iconography of Şanmuka is also described in South Indian iconographic texts such as Amhubhedagama Kumāratantra Sritattvanidhi etc.

Lalit Kumar

Eatliest representation of Sanmukha can be reckoned with 2nd century coins of Yandheyas.⁷ On the obverse of these coins the god is represented six-faced two armed and a long spear in his right hand. The Yaudheyas were great devotees of Käittikeya as it is also evident from various epigraphs.

In sculpture, Sammukha appear for the first time on the relief carving of a lintel at Pawnys.⁸ The relief is datable to 4th century A.D. On this relief the god is shown standing, having three faces (since carved in relief, the other three could not be shown) and twelve arms spicading around He is perhaps accompained with his consort Sastharbarethough there is no mention to her in the Silpa texts mentioned above.

In Gupta period, Kärttikeya becomes fairly popular in northern India. But Şanmukha form is surely a rare phenomena to observe during this period. Pawäyä relief is one example.

Other representations of Sammukha known to us belong to post-Gupta period. One of them hails from Bairat⁹ (Rajasthan). The sculpture is carved in bold relief, thus, shows three heads He is sitting on lotus, his mount peaco^{Ck} is shown below. The god is six-armed but many of them are damaged. Of the remaining hands some attributes are discornable such as shield, cock and spear. The head canopied with serpenthood, is an interesting feature.

Of the Post-Gupta period, an example of $annukha can be added here. It is in the collection of Lalbhai Dalpatbhai Institute of Indology, Ahmedabad. Sculpture is carved in bold relief. Unfortunately, it has received severe damages, only bust has been recovered. The god is shown with three heads and six arms. (Fig. 1) All the arms are broken The bust represents a youthful body with placid faces, characterized with juvenile beauty. He wears a small beyewelled crown. Three hair mesh (<math>\hat{\mathbf{S}}$ ikhan-daka) are arranged on the top of the head. Some hair looks also dangle on his shoulder on either side. He wears a necklacc, Yajňopavita, kundala and armlets. The sculpture is carved in buff colour sandstone. The modelling of the body and physiognomy of the figure shows late Gupta characteristics and thus it is datable to c. 650 A.D. It appears to hail from Bundelakhand region of Central India.

These lumited notices of the Sanmukha show the rarity of this form of Kärttikeya in northern India.

A Note on Sanmukha Kārttikeva

Foot-Notes

- Rao, T. A. Gopinath, *Elements of Hindu Iconography*, Delhi 1968, pp. 417-420.
- 2. Ibid., p 421-422.
- Banerji, J.N., The Development of Hindu Iconograph), (Calcutta, 1956 p. 364.
- 4. Samaröngana Sütradhära (Baroda, 1925), 77. 23-31.
- 5. Indian Images, p. 26
- 6. Srivastava, Balarama, Rupamandana (Varanasi, 1964), p. 80
- 7. Saran, M. K., Tribal Coins of India, (New Delhi, 1972), p. 118
- 8. Williams, Joanna, 'Art of Gupta India' 1982, p. 54, pl 52-53.
- Agrawal, R. C., "Skanda-Karttikeya in Sculpture from Rajasthan" Lalit Kala, No. 3-4, p 110 and 112.

TRIPURĂ TANTRA (SRĬ VIDYA) : ITS PHILOSOPHY

AND PATH OF SADHANA*

Y. S Shastri

It is a wellknown fact in the history of Indian thought that liberation or self realisation is the highest aim of hfe for all the systems of Indian Philosophy, barring the Materialist (*Carraka*). Different systems in the field of philosophical heritage have shown the various paths to achieve the same goal in accordance with difference in temparament, idiosyncrasy, as well as intellectual and spiritual advancement of the people. Tantra Sastra is one of the important branches of Indian thought which truely represents, quintessence of Upanisadic Philosophy. It is mainly practical scripture of *Vedănta*. It prescribes the means by which the highest aim of life is fulfilled in an easy way by all, without any discrimination of caste, creed and sex.¹

The word 'Tantra' has various meanings. More than twentyfive meanings have been ascribed to this word.2 In reality this word is originally derived from the root 'tan'-to extend or spread out and usually applied to Tantra system which pertains to the development of man's power. both material and spiritual. This Sastra is also known as Agama and Nigama It is said that an Agama is so called because it proceeds from the mouth of Siva and goes to Girijā, being approved by Vāsudeva and Nigama is so called because it emanates from the mouth of Girila to enter the ears of Siva, being approved by Vasudeva.3 The word Agama. which stands indifferently for the Veda and Tantra, shows its authoritative tradition. Tantra Sastra is considered as the fifth Veda+ and called Sruti. Kullūkabhatta, clearly states in his commentary on Manusmrti that Sruti 15 of two kinds-Vaudiki and Tantriki.5 There are mainly three kinds of Agamas namely Vaisnava, Saiva and Sākta. The Vaisnava Agamas mainly deal with idolatry, rules of temple architecture, worship of Tulasi plant (holy basil) and lay emphasis on the path of devotion, thus suited even to the lowest intellectual capacity. Visnu and his consoit Laksmi, are the main deities of these Agamas. More than 108 works with various commentaries, belonging to this sect show its popularity in olden days. Phi-

[★] A paper presented to the XXXII International Congress for Asian and North African studies, at Hamburg, F. R. G. August 1986.
Sambodhi XII--8

losophical height of the Upanişadic idea of realising the unity of individual soul (*Avatinan*) and Universal soul (*Paramātinan*) is hardly recognised in these scriptures The Šalva Ägamas are also idolatious and ritualistic like the formor. But Philosophically they are more advanced than the former, There are 28 Šalva Ägamas with various commentaries. These Agamas incorporated the teachings of the Upanişads viz., unity of *Jivātman* and *Paramātinan*; and the details of process of Yaga and the development of Kuņādihi Šakti is found in these Ägamas

The group of Sakta Ågamas really represents the finest Philosophy inherited by the Upanisadic thought The Sakta Tantra study is mostly confined to the conventional details of external worship. Its hidden side of the esoteric culture is not tuely presented to the learned world. This literature actually represents quintessence of mysticism which is based on the mystic doctrine of the unity of individual soul and Supreme Reality, (Brahman), proclaimed in the oldest Upaniçads.⁶ Sakta Tantra has touched the keynote of the Advaita philosophy by accepting this unity of Jiva and Para Brahman. This Tantra repeatedly states in clear terms that the highest form of Yoga (Union) is the attainment of mity of Jiva with supreme soul.⁷

The entire \hat{S}_{kta} literature is in the form of a dialogue between Lord \hat{S}_{iva} and Parati (Uma). It is believed that the revealer of the \hat{S}_{kta} Tantra is \hat{S}_{iva} himself of Devi herself. Now it is the first who teaches and second who listens. Now, again, the latter assumes the role of Guru and answers the questions of \hat{S}_{iva} , for, the two are one.⁸

The unfoitunate part of Šākta Tantra is that, it is the most misunderstood and misrepresented system in the history of philosophy and religion It is considered as an ocult science, creation of some sex dominated people, purely materialistic and an immoral philosophy. Such kind of misconception and ignorance, still prevails among the people. This is due to excesses committed by some of the misguided followers of Šākta Tantra, namely. Vāmamārgins It is their literal interpretation and practice of Paācamakāras⁹ viz wine (Madya), meat (Māmsa), Fish (Matsya), grain (Mudra) and copulation (Mathuna', brought illname to this system Really speaking these are technical terms of this secret system and cannot be taken literally. These words can the in we deep meanings. These Paācamakā: as esoterically symbolise different elements and principles. They generally mean the five great elements (Paācamahābhātas) taken collectively, viz, ether, air, fire, water and carth. These words are also interpretek keeping the real spirit of Tantra as, wine js

the lunar ambiosia flowing from the Soma cakra which is in the cerebrum (Sahasrāra) Meat is the surrender of the limited human to the unlimited Divine. Fish is the annihilation of 'I and Mine'. Grain is cessation from evils Union (Maithuna) is the union of the Kundalini-Sakti which is sleeping in the Mülädhära, with Siva in Sahasrara in the top of the head 10 If Pañcamakāras are taken in this true spirit of Fantra there is no scope for misconception of this great system. It is neither an immoral nor a materialistic system. In this system woman is never considered as an object of animal passion and pleasure, but she is adored as, Universal Mother or Paräšakti It does not advocate Materialism, No doubt materialistic elements are found here and there in certain Tantric works, " but these should not be taken as final words of Tantra Sastra because it aims at both worldly enjoyment and spiritual freedom.12 The main object of Sakta Tantra is to awaken the latent dynamism in all the planes of consciousness and divinise every element in man and woman, by adopting short-cut method. It is fully acceptable to Vaidikafold.13 Bhäskararäya, a well-known authority on Säkta Tantra, clearly points out that even the Veda talks of Tantra Vidyā in conventional terms and not explicitly 14

Saktı worship is the form of worshipping the supreme Brahman as a female entity It is the worship of supreme Reality in the form of Universal Mother. Following the Upanisadic path, ¹⁵ Saktas maintain that Sakti is the Universal Energy which has brought the Universe into existence, which Sustains and withdraws the Universe. ¹⁶

Now, this Sakti worship is not a new development in the history of Indian culture This kmd of motherworship was recognised in the prevedic period. This type of worship has been traced to the Indus Valley Civilization. It is still not definitely known whether or not the Indus valley civilization had pieceded or followed the Rgredic Samhita period but it may be concluded that the Sakti cult seems to have prevailed in India at least in circa 3000^{‡7} B.C. The number of hymns written on various goddesses and more than 40 names of goddesses, indicate a fully recognised form of Sakti worship.¹⁸ This Sakti is specifically referred to in the Rgredia with her cight difficent attributes-Kali, Tara etc.¹⁹ *Devisikta, Sriskita*, Uga-Saktas of the Vedas are clearly indicative of worship of mother goddess. Thus, it is a faulty notion to believe that the Sakta Tantra hus come out of the Mahāyāma Buddhist Tantra. It existed in India much earlier than the Mahāyāma Buddhism made its appearance on the Indian soil. The concept of mother goddess is found in early $U_{panifads^20}$ also. There are many later $U_{panifads}$ which have developed the same idea of mother goddess, that centre round Sahi regarded as *Brahman* and became the Philosophical basis of Sahta Tantra.

There are three Subschools within the \$kta Tonita, Viz., Kaula, Misra and Samaya and they have their own independent treatises Kaula group has 64 treatises with various commentaris.¹Misia group has eight Agamas.² These two schools emphasize external worship and their methods are mostly used to acquire material power and prosperity. Really it is some of the followers of Kaula group who have brought bad name to Tanita Interature.

These two groups are considered as non-Vaidika by traditional Tantric writers like Sankara, Laksmidhara and others, Srividvonāsakas are warned not to follow these paths. 23 The Samava group is most important among the Sakta Tantias on account of its philosophical height and its purified method of worship. This group of literature points the way to liberation along with material prosperity. This samaya method of Sakti woship is accepted as the supreme path of realisation of Advaita by Adi Sankar. Its path is purely internal, though, as a first step in the spiritual advancement, it prescribes external worship of diagram and image. The main source of this Sama a method is five treatises known as Subhagamapañcaka, whose authors are the great Sages, Vasistha, Sanaka, Sanandana, Sanatkumara and Suka.24 In adition to these five treatises. there are innumerable texts, such as Vamakesvara, Tantraraja, Saundaria lahari etc., and many commentaries which propagate philosophy and practice of Śrividyā.25 The main aim of our present paper is to bring out the finest philosophy and path of Sadhana of this Samaya group of literature.

The word Samaya is interpreted as either 'He (Supreme Brahman) is' pr 'She is' (Goddess) with me. It means that one has to think constanly that he is always one with the ultimate Reality. He has to identify timself with the Supreme Brahman Samaya is also commonly explained is offering worship to a cakra in the ether of the 's heart. This internal worship is considered as the supreme by all the great Yogins. It is a ligher kind of worship consisting of inward prayer, deep meditation and solemn contemplation.

In this Tantra, the 'Sakti' is a synonym of Brahman of the Vedantic hought. She may be called Brahman or Mahāsaktı or Universal Mother, The same Brahman of the Upatikads is termed as Tripurā or Mahā

Tripura Sundari by these Tantric texts The word 'Tripura' is pregnant with a significant meaning. The Universal Mother is known as 'Tripura' due to various reasons. In the Nityāşodašikāmasa it is stated that this supreme power is triple formed viz, creater (Brahma), Sustainer (Visnu) and destroyer (Rudra). Again she is in the form of will power, power of knowledge and power of action and she creates three worlds, and is therefore called Tripura.27 She is the principle which exists prior to Trinity.28 Again this word 'Tripura' is interpreted as, She who has three angles, as well as three circles and her bhupura is three lined, her Mantra is said to be three syllables thus, since, she is everywhere triple, she is called Tripura 39 Again, philosophically more significant interpretations of this word Tripura are found in these texts. Tripura means three nadis : susumna, Pineala and Ida and Manas, Buddh and Citta, as Devi dwells (as Jiva) in these, she is called Tripura3 Gaudapadosatra says. "The difference is by the three tattvas "31 The meaning is that the one Brahman is divided into three by the three tattvas. In the commentary of the above, the tattvas are explained variously as qualities, forms, states of consciousness, worlds. Pitha, bija, divisions of Mantra, etc., and pura means beyond these. The gist of all these interpretations is that, she is the supreme power behind and beyond all these things.

The philosophy and aim of *Tripura Tahtra* is the realisation of *Advalta*, 1.e., Unity of Siva and Sakti, *Jivalman* and *paramātman* Quite in agreement with the *Advalta* Vedāntic stand point, this *Tautra* maintains dual aspect of Universal power, namely *Saguga* and *Nirguga*.

This Tantra describes the nature of Tripurå in a similar manner as Upanişads describe the nature of Brahman She is described as Naridega (indeterminate) as well as Savidesa (determinate). These descriptions may seem to be contradictory but actually there is no contradiction. From two different standpoints Supreme Reality may be conditioned and unconditioned at the same time From the standpoint of liberated soul, it is unconditioned, from that of one in bondage who has not yet reached the state of sameness or unity (Sāmarasya), Brahman appears to be the cause of the Universe, endowed with omniscience and with other attributes. Thus, this Tantra constitutes two systems, one esoteric, philosophical (Nirguanat/dya) containing metaphysical truth for the few ones, iare in all times, who are able to understand it and another exoteric, theological (Saguna) who have less intellectual capacity and who want images, not abstract truth; worship, not meditation. But ultimately, it propagates non-dualistic philosophy of the Upanişads. At the transcendental level,

this Saliti is the highest knowledge (Samuid), beyond time and space and by its very nature, existence, consciousness and bliss. # 2 Triputa is the highest Reality in which there is neither rise, nor, fall. It is selfluminous 33 She is the lighest Brahman, 34 and is the only Ontological Reality 35 She is the seed of all in the Universe. The Universe which resides inside of it emanates and shines forth outside of it 36 This Salti is beyond 36 Tattias 37 Even Siva and Sakti emanate from this non dual priheiple. She is in the form of Brahman and known as Parabhattarike 38 She is the material cause of 36 Tattras Tripura is Existence, Consciousness and Bliss, and as such it is equivalent to the Brahman of the Upa misadic thought She is beyond the three gunas and still she emanates them. She is the nature of Vidya and devoid of attributes 39 She is formless, immutable, all pervading Brahman 40 She is the nature of Atn.an.+1 Brahman was alone in the beginning, states Upanisads. Similarly Tripuropanisad states that nothing existed in the beginning but the goddess alone 4.2 Beginning does not literally mean beginning of this Universe. It is only knowledge point of view, It was alone in the beginning. It is she who has created the world with all animate and manimate objects She is the Supreme power that permeates the three worlds and the three bodies and enlightens them both internally and externally She is all forms and she fills all space and time. She is verily the self. and also everything else that is not self. She is wave incainate on the ocean of the bliss of conscious existence. She is everything. She is the self, the universe, all gods and all that exists. She is the only truth and she can be known only through experiencing the oneness of the self and Brahman. She is the only Reality which pervades the whole Universe. 43 She is not related to anything for there is nothing else to relate. She is Unique. She is beyond all relational basis of knowing and knowledge. She is pure consciousness. She is indeed the tu(i)a, beyond the word and thought, inaccessible and of un-patalleed grandeur.4 She is un-knowable, infinite, un-graspable, un-boin and non-dual. She is unknowable because even gods do not know her nature She has no limit, and she is thus known as infinite. She is ungraspable, and she is thus known as imperceptible, no one knows het origin thus known as un-boan. She alone resides everywhere, thus known as non-dual. She is consciousness all compact. She is indescribable.45 She cannot be described because she is unlimited In describing her we are making infinite as finite. Infinite cannot be limited. She is beyond speech, touch and tongue. Even gods cannot grasp her nature. 46 She cannot be defined in terms of any categories for there is nothing besides Hei. Nature of Tripura is similar to 'not this', 'not this', of the Upamiads. She is ordinarily in-expressible,

So the best way of describing this un-predicable and incomprehensible Reality is via negative or through negatives by calling it, infinite, immutable, indivisible and mexhaustible.47 Positive expression is in a sense a limitation, for it implies the duality of the experiences and the experienced, the denotive and denoted. The negative concept denies the possibility of such knowledge with regard to Supreme Brahman. It is beyond, quite beyond the grasp of human faculty or psychic apparatus. This Reality (Tripma) is devoid of the distinction of knowledge, known and knower 48 Shc 15 the highest Universal. When the highest Universal is known, all the particulars included in it are known. She is un-pointable, allpervading, pure consciousness.49 She cannot be understood by scriptural study. 50 She is one undivided bliss and self of all. She is supporting ground of all 51 Even though, inner controller of all, she is unaffected by all blemishes, 52 like the sun who is unaffected by any blemishes. She is unthuched by pain and pleasure.53 She is neither girl, nor maid, nor old, neither female nor male, nor neuter.54 She is inconceivable, immeasurable power, the being of all which exists, devoid of all duality, the Supreme Brahman, attainable in illumination alone. Though without feet, she moves more quickly thah air, though without ears, hears even subtlest sound, though without eyes, perceives everything. Though without tongue, she tastes all taste.55 The scriptural statements like 'I am Brahman.' 'This Atman is Brahman' 'That thou att', etc., indicate that non-dual Tripura only.56 She is the innermost self of all.57 She is the undivided one consciousness, which continues in all the three stateswaking, dreaming and dreamless state. This consciousness in man, is like ether covered by pot. Though pot is destroyed, the ether inside of it is untouched by destruction. When darkness in the form of ignorance is removed, it shines in its own purity and one realises nondual nature of it.58

She is known as highest knowledge, knowing which everything else becomes known.⁵⁰ She is identified with one's own self 60 Realisation of Tripura is nothing but the state of perfect identity of the self This is the state of nondual, blissful communion. unitive life, in which there is neither bondage, nor liberation In this state entire Universe, even creator, doer, action, cause, effect, and everything appeals as one Universal self.⁶⁰ A It is a state in which positives and negatives are one and the same. In it there is neither origination nor destruction. It is beyond all fancy of imagination. It is a really a state of Supreme Brahman. This is the state of Advaita-Unity of individual self and Brahman.⁵ This Supreme Reality can be known either as Siva or Sakti because they are not two different entities, but one and the same. e^{2} Though one in escence, yet for the sake of our convenience, we may call Siva as Static and Sakti as Kneite energies. Siva is prakata (Knowledge) and Sakti is Vimarta (activity) aspects of the sama Brahman. When we emphasize knowledge side, It is Siva and the same thing is Sakti when activity side is emphasized. Together they form a single Unity called Prakata Himarta Swaripa.⁴³. In the form of Siva it is inactive, indefferent, non-relative, witness self. The same principle in the form of Sakti is material cause of the Universe. But they are inseparable like heat from fire, whiteness from milk, sweetness from sugar, luminosity from light and weight from material bodies.⁶⁴

 $M\ddot{a}y\ddot{a}$ is power of Sakt. Veiling herself with her own $M\ddot{a}y\ddot{a}$, She becomes destrous of creation. Then there arise 36 Tattvazos including Saka and Sakt and creative, sustantive and destructive powers also arise, then arise the worlds and elements of which they are composed. Creative, sustantive and destructive powers are not distinct entities. They are all one and the same as parts of her. Creation is a mode of divine existence and Divine energy sustans the Universe that binds the atoms with atoms. Again destruction is also an aspect of Divine energy that goes in hand in hand with the creative energy. Thus creative, preservative and destructive forces are but the three aspects of Divine energy that exists in Brahman. 64

This Tontra has accepted Sakli Parināmavāda. Šakti itself, transforms into the form of Universe. World is expansion of this Universal Con sciousness. Thus this world is also real. $^{\circ7}$ It is not Brahmawwarta like Advatia. This Sakti is not maternal like Sankhyas, which jure Consciousness It is not Prakti of the Sänkhyas, which is unconscious and real. Even great Advatia stalwart Sankara treats Sakti of the Tantra as Supreme Brahman.

It is very important to note that this Tantric literature lays stress on the dynamic nature of the creative power i.e. Sakti here as Brhman itself. Though the conception of the goddess Tripura corresponds to that Impersonal Brahman of the Upanijads this Tantra literature, emphasizes the dynamic aspect of the godhead-the activity of manifestation of a deuty in the form of Divine energy. The Säktas have transformed the Impersonal Absolute Brahman of the Upanijads into a personal divinity that is the onnipotent, omnipresent and omniscient Sakti or a Divine Mother-the source, support and end of the entire empirical Universe •>>

According to this Tantra the supreme transcendental Reality (Brahman) which is really nameless and formless conceived through religious imagination becomes goddess in Saguna form. The Nirguna Brahman of the Upanisads comes down step by step and assumes the form of a goddess, and becomes an object of worship in the form of Universal Mother All the paraphernalia fo worship are then offered to her. This concept of the highest as Mother is a special feature of Sakta Tantra and it has its own significance. Mother, always nurishes a more charitable attitude, forgives the faults of her children and offers them an opportunity to reform their ways. This attitude of forgiveness and compassion, love and pity are more natural to Mother than to father. Thus, supreme Brahman in the personified form becomes afectionate Mother, worshipped in the name of Maha Tripurusundari. She is also known by various other names, such as Śrividya Śri Laluta Pañcadaśaksari, Sodaśi, Kamesvari and so forth. She is conceived as the most high, higher than Sarasvati, Laksmi, higher than Brahma, Visnu, Isvara and even Sadasiva, 70 Worship of Universal Mother in the Saguna form with ceremonial pomp is only a support for meditation on the highest, which is strictly beyond thought and mind. The Mother is really the highest Brahman in empiric dress. The significance of the description of the highest Brahman in Saguna form is to indicate that she is near enough to us and yet far away, she is in the world and also beyond it and that she is both immanent and transcendent. In this form she is described as resplendant as the newly rising sun. She is also three eyed and holds in her four aims, noose, goad, arrow and bow. She can be worshipped either in female form or male form In the, male form she is worshipped in the form of Lord Stikrsua.71 This Saguna aspect is only for those who are ordinary mortais, highly emotional and unable to meditate on the highest attributeless Brahman.

The beautiful description of goddes *Tripurā* in *Sagina* form and significance of its worship is found in many texts such as *Saundaryalahari* and *Tripurāmahimmastotra*. This kind of description is mainly to rouse our emotion of devotion and strengthen it by furnishing suitable support for meditation. *Tripurā* is described from head to foot in these texts. This is really intended to show that the Supreme Being is' also Supremely beautiful and when it gets embodied in human form, for the benefit of dull witted mortals, the beauty that is its essenc naturally shines through every tissue and filament.⁷

Sambodhi XII-9

Tripura is the supreme deity All other gods and goddesses are subordinate to her, and offer obeisance to her r_3 Inspired by her, Brahma creates the world, Vişan sustams it and Rudra destroys. The relative reality and objectivity of the world and its regularity and law abiding nature are due to her. She is absolute in the world context. She is the supreme from the cosmic end She is the moral governer and lord of the law of Karma.⁷⁴ She is in the form of ocean of mercifulness.⁷⁵ She is the bestower of all kinds of riches and happiness,⁷⁶ Mother of all⁷⁷ and bestower of ultimate liberation.⁷⁸

The worshipper of Tripurå, becomes the rival of Sun, Gaiuda, Mann atha, Fire and Brahma, Vigiu and Sankura⁷ ⁵ The devotee of Tripurå acquires great learning becomes exceedingly prosperous and develops a charming personality ⁸ ⁵ Devi confers all sorts of powers to her devotee. She fulfils all the desires. Her devotee becomes master of all arts, and obtains unparalleled name and fame.⁸ ¹ She bestowes all worldy prosperity to her devotee. The devotee of Tripurå, enjoys all the worldly riches and becomes one with her(Brahman) in the end.⁸

PATH OF SÄDHANÄ

This Tripura Tantra is mainly practical scripture if Vedanta Though this Tantra represents Upanisadic philosophy, its main emphasis is the practical aspect of realisation of Brahman No doubt this Tantra has exa-Ited the supremacy of knowledge, but it emphasizes on that knowledge which is obtained from spiritual experience Mere knowledge derived from scriptures will not lead to the realisation of one's own self Mere scriptuaral speculation or erudite scholarship in Vedanta does not necessarily lead to real knowledge. Real knowledge consists in spiritual experience that can liberate the soul from eternal bondage Thus both theory and practice are of utmost importance for a devotee to reach the highest goal. For this reason, this Tantra literature prescribes a set of disciplines, to be followed by the aspirant on the path of realisation of Advaita. But it is very important to note that these disciplines described by Tantra do not propagate self torture and dry austerity. It is clearly mentioned in these texts that, worship of goddess brings all worldly prosperity and enjoyment and ultimately leads to liberation 83

Now, it is necessary to set forth the nature of the path of Tantric Sadhanā at some greater length. These Tantric texts advocate two kinds of worship of Tripura: the internal or higher form of worship, consisting of deep meditation and solemn contemplation for the highly advanced and the external intended for the less evolved, ordinary mortals $\delta a k tas$ believe that the Universal energy of Spiritual power in man lies domant and is likened to a serpent that has coiled up *Kundalini Saktu*] This power has to be aroused from its place (which is at the beginning of the spinal coid) and led up step by step to the cerebium Here, in this state Saktu unites with Sina. This is the liberation. Thus, the primary purpose of the aspirant is to awaken this sleeping Snake or Sakti. This is done in many ways, such as purely practising Yogio technicalities, reciting sacred letters (Japu) and worshipping diagram and image.

Details of Yogic disciplines are set forth by Sankara in Saundarvalahari.84 Yoga speaks of satcakras viz, Mülädhära original abode), Mampura (full of rays), Svädhisthäna (own place), Anähata (sound), višuddhi (the ether above) and Aina (mind between the eyebrows), within the human body.85 These are actually psychic centres in the body. These six psychic centres represent the cosmic elements of earth, water, fire, air, ether and the mind respectively.86 Last and high up in the cerebrum, there is the Sahasrāra Kamala-thousand petalled lotus. An aspirant by deep meditation led it up to the cerebrum where this Sakti disengaged from all that is adventitious to it, emerges in its native splendour as pure consciousness. It is here in this state Sakti is transformed into absolute consciousness. It is a state of liberation. This method of applying Yogic technicalities is considered as higher form of internal worship or subtle meditation (Sūksmadhyāna).87 Highest type of meditation (Parādhyāna) is done by meditating on the Parašakti as one impartite, and impartible whole and visualising the Atman as steady, motionless flame in a windless place.88 Japa (reciting sacred letters) is an aid to meditation. Mantra is identified with Devi. Pañcadasāksarī Mantra is considered as supreme Mantra, which is also called Gupta Gayatri 8 9 It is a formula for deep meditation. This mantra is so called because it contains fifteen germinal letters. These letters represent union of Siva and Sakti, Jiva and Brahman. > 0 This Mantra represents body of Tripurasundari. Tripura herself is called nanchdast because she is witness of five kinds of stages of the universe and indestructible." Bhaskararāya gives fifteen meanings of this mantra." Three hundred meanings of pancadasaksan is explained in Trisatibhas ya by Sankara.93 The fifteen letters of this Mantra are divided into three groups (Kūţos) viz. Vāgbhava, Kāmarāja and Šakti. Vāgisvari is the Jāānasakti which is in the Vāgbhava division and confers salvation. Kāmarāja is the Kamyasakti the ruler of desire and fulfils desire. The Sakti division is the will power-the supreme energy and is in the form of Size.e. Again each group represents specific divine powers, such as Fite, Sun and the Moon. These three groups represent, the three states of waking, dreaming and dicamless sleep-visus, Taijasa and pidjña and willpower, power of knowledge and power of action. In essence, this Manita is said to comprise all the fundamental truths of the Universe This is considered as a very powerful Manita and recitation of this is sure to yield results. It is said that the man who has been initiated to this Manita has no more rebuilt.⁹⁵ This paficadaškisari is known as either Hadi or Kadi, on the basis of beginning letter of the Manita it is said that Hadi is followed by Lapärnudra and Kadi path is followed by Hayagita, Agasiya, and Däirdan. For the very highly advanced and mituated, a. sixteenth letter is added, and it is called Sodaškisari. This sixteenth letter is kept very secret and not openly stuted.

The Paths of Yoga and Japa Sädhanā are putely internal type of worship. The mind cannot remain steady on, what is formless (amärta). Therefore a form is accepted as aid to meditation Form is also of two kinds-gross and subde. The grossest form is pictorial that which is with hands, feet and so Torth. Subble form is the diagram which is also called the bödy of Mantras. The well known Sryantra or Sicatar is adopted for the worship of Tripira or Lalitā Details of Sricakra is adopted for the worship, Tantraja, Saundaryalahari, Saubhāgya Vardhani and Lakşımidharā. e e

. - The Srivantra is composed of nine triangles and Cakras, one within the other until the central point of Bindu is reached. The names of the nine Cakras are Bhupura, sixt 2 n petals, eight petals, first set of fourteen angles, second set of ten inner angles, third set of ten angles within these, fourth set of eight angles within these, three angles within these and the point or Bindu. In each of the nine Cakras the Gooddess Tripurasundari is worshipped in its centre under one of her nine names united with the Pādukāmantra of seven letters. These nine Cakras are also called Trilok vamohana, Sarväšäparipūraka, Sarva Samk sobhana, sarvasaubhāg va dāvaka, Sarvārtha Sādhaka, Sarvaraksākara, Sarvarogahara, Sarvasiddhipradaand Sarvanandamaya, on account of their main functions.97 These nine Cakras also represent creation (systi). maintenance (Sthiti) and absorption (Samhāra).98 In the middle of this Sricakra there are nine triangles. The five triangles with their apexes pointing downwards are indicative of Sakti elements and four with their apexes pointing upwards are of Siva. But Laksmidhara, mentions that according to Kaulas four triangles ponting downwards are of Siva and the five triangles pointing unwards

are of the Sukti \circ^{9} The Bindu is in the innermost triangle. It is all blissful. It represents the unity of Siva and Sakii This central point of bindu is also known as yonibindu. The word Your here does not mean the generative organ of woman, it means source of the entire Universe, the cause and the womb of the Universe.

There are two different processes to construct Sricakra. To construct Sricakra from the Buda sutwards as the evolution mode (Sritarama)the method accepted by Samyāčarams and to work it out from the circle to Buda is involution method (Samhārakrama) adopted by the Kaulas two This is a diagrammatic presentation of Drivinity and mantra is its sound expression. Both these, Sricakra and Mantra embody the subtle essence of Devi herself.

A deeper study of construction of Sriakra reveals that, it is also a diagrammatic representation of the human body which consists of nuce cakras. According to this *Tantra* system, nine elements sustain the human body. They are: skin, blood, flesh, muscle and bone and marrow, semen, vital air and soul. The first five originate from the Sal ti and are known as Sra Tavatis. They are diagrammatically represented as five triangles with their apexes pointing downwards and remaining four elements are Sraswarapa and called Srikantivas. They are represented by four triangles with their apexes pointing upwards. In addition to these nine elements which sustain the body, there are also fortyfour elements composing it and these are arranged as so many triangles on the sides of the nine triangles, ¹⁰ · It means that the entire human body represents Sricakra, which is *Devi* herself

The main object of the worship of $\hat{Sricakra}$ is the realisation of the unity of knower, knowledge and the known.¹⁰³ the realisation of Sarrätmahhäva. The devotee has to abolish the imposed difference between him and the deity. In this *Tautra* this Advaita bhäve is expressed in ritual, meditation and Japa. In the beginning of the ritual the worshipper has to think that 1 am He or she' and should meditate upon the unity of Jiva and Brahman¹⁰³ An aspirant should meditate upon himself as one and the same with hei.¹⁰⁴ Kulärnava tells us that the body is the temple of God. Jiva is Sadätiva Let him give up his ignorance as the offering which is thrown away and worship with the thought and feeling 'I am He or She.¹⁰⁵ Even, Nydau, Japa, Homa, Tarpana used in this method of worship indicate the Advanta bhäva with the god dess. Nyäsa means identifying one's own body with the deity's image. *Lipa* generates a sense of identity with the deity. *Homa* is destroying the sense of multifarousness of the Universe. It is dissolution of all the distinctions such as "Thou" and "I", "Is" and "Is not" *Tarpana* is the contentment (*lipti*) caused by the realisation of identity of all things with one's self ¹⁰⁰ Yantras and maturas help to produce steadiness in the belief of one's unity of oneness with the *Linam* ¹⁰⁷

No doubt, the method of worship advocated by this Tantra in the prilininary stages involves the dualistic idea i.e. worshipper and the worshipped But this idea disappears in the end and spiritual experience gained through this worship i e merging of the individual soul into the supreme energy or Brahman, supports the idea of oneness between the worshipper and the worshipped. After realisation of this unity, the spirant will ever be in the enjoyment of the bliss of Brahman. He becomes Jivannukta here and now.^{10,8} Thereafter, he is not bound to perform either any *Pējā* or Japa or dhyāna Every word, thought, act and movement of his will be a spontaneous offering to the highest deity.¹⁰

We have seen that immorality is not the aim of the cult of Mother worship The higest impersonal Brahman of the Upanisads is worshipped in its feminine form. This Tantra mentions in clear terms that only those who are well exercised in selfdiscipline are eligible to worship the highest Brahman in the form of Universal nother. Sankara rightly pointed out that the worship of Universal Mother is impossible for those who have no control over the senses I to In Tantraraja Tantra we are told that worshipping this goddess, controlling the wild longings, one will fully know one's own true nature and conquer the proclivities with which one is born and thus become one with the true, pure manifest and boundless becoming,111 This Tantra emphasises the worship of qualified Brahman in the form of Universal nother which leads in effect to the merging of the individual soul (Jivātman) of the aspirant into the non differentiated Brahman. This Tantric path is an approach to Impersonal Brahman through saguna in essence. It points out the gate way to approach the highest reality which is attainable only through spiritual devotion, mental purity, self control and the knowledge of one's own real nature It aims at the gradual dissociation of the spirit from the shackles of matter and also from the limitations that are imposed on it by its association with the mind and the antahkarana. Mattei exists in the form of five gross elements (earth, water, fire, air and ether) which are formed out of the five Tanmatras (finer essence). Each element has its own peculiar quality (i.e odour, taste, colour, touch and sound,

respectively) and we have special senseorgans (i.e. the nose, the tongue, the eyes, the skin and the ears) to perceive these qualities. Enjoyment of the worldly objects through these organs and mind, keeps the soul of the man in bondage. The aspirant of liberation has to transcend these senses and objects. Then he has to rise above the limitations set by his own mind and the internal organ. When consciousness is completely freed from all its adjuncts, it shines in its own native splendour 11,2 . This is the realisation of oneness with Universal Conserousness. This is the gist of the philosophy of *Priput Tantra* and its path of *Sadhana*.

Foot-Notes

- Mātrkābheda Tautra-Introduction, ed. Bhattacharya Chintamani, Metropolitan printing and publishing House, Calcutta, 1933, P, 4-5.
- (2) Ibid-Introduction, p-1
- (3) Agatam Šambhuvaktrebhyo gatam ca Guijāmukham. Matamen Vāsudevena tasmādāgama ucyate. Nirgato Girijā Vaktrāt gataśca guišaśrutam. Mataśca Vāsudevāsya Nigamah Parikathyate.-Agamādvaitaniruya, quoted in Mītţkābheda Tantra, p. 2-3.
- (4) Bhagavān Pataśuiāmopyāha-Paācāmnāyān paramārthasāraiūpān praunāya iti-Setubandha, by Bhāskararāya, ed : Agashe Kasinath Sastri, pub Apte Hari Narayana, Anandashrama printing press, Pune, 1908. p. 24.
- (5) Srutiśca dvividhā Vaidiki Tantrikica-Manusmrti-II-1, Commentary,-ed : Pandya Pranajivan Harihar, Pub . Desai M.L., Gujarati Printing Press, Bombay-1913. p 30.
- (6) (a) Ayamātmā Brahma-Mānd Up.-2, Brh. Up.-II-V-19. (b) Aham Brahmāsmi-Brh. Up.-I-IV-10

 (c) Tattvamasi-Chān. Up.-VI-XVI-3.
 Išādyaslottarašatopanisād, cd : Panashikāt Vasudevasharma, Pub : Sheth Panduranga Javaji, Nirnayasagara press, 1925.

- (7 'Aikyam Jiyatmanojahuryogan Yogavisiradah'-Kularnava Tantra-IX-31-ed : Sharma Bhadiashila, Pub . Kalyana mandira, Prayag. V.S. 2016 p 57.
- (8) "Guruśisyapadeslutvā svayam devaļi Sadāšivaļi. Prašnottaraparairvākyaih Tantram Samavatārayat." Mahāsvacchanda Tantra, quoted in Setubandha by Bhāskararāya-ed; Apte. H. N. Anand ashrama printing preas, Pune, 1908, P-21

Y. S Shustri

- (9) (a) Madyam Māmsam tathā Matsyamudrāmaithunameva ca. Etāni pañcatattīvā i vayāproktāni Šankara — Mahāni vāņa Tantra-1-59, ed Bhattacarya Jivananda Vidyasagar, pub: Valmiki printing mess. Calcutta, 1884. p-13
- (b) Madyam Māmsam ca matsyam ca Mudiā maithunameva ca Makārapaācamam Devi devatāpittiKātanam Kulārnava Tantia, X-5, p - 63.
- (c) Kultinava Tantia, cilicises those followers, who misuse these five Makāras II, p=14-15.
- (10) Tantraiaja Tantra-John woodroffe, preface by Shuddhananda Bharati, pub · Ganesh & Co., Madras. 1954, p -XVI.
- (11) Patoksam Ko anujānite Kasya kim vā Bhavisyati. Yadvā pratyakşa phaladam tadevottama daršanam'—Kulārnava Tantra, II-89. p 12.
- (12) 'Bhnkti Muku pradayakam, Kularnava, II, p-13.
- (13)(a) Setubandha-p-24.

(b) Matrkabheda Tantra-Introduction, p 10. f

- (14) Kāmo Yonih kamaletyevam sānketikaih. sabdaih vyavaharati natu piakalam yām vidyām Vedapurusoapi.-Varivasyārahasya of Bhāskararāya, 1 8, ed S. Subrahmanya Sastri, pub : Adyar Library Madas, 1941., p 8.
- (15) Yato Va imani Bhūtāni Jayante, Yenajātāni Javanti, Yat prayntabhisam višanti, Taittirtyopanisat, Blrguvalli, I. Iskādidlakopannsad, pub: Motilal Banarasıdidas, Delhi 1978, p-319.
- '16) (a)'Layasthityudbhaveávarī'-Lalitā trisatī, works of Šaňkaracārya, Vol-18, Vānivilās press, Šrīrangam, p-237.
 - (b) Srstisthiti vināsānām Šaktibhūte Sanātani-quoted by Kaivalyāfama in the commentary on Saundarya Laharz-E d : Ananta Krisna Sastri' pub ; Ganesh & Company, Madras, 1957, p-2
- (17) Encyclopaedia of Indian Culture-Vol-IV ed: Saletore R.N., Sterling publishers private Ltd., L-10 Green park Extension, New Delhi 1984, p-1271
- 18) Šakti Cult In Ancient India-Pushpendra kumar, pub : Bharati publishing House, Varanasi, 1974. p-10.
- 19) Mätrkäbheda Tantra; p-9.
- 20) A(1) Kenopanişat-III-12, p-3,

⁽²⁾Te dhyanayoganugata apasyan devatmasaktim Svagunairnigüdham-Svetāsvataropanisad-I-3.

- (20) B. (1) Tripurātāpinyupanişad-p-461-70
 - (2) Tripuropanişad- p-472-73
 - (3) Bhāvanopanişād- p-476-77
 - (4) Bahvrcopanisad p-554-55
- (21) Nityāşodasikārnava. I-14-21, ed : Dviveda Vrajavallabha, Vārānaseya Sanskrit Visvavidyālaya, Vārānasi, 1968; p-43-44.
- (22) Saundaryalahari-31. Commentary by Laksmidhara, p-140.
- (23) 'Miśrakam Kaulamārgamca parityājyam hi Sāńkari' Saundaryalahart-31, with Lakşmīdharā, p-141.
- (24) Ibid p-140.
- (25) Vāmakešvara Tantra with setubandha, Rjuvimaršini, Artharatnāvali, Tantrarāja, Mātrkābheda Tantra, Varivasyārahasys, Lalitā Trifatā with Sānkatabhāsya, Kāmakalā vilsas, Tripurāmahimnastotra, Saundaryalahart with Saubhāgya Vardhanā, Lakşmtdharā and Aluņāmodini; Tripurā Tāpinyupanişat; Tripuropanişat. Bhāvanopanişat, Bahycopanisat etc.
- (26) Daharākmāvakāše cakram vibhāvya tatra pūjādikam samaya iti, Lalitā sahasranāma with Saubhāgyabhāskara, verse-88, ed : Pansikar Vasudeva Laksman Shastri, Pub: Tukaram Javaji, Nirnayasagara pross, Bombay 1914 p-53.
- (27) Tripurā Trividhā devī Brahmavisnvīšarūpinī. Jāānašaktiņkriyā šaktiricchāšaktyātmikāpriye. Trailokyam samsrjatyesā tripurā paristrititā-Nityāşodašikārnava-IV-II-12. p. 205-207.
- (28) Mūrtitrayasyāpi purātanatvāt tadambikāyāstripureti nāma-Lalitāsahasranāma with Saubhāgyabhāskaia p-133.
- (29) Trikonam mandalam cāsyā bhöpurām ca trirekhakam, Mantro api tryaksarah pioktah tathā röpatrayam punah. Trividhākupajal šaktih tridevānām ca sīsāsas. Sarvam trayam trayam yasmāt tasmāttu tripurāmatā. Ibid verse I-Commentary, p. 2.
- (30) Nāditrayam tu tripurā suşumnā pingalā idā. Mano budhistathācittam puratı ayamudā hrtam. Tatra tatra vasatyeşā tasmāttu tripurāmatā: Ibid-176-Commentary, p-133.
- (31) Ibid-p-133.
- (32) (a) Deśakālākārabhedah samvido na hi yujyate-Tāntrika vangmayame Šāktadrşši-Kaviraj Gopinath. Pub: Bihar Rastrabhasaparisad Patna, 1963, p-4.
 - (b) Saccidānandā-Lalita Triśati with Sānkarabhāşya. Works of Sankara, Vol-XVIII, Vanivilas Press Srirangam p-258.
 - (c)Saccidānandasvarūpiņt Tripurā iti niścīvate-Nityāsodasikārņava-Introduction, p-86.

Sambodhi XII-10

- (33) Nodeti nāstametyekā samvidesā svayam prabhā-Paūcadaši, quoted in Nitvāsodašikārnava, Infioduction p-85.
- (34) Tripuraiva parambrahmetyabhidhiyate .- Ibid-Introduction, p-85.
- (35) Eesā sā palamā saktirekaiva-Ibid- IV-10, p-205.
- (36) Samvideva bhagavati sväntah sthitam jagad bahih prakäsayatti-Ibid, Introduction, p-85.
- (37) 36 Tattavas are: Śiva, Śakti; Sadāśıva, Iśvara, Śuddhavidya, Maya, Kala, Kala, Vidya, Raga, Niyati, Purusa, Prakrti, Ahaŋkara, Buddhi, Manas, five Jhānendriyas, five Karmendriyas five Tanmātras and five Mahābhūtas.—Nityotsava by Umānandanātha-JIIrd edition, ed: Shastri Mahadeva, Gaekwad's Oriental Institute, Baroda 1948, p-7.
- (38) Nityāsodasikārnava I--1, p-9
- (39) Nırgunā-Lalitāsahasranāma 95, p-61.
- (40) Lahtā Triśatī with Śāńkaiabhāşya, p-218-19.
- (41) Sarvātmikā-Triśati, p-217.
- (42)(a) 'Sadeva Saumya idamagra āsīd ekamevādvitīyam'

(b)Devt hyekägra äsit-Bahvrcopanişat-1-Iśádyaştottaraśatoapanişad p. 554.

- (43) Ibid, p-554.
- (44) Saundaryalahart-98. ed: Shastri Subrahmanya and Ayyangar Srinivas T. R., Theosophical Publishing House Adyar, Madras-1977.
- (45) Lalitā Trišatī with Sānkara bhāşya, pp-175, 180, 192,
- (46) Nityäsodasikārnava-I-9, p-23.
- (47) Devyupanisad-p-471.
- (48) Jňanajňatrjňeyanamabhedabhavanam -Bhavanopanisad p-476,
- (49) Triśat1-p-175, 218.
- (50) Ibid-p-180.
- (51) Sarvädhārā-Ibid, p-218.
- (52) Sūryo Yathā Sarvalokasya cakşuh nalipyate cākşuşairbāhyadoşaib. Ekastathā Sarvabhūtāntarātmā na lipyate lokaduhkhena bāhyah—quoted by Šankara in Trisatbhāşya, p—219.
- (53) Hanopadana nırmukta,-Trisati-p-234.
- (54) Sakti and Sakta-John Woodroffe, Pub: Ganesh & Co. Madrus, 1951.,
- (55) Ibid-p-43-
- (56) Bahvrcopanisat p-555.
- (57) 'Sarveāsmantahpurusah sa ātmā.- Tripurātāpinyupanisad,-1, p-469.

- (58) Ibid- 11. p-469.
- (59) Nityäsodašikäi nava with setubandha-IV-2, p-132,
- (60) (a) Sadanandapürnah svatmarva paradevata lahtā.-Nityaşodašikārņava.
 - (b) Patipūrņasvatmaikyasvarūpā Bhāranopanisat, p. 477.

(c) Kartā kārayītā kaima karanam kāryamevaca. Saivotmatayā bhāti prasadāt paramešvarāt-Tāntrika vaigonaya me Šāktadījstip-163-164.

- (61) Bhavabhāva vinirmuktam našotpatti vivaijitam. Sarva sankalpanātitam parabiahma tuducyate-Ibid, p=172.
- (62) (a) 'Sakti Saktimatorbhedam vadantyaparamarthatalı. Abhedamanupuğyantı yoginastattyacintakalı.-'Saundaryalaharı with Saubhägya vardham, I. Commentary, p.--3. (b) 'SivaSaktiritinyekam Tattyamahurmanīsinah.-Täntrika yang
 - mayame Saktadryli p-76
- (63) Sakti Cult in Ancient India-Puspendra Kumar, p-97-98.
- (64) Ibid-p-151
- (65) Nityäsodasikärnava --Introduction, p--85-90.
- (66) Sakti Cult in Ancient India-p-151--2.
- (67) (a) 'Asyam Paripatayan tu na Kaścit para işyate-Nityäşodaśikarņava-IV-5, p-195.

(b) 'Aupanişa'dam pakşustu parasya cıdıüpasya brahmanah saktirmäyäkhya. Sacajadava. Saiva jagatah parinämyupädanam. Param biahma tu vivartopadänam. At eva jagato api mäylkatvät jadatvam mithyätvam ca. Tantrikanam pakşustu paracinnişihä ya cicchaktih aupanişadanämupi sammatä saivänantatäpatvät mäyetyucyate...... Tatparinäma eva prapañcah Ata eva cidrüpah 'Cidviläsah prapañco ayam' iti Jnänaväsişihät. Ata eva ca satyo api.-Nityaşodasikärnava with setubandha, p.--135

- (68) (a) Lalita Trisati with Sinkarabhasya-p-169, 178, etc.,
 - (b) Saundaryalahari, 35, 98
- (69) (a) Lalita Triśati, p-235.
 - (b) Saundaryalahari -7, p-41.
 - (c) Ibid-I, Lakşmidhara, p--2.
- (70) (a) Saundaryalahart--22 --29, p -36 42,
 - (b) Trisati-p-198.
- (71) (a) Tantrarāja Tantra-John Woodroffe-p-24

- (b) Kadücidādyālalitā pumrūpā krenavigrahā-Lalitātrišati sya-p, 225--26
- (c) Tantrarāja Tantra, XXXIV-p. 99
- (d) Lalitā sahasranāmabhāşya, Verse 16, p-9
- (72) Devi Worship in Saundaiya Lahari-Iyer Venkataiama M.k. Prabuddha Bharata, Sept. 1959, page B-1.
- (73) (a) Saundaryalahari, 24-25 p, 37-38.
 - (b) Triśati-p-211.
- (74) Karmadi saksint karayıtıl karmaphalaprada-Trisati-4, p-173.
- (75) 'Karunämrtasägara'-Triśati 2, p-169.
- (76) Ibid-7 p-184-87.
- (77) 'Sarvamātā'-Ibid. p-218-9.
- (78) Sadgatidayın1-Ibid, p-258-60
- (79) (a) Nityžsodašikārnava-I-3 p-14
 (b) Saundaryalaharī-101 p-251
- (80) Saundaryalahar1-5 6,13,18,101.
- (81) Tripurāmahimnastoira—51, 53, Kāvyamālā-pait XI ed: pandit Si adatta and Kasinath pandurang parab, Nirnayasagai press, Bom -1933, p-36-37
- (82) Ibid 54-p-37.
- (83) 'Yatrāsti bhogo na hi tatra mokşo, yatrāsti mokşo nahitatra bog Šivāpadāmbhoja yugārcakānām bhuktišca muktišca karasthiteva-Sa darya lahart with saubāgya vardhanī, p-22.
- (84) Saundaryalahari, 7-p-10
- (85) Saundaryalahari with Laksmidhara-9, p-70
- (86) Ibid-p-70
- (87) .Tantraraja-p-76.
- (88) Ibid-p-76.
- (89) (a) Tripurätäpinyupanisad—p—461-463
 (b) Tasyà rüpadvitayam tatraikam yat prapathyate aspastam Vede catursvapi paramatyantam gopantyataram—Varivasyärahasya, Bhi kararäya, p—8.
- (90) Lalitatrisati-p-291,
- (91) (a) Lalitä sahasranäma—p-50-52.
 (b) 'Dašäpancakabhedena prapañcasya viläsinah. Säkşini cäkş: yasmät tasmät päncadašäkşari'--Saundaryalahari with Saubhägya va dhant --p-49.
- (92) Varivasyārahasya-p-37-110
- (93) Lalitätrisati-p-166-290
- (94) Nityäsodasikärnava, IV-11, 17-18. p-207, 216
- (95) (a) Yasya no paścimam janma yadi vā Šankarah -

76

Tripura Tantra (Sri Vidyā) : Its Philosophy and Path of sādhanā 77

svayam. Tenaiva labhyate vidyä śrimatpäňcadašaksari –Lalitätrisat1 = p - 293.

- (b) 'Yasya vijfananiätrena punarjanma na vidyate'. Mätrkäbhedatantra, VII-1, p-38.
- (96) (a) Nityäsodasikäinava. (Vämakesvara Tanira). 1-29-43, p-50-57 acd I-59-75 p-83-88
 - (b) Tantrarāja Tantra-VIII-52-71
 - (c) Saundaryalahari with Saubhagya vardhani and Laksmidhard-10,
 - (d) 'Bindu trikoņavasukonādašārayugmamanvastanāgadalasamyuta sog.ašāram. Vritatrayam ca dhataņi sadanātrayam ca śricakrarājamuditam paradevatāyāņ'-quoted iu setubandha by Bhāskatarāya—p 27.
- (97) Nityäsodaśikärnava with Rjuvimarsini and Artharatnävali p-135-36
- (98) Setubandha-p-40.
- (99) 'Kaulamatānusāreņa adhomukhām catvārntrikoņām Šivātmakām, Ūrdhvamukhām pañca trikoņām Śaktyātmakām'-Laksmidharā-p-72.
- (100) Samhärakcamena Kaulamärgah' Sröhkramastu samayanärgah,'-Lakşmidharā p-82-83.
- (101) Saundaryalahati, II ed : Subrahmanya Sastri and Stunivas Ayyangar Adyar, Madias, 1977; p-64-71
- (102) 'Jnätä Svätmä bhavejjäänamarghyam jäeyam havih sthitam. Śricakrapūjanam teşäm ekikaranamīritam'-Tantrarāja Tantra,-XXXV,p-102.
- (103) Guram natvā vidhānena so ahamti purodhasah, Aikyam samohāvayet dhimān jivasya brahmaņoaņi ca'—Gandharva Tantra, quoted in Sakti and Šākta, p-568.
- (104) 'Evam dhyātvā tato devīm so ahamātmānam arcayet', Ibid, p-568.
- (105) Deho devälayah devi jivo devah sadäsivah. Tyajedajhänanirmälyiii so ahambhävena püjayet —Kulärnva Tantra-IX-p-58.
- (106) (a) Nyāsastu devatātvena svātmano dehakalpanam.
 - (b) Japastu tanmayatā rūpabhāvanam.
 - (c) Kartavyamakartavyamaudasinyanityatmavilapanam homah.
 - (d) Eşām anyonya sambhedabhāvanam tarpaņam-Tantrarājā-XXXIV p-104.
- (107) Ibid. p-104.
- (108) 'Bhāvanāparo jīvanmukto bhavati-Bhāvanopanişat-p-477
- (109) Saundaryalahari-27
- (110) Saundaryalahari-96.
- (111) Tantrarāja Tantra-XXXVI-p-109-10.
- (112) (a) Brhadāraņyakopanişad-III-I-9 p-792-3.
 - (b) Devi worship in saundaryalahara p-B, 5-6.

PLEASURE AND PAIN - ACTION

M. P. Lakhani

Before the creation, God exists in an unconditioned state, without attributes, as God the Absolute, Nirguna Brahman. When He desires to create, He conditions Himelf and becomes Suguna Brahman-in the form of Trinity-Brahma, Vishnu, Shiva-personifying the attributes of Rajas, Satva, Tamas, representing Activity, Harmony and Stability. Inertia and Destruction. Creation starts with the coming into being the fourth, the feminine or passive or negative aspect, Mattei. Prakriti or Primordial Eneragy.

What Brahma creates with the help of Prakriti becomes 'alive' when pervaded by the Spirit of Vishnu. When Christ descends into the womb of virgin Mary, life starts-the creation starts.

Life consists in balancing the two principles-activity and inertia, the positive and the negative, the Spirit and Matter, the Purusha and the Prakriti. There is thus duality in life: good and bad, pleasure and pain, up and down, light and darkness and so forth. These two opposite principles are the two sides of the same entity, Life. Realisation of this is the ultimate goal of man; this is realising the Truth: this is reaching Godhood.

By the very nature of creation, therefore, the two opposing principles, positive and negative exist in equal quantities. If one principle were to increase or decrease, it would produce disharmony, unstability, destruction.

Man, as every other living being, is struggling. 'living' to find pleasure.

If a man is willing to go somewhere to achieve what he has m his mind, every step he takes is a pleasure because it is taking him nearer to his fulfilment. But the exerction to take a step is pain; with every step he takes, hundreds of cells of his body die. When man feels hungry he eats. Every morsel he takes is a pleasure; it satisfies the pangs of hunger, it yields pleasure to his taste. But the labour involved in preparing food, raising it to the mouth, chew 1.... is labour, is pain and during this labour hundred cells of his body perish. And so with any and everythin man does-pain and pleasure go together.

And if pain and pleasure are equal why should one act for a thing. If pain and pleasure are equal, if there is no profit, it is foolish for man to act, to do anything. It is nothing but FOLLY to live. The only logical and sensible thing would be to get out of such an improfitable existence, to die. But the patent fact is that man does not want to die, he does not want to quit. Obviously he finds that pleasure is greater than pain, he finds it pleasanter and more profitable to live than to die. This means that in life, the proportion of pleasure is greater than that of pain. How is that brought about ?

God created man and wanted him to go forth in the world of matter to experiment, to gather experience, to evolve and get at the Truth of Life. This he could do only by performing action so that existence and action are synonimous. To supply incentive for action. He made arrangement so that, for man, sum total of pleasure becomes greater than the sum total of pain. He or His Deputies, sacrifice themselves to lift some pain off humanity. There are a large number of 'Christs' who bear the cross who take upon themselves some of the pain of humanity, they accept suffering so that humanity may move forwards. Rishis, Munis, Yogis, having renounced the world and sitting in caves and forests in Samadhi are not being selfish. They have not run away from the world for selfish purposes, for personal progress. In Samadhi, they are helping the human race on higher planes of existence. All the time they are 'endeavouring to pull up the human race. Masters though they have discarded their physical bodies, are working on higher planes to keep and guide humanity. This is a collosal task and there are a large number of spiritual Beings constantly lifting a part of human pain. That is how the ratio of pleasure becomes greater than pain and man finds it possible to act and live

Amritam and poison come up while churning the ocean. Poison would have destroyed all activity. So, Shiva took up the poison and kept it in His 'throat-that is how his throat and body became blue, and He came to be valled 'Neela Kantha', and so helped the creation to act and progress.

PREPARTING THE WOMEN FOR DECOLONIZATION : THE ROLE OF GUJARAT VARNACULAR SOCIETY (1848-1915)

Miss Bhatt Usha G.

The 19th Century witnessed the transition of the Gujarat Society as a result of the general impact of the British rule in this region. The process of colonization was at the same time released by colonial rulers as a result of which a number of institutions emerged in Gujarat. Some of these institutions were founded with the co-operation and active support of the well-meaning and friendly British officials, although the general colonial environment prevailed and perpetuated. One of these institutions was the Gujarat Varnacular Society, founded in 1848 by the social elites like Bholanath Sarabhi, Bhogilal Pranvallabhdas. poet Dalpatram and Nagarsheth Premabhi Himabhi. The local elites got moral support from the British bureaucrats such as A.K. Forbes, T.B. Curtis and Major Full James. The Gujarat Varnacular Society generated multi faceted reformist activities and it became a neucleus for meaningful social work particularly in connection with the problems of women. The objective of this paper is to trace the growth of this institution and explain its role towards the upliftment of women.

Before we review the work of t_he Gujarat Varnacular Society from 1848 to 1915 it would not be out of place to briefly sketch the condition of woman which prevailed in Gujarat in the first half of the 19th Century. In the early part of the 19th Century in Gujarat the concept of a woman's independent personality was not accepted. Really speaking social approach towards woman reflected the medieval-feudal attitude 1 In male dominated society a woman was secondary to a man and she had very few sociat rights.

The tradition of infanticide, child marriages etc. made female life miserable. There was sharp contrast in the social treatment given to male and famale children. Female education in the modern term was not in the existence. It was believed that if a girl was taught she would become a widow. Some families, no doubt, emphasised female education, but this was more of an informal training within the family rubric. She

Sambodhi XII-11

was not supposed to go to the school. She was meant to be marrie to do domestic work and to deliver children. There were excepti like Diwalibai who wrote poems and few Nagar women knew Sansk or Persian.²

Prior to the 19th Century in Gujarat child marriages were comme A girl was generally married between the age of three and 11 yea The marriages were supposed to be limited to the casts, subcasts or a lo community. Therefore the scope for the selection of a life partner w limited. Besides the choice of a girl was not in the picture at ε As a result of the child marriages unmatch-couples or odd coup (Kajoda lagna) were in the existence. An eight year girl could married to an old man of sixty !

The 18th Century poet Krishnaram remarks that girls at the age 10, 11 or 12 years used to become mothers.³ The death rate of \pm pregnant women was high. Even after the delivery women used to due to unhygenic conditions, lack of medicines etc. Polygamy was pr alent in the society. Widow-remarriage was not possible and the cond ons of widows were terrible. They had to live their lives under varia social restrains. This was the general picture of social status of wom in Gujarat.

п

This picture began to change when a large number of social refor ers appeared on the scene and they were the products of the Brit educational system. These reformars launched cruzed against the ca system and the evils like the child marriages and ban on the wir remarriages. For example in 1858 Karsandas Mulaii wiote that as m and famale both are human beings they should have equal rights.4 P Narmada Shankar suggested 18 points to improve the position of wor and emphasised female education.5 The Gujarat Varnaclar Society re cted this general environment and assumed the role of a change-age It took up the work of woman's upliftment. In the initial stage Gujarat Varnacular Society o was purely a product of the colonized atn phare. Like the Indian National Congress this regional organizat was founded by a Non-Indian named Alexander Kinlok Forbes 26th December 1848. All the managing committee members were Euro ans.7 Only in 1852 Bhogilal Pranvallabh, the principal of the Eng School was included in the committee.

The basic object of the society reveals the symptom of decolonizat The object was to enhance the progress of the regional Gujarati langu and literature, to spread knowledge and to increase the rate of education.⁸ On the 5th January 1849 the society started the native library. In a sense the society played very important role as an effective medium of social change

On the 2nd May 1849 the society started a newspaper published on every Wednesday named '*Vartman*' by Bajibhai Amin. In the 'Vartman' dated 2nd July 1851 a para in connection with the jail administration was published.^o On the very point the government was displeased. One of the managing committee members Mr. Harison expressed his acute protest against 'Vartman'.¹⁰

On the 1st April 1854 'Buddhi-prakash' was published by the assistance of the Gujarat Varnacular Society. 11 This Journal, among other things, published articles on famale education and adult marriage. It also published articles in favour of widow remarriage. In a very true sense. the Buddhi prakash generated an ideological movement for the betterment of the Gujarati Women. On account of its moderate and popular style the journal was very popular and it had a large circulation both in the urban and rural areas such as Broach, Junagadh, Dhandhuka, Kheda, Mahudha, Nadiad, Jambusar, Kapadvanj, Dholaka, Sadara, Petlad Mahemdavad, Rajkot and Baroda. Mostly the government school teachers were in charge of these agencies 12 In 1855 the well-known Gujarati poet Dalpatram was invited to join the position of 'Kaveeshvar' of the society. He was pro-British and praised the British rai.13 Dalpatram wrote a poem regarding the rule of the uneducated ruler and he warned the native rulers that if they would not impove upon themselves they would be loosers,14

Besides Buddhi prakash tvied to spread the thoughts pertaining to the various kinds of reforms.¹⁵ In this work they tried to get support from the native rulers.³ This was indeed a major landmark in the history of social reform novement in general and women's liberation in particular. This was particularly in view of the fact that the native rulers of Gujarat, like their Indian counter parts were ignorant and backward looking people. It goes to the credit of Gujarat Varnacular Society that it was able to persunde the Raos and the Rajas and the Malarajas to utilize their financial and other State resources for the welfare of women. They now began to set up schools for the education of young girls. This was an important anticolonial battle from within the society itself. Gandhiji was later to do the same thing in his endeavour to fight away the British imperialism. Maharaja Sayajirao Gaikwad III, the julej of Barc financially assisted the society.¹⁷ The Society likewise had cont with the Maharaja of Kutch¹⁸, Nawab Sher Mohammad Khanji of J anpur Statel¹⁹ and Maharaja Vakhat Sinhji of Lunawada.²⁰ When society raised the fund for the building of the society Shii Diwan M akhan Sher Mohammad Khanji of Palanpur paid Rs 651, Mansingh R of Baraily, Pratapsinhiji Gulabsinhi of Vasada, Motisinhii of Chota-U pur-they each paid Rs. 500 Manivar Khanji Joiavar Khanji of Wadas gaid Rs.300 Thus the native states were incorporated in the activit The society took the initiative and leadership to get the support of various segments of the society.

These instances are sufficient to reveal the point that the soci contained the potentiality to mobilize the processes of decolonizati In a sense the working of the society shows typical Gujarati immercial Culture. Apparently it was pro-colonization but slowly, graduu and indirectly the society was working in the direction to prepare decolonized psychology of the people or to strengthen the nationa spirit. Though apparently the societ of a social of pro-colonization, inner currents were surely those of de-colonization-patiticularly 'decol ization' of the older approach of men towards women.

ш

The main thrust of the society while doing the multifarious activit was to bring about change in the social status of women. The study the files of Buddhi Prakash from 1854 to 1915 support this viewpoint.' society took up the slow and gradual process to mobilize public opia in favour of women's education and simultaneously it helped to increthe role of women's education.

In the City of Ahmedabad in 1849 the Gujarat Vainacular Soci took the charge of a school. The following figures²¹ of the school v help to understand the condition of the girls education.

Year	.Total number		Boys	G.
1949 -	48		47	
at the end of the year 1849	85	•	80	:
1,850	120	-	100	2(
1851	110		92	I

Year	Number of Girls (in the girls school)
1850	42
1853	38
1854	84
1855	132

Preparing the women for Decolonization : The Role of Gujarat

The report (1852-53) of the society states that the guls school founded by Harkor Shethant, widow of Hathisingh Kesari Singh a noted philanthrophist of Ahmedabad, was under the Society's management, According to the report, the working of the school was not sitisfactory, but the expecta tion was to improve the condition. Sheth Umabhai Hathisingh on behalf of Harkor Shethani awarded the puzes of Rs.250 to the students.22 The pioneer work of the girls education was started under the School of Gujarat Varnacular Society.23 Further, Shethani Harkoibai donated the amount of Rs.6,000 for the girls school and besides she agreed to donate Rs.4,000 for the building of the school.24 In December 1955 the Governor personally came to inspect the school He conducted the examination of the gills. After the completion of the examination the girls played garbas and the prizes were distributed to them.25 This was an important step towards the upliftment of women in general and the guils students in particular. This was also a noteworthy cultural response paying the way towards decolonization,

According to the Society's report of 1854-55 Shethani Harkorbai continued to render the financial assistance for the school and she agreed to give Rs.12,000.² The foundation stone of the building of the girls school was laid on the 26th October 1858 ²⁷

As far as the gills education was concerned the society took keen interest not only in the city of Ahmedabad but also in the other urban and rural centres of Gujarat. In 1859 there were nine gills schools in Gujarat. Out of these three were in Ahmedabad, two in Surat, Bhavnagar, Rajkot, Limdi, Nadiad and Gondal each had one. Even in Mahudha, Nadiad and Kapadvanj the girls education was progressing.⁷ s

In 1870 Miss Mary Carpenter who was intensely interested in the girls education visited Ahmedabad for the third time and the efforts were made to train women teachers.³⁹ In 1872 Rav Bahadui Bahechardas Ambaidas Lashkari donated Rs.10,000 for the purpose.³⁰ The Mahalakahmi female training college catered the need of female teachers At a time when female education was increasing, the need to create female teachers

55

naturally caught the attention of the leaders of the society. The Mahalak shnu famale training college was the result of this new social awakening

On the 1st September 1892 Ravbahadur Ranchhodlal Khadia gir school was statted with the donation by Ranchhodlal Chhotalal, th pioneer of the cotion textile industry in Gujarat. In 1901 the Gujara Varnacular Society prepared a plan for women's education^{3 t} an the plan was in the existence in 1915.

The society by awarding the various prizes inspired the educate sections to participate in the essay competitions on the building socie issues such as child marriages, casts-regimentation, superstitutions an restrictions on widow-remirriages and foreign travels.

The women were encouraged to participate in the essay competition and the elocution competitions. On one occasion the subjects for th essay competitions were (i) Result of child marriages and its impact o girls education (ii) The customs and traditions in the caste of Kadav kanabi 32 The theme on the 'Kadava Kanabi' shows that the society tool special interest on the caste which was supposed to be ritually ane socially the lower caste in the society.

On 23rd and 24th December an elocution competition was organised in Maganbhai Karamchand girls school and the topics were (i) the need of the women's education and (ii) what type of women's education should be imparted ? Six women participated in the competition. Out of then Mrs. Gangabai Pranshankar Yagnik and Mrs. Ambaji Jivaram were res pectedly the teachers from Manasa and Patlad, Mrs. Vijaya Premabha was a scholar in Ahmedabad female training college and Mrs. Gulal Kahandas was a teacher in the same college. Mrs. Reva Kashiram was from Baroda and Mrs. Annpurnabai was the wife of Ganesh Gopal Pan dit (B A.). Thus the married women teachers were available and they were active in these type of activities.33 The elocution competition became the yearly programme and on 22nd and 23rd December 1897 the competition was organised in Bholanath Sarabhai literary institute fo women. In the competition 10 women participated and most of then were the school teachers. This function was presided by Vidyagaur Nilkanth who passed the Inter-Mediate examination 34 It may be noted here that Vidyaben was the daughter-in-law of Mahipatiam Rupram the celabrated social reformer of Gujarat and the wife of Ramanbha Nilkanth, a famous social and political reformer and the author of the renouned noval 'Bhadram Bhadra.' Mrs. Bayabai Shripad Thakur passec

the same examination. Miss Sharada Gopilal Dhruv and Miss Dinabai Pestanji Jamas passed the Matriculation examination.95

The first female member of the society was enrolled in the year 1892. She was from Petlad named Rukshmanibai, her father Naranu Nandlal paid her subscription. The father and the daughter both were the members of the society.36 In the year 1915 there were 45 female members of the society from the city of Ahmedabad and 123 female members were from the City of Bomday and the other places.37

In short the various activities of Gujarat Varnacular Society helped the emergence and the growth of women's awakening. This undoubtedly show that the Gujatat Varnacular Society had mobilized the Gujarati women folk much before Mahatma Gandhi gave a dynamic orientation towards the problems of women.

Notes

- Ncera Desai Social Change in Gujarat Vora and Co. Publishers Pvt. 1. Ltd. Bombay, 1979, p. 68.
- Usha Bhatt Gujaraima Samajik Sudharanani Pravrutt i-Aitihasik 2, Samiksha-Stri Utkarsh 'Vikasgrih' Vikasgrih, Alimedabad, 1st January 1982, April 1982, October 1982.
- Neera Desai Social Change in Gujarat p 67 3.
- Karsandas Mulaji Nibandh Mala, Vol. 1, 1870 From the article written 4. on 24th October 1858
- Narmada Shankar L.Dave Narmgady Premanand Sahitya Sabha, Baroda 5. (1865) pp 184-187
- Usha Bhatt Gujarat Vainacular Society-Prarambhik tabbako" Vidya, Gujarat University A Humanities January 1981, Vol XXIV, No. 1, 6.
- p 1
- Hivalas T. Patekh Gujarat Varnacular Society no Itihas Part 1 Ahmedabad. 7 1932, p. 9
- Hıralal T. Parekh Gujarat 8.
- Ibid p 23 9.
- Ibid p 16 10,
- Buddhi Prakash Vol. 1, 7th March 1954. 11.
- Ibid. Vol 2, July 1855, pp 97, 99. 12
- (a) Dalpatram Dahyabhai Dalpat kavy, Vol.1, Bombay 1879 pp. 55-73. 13
 - (b) Buddhi Prakash Vol.6 No 1 January 1859 p.1 'Victoria Maharanina Chand'

- 14. Buddhi Prakash Vol. 1, 7th March 1854.
- 15 Ibid. Vol 2, No 2 November 1855 pp. 166-170
- (a) Buddhi Prakash Vol 3 February 1856 pp 33-35
 (b) Idid Vol 5, No 5 May 1858 pp. 74,75 Dalpatram Varnacuila Societyni Gaibi.
- 17. Buddhi Prakash Vol 4 No. 5 May 1957
- 18 Hiralal T.Parekh Gujarat Varnacular Societyno Itihas Part II pp.
- 19 Idid p 80,
- 20. Ibid pp 82-83
- 21 Hualal T. Patekh Gujarat Varnacular Societyno Itihas Part II,
- 22. Hinalal T. Parakh Gujarat Varnacular Societyno Itihas Part I, p.
- 23. Buddhi Piekash Vol. 1. 7th March 1851, p 10
- 24. Ibid. Vol. 1 No. 5 1st August 1854 pp 17,78.
- 25 Ibid Vol. 1 7th March 1854, p 10
- 26 Buddhi Prakash Vol. 3 March 1856
- 27. Ibid September 1856, p. 161.
- 28. Buddhi Prakash Vol 5 No 1-2 January-February 1858.
- 29. Ibid Vol. 6 No. 11 December 1859 p 219.
- (a) Ibid Vol 17 No. 3, March 1870, p. 54.
 (b) Mangubbar Ramdas Patel Rau Behadur Bechardas Ambaidas La (1818-1889) A biographical study of the social and industrial leader of G Ph.D. thesis Gugarat University 1985, PP. 267-278 (Unpublished) 'Gu Varnacular Society and Bechardasni Pravrutio 1848 to 1889
- 31. Buddhi Prakash Vol 42 No. 9, September 1895, p. 268
- 32. Ibid. Vol. 1. 7th March 1854, p. 13.
- 33 Ibid Vol. 42, January 1895, No 1, p 30.
- 34. Ibid Vol.44, January 1897, No. 1, pp. 24-25,
- 35 Buddhi Prakash
- 36 Ibid ' Vol. 39, No. 12, December 1892, p. 288.
- 37. Ibid, Vol. 63, No.11, November 1916 The Report of the Gu Varnacular Society, 1915, pp. 2-3.

FIXING UP OF SOME VARIANTS FROM KALIDASA

(Ref. Hemacandra's Kavyanusasana)

T S. Nandı

This happens to be the third article of its type i. The singular purpose of our effort is to point out that in trying up the variants available in the works of Kälidäsa, editors so far, including the most reputed ones such as prof S. K. Belvelkar, have sodly overlood of perhaps the most important research tool i.e. works on Alimk'ita with any number of learned comentators quite often discussing this of that reading calling one a 'sädhupätha' and the other an 'apapatha'. Not only is Kälidäsa quoted profusely, but Bhavabhūti, bhalfanäiāyana, Visīkhadatta and many others are looked in to furnish illustrations while expl aning this or that point in alamkāra works. So, as in case of Kalidäsa, we can attempt a thorough iesearch in this direction in the case of other literary artists also.

In this paper, we will consider only five verses from the Abhinana Sākuntala of Kālidāsa, and consult only Hemacandra's Kāvyānuśāsana for the present. In fact all alamkara works, biginnig from Vamana's Kavval amkara+sutra-vrtti and the Dhvanyaloka to Mammata, Bhoja, and upto Visvanatha onwards, with any number of commentaries, both published or unpublished, could be utilised for the purpose. For the present we have chosen only Hemacandia to serve as an illustration. Hemacandra could be an ideal and most obvious choice because we are aware of his utility, as proved by piof. Gooli in editing a portion of the Abhinavabhaiata on the famous rasasutra in Bhrata's Natvaśastia, and by Piof Di. V. M. Kulkarni in reconstructing the lost portion of the Abhmava-bharatt on the bhavadhvaya or the seventh chapter of the Natyasastia of Bhaiata and also by us in editing the Abhinava-bharati on the sixth chapter of the Natyasastia with a neat introduction, translation and notes in Gujarati, published by the Gujarat University, ('82).

Sambodhi XII-12

The first one is published in the very first number of the Journal of the Sanskin University, Jaganaitha puri The second one was read in the Vith World Sanskin Conference in Philadelphia., U.S.A.Oct' 84 and is published in Sambodhi April '82 Jan '83, This paper was read at the A. I O C., Ahmedabad, Nov '85.

We have for the purposes of this paper, utilised the following editions for comparing some of the variants. They are -

- (1) K exanufasina of Hemacandia (H) second revised edition by prot, R C Parikh & Di, V, M Kulkaim-Published by Sri Mahavira Jama Vidyalaya, Bombay, 64.
- (2) The AbhijinausSkuntala of Kälidäsa, Text, as edited by p1of S. K Belvelkat (B) B () R I Poona Sahitya Akademi, New Delhi, First Edition, 1965.
- (3) Kähdäsa's Abhijnänasäkuntala with Räghava Bhatta's Commentary (1 & R) edited by K M Joglekai edition Bombay, 1913.
- (1) Mahākavi Kalidāsa-viracita Sākuntala prof Umasankar Joshi (1) (in Gujarii) Published by Guijai Grantha Ratua Karyalaya Mimedabad, edition, 1955.
- (5) Hie Abhijiñana Sakuntala of Kalidasa (G) edited with introduction, etc. by prof. A B Gajendragadkar. Fourth revised edition, The populai Book Store: Surat. 1956
- (6) Kälidäsa's Abhijāšnašākuntalam, with an original Sanskrit commentary etc. by Sπiadaianjan Ray (S. R.) Twelfth Edition, Calcutta, 1924.
- (7) Kälidasa-granthävali (Re) edited by prof. Rewaprasad Dwivedi, Varanasi, 1976.

It may be noted at the outset that Hemacandra has drawn upon trom Kälidäsa at more than one hundted places² in his Kävyänusä vana including the Alamkätacüdämani and the Viveka. Out of those some eight verses are cited from the Abhijfänusäkuntala one of them being only a half quotatation. Here in ³ we have considered only five verses to begin with. The eight are

		verse No	Page No	111 (H)
1. असंशयं	असंशयं अञ्च०	१२४		830
		(अ) शाङ्कन्सल १.१९		•
2.	अम्मान साभु०	(સ) ૧૪૨		१३६
		(शाक्नतेल ४–१६)		
3.	उत्प रुमणी ०	(मि. १७१)		१४५
		(शाक्तुन्तल ४–१४)		105
1				

² Please see Appendix-1.

³ अन्अरुक्कारचुडामणि : विन्विवेक in H verse number as given by the editors is also mentioned

Fixing up of some Variants from Kälidäsa

4.	गाह्रन्तां महिषा०	(बि) ४४५	२५५
5.	ग्रीवाभक्षागिरामम्	(খ্যাস্ট্রন্বল १–৬) (अ) ११४	रे १८
		(शाकु० १-७)	
6.	चलः।पाङ्गा दृष्टि	(ગ) ૨	34
		(शाङ्क• १–२०)	
7.	तव कुसुमधररां।	(ચ) ૨૭૧	२२०
	-	(शाकुन्तलं ३३)	
8,	प्रस्निग्धाः क्वचिद्रः	(भ) ८७	64
		(शाङ्कन्धल १~१३)	

It may noted that from the above, we have left out nos. 1, 7 & 8 as no variants are noticed in them. We will go to see that the rest are numbered differently by different editors. We also do not know which edition is referred to by professors Parikh & Kulkarui while identifying these verses.

In the five illustrations considered here we are mentioning only the variants as read in this or that edition. We are not quoting the full verses as they are all quite well known

अस्मान् साधु० —

H. - प्रेमप्रवृत्तिः भोग्याधीनमतः • स्त्रावन्धुभियांच्यने •

B.- (P. 7) read as ¥-86

स्नेहप्रवृत्ति, भाग्यायत, वाच्यं वध्वन्धुंभः.

- H & R.-(P ???, read as $\forall -28$) $\neq \partial_{R} \pi_{R} \pi_{R} (3 + 2\pi) \pi_{R}
- G- (p ६५ ४--१७)-Piol Gujendragadkaı has noted some variants from some mss स्नेह्रप्रद्वसिंग् . भाग्यायसनतः बादण वधूबस्युभि :

S.R.-- (P ४३३, ४---१८) स्तेह्मवृत्तिः माग्यायसः, वाच्यं वध्युवन्धुमिः . R. (P. ४९०, ४--९७) स्तेद्ववृत्तिः--- with a ft note mentioning सा सान्यपतिवत्तिः etc माग्यात्तः वाच्यं वध्युवन्धुनिः with a foot-note viz. देवाचीनंनतः... . तत् ग्रीयन्धुनि. याच्यते ि This is closer to H.

97

It may be noted that this verse is numbered as 4-18,4 16, 4-19 & 4-17 by different editors. V Raghavan observes about B In issuing this Publication the authorities of the Agademy and its Sanskrit Board are aware of its "incompleteness." The other attempts are also equally incomplete tor nobody has ever thought of consulting perhaps a very important escarch tool available in the works of Alarphkina Sastra.

2. उसदमगा॰

H	उत्पदमणो; विहितानुबन्धम्
В	(P. ६९. read as ४११५) बिरतानुबन्धम्
J.&R	(P. १४०- ९, read as ४११४) विद्यानुबन्धम् (also supporter
	by Rāghava, P. ?r?)
U.—	(P.१६२, ४।१७) विरतानुबन्धम्
G	(P. ९४, बा१५) विद्यानुबन्धम्, धिरता॰ noted in the Ft. note.
S.R	(P. ४२८, ४।१७ विस्तानुबन्धम,
Re-	(P. ४८९ : 6184) विरतानुबन्धम. also शिथिव्रानु, and विदितानु, mentioned in Ft. note

The verse is numbered as Y. १४ Y. ? ('and Y १७ by differer editors. Nobody has consulted H. who has तिदितानुव्यव्य : We can alway look into Mammata with a host of his commentators and also Bho & Other.

4, गाहन्ता महिथा : :-

Н	विस्नन्धेः वराहपतिमिः
В	(P. ३१ २)६) विश्रव्धं वराहततिाम:
J.&R –	(p. ६५, २1६) विश्रव्यं वराहपतिमिः both of these varian
U	are supported by Raghava (P द द) (P. ६८. २१६) विश्वच्चे वराहततिथि।
G,-	(P. ३७. २१६) विश्रव्यं वराहततिभिः, व्यतिभिः 15 noted in (
S R –	(P. ૨૨૦. ૨૫૬) વિશ્રચ્ધ: વરાદ્રલલિમિ:
Re	(P ४५०. २१६) विसन्धं. also विसन्धं: noted in ft. not वराहपतिभि:
I tank .	11 - 1

At least all the editors are at one in numbering this verse as २। विह्नवे mentioned by Re. in the Ft. Note is supported by H. 5, ग्रीयामझानिमान'...

- JI.- दत्तदृष्टि: शब्पैरधावलीबेः . अम्वितत्रमुख .
 - B.- (P-7 १।७) द्त्तहाई:o. शभ्ये:o. अमयिततमुखः

J.& R-. (P. १६ १७) বরত্রনি: ক বর্মক also supported by স্ববিদ্বান্থেক. Rāghava p १६ U.. (P. १. ۲ - ৬ বরত্রি: র্মেণি স্ববি্বাক G.- (P ४ ' ११) বরত্রি: ব্যাক 'বল o' noted in Ft note: द्रमें: अगविद्वाক - no other variants auto noted in the Ft. note.

The verse is identically inentioned at no. ११७ by all. H's, इसहारि : is mostly accepted, of course without even dreaming of consulting H while his शाप्रें: and अम्बितन् are accepted by some.

6 चहापाझांo -H - स्वंच झुकती॰ with उरं for क' as suggested in the Ft. note as a variant. करो. B. (P.१५,१।३०) करो; स्वंखड इसी॰ J.&R. (P. ३४: १।२०) करो; स्वंखड इसी॰ P. ३५ U. (P.३२. १।२२) करो; स्वंखड इसी॰ G. (P.१६: १।२३) करो; करो noted in the Ft. notes स्वंखड इसी॰ S.R. (P १२८ १।२०) करो; स्वंखड इसी॰ Re (P ४३७ २।२१) करो; स्वंखड इसी॰ also noted 'खडापाझा दृढर: m. Ft. Note

This verse is differently numbered as $\ell \mid \!\! R \circ, \ R \ell, \ R R$ and R by different editors

The above discussion should bring home our point that while attempting a critical edition of the works of Kälidäsa,—and we know that the Szhitya Akademi editions are equally imperfect,—we have to take into account the evidences supplied by the works of Anandavardhana, Mammata, Hemacandra, Bhoja and host of other alamkara works with numerous learned commentaries on them.—We know that Mammata's. K. P. is being credited with more than eighty commentaries and such other authorities have got to be taken into consideration very seriously as they are perhaps the most important research tool available, Hemacandra in particular proving most useful.

Appendix 1

अकाराद्यनुक्रमेण उदाहरणानामनुक्रमणिका '

कुमहर०

१ अकालसम्ध्यामित्र (अ) ५३६,३४९ ((8-8)
CC-C- (21, 12, 13, 14, 14, 14, 14, 14, 14, 14, 14, 14, 14	८-६३)
(19) 463,840 ((२-६४)
र अध स लालन (आ) ५५, ६६ अध्यवस्तुनि (आ) ५५, ६६	(८-६)
५ अर्थ जनः (वि) ३४८, ५२९ ।	(ų⊷¥ v)
ुं अग्नि जीवितनाथ (अ) १११, ११६	(そう)
७ अस्त्युत्तरस्यां (वि) २३६, ९८५	(१-१)
८ आल्डोकमाग (अ) १३२, १३३	
(दिवं ३७६,२५२ (.૭-५૭)
	(३ −५.)
१० इतःस वैत्यः (अत)५३,६५ (૨-५५)
१९ ∉ज़ुतौं जयत (आ) ६१६,३८९	(8-53)
१० एते चयममी दागाः (अ) ६८९, ४०९	
	(६~६३)
१३ पवमास्ति निगृदीत्तसाध्यसं (अ) १२६, १३०	(८५)
१४ प्रवंगदिनि देवचे	(६-८४)
१५ कण्ठस्य तस्या । यि। ५३९, २५७	(१-४२)
१६ कुर्या हरस्यावि ाचि) ३३७, २०४ (३-१०)
१७ कुसुमायुधपत्नि (वि ६२९.४६१ (« v •)
१८ इतवानसि (अ) २६९, २२०	(४ - ७)
१९ कौधं प्रभो सहर (अ) २००, १७७ (३—७२)
२० क्षणं स्थिताः पश्मसु (यि) ४०८, २७७	(५—२४)
২ং অ न्द्रगला पद्मगुणान (১৭) ३७९, २६३	(१-४३)
२२ जयाशा यत्र (चि) ३८८, २६४	(5-86

 Kavyanuszsana with Alankarcüdalmani & Viveka of Äcarya Hemacandra, By Prof Rasiklal C Parikh, & Dr V. M. Kulkarui Edition II-'64 Mahavir Jain Vidyalaya.

२३	तव प्रसादात्कुसुमायुधोऽपि	(૩૫) કરું, ૨૬૬	(きー ?~)
२४	तालां नु पण्चात्कनकप्रभाणां	(अ) ५३०,३४७	(s-\$s)
२५	तीवाभिषङ्गप्रधवेण वृति	(अ) १४५, २२७	(४ ७३
२६	ते हिमालयमामन्त्र्य	(৬ৰ) হহং, ২९৩	(ŝ-9,8)
२७	त्वगुत्तरासङ्गवतीमधीतिनीम्	(&) ૧૨૬, ૨૦૬	(५-१६)
२८	द्दी सर	(अ) १६२,१४८	(२-३७)
२९	द्र्षणे च परिभोगदर्शिनी	(૩) રચ્ય, રઢ૦	(2-66)
ई०	दिवाकराद्रक्षति	(ઝા) વર્ષ્ટ, ચર્ગ	(१-१२)
३१	द्रंग गतं समति	(अ.२४०, २१०	
		(वि) १३५,५०,३३५	(٩-७९)
		२०३, ३८५,२५४	
३ २	निवेदित निःश्वसितेन	(अर) ५७,६६	(५-४६)
३३	पत्युः शिर×चन्द्रकलाम्	(अ) ७३६,४२८	(२९~ १९)
śR	पर्याप्तपुरुपस्त ^{्र} कं	(अ) १५८,१४७	(१-३९)
3 4	पश्य पश्चिमदिगन्तरुझ्विना	(殉) २३५, १८४	(∠-₹¥)
રદ	पुष्पं प्रयोलंपहित	(भि) ९२, २७	(१-४४)
३ ७	प्रतिग्रहीतु प्रणयि	(આ) દ્ધર, રૂ૧૪	(३-६६)
36	वभूष भस्मैव	(अर) २६२, २१७	(७३२)
٩٩	भवन्संभावनोत्थाव	(अ) ६०८,३७६	(६-५२)
80	मधु द्विरेफः	(अ) १६१, १४८	(३-३६)
18	मन्द्राकिनी सैकन	(अ) ७३७,४२८	(१-२९)
४२	वषुविंकताक्षम्	(अर) ३४५,२४२	(4-03)
83	द्येलात्मजापि	(अ) १०१,१११	(३~७५)
88	सद्क्षिणापाङ्गनिविष्टमुष्टि	(अ) ६१५,३८०	(ء ا • • •)
84	म्वस्तां नित∓वाद्	(આગ) રૂકદ્દ, ૨૪૨	(३-५४)
86	हृद्ये वससीति	(अन) १००,१११	(8-6)

रघु०

2	अतिर्थि नाम	(આ) ૨૮૪,૨૨૧	(१-09)
۲	अथ पथि	(चि) १२०,३२	. (११-९३)
\$	अलिभिरञ्जन	(आ) २२८, २०७	(6-R5)
¥	अवन्तिनाथो	(वि) ३५६, २४९	(E-\$ 5)

T. S. Nandi

ų	आलेलमार्भ	(अ) १३२,१३३	
		(वि) ३७६, २५६	(७-६)
Ę	आसमुद्रश्नितीशान।	(चि) ३८२, २५३	(१-५)
19	उपपन्नं ननु	(चि) ३६५ २५९	(१-६०)
٤	कश्चित् कराभ्यां	(આ) ૬ રૂપ, શ્રૂ૪, લ૮૪	((- ? =)
-		806	
९	कालर्थं केवछा	(૩૫) ३५६,૨૪૬	(१७_४७)
80	कंछासगौर	(चि) १००, २८	(२-३५)
	क्व सूर्यप्रभवो	(૩૫) ૬ ૬, ૨.૪	(१-१)
8.5	गर्व्वधमर्थी	(चि) ३७०, २५२	(५-१४)
१२	ञुगोपात्मानमत्रस्ते।	(अ) ३५०,२४४	(१-२१)
88	ज्याब=धनिध्पन्तं	(अन) ३९८,२२६	(6 80)
શ્ષ	तमभ्यनन्दत्	(द्यि) ३७३, २५२	(३-६८)
१६	त कुपाम्टद्रवेक्ष्य	(अन) ३४७,२४२	(११ ८३)
१७	नीर्थे तदीये गजसैतुव≠धान	(આ) ૨૬૧, ૨૧૧	(१६-१३)
१८	तीशैं तोयव्यतिकरभषे	(૩૨) ૧૬૭,૧૪૪	(८ ९५)
23	तेनावरेध्वप्रमदासम्वेन	(चि) ३५०,२२४	(१६ ७१)
٩.	दद्यापूर्व€थं	(चि. ३५४, २३३	(८-२९)
२१	इ शर इिमशतोषमधुति	(अ) ४३९, २९ ६	(८२९)
२२	नित∓⁼गुीं	(37) ४३५,२७५	(હ ૨૬)
२३	निर्वातांग्रैः कुल्जलीनान) ૪ ३५, २९५	(\$.28)
2.4	पाण्डयोऽय मंसा र्वित	(धर्) ४००,२६६	(६ ६०)
રંષ	यदुवाच न तन्मिथ्या	(આ) રૂપ્૪, રં૪૬	(१७-४२)
२६	रधुर्म्दा वक्षसि	(জা) হংহ, ২৩৩	(३-६१)
૨૭	राममन्मथशरेण	(अ) १९८ , १ ६८	(११-२०)
રેંદ્ર	सद्ता कुत पत्र	(चि) ३४३, २१८	(८ ८५)
રઙ	वागर्थावव	(वि) ६०,२०	(१-९)
30	द्यैशचेऽभ्यस्तविद्यानां	(वि) ३८३, २५४	(१-८)
18	स किछन्नवम्ध	(चि) १६४ १४०	(५-४९)
इ २	संचारिणी दीपशिग्वेव	(वि) १७३, १४६	(६-६७)
३३	हरेः कुमारीऽपि	(वि) ४३०, २:३	(३- ५५)

विक्रम॰

१ अयमपि पदु (अ) ११४-२०४ (४-२)

96

Ŷ	अयमेक पदे	(અગ) ૮૬,૮५	(४-२)
₹	तिष्ढेत्कोपवद्यात्वभावपिहिता	(સ) ૧૬૭, ૧૨૭	(५-२)
۲	त्वयि निबद्धरतेः	(आ) २१३, २०३	(४-२९)
ધ	मद्यद्वि परदुःखं	(चि) ३५२,२३३	(४-१३)
ક્ષ	मृदुपवनविभिन्नो	(জা) ২০१, ২২০	(8-10)
ভ	न्द्रयाचन्द्रमसो	(वि) ३६३, २५०	(8.85)
۲	हंस प्रयच्छ	(૩૧) ૧૪૪, ૧૨૭	(४१७)

হাাক্তণ

۶	असंशयं क्षत्र	(अ) १२४,१३०	(?-99)
२	अस्मान्साधु	(આ) ૧૪૨,૧३૬	(४-९६)
२	उत्पक्षणो	(चि) १७१,१४५	(8-88)
۲	गोदन्तां महिषा	(वि) ४४८, २८८	(२-६)
ધ	बोवाभङ्गाभिरामम्	(अ) ११४,१९८	(१-७)
۹	चलापाङ्गां दृष्टिं	(अर) २, ३६	(१ २०)
ی	तव कुसुमरारत्वं	(अ) ३७१, २२०	(३-३)
٢	प्रस्निग्धाः क्वचिदिर्श्नुदी	(અ) ૮૭, ૮૬	(११३)

मेघ०

۶	বেলাশাং	(वि) २३९, १८५	(२१२)
२	तासुत्तीर्य बज	(चि) १२२,३२	(१-१७)
ą	तासांतु पश्र्चात्कनकप्रभाणां	(अ) ५३०,३४७	(૭-૨૧)
۲	दीर्धीकुर्वन	(वि) ७१,२३	(९.६१)
4	पादन्यासक्वणितरशनां	(चि) १२१, २३	(१-३५)
Ę	बिस किस ऌय	(अर) २२० २०६	(१-११)
9	वेणीभृतप्रतनुसलिला	(અ) ૧૬૬ ૧૪૭	(१-२९)
٩	इयामांस्व ङ्ग	(૩૫) ૪૨૧, ૨૭થ	(२ ४४)

Sambodhi XII—13

ON THE TEXT

OF

A verse in the Bhitari Stone Pillar Inscription of Skandagupta

Satyavrat

The controversy sparked off by Verse Seven of The Bhitari Stone Pillar Inscription of the Gupta monarch, Skandagupta, on restoration of possibly the correct text of its last quarter, has lately assumed interesting, though somewhat dogmatic overtones, with the jumping of some of the stalwarts into the fugy. V. C. Pandey is disposed to follow with faithful tenacity J. F. Fleet, who, stray efforts not withstanding, is credited with the first coherent reading and translation of the line that run as follows : गोती. स्तु.बमिश्च वन्दकजनो ये प्रावयत्यार्थ्यताम : Whom the bards raise to distinction with (their) songs and praises"1 Prof. J. N. Agrawal too has been an equally aident champion of Fleet's reading, though, on his own admission, he had often felt sceptical of the precise import of the text.² It is a measure of the intensity of his misgivings about the veracity of the text, that while teaching us the inscription, way back in 1957, he had retained the leading, as made out by Fleet but had translated it almost in the manner, he has done recently.3 It is a pointer to the fact that while he had hit upon the intended sense, long back, he was unsure, to say the least, of the correct reading of the line.

Since some momentous issues pertaining to the origin and character of Skandagupta are involved in the text of the line and interpretation thereof it merits an honest and unbiased evaluation. Dr. Pandey, while espousing Flect's reading, sights many phantoms in the verse. Thus, it is to his ingonuity that we owe the breakitaking suggestion that Skandgupta had the 'Aryastatus' (*aryata*) bestowed upon him by petty bards, implying thereby that he, for sooth, was not an 'Arya. Skandgupta's non-Aryanhood, Dr. Pandey further avers, emanated from the low origin of his mother, who, he would have us belive, was of 'avaraarna' and as such not a Mahdaet. However, he stops short of denigrating her as a concubine, though that would have formed the most fitting finale to his tortured interpretation of the verse.⁴ While there is nothing in the Gupta history, as we know it, to uphold the supposed 'low origin' of Skandagupta's mother or to prove that she was not the chief queen of Kumäragupta, it would he naive to believe that Skandagupta was absol

Satyavrat

ved of his alleged humble moorings by lowly bards, who, in Dr. Pandey' view, were instrumental in elevating him to the honoured status. It is simply beyond reason and comprehension how a court panegyis a small fry in all essentials, could have the ariogance to include in a official epigraph an expression, which was patently insulting to his sovereign, who, in his own estimation, was a paragon of manifol virtues, provess, modesty and liberality included.⁵

The difficulty in the correct interpretation of the verse stems fror the corrupt readings which beset Fleet's text and which Dr. Pandey, i his wisdom, has chosen to turn a blind eye to 'Historical implication apart, the oddities in Fleet's reading of the line, cannot escape perceptive reader. In our opinion, the last word of the quarter, which Fleet had read as aryatam, holds bey to the correct restoration of th text. As a result of his close scrutiny of the original stone and it estampages, over the years, Prof. Jagannath Agiawal is convinced that there is no trace of an anusvāra over 1t. The word therefore is the nominative aryata, and not the accusative singular, as Fleet took it to be. Once arvata is, as it should be, accepted the correct reading, the verb prapayati and the noun vandakajano in Fleet's text lose their relevance and cease to have locus stands in the verse. From the minute details he has laboriously furnished of the shape and matra of each syllable o the third word, there is little doubt that what Fleet had falteringly read as vandakarano, is actually vrttakathane. Assured of these two crucia words, one cannot be insensible to the absurdity of prapayati, in the situation. Pra is obviously an error for hre, the verb thus being hrepavati and not prapayan, as Fleet had made it out. With these correction carried out, the text of the line would read as follows . गीतें: स्त्रतिभिवन वत्तक्षते यं हेपयरयार्थ्यता "Whom his innate nobility causes to blush in the course of recital of his exploaits by means of songs and praises."6 The obvinus connotation is that despite a plethora of varied achievements to his credit. Skandagupta was so modest that he would go ablush on hearing them sung by his court-baids. The aversion of a cultured and great person to hyperbolic eulogis, howsoever true they may be, is so well-known. This is as it should be. However, fired with a zeal to stick to his guns, Dr. Pandey has confronted the suggested text with the objection that vyttakathane is in poor company with gitaih stutibhisca and arvatā hrepayati is bad Sanskrit. Morever, the causative hrepayati, he confides, is not found used in the sense 'causes to blush' in the extant Sanskrit literature.7 This is rather a reckless statement. One need not go far but turn to V. S. Apt's 'A Student's Sanskrit-English Dictionary'.

100

which records and illustrates it as one of the meanings of the causal form of $h_{t\bar{t},s}$ Nor is there anything wrong with the construction, the new text admits of.

We are constrained to feel that a pair of ambiguity sticks to the line because both Prof. Agrawal and Di Pandey, in their wisdom, have chosen to read it in isolation of the earlier part of the verse. If treated as a composite whole, the verse is bound to unfold the true import and provide sure clue to restoring the correct text of its last quarter. The preceding lines speak of Skandagupta's humility in spite of his multiple equipments.⁹ The last quarter is intended to strengthen his qualities of *anutiseka* (modesty) and *avismaya* (absence of a rogance), set forth, in some detail, in the earlier part. The text of the line, as restored by Prof Agrawal and which adds up to be the sole cogent reading in the context, performs precisely the same function and is in perfect accord with the spirit of the verse, as a whole. It also serves to knock out the basis for Dr. Pandey's fanciful interpretation of the verse.

Foot Note

- 1 Corpus Inscriptionum Indicarum (CII), III, 55-56
- 2 Vishveshvaranand Indological Journal (VIJ), XX, 185
- 3 VIJ, XVII, 194; XX, 186
- 4 VIJ, XVI, Pt I, p. 78
- 5 Bhitari Stone Piller Inscription of Skandagupta (BSPI) C II, op. cit, V. 2-8
- 6 VIJ, XX, 185-186
- 7 Bhārati-Bhānam (Dr. K. V. Sarma Felicitation Volume, Hoshiarpur, 1980), p. 437.
- 8 V S. Apte The Student's Sanskrit-English Dectionary, 1963, 644.
- 9 यो बाहुम्यामवनिं विजिध्य हि जितेष्वातेषु कृरवा दयाम् । नोश्तिकतो न च विस्मितः प्रतिदिनं संवर्द्धमानद्युतिः ॥

BSPI, V 7

MORALITY, AUTHORITY AND SOCIETY : THE PROBLEM OF DHARMAPRAMÁNYA*

M. V. Baxi

I The Problem : Texts and the Context

The problem of dharmaprāmānya is the problem of the valid sources of the knowledge of dharma i.e. morality, duty or the good.

In Hindu Ethics, Śuuti, Smriti and Sadācāra are the valid sources of the knowledge of dharma. The first aspect of the problem of dharmaprāmānya is that of resolving the conflict among the various sources of the knowledge of dharma and the second aspect of the same problem relates to the question of resolving the conflict, not among the sources but among the prescribed dharmas themselves

In case of the conflict among the sources, the general solution lies in accepting a graded or ranked scheme of the sources such that one source (e.g. Strui) is treated as more authoritative than the other (e.g. Smritis) In thus context, the concepts of lokavidvista, mahajana and kalivarjya are also introduced to absorb the pressures on textual authority arising from public opinion, society and hustory.

In the case of conflict among dharmas themselves (i.e., in relation to the problem of determining the valid dharma during moral conflict), the general solution lies in accepting a graded or ranked scheme of the categories of duties such that, in cases of conflict, one set of duties has greater force compared to the other. For example, as against the Sadharana dharma (i.e. general morality), Varnadharma is to be followed even if it involves violence to the follow human beings, but as against Yajña dharma, (sanctioning violence to the animals) Sadharana dharma is to be followed by redefining Yajña in a symbolic and metaphysical manner.

Thus the general solution offered both for the conflicting sources and conflicting dharmas involves an acceptance of some graded scheme of categories along with criteria of choosing the selected category.

From an analysis of both these aspects of dharmapiāmānya briefly outlined in this paper, we find that the moral imperatives in the tradit-

September 22nd, 23rd and 24th 1986

^{*} I C P R Seminar on Moral und Aesthetic Value-India and Western Approach.-Department of Philosophy-M. S University, Baroda

nonal Hindu ethics are scriptural categorical imperatives or injunctions Scriptural prescriptivism thus is the main theme for legitimizing morality in Hindu ethics

Any such prescriptivism (or textual morality or revealed morality) is bound to face in any society the changes in the rules, norms values, standards and patterns of human behaviour brought about by a number of factors. Such changes lead to new norms of interpretation of the texts or new texts sanchtoning a wide variety of new social practices. There is thus a considerable scope for society asserting itself for a new morahity against scriptural authority. Gradually such changes lead to the replacement of the greater part of scriptural or revealed morality by the sociologiceal morality as far as public affairs are concerned. The Indian history of the nuncteenth and twentieth centuries illustrate this point.

According to Grace Carns (1983) Dharma as varnäsrama dharma has undergone significant changes in modern times, but modernization, urbanization, industrialization and education have not interfered with the ongoing and continuing development of the great tradition of Sanskritic Hinduism, for which Dharma and Moksa are the highest values.

This paper deals with the set of concepts which developed in response to the social pressures on the textually sanctioned morality. The concepts of lokavidvigia, mahagiana and Kalivariya are concepts which helped to relax or modify the rigid paradigm of scriptural morality especially in relation to textual conflicts. Again certain well known concepts like the concept of Karma, Moksa, disinterested action etc., functioned as a means of resolving the conflict between dharmas.

Social concepts in response to textual conflicts and metaphysical concepts in response to conflict of dharmas (duties) illustrate the legitimation devices underlying Indian ethical discourse.

II Dharma

Dharma, according to the Pürva-Mimämsä is that good which is determinable by the Vedic commands,¹ Vedic sacrifices and their good results constitute dharma. In this restricted sense, it has nothing to $d\sigma$ with God or ordinary morality or with any kind of mystical fervour.² That which is enjoined by the Vedas is virtue. Anything prohibited by the Vedas is evil and sin.³

The fundamental idea of the Gttā according to Dasgupta (Vol.2. p, 502) is that man should always follow his casteduties, which are his own proper duties i.e. sva-dhaima The caste-duties are objectively fixed in a social order divinely sanctioned and cosmic forces also support those who stand for Dharma. The only thing that an individual can therefore do is to live up to his own value dhaima irrespective of the consequences and without selfish motives or any attrehiment. General duties, moral qualites and virtues constitute Sādhārana Dharma which has been recognized by the Gits, Dhaimašāstras and Puiānas

Thus there are only two basic categories i.e. Varņšsrama-Dharma and Sādhārana-Dharma Yajna-dharma (in the Mīmāmsā sense) is a part of Varna-dharma.

III Sources of Dharma

As Dharma can not be known by perception or inference, Sabda is the only means of knowledge about Dharma according to Mirmämsa. Vedas according to Jaimni are eternal, self existent and absolutely authoritative. According to Kumārila, those parts of Smrtis which are concerned with Dharma and Moksa have Vedas as their source.4

The customs, usages and plactices of ŝiştas, (sadācāra), also constitute legitimate sources of Dharma. Of course, according to Kumārila, Ŝiştas are those that perform religious rites and duties expressly enjoined by the Vedas, ⁵ The works of heretical sects, those that are outside the pale of Vedas, do not consitute authoritative source for the knowledge of Dharma. All Dharmsšāstras (i.e. the Sāstras of Manu, Yājāavalkya, Nārada and others) as well as all Dharmasūtras (i.e., the sūtras of Gautma, Baudhāyana, Āpastamba and others) a ie regarded as valid sources of dharma along with Epics and Purāyās.

It has also been claimed that all Dharmasūtras are concerned with imparting instructions in the dharma of Varnas and Āśramas,⁶

The role of Tarka is very limited. Reasoning which does not directly conflict with Vedas and Šastras is to be accepted. It is employed when there is a conflict among various texts.

IV Conflict among the Sources of Dharma

As Śruti, Smrti and Sadācāra are the three basic sources of

Sambodhi XII-14

Dharma, if there is a conflict among them, the general rule is that each preceding one of the three has more force than each succeeding one.⁷

In the case of conflict between two Vedic texts, an option regarding the action to be performed is indicated.

If two Vedic texts, not of equal force, are in conflict, no option is indicated but the conflict can be resolved by holding that one of them states a general rule and the other states the special rule. The same applies to Smrti passages.⁹ However, in cases of conflict between Sruti and Smrti, Sruti is final. When two Smrti texts conflict, reasoning based on the practice of the sistas (the elders) is of greater force.⁹

It has been also suggested that as dharma changes according to four yugas. Manu is the final authority for the K₇ta age, Gautama for the Treta age, Sankha-Likhita for the Dvapara age and Parasara for the Kali age.1°

According to *Gobhila Smrti* however, the opinion of the majority should prevail in the case of conflict between the Smrtis.¹¹

If there is a conflict between Dharma--Sāstra and Arthasástra dharmasástra is the final authority.¹

In the case of conflict between Smrtis and Puranas, Smrtis are to be preferred.¹³

Thus there are rules and norms for resolving the conflict among texts which have been graded according to certain norms of precedence. This is not merely a textual exercise It has a significance for the theory of moral knowledge. Textual conflicts are to be resolved through norms which are themselves textual. Thus we have conflicting texts on the one hand and later texts for resolving those conflicts on the other.

There are two types of contradictions in the texts-descriptive and prescriptive. If for example, one text claims that "X lived for 75 years" and another that "X lived for 50 years" then only one of them can be true. This is because the discourse is about facts. But if according to one text, "X is prohibited" and according to another text "X is permitted", then here there is a contradiction between prescriptions and therefore one of the texts is to be treated as mapplicable or inoperative in a particular context. Such prescriptive contradictions are resolved by a number of devices but in all such cases, the absolute validity of revealed texts is compromised. Scriptural prescriptivism is to that extent diluted. Society overrides the authority of revealed morality in those contexts where public opinion goes against the scriptural codes.

Morality, Authority and Society : The Problem of Dharmapramänya 107

It is in this sense that the concepts of Lokavidvişta (hated by the people), the concept of Mahajana and the concept of Kalıvaryya become philosophically significant. They illustrate the complex interrelationship among morality, authority and society in the area of moral knowledge.

Lokavidvista :

When public opinion disapproves of that which has been sanctioned by Smrtis, then according to certain Smrtis themselves, that which is thus lokavidişta should be diopped.^{1 \mp} This is an important concession to society for overriding scriptural authority in certain cases. For example, killing of animals for Madhuparka and for the rites of the Pitrs and gods became lokavidviska and therefore it ceased to be operative. The discussion of lokavidviska in smrtis themselves reveal how some texts themselves sanction the undermining of some other texts.

Such concepts were availed of for sanctioning social changes even in a static society. This does not mean that public opinion is always progressive, but the point is that justification of moral knowledge can never remain entuely textual. To recognize this fact is to see that values. norms and rules of conduct scripturally sanctioned are not immune from the impact of social forces. To stipulate that certain passages in the sacred texts are to be treated as inoperative is at the same time. to give up revelation as the only source of dharma. This point has not been sufficiently emphasized in philosophical discussions of moral knowledge. To be pleased only by the fact that social changes are properly reflected in textual modifications is also to miss the point that scriptural authority is thereby diluted. If relative morality is recognized then the authority of the texts is compromised. The interesting point is that such compromise is also sanctioned by the later texts, and that proves that as far as the knowledge of morality is concerned, social practice can undermine some scriptural texts to a great extent.

This does not mean that a group self-consciously decides about the moral validity of certain kinds of actions and deliberately undertakes a planned change of public morality. Mostly, certain kinds of practices liberated from the burden of texts become functionally autonomous and these changes are reflected into the new texts sanctioning new morality.

Mahājana :

Sometimes the conflict among all the sources is so intense that all attempts at legitimizing dharma through scriptures have to be given up. Vanaparva of *Mahābhārața* beautifully expresses this as under: "Rationalization is unstable, Vedas are in conflict with each other, there is no single sage whose opinion is held to be authoritative (by all), the truth about dhaima is enveloped in cave (i.e. it can not be clearly discerned) and that therefore the path is the one followed by the great mass of people" (Kaue V. ii. 1271)

Thus the path followed by the mass of people (a) by the great menconstitutes dharma. This implies that when all the other sources create confusion there does exist a non-revealed sociological prämanya for dharma. People can change the norms and rules of choose among the conflicting ones by themselves as a group and the group values thus emerging can be treated as Dharma irrespective of its textual justification This provision at any time can be availed of for new directions of social morality. Thus there is a provision for society to override authority in relation to morality The idea that what is lakavidivish may be diopped and the idea that malafjana may be followed because of the conflict among sources, illustrate how scriptural authority can be diluted by the changing society. Another interesting idea is that of Kalivarjya i.e., the idea that cortain actions though sanctioned as Dharma should be treated as inoperative in Kalivuga.

Kalivarjya :

The concept of Kalivarjya illustrates the necessity of taking into account the historial changes in the consciousness of people during various periods of time. We may set aside the question of the date of the onset of Kaliyuga or the calculations about its duration or the hypothesis that it would be a period of moral degeneration but we may still try to understand how changes in social consciousness lead to changes in the nature of the moral sanctions and prohibitions through the concept of Kalivarjya. Practices which are forbudden in Kali-yuga include, sea-voyage, carrying of a jar of water, marying a girl of a lower class, offering of flesh in Sräddhas, human sacrifice, horse-sacrifice etc. Some of the new prohibitions of Kalivarjya appear to be rigid and irrelevant now but philosophically speaking, the concept of Kalivarjya.

The tension between the sciptural and the social basis for the moral regulation of human affairs is still a live problem in our contemporary society. Modernization is bound to highlight the problem of the interaction between the texis and the society. How such a problem was solved in the past is an important area of knowledge relevant to values. Any

Morality, Authority and Society : The Problem of Dharmaprämänya 109

theory of motal knowledge which bases itself on sanctioned texts has to face the problem of the conflict of the sources. One could in the part never bypass all the texts end work out a criterion of the knowledge of values independent of all the texts. Extreme rextual morality however has never worked. Pressures of social change, weight of experience and observation, changes of moral sensibility and claims of public opinion have always threatened textual absolutism in the sphere of moral knowledge. There is always a tension between revealed moiality and naturally evolving social morality. The texts are to be bypassed in the interest of social context

V Tre Conflict between Varnäsrama Dharma and Sädhärana Dharma

Two categories of Hindu ethics are fundamental-Vaināśrama Dharma and Sādhārana Dharma (i. e. general moral qualifies virtues and values)

Both types of Dharma derive their legitimacy, justification or prāmāoya from Šruti, Smrti and Sadācāra

The socialization process analysed by psychologists involve the internalization of values and norms of behaviour. Thus it can be inferred legitimately that values and norms of varnåstama and sädhärna dharma are internalized during the socialization process of a Hindu child in the traditional context. The internalized sanctions and prohibitions constitute the positive and negative aspects of the conscience of an individual.

The Hindu conscience comprises two types of values i. c. values associated with caste-duties and values associated with duties and moral qualities as human being qua human being.

When there two components of Hundu conscience come into conflict, there is a moral crisis. It is not a conflict between good and evil, it is a conflict between two types of values.

The concept of Dharma not only includes what is generally known as moral values but it also includes legal as well social rules along with detailed rules and procedures regarding human behaviour in social and non-social contexts.

The Gita illustrates the conflict between Varna-dharma and Sadhārņadharma According to Dasgupta, Gitā treats caste-duties as having a greater force in cases of such conflicts.¹⁵

In the literature on moral counselling in the Epics, we find that individual historical agents experience crisis, guilt-feelings, auxiety and depression because they are objectively required to follow varia dhaima whereas their conscience sanctions general moral duties as having greater moral value.

A set of concepts like the concept of disinterested action, the concept of Law of Karma, immortality of soul etc. are offered to guide an individual to resolve the conflict in favour of syadharma.

VI Conclusion

The relationship among morality authority and society is highly complex. Certain norms and values govern human practices. They are then codified at a certain stage of history in the sacied texts. To that extent textual authority depends upon society for its moral contents. On the other hand, once texts are accepted as authoritative the morality of new social practices is determined to a large extent by the authoritative texts. In this sense social structures and their functions get their sanction from textual authority. But once again, social forces lead to changes in the norms sanctining certain practices and they are then codified in the new texts. Textual justification thus become less and less-rigid in this process of continuous interaction between the text and the context. Any philosophical discussion of values and morality concentrating only on the categories of the individual and his development of moral character fails to realize that historical changes in the authoritativeness of the sources of morality reveal a trend towards non-textual sociologically sanctioned morality or scheme of values, to which an individual . is exposed.

Most of the recent discussions on Hindu ethics have taken into account only the moral ideas, values and duties and have hardly attended to the problem of the valid sources of the knowledge of the good and the right. Once this epistemology of Hindu ethics is taken into account, a number of philosophically interesting points emerge. For example, it emerges that the relation between reason and revelation is not just a problem of theology; it is a live issue in ethics and sociology also.^{1,6} Similarly, we may make a new distinction between the non scriptural and scriptural prescriptivism in ethics, which would lead to more comprehensive discussion of the nature of moral language and moral reasoning.

Knowledge of values, like knowledge of facts is organized differently during different periods of society. Explanation of facts and justification of values are not isolated cognitive phenomena. They are worked out

Morality, Authority and Society : The Problem of Dharmaprāmānya 111

within a framework of assumptions about human nature, human action, the role, status and destiny of an individual and so on The distri bution of power (both political and legal) and the validation of authority regarding the regulation and control of human affairs contribute to the emergence, persistence and change in the codes of knowledge and conduct. The role of Sabda-pramana therefore is to be viewed in this perspective Of course highlighting Indian scriptural prescriptivism in this manner does not mean that there was no role of reasoning in Hindu ethics. Reasoning however, was employed only to clarify, establish or refute certain positions operating within the sphere of revealed morality. We find that in the epics. there are beautiful moral discourses or moral counselling sessions where tarka is employed for the purposes of defending a particular course of action within the framework of scripturally sanctioned dharmas. The framework itself however is never given up. Reason operated within the framework of revealed morality, it could not, form its own resources. establish moral conclusions from nonscriptural premises.

Given this context, nothing can be gained by finding out parallels between Bradley and the Gita or Kant and the Gita. Neither Kant nor Bradley ever offered scriptural prescriptivism as the basis for the justification of morality, though they had their own metaphysical arguments. Kant's categorical imperative is totally non-scriptural. Kant and Bradley were not talking about divinely sanctioned scheme of duties in a relation to a fixed social order reinforced by cosmic laws Given these fundamental differences, similarities between Kant's ethnes or Bradley's ethics on the one hand and Hindu ethics on the other, do not amount to a significant understanding of either of the systems.

We may therefore concludeour discussion by pointing out that the history of dharmaśāstras provides us with a very rich source both for the study of history of ethics as well for the study of epistemology of ethics i.e. the problem of dharmaprāmānya. In our search for the new moral, social and legal ideals and for a new justification for them, an understanding of the social and intellectual history of dharmaprāmāņya will prove to be very tewarding

NOTES

- 1 Dasgupta, IV, p. 2
- 2 Dasgupta, IV, p 3
- 3 Dasgupta, II, p. 483
- 4 Kane, V, p. 1261
- 5 Kane, V,"p' 1264

- 6 Kane, I, p. I, p. 4
 7 Kane, III p. 863
 8 Kane, III p. 864
 9 Kane, III p. 866
 10 Kane, III p. 866
 11 Kane, V p. 1266
 12 Kane, III, p. 868
 13 Kane, III, p. 873
 14 Kane, III, 869, V p. 1268
 15 Dasgupta, II, p. 526, 27
- 16 Blanshard, B Reason and Belief (1974) Thus is the most authentic and comprehensive discussion on the clash between reason and revelation in the context of the history of Christianity. Some of his techniques of analysis can be applied to Hindu ethics.

References

- Cairns Grace E "Dharma and Mokşa: The highest values of the great tradition in modernizing India": In, Main Currents in Indian Sociology, Vol V (Ed) Giri Raj Gupta, Delhi; Vikas Publishing House; 1983.
- 2. Dasgupta S. History of Indian Philosophy, Vols II and IV.
- 3. Kane P. V. History of Dharmasästras Vols., 1, 3, 4 and 5.

VIŚVANĀTHA'S KĀVYAPRAKĀS'ADARPANA (K. P. D.)

& SAHITYADARPANA (S. D)*

Jagriti Pandya

Vaśvanātha was wellknown by his work Sāhityadarpana (S.D.) among Sanskrit Poetics. He also wrote a commentary called Kāvyaprakāšadarpana (K. P. D.) on the Kāvyaprakāša (K. P.) of Mammața, after completing the S. D. He has mentioned S. D. several times in this comm. at places for detailed discussions. Not only that, but many a time we get close resemblance with S. D. in it, from the point of view of expressions in form of sentences and half-sentences and also in form of ideas. Here an attempt is made to compare the two works critically.

This attempt is limited to some portion only. We have used the Ed. of K.P.D. published by Ganganatha Jha Kendriya Sanskrit Vidyaputha, Prayaga, '76. It may be noted that the said Ed. has the said comm. on 3 to 6 ullasas only and nowadays we have the complete Ed of K.P.D. published from Allahabad in 1979, edited by Dr. Goparaju Rama. But this r w Ed. of K.P.D. has too many misprints, so we have followed it only for the first two ullasas.

Viśwanātha has quoted his S.D. by name-for 13 times in the comm. on the first six ullāsas of K. P. We have tried to place similar or parallel portions side by side from both the K.P.D. and the S.D., which may become self-evident of their close resemblance.

We should also mention that the names of both the works are also very significant. S. D. is a work concerned with criticism of the literature as a whole with all its forms, while K. P. D. is only a comm. on the K. P. of Mammata. The word ' $z q^{2m}$ ' which is common to both the tilles indicates the faithful representation of its matter.

The comparision between K. P. D. and S. D. could be noted as pelow :--

1, K.P.D. ullasa-1, P. 1 on K.P. 1.1.

निर्विध्नेन प्रारिप्तित [ग्रन्थ] परिसमाण्तिकामस्यetc.

^{*} The paper was read at the XXXIInd Session, A.I.O.C. at Ahmedabad, Oct. '85 Sambodhi XII--15

See also S. D.-1, P. 1 ग्रन्थारम्भे तिर्विध्तेन प्रारिण्सितपरिसमाण्तिकामोetc. 2. K.P.D. ullasa-1, P. 3 on K.P. 1.2पश्चिणीयकाव्यरूय फलेरेवास्य फलवत्त्वमितिetc. Compare the introductory remark to S. D. 1.2 अस्य ग्रन्थस्य काव्याङतया काव्यपत्निरेव फलवत्त्वभिति । 3. K.P.D. ullasa 1, P. 4 on K.P. 1.3 एवं च परिणतबद्धिभिरपि काव्यं प्रवर्तितव्यम् । See Vrtti on S.D. 1.2परिणतम्रुद्धिभिः सन्मु वेदशास्त्रेषु किमिति काव्ये यत्नः करणीय इत्यपि न वक्तव्यम ! 4. K.P.D. ullasa 1, P. 5 on K, P. 1.4 Aमाध्य' निर्विषयं प्रविरलविषय' वा स्यात । and the Vrtti on S.D. 1.2 प्रवं काव्यं प्रविरत्तविषय' निर्विषय' वा स्यात । 5. K.P.D. ullāsa-1, P. 5 on K. P. 1,4 Aसंवत्र सालक्षारयोः कवचित् रफुटालक्कारयोरपि [कवचिदरफुटालक्ककारयोरपि] शब्दार्थयोः काव्यस्वमिति भगवः । and the Vrtti on S.D. 1.2 अस्यार्थः --- सर्वत्र साईकारी कवचित्त्वसफटालंकारावपि सन्दाधी काव्यमिति । 6. K.P.D. ullasa-2, P. 11 on K.P. 2,6 b आकाश्वक्षा प्रतीतिपर्यवसानविरहः । स च श्रोत्रजिज्ञासारूपः । and the Vrtti on S.D. 2-1A is identical with the above. आकाड्या प्रतीतिपर्यवसानविरहः । स च श्रोतुर्विज्ञासारूपः । 7. K.P.D. ullasa-2, P. 11 on K.P. 2.6b वेग्यता पदार्थानां परस्परसंबन्धे वा भावः । तदभावेपि संबन्धे वहिना सिझतीरयाद्यपि वान्यं स्यात। and the Vrtti on S.D. 2.1 A योग्यता पढार्थीनां परस्परसंबन्धे बाधाभावः । पदोच्चयस्यैतदभावेऽपि वाक्यरवे 'वक्तिना सिखाति' इत्याचपि वाक्यं स्यात । There seems to be a misprint in K P.D., in reading -- वा भाव: for बाधाभाव: | 8. K.P.D. ullasa 2, P. Il on K. P. 2.6 सन्निधिर्वदिविच्छेदः [सन्निधिदु देरविच्छेदः] इदिविच्छेदेऽपि वाक्यरवे इंदानीमुच्चरितस्य गोशब्दस्य दिनान्तरोवचरितेन गच्छतीति पदेन सङ्गतिः स्थात । and the Vrtti on S.D. 2.1A आसत्तिर्वं द्वयविच्छेदः । बुद्धिविच्छेदेऽपि वाक्यत्वे इदानीमुच्चारितरय देवदत्तशब्दस्य दिना-न्तराण्चारितेन गण्छतीति पदेन संगतिः स्यात !

- 9. K.P.D. ullasa 2, P. 17 on K. P 2.9 आरोपिता स्वांमाविकेतरा ईंश्वरानुद्रमाविता वा, किंग शक्तिः । and the Vrtti on S.D 2.5 सा शब्दस्यार्थिता स्वामाविकेतरा ईंश्वरानुद्रमाविता वा शक्तिर्क्षथणानाम ।
- 10. K.P.D. ullasa 2, P. 18 on K.P. 2.9 इंद ऊराउयन्दे दशस्त्रस्येव मुख्यार्थावात् मुख्यार्थवात्राभावाः चास्त्रलखयां नाम । इंद ऊराउयन्दे दशस्त्रस्येव मुख्यार्थावात् मुख्यार्थवाताः अध्यत्तिनितित्तमन्यन्त्र प्रष्ट्रचित्तित्तिप्तम् । खुप्रत्तिलभ्यस्य मुख्यार्थाते 'गै: होत' इरयत्रावि गमघातोडों प्रथ्यतेत न्युपादितस्य नोणवत्त्वयांव ज्ञावीकम्बद्ध... etc. and the Vrtii on S. D. 2.5 कुर्खमाहिरूपार्थस्य न्युपत्तिकम्यतेति दशलपत्येव मुख्यार्थग्वात् । अन्यद्भि एग्दाना म्युपादितिमित्तमम्बच्च प्रदुत्तिनित्तिम् । त्युपत्तिकमस्य मूख्यार्थन्व 'गै: होते' इरयत्रावि ख्यापा दिल्पार्थस्य न्युपत्तिकम्यतेतिनित्तम् । त्युपत्तिकमस्य मूख्यार्थन्वे 'गै: होते' इरयत्रावि ख्यापा दिल्पार्थन्व व्युपत्तिनित्तिम्त् । त्युपत्तिकमस्य मूख्यार्थन्वे 'गै: होते' इरयत्राति ख्यापा स्यात् । 'गमेडों.'....हति गमघातोडोंत्रयवेन न्युपादितस्य गोग्रन्टस्य ययनन्त्राक प्रवोत्तत् ।
- 11. K.P.D. ullasa 3, P 48 on K.P 3.21

"भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरैः काछुरिश्वभिषीयते ' इंखुक्तः प्रकार: । तद्मेदाक्ष तरसहकारिमेदात् स्वरूपमेदाच्चानन्ताकारेभ्यो बोढव्या: ।

The Vrtti on S.D. 2.17A reads as :

"भिन्नकण्ठव्वनिर्धीरैः काकुरित्यभिषीयते" इत्युक्तप्रकागयाः काकोर्भदा आकरेभ्यं। शतत्याः ।

Above in K.P.D. we have आ(क)रेपा which is not proper and is corrected in its new Edition.

But we have 'तत्र' for तरसहकाश्मिदात & स्वरूपमेदा: for स्वरूपनेदात् which seems quite amusing.

12. K.P.D. ullasa 4, P. 60 on K.P 4.24

लक्षणासूलस्वादेव वाच्यमभिषेयम् । अविवक्षितं वाचितस्वरूपं यत्र स एकोऽविवक्षितवाडयो नाम थ्वनिः काव्यमेदः ।

Now see the Vrtti on S.D. 4.2

तत्राविवक्षितवाच्यो नाम उक्षणामूचे ध्वतिः छक्षणामुख्यादेवात्र वाच्यनविवस्तितं बाधितस्वरूपम् ।

The reading of K.P.D is improved by removing the punctuation mark of a fullstop after 'अभियेषम्' in its new Ed., with the half of S.D. The sentence would be like this---

लक्षणामुख्रखादेव वाच्यं अभिषेयं अविवक्षित वाचितस्वरूपं यत्र......etc.

13. K.P.D. ullasa 4, P. 60 on K. P. 4.24 स चार्थान्तरतंक्रमितवाच्वायन्ततिरस्क्रतवाच्य्यश्चेति द्विविध इध्यर्थः ।अनुष्युज्य-मानत्वम, अर्थात स्वरूपमारोणार्थान्तरेष विशेषरूपे संक्रमितम् इध्यस्याधी परिणमितः । We have संक्रसित्वाच्ये।sस्यम्त...n the new Ed. of K.P.D., which seems proper but then विशेषरूम for विशेषरूमें संक्रमित्रं is not correct. The fullstop is also useless. We have परिणमितम् for परिणमितः in it

Now read-the Vrtti on S D. 4.3

अविवक्षितवाच्या नाम भ्वानरर्थान्तरकेममितवाच्ये।उत्पत्ततिरफ्रतवाच्यक्षति दिविभः । यत्र स्वयं अनुवयुज्वमानो भुख्योऽर्थः स्वविशेषरुपेऽर्थारतरे परिणमति तत्र मुख्यार्थस्य स्वविरोषस्पायांन्तरतंक्रामेतरवार्थान्तरतंक्रमितवाच्यत्वम् ।

The second sentence-'वस स्वय'... etc.' in S. D. is clearer than-'बग्ल्युड्य. etc.' in K.P.D.

14. K.P.D. ullasa 4, P. 61 on K.P. 4.25

अभिधानुरूखादेवात्र वाष्यं विवक्षितमयाधितम् , अपरो विवक्षितवाच्यादन्यो व्यव्य्यनिष्ठा । व्यव्य्ये निष्ठा तार्थ्यं वस्य ।

We have a fullstop after बाधितम in the new Ed. of K.P.D., and then अगर....etc. for अगर). There is no fullstop after तात्पर्य यस्य, which is not proper.

Compare-the Vrtti on S D. 4.2

विवक्षितान्यपरवाच्यरस्यभिषामूलः । अस एवात्र बाच्यं विवक्षितम् । अन्यपरं ब्यडग्यनिच्डम् ।

 K.P.D. ullass 4, P. 62 on K.P. 4.25 अत्यख्यतपत्रव्यतिप्रेदवस्त्रायवादिति होषा) Compare : the V₇tti on S.D. 4.5 अत्र स्वरूयप्रतीतिः विभावादिप्रतीतिकारणकारवासमोऽयदयमरित किं तृत्वखपत्रशतस्यतिभेद-वदस्यावयागन संतर्भयते ।

16. K.P.D. ulläsa 4, PP. 63-64 on K.P. 4.27-28 ध्रै च सारिवज्ञातांनुपावरुषतथा न पूथगुक्तिः । See-- the Vytti on S. D. 3.1 सारिवज्ञावोप्रमावस्पवान्न पुथगुस्ताः ।

17. K.P.D. uliasa 4, P. 65 on K.P. 4.28 पारेभिय्याख्वीकिकत्वात् सान्तरायतथा तथा । अनुकार्थ्यस्य रखादेकद्वोघो न रक्षे मवेत् ॥

In the new Ed., we have न वसीमवेत for न रसे मवेत्, which is not proper. It could be a misprint. We have this quotation in S.D. 3.18

117

Compare- the Vrtti on S.D. 3.1 व्यक्तो दथ्यादिन्यायेन रूपान्तरपरिणतो व्यक्तीकत एव रसः । 19. K.P.D. ullása 4, P. 72 on K. P. 4.28 पानकरसन्यायेन यथा पानके खण्डमरिचकर्षुरादीनां रसे मिलितानामण्ययास्वायते तथा संबलितविभावदिसखचमर । राहमकः । We have ... कप्रिंदीना रसा मिल्तिनामपपाधास्यायते in the new Ed of K.P.D. See- the Vrtti on S D. 3.16 यथा खण्डमरिचादाना संमेलनादपूर्ध इव कथिदास्वादः प्रपानकरसे संजावते, विभावादि-संग्रेलनादिहावि तथेत्वर्थ: । 20. K.P.D. ullasa 4, P 72 on K. P. 4.28 अत्र स्थायी रत्यादिक इति च स्थायिनां व्यभिचारित्वप्रकटनार्थम् । तद्वतम----''रसावस्थः पर भावः स्थाधितां प्रतिपद्यत'' इति । In the new Ed. we have वचनम for च after इति. It reads as- वचन-सस्थायिनां.....etc., which is incorrect. Compare-the Vrtti on S. D. 3.1 अत्र च रत्यादिपदोषादानादेव स्थायित्वे प्राप्ते पुनः स्थायिपदोषादानं रत्यादीनामदि रसान्तरेष्वस्थायित्वप्रतिपाटनार्थम ।..... तद्वन्तम्----''रसावस्थः परं भाव: स्थायितां प्रतिपथते'' इति । 21. K.P.D. ulläsa-4. P.72 on K.P. 4.28 "सवासनानां सभ्याना रसस्यास्वादन भवेत् । निर्वासनास्तु रङ्गातः काव्यकुडधायमसन्निभाः॥" See - the Vrtti on S.D. 3.9 A उन्तं च धर्मदत्तेन..... ''सवासनानां.. ...सन्निभाः ॥'' इति । 22. K.P.D. ulläsa 4, P. 72 on K.P. 4.28श्रीच॰डीदासपादैरुक्तं, परमार्थं तस्त्वखण्ड एवायं रसे वेदान्तप्रसिद्धवस्रतत्व-व के दितव्य इति । Compare - the Vrtti on S.D. 2.28 ''परमार्थतस्त्वखण्ड एवायं वेदान्तप्रसिद्धनग्रतत्त्ववद्वेदितव्यः'' इति च । 23. K.P.D. ullasa 4, P. 82, on K.P. 2. 29 प्रभिश्व साधारण्येन प्रतीतेः साधारण्येनाभिःयक्तः सहद्यगरतिभावः शङ्गाररसरूपतां लभते ।

The reading of the new Ed of K.P.D. अभिवन्त्रे । सह्यदेशिति भाषा । सुझारम्स कपता रूप्यते - is very distinct from the original and is rather confusing.

Compare-the Vrtti on S.D. 3 186 एतेरभिध्यक्तः सहृदयविषयो रतिभावः शङ्गाररसद्भपता भजते । 24 K.P.D ullasa 4, P 84 on K.P. 42 9 द्वयोः प्रणयमानः स्थान् प्रमोदेऽपि महत्यपि । प्रमणः कुटिलगाभित्वारकोवे यः कारणं विना ॥ इति । In the new Ed. of K.P.D. 'E' is added before 'Agtala' with the help of S.D., but अपि is also continued after प्रमोदे, which is incorrect See the similarity with S D 3.198B-199 A. द्वयोः प्रणयमानः स्यात् प्रमोदे सुमहत्यपि । ग्रेम्णः कटिलगामित्वाकोपो यः कारणं विमा॥ 25. K.P.D ullasa 4, P. 86 on K.P. 4 29 यटक्त मयेव ''भावी भवनभूत'' इति । ''तिश्वा स्यात्तत्र कार्यज्ञ' इति कार्याज्ञत: त्रतासभेदः । Here-'मबनभत' is corrected as 'मबन्भत' in the new Ed Read : S.D. 3.208 B भावी भवन्भूत इति त्रिधा स्यात् तत्र कार्यज्ञः ॥ 26 K.P.D ullasa 4, P 92 on K.P. 4.30 स्रकस् त्रवृत्त्या भावानामन्येषामनगामकः) न तिरोधीयते स्थायी तैरसौ पृष्यते परम ॥ इति । This quotation is not found in the new Ed. of K.P.D. It is the same with the Vrtt1 on S.D. 3.174 27. K.P.D. ullasa 4, P.92 on K.P. 4.30. रतिलक्षणम् । यथा सम साहित्यदर्पणे...... रतिर्मनोऽनुकुछेऽधे सनसः प्रवणयितम इति । The reading of प्रवणीयितम् for प्रवणयितम् in the new Ed. is supported by S.D Read : S.D 3.176 A रतिर्मनोऽनुकुलेऽथे मनसः प्रवणयितम् । 28 K.P.D. ullasa 4. P. 94 on K.P. 4.34 विशेषादाभिमख्येन चरम्तो व्यभिचारिणः । स्यायिन्युन्मग्ननिर्मग्नाः कल्लोला इव धारिषौ ॥ This quotation is from Dasarūpaka 47, which is also found in S. D. 3.140 29. K P.D. ullasa 4, P. 94 on K.P. 4.34 तत्र तरवज्ञानापदीर्थ्यादिभिश्चिन्ताग्लानिदैन्यादिकृत स्वावमाननं निवे°दः ।

Campare - S. D. 3-142. तत्त्वज्ञानापदीर्ध्यादेनिवदः स्वावमाननम् । दैन्यचिन्ताश्रुनिःश्वासवैवण्योच्छवासितादिकत ॥ 30. K.P.D. ullasa-4. P. 94 on K.P. 4.34 हर्षशोकप्रहारेणोरकण्ठादिकोऽस्थानहसितगीतप्ररूपितादिकचिचत्तसम्मोह जन्मातः । Compare : S. D 3.160 चित्तस मोह उन्माद: कामशोकमयादिभि:। अस्थानहा सञ्चदितगीतप्रहपना दिक्कत ॥ 31. K.P.D. ullasa-4, P 96 on K.P. 435 A यटक्तं तज्जेव-शमो निरीहावस्थायामारमविश्रामव' सुखमिति । We have आरमनि विश्वामन' for आरमविश्वामन' in the new Ed., which doesn't make any difference. It has the influence of S.D. 3.180 B. 32. K.P.D ullasa-4, P. 96 on K.P. 4.35 A तदक्तं कडण्णतेषायनेन-यबच कामसलं लोके यच्च दिव्यं महरसलम् । तम्णाक्षयसखस्यैते नाईतः बोडशी कलाम् ॥ इति । See-the Vrtti on S D. 3 250 उक्त हि-ग्रच्च कामसख ...etc. 33. K.P.D. ullasa-4, P. 97 on K.P. 4.35 b तदक्त' तज्जैव साहित्यदर्पणे-''यथा मारिचखण्डादेरेकीमावेऽपि पानके। तजीक' करूयचिरक्वापि तथा सञ्चारिणो रस ॥'' इति । We have this reference in S.D. 3.261 B-262 A with slight difference. यथा मरिचखण्डादेरेकीमाचे प्रपानके। उदेकः क€यचित्क्वापि तथा स'चारिणो रसे।। 34. K.P.D. ullasa-4. P. 97 on K.P. 4.35 b देवताविषयरतेरपि सर्वाकारेणाहद्वाररहितत्वे शान्तेऽन्तर्भावः । We have स्वीकारेण for सर्वाकारेण in the new Ed of K.P.D., which is obviously incorrect. See-the Vrtti on S.D. 3.250 उक्त' हि--सर्वाकारमह छाररहितरव' त्रबन्ति भेता । अज्ञास्तभावमहन्ति दयावीरादयस्तया ॥ आदिशब्दात धर्मवीरदान वीरदेवताविषयरतिप्रभूतयः ।

35. K.P.D.-ullasa-4, P. 112 on K.P. 4. 39B-41A विरोषमूलेन कार्यकारणरीवीपर्यविपर्यवरूपेणातिरायोक्रयवर्ष्ट्रारोग्रेयर्थः ।.....अवरे। निर्दृष्टः शत्रवो ब्यापादितादचेति तुल्यमेव काल योगे। यथास्ती तुल्ययोगिनी तयोर्भावस्तुत्वयोगिन तेतिग्युत्परया समुच्चयाल्ड्यारे ब्यव्यत इति मात्रः ।

The new Ed. of K.P.D. has given कार्यकारणये: for कार्यकारण & 'च' is added after निर्देष्ट: , तुल्यमेवकाल is replaced by तुल्यमेककाल, and fullstop is placed after तुल्ययोगिनौ.

Compare : the Vrti on S D. 4.9A which has little difference in idea अत्र स्वत:तंभविना विरोधाल्डारेणाधरो निर्देष्ट: शत्रवो व्यापादिताक्ष्वेति समुच्चया-लडारो व्यवयः ।

36. K.P.D. ullissa-4, P. 124 on K.P.-4.42b अत्र भगवद्वियेगत्र दुःखं तदनु प्यानजं छुखं च जन्मसहस्रोपमेग्य्यमुझ्तदुष्कुतश्रव्याभ्रि-तादारभ्येनाप्यवस्तितिति अशेषचयपदाभ्यमतिशयोगिरुत्व्यवेते । Compare-the Vrtti on S.D. 4 10 A अत्राहोषचययदप्रभावादनेश्वन्मसहस्रमोग्यदुभ्कृतसुङ्कृतश्रव्याधितादारम्याप्यवसित्तया मगबद्विरहृदःखचिन्ताइछादये। भरयायनमिर्ग्यतिशयोगिरुतद्वप्रयोतिरोषचययदद्वययोग्या।

It may be noted that the K.P.D. Ed. by Goparaju Rama requires much to be corrected. It is hardly a critical edition in the real sense of the term, however the effort in bringing out the first edition is to be admired. The two works of Visvanātha resemble closely and the influence of S. D. is quite obvious. We first deatt with this subject in a separate chapter in our thesis. This happens to be further study.

REVIEWS

Amtadhārā-Ed. S. D. Joshi, Ajanta Publications. Delhi, 1984, pp II to XVII and 511. Price Rs. 300/-

The present volume, edited by no less a scholar than Dr S. D Joshi is "Professor R. N. Dandekar Felicitation Volume" to honour Dr. Dandekar on completion of severity-five years and therefore, fitly entitled "Amrtadhāta". This easily reminds us of the Felicitation volume presented by his colleagues and pupils in 1969 when he completed sixty years of an illustrious life. The persent volume is, however, unique in the sense that it contains research papers by scholars of national and international fame "specially written for the happy occasion". It is also right and unique in its claim that rt is purely academic and consists, of research work of high order.

The volume consists of 58 very valuable research papers of which 27 are contributed by Western scholars from the world over. One important trait is the large variety of topics covered up by the contributors. We find papers on Veda (13), Grammar and linguistics (11), History (4), Dafsanas (3), Mahabharata (3), Buddhism (3), Jainism (1), Dharmasástra (3), Literature and Poetics (3), Education (1), Culture (5) and General (8) etc.

In the papers on Grammar and linguistics, two or three are most remarkable. In the paper entitled "Syntax and word-meaning", the paper mainly centres on the famous two views of Prabhakara and Kumarilabhatta regarding word-meaning and its relation to the meaning of a sentence. The paper "About Some Archaic Peculiarities of the Rgvedic syntax," the author discusses the problems that arise when a westerner translates Reveda and the syntactical peculiarities of the Veda that he the is faced with. The peculiarities are well derived. The Paper-"On the Semantic use of the word Sphota" takes up an analysis of the meaning and application of Sphota Different theories are very well analysed and almost all concepts as found in Sanskrit are clarified. The paper "Grammaticality and Meaningfulness" principally explains the Nyaya theory. The exposition is very scientific. Other remarkable papers are, "Uktarthanam Aprayogah," "Compositional Approach to the Vedic word-accent" and "Role of Boundaries in the Astadhyayt".

In the paper on the Vedic Interature, "Vedic Ksumpa and connected Data" claims that the word 'Ksumpa' remains "unexplained in the latest 'etymological dictionary of Sanskrit" and proceeds to give a critical and analytical explanation. "The krama-patha Unit" gives a lucid exposition of the Krama-patha unit and rightly ends with the statement Sambodhi XII-16 "There is much to be said on this point. But what has been stated so far, I think, is enough to demonstrate the need of an edition of the Krama-pätha (like the samhitä), true to our oral tradition."

The paper "Ritual, mantras and the origin of language" analyses the concept of ritual in details and the term and nature of "mantra' in brief and goes to "important similarities and dissimilarities between languages on the one hand and itual and mantras on the other." The exposition is interesting and original. "The Ritualist's problem" tries to analyse the concept of ritual and the problems that arise for the ritualist particularly with regard to animals to be sacrified. The analysis is interesting.

In the rest of the papers, naturally a standard expected of a Felicitation volume of this kind is maintained. There is a rich variety. The claim that the volume 'contains research papers on oriental topics covering in its wide range is fully met. Some other interesting, scholarly and original papers may be referred to. "Rasa-relish-A consideration of Pre-requisites" rightly states that "Rasa is a mental, intellectual enjoyment of an emotional experience brought by art", and proceeds to analyse five prerequisites on part of the experiencer. Any and every reader is not quali fied to enjoy Rasa of art. A certain mental, emotional equipment on his part is a must. He will only then be a real Sahrdaya. The pre-requisties are very well analysed and give us a clear idea about the Sahrdavatva of the experiencer. "Asoka's Inscriptions and Persian, Greek and Latin Epigraphy" discusses the mutual give and take and "the reciprocal cultural influence between India and Greece" etc. The paper is original and enlivening though we might not agree with all the views propounded. "Davabhagavyavahārarthasamksepah' of the 10th century gives a very interesting text critically edited. "The Legend of the Destruction of Tripura and its Vedic origin" tries to trace the legend particularly to certain Brahmanas. "Visvasraj Visvasrjah and the Problem of continuity in Indian Religious history" claims to lay down an understaing of "the universal features. of Indian history" on the basis of the two terms. The papers "Devanampriyah", "The mouse in the ancestry" and "Hindu Culture in Thailand" are informative and help to widen our vision.

It is very happy that even though the life and work of Dr. Dandekar, a scholar of international repute has been an open book to his pupils and friends, a brief account of his life and career and full details of his research work are given here. They enlighten those scholars and readers who were not fortunate enough to be nearer to him. The volume is a

very valuable addition to the vast literature on oriental studies. The editor deserves all compliments for his labours which are well-rewarded. The problems of research show that even now, there is an infinite scope of research in oriental studies. This speaks for the itchness and variety, depth and subflety of oriental learning

R. S. Betai

A Complex Study of India - G. M. Bongard Levin-Ajanta Publications-Delhi 1986. Price Rs. 175-00

This is a systematised collection of the different published research papers on Indian culture by the famous Russian author, who is known as a front-rank Indologist. Eighteen Papers in all are divided into four parts as follows :-

- (I) Problems of Ethnic Study
- (II) Problems of Political and Socio-economic structure
- (III) Problems of Cultural Development
- (IV) Study of Ancient Indian Texts

The first part, in three small chapters, is a fit introduction to the study of political and Socio-economic structure in ancient India, cultural development in relation to world civilization and a broad-based but deep study of Ancient Indian texts.

Introducing the subject, chapter one discusses the problems of genesis of Indian culture, Dravidian and Munda cultures and their inter-relation with the help of linguistic, historical, literary, ethnogaphical and other available data, with the help of references in the old works. Yet, the novelty of the study lies in the very great importance that the author gives to archaeological data. He comes to the right conclusions in which he shows how the Dravidian and Munda cultures as also the Harappan are earlier and have influenced the Vedic culture considerably in all its aspects including linguistic. He gives his opinion that the Rgyeda, in its present form existed in 2000 B.C.

Chapter two discusses and analyses Proto-Indian Culture studies-the new advances. The chapter mainly deals with all the different efforts at deciphering the script, language and content of the Harappan writing in available inscriptions and seals. It also discusses its probable relation with the old Diavidian culture. In commution of this, chapter three deals with the probable reality of Hindustan in the third millenna B. C. and discusses the problems of ethnic history in the context mainly of archacology and linguistics. Here, the study reaches its top height of scholarship and research acumen. One interesting point discussed is that the Harappan civilization had a small section of Dravida-speaking population and it is laid down now, from the fourth millennum B. C. to the second, this section slowly migrated to come to south by stages.

Following the funts in the first two chapters, here we have a precise discussion on the relation between Indo-Aryans on one side and the Dravidians and the Proto-Munda on the other. In the end, the author rightly concedes that a great deal is still obscure, that continued integral research is necessary and that answers to questions raised are only tentative hypotheses.

With this introduction in the first part, in the second, the author continues his study, rightly with political and Socio-economic state of republics in Ancient India. He shows how, states and Governments were both monarchical and non-monarchical; how, in the governance of nonmonarchical republics, an element of democracy persisted and how the head or the Senapati was not necessarily by heritage in all States and Governments. For this, the terms Gana and Sangha in their different meanings, mainly political and social are analysed. The author shows how Ksatrivas dominated the scene even though Brahmanas and Vaisyas were also members of Ganas and Sanghas. There was inequality in status and Sudras. comprising of workers of craft, and slaves were the lowest in the ladder. The varna-system that we popularly know as caturvarnya, is also discussed in this context. His opinion about the all-out domination of Ksatrivas can create second thought because of the race for politcal and social supremacy in which Brahmanas did not lag behind. The lot of Sudras is not discussed much.

In chapter five the author narrates, discusses and analyses the state of Indian community in the latter half of the first millinneum B. C. This creates a sound basis for the clear perspective of Indian culture in its varied aspects because this millinneum has been the most eventful in Indian history. The author discusses the status of grama and its headman, different clans, groups etc., that were, in their own sphere, able to take their own decisions and were ruled by their own norms. A sort of

democratic element persisted and even heads of state respected duly these clans, groups etc The process developed fast in this age The author also discusses in this chapter the problem of slavers, its form in this age, types of slaves, the state of slaves and so on Rightly, it is stressed that the Arthafastra forms an authority that regularises slavery, gives certain rights to slaves, right of freedom under certain conditions and the institution of slavely-are brought under the pale of law. The analysis is most scientific.

With this, in the sixth chapter, the author lightly status with the statement that a thorough acquaintance with great Indian works falsified the notion of the west that ancient Indian culture was undeveloped and that Indian society and state were primitive. The author bases this tescarch mainly on Sanskrit works. Indians composed Sixtras and Sm_rtis as also the epoch-making Arthaisstia. He rightly stresses that the latter helps us considerably in providing a basis for attempts at recreating the social and political fabric of ancient India The author again stresses that is latvery was an important mstitution. The Indian social and political structure consists of Kula, Jati, Gana, Grama, Defa, Sangha and, we may add Rāgtug, each having its self-govening within its own sphere and one dependent upon and supporting the other. The whole analysis trees to evolve a clear picture of Indian society then and to prove that it had a firm basis in tradition, it developed with time and it reflected a mattre and well-developed Indian culture.

In the seventh chapter with which the second part ends, the author deals with state of Indian society and culture in the Mauryan period. This is important because the Mauryan epoch is crucial in understanding and grasping the development in ancient India in political, social, castic, state and cultural matters. Here, the author states that instead of reliable and dated sources, we have religious and philosophical works as the sources. We have religious and philosophical works, the sources of which should be used with caution. With this correct and clear perspective, the author gives a brief but studied picture of the state of Indian politics, society, caste and culture during this very important period of formation of "united Indian state", a period "marked by an upsuge of culture, the development and spread of sciipts and dualcets" (P. 172)

With the eighth chapter, the author comes to the estimation and understanding of Indian culture in the wider concept of cultural and other relations between India and the world around it. Certain misconceptions about Indian culture were erased slowly from the western mind

from the 18th century onwards. The chapter deals with contact of India with the Greeco-Roman World. Here, the references of Megasihenes and also those by Buddhist texts to westerners, the coming of Alexander and the cultural exchange that followed and references in Indian and Western works, become our source-material. The mutual impact of India and Greece, and Rome is divided by the author into four periods. The impact of study by christians is also discussed. The discussion shows the interaction and poses a few pioblems besore us.

The next paper in chapter nine and relation of Greece Rome with Mautyan India, though very well studied, need not detain us. We go to the next chapter in which the author discusses the problem of Cánakya in the Greeco-Roman tradition. This is because of the Central importance of Cánakya's or Kautilya's work Atthassistra Close contact was there between the Indian and Westein worlds and that led to cultural exchange and affinity, and exhibition of mutual familiarity. Here, references to Candragupta and state of India in his days are analysed The treatment is historical also.

Chapter eleven deals with archaeological research in Soviet Central Asia and ancient Indian Civilization, i. e., the relation of the two in the Kushana period. It is a study of facts and reality and the author takes due care of his evidences. The Kushana empire was formed due to connections between the two as archaeological excavations in Central Asia reveal. The data available is described and made use of.

The Study of Indian culture would be incomplete without a study of Lokayatikas athests who most vehemently attacked brahmanism and tradituonal thinking and philosophy, even though they were, in turn, severely criticised by traditionalists. Chapter 12 refers to the contribution of Aryabhafa and the Lokayatikas and also refers to the severe onslaught on their works by followers of the Vedic tradition. Even in this small chapter of eleven pages the author show a fairly good grasp over the contribution of the two, though we feel that the study and analysis demanded a longer chapter.

With this, we come to part four of the book entitled "Study of Ancient Indian Texts". The six small chapters here, treat of a variety of texts-Prakrit and Sanskrit and also probe into the discovery of and study on Indian texts from central Asia and castern Turkestan. It is natural to state and concede that richness of a culture implies richness

of varied texts, scripts, works - literary and scientific The study on ancient Indian civilization and the problems that it poses would have been incomplete without this part.

Actually here this book is a collection of different papers already published. The four parts in which these papers are divided is a scientific arrangement. The arrangement covers up almost all aspecies of culture except sciences, philosophy, art and poetry, in which again. Indian culture is very rich. One might feel that there are some topics that should have been included. We leave it to the great Indologist to give more such studied and scholarly papers on subjects left out and these may fitly comprise of another volume, other than the second collection that is to be published. If he has raised problems and has rightly shown the way to fulture research, he could also give a volume in which he will enlist the achievements of Indian culture, its very rich heritage and attainment in most of the spheres of life.

We therefore warmly welcome this study with future expectations from this renowned Indologist.

-R. S. Betai

Social Life in Ancient India-Haran Chandra Chakaldar Cosmos Publications, New Delhi-110002, Second Edition, 1984-Pages 212, Price Rs. 135/-

The second edition of this famous book appears affer a span of 55 years. The work was praised as "a complete and comprehensive study" of life in ancient India: it is scholarly and was considered to be a work of renown them, in 1920. Even to-day, after so many studies of Ancient Indian Culture in all its varied facets in countless works by eminent scholars, both of east and west, the second editon is welcome in its own way. It is a masterly analysis of social life in Ancient India as reflected in the Kamasütra of Vatsyayana.

The famous work of Vätsyäyana is basically a work on "the Science and art of love" and it is considered to be a standard work in Sanskrit on the subject. We may not expect much of a dipiction social life then. Yet, unlike our non-expectation, there is a lot of material in this work that can be utilized as reflecting social life. That explains and justifies the writing of this work and the author has utilized to the full all material that will help his interpretation directly and indirectly both. It is still a difficult task indeed. When he writes on different topics, he gives countiess references from Sastra and other works that stand to comparison and contrast both, with the views propounded by the author regarding the contentions of Vatsyayana. The study is divided into these chapters :

(1) Date of Kamasútra

- (ii) Geography of Vatsyayana
- (iii) Social Life in Aucient India
- (iv) Social life in Aucient India-II
- (v) Social Life in Ancient India-III

Scholarly and studied though the first two chapters are, these need not detain us. He places \sqrt{a} tsyayana in the 3rd century A. C. and he has a thorough grasp of the geography of the hole country.

The study, is mainly of deep interest in chapters 3, 4 and 5 in which he deals with the following topics of social life then.

Chapter 3 · (i) Castes and occupation Chapter 4 : (ii) Marriage and Courtship Chapter 5 : (iii) Life of the Nagaraka (iv) Position of Women (v) Arts and Crafts (vi) Conclusion

Chapters 3 and 4 deal with very important topics, topics that constitute the very basis of social life. Chapter five deals with three topics. It is felt that "conclusion", which surveys the whole, should have been given in an independent chapter 6.

 $V_{\overline{a}tsy\overline{a}yana}$ is a traditionalist in matters ethical, religious and moral of social life. He therefore rightly accepts the brahmin as the most respected, accepts the rules regarding choice of gitls as given by Manu and the Sastras, concedes that the position of woman is lower than that of man, accepts child marriage of girls and difference in age between man and woman who marry and so on. Keeping humself within the limits laid down by the Sastras in this manner, he gives alternatives, setablishes the position and behaviour of married young women, youths, who marry through the deep desire and love of heart, love of wives of nobility, love of mistresses and love of coutezans and etc. Detailed study of varied arts and crafts cultivated and developed is new in its own way. Thus, without offending tradition and the picture of social life depicted therein, the author gives to us a picture of the other side of social life then. His approach of respecting tradition and with it giving his reflectons on the basis of the Kamasūta, is correct and sound. We thus get a full all-sided representative and genuinely real picture of social life then. The most interesting is the study of the life of the Nägaraka. One more fact to be noted is that the whole depiction of social life as reflected in the Kāmaūstra is realistic, imparial and objective; it is all-sided and full. Conclusions are very well drawn.

The author had undertaken a difficult, a challenging task, of giving the picture of social life of the third century A.C. on the basis of work that is "Science and Art of love." He has stood his test well and fully met the challenge.

Unfortunately, the book does not have a Bibliography and Index. These were necessary to enhance the value of the work. Detailed table of contents could also have been given to advantage.

- R. S. Betal

"Rasa Theory and Allied Problems" Dr. G. K. Bhat, M.S. University, Baroda 1984, pp.69 price Rs. 29/--

Dr. G.K. Bhat delivered a sories of lectures on "Rasa Theory and Allied Problems" under the Tagore Chair in Humanities, M.S. University, Baroda. The author clarifies that :

"In the course of my treatment, I offered some explanations and interpretations of some intricate concepts in the Rasa theory and suggested a perspective".

These lectures now appear in book-form.

The book is in nine small chapters in which, the author analyses and explains clearly and with precision all important technical terms of Sanskrit poetics that are relevant to the *Rasa* Theory and its allied

Sambodhi XII-17

problems. Besides this, he explains fully the famous Rasa -sūtra of Bharata and this is naturally followed by a discussion on Bharata's view of Rasa. Next in line follow the four famous views on Rasa-nispatti. The explanation, analysis, criticism and value of each view is laid down and naturally its culmination is in Abhinavagupta's theory of Rasa. In these four, each theory that follows attacks the one that precedes and Abhinavagupta analyses and criticises all the three preceding views as he lays down his own Theory. It is notable that with each view the theory of Rasa comes nearer to the truth of Rasāsvāda. The philosophical background at the root of each is explained in brief. It could also be stressed that the four theories together form a unity in the ultimate sense because every theory that follows, proceeds from the former. In this whole analysis, Dr. Bhat is at his best particularly in "Analogy of anna-rasa", "Major defects of Sankuka's theory," ' Bhatta-Navaka's contribution to aesthetic theory" and the entire eighth chapter on "Abhinava's theory of Rasa". So many scholars have by now discussed and analysed the Rasa-theory and there is not much of a scope for originality here. But with that again, Dr. Bhat's discussion, analysis and exposition is clear, precise, to the point, subtle and scholarly and makes very lively and interesting reading. Particularly the sections 1 to 10 in chapter eight beginning with "Psychology of Rasarelish" and ending in Summary of Rasa-concept are a fairly original contribution of the author.

The author is again original in the last chapter of summing up which he captions "Some Problems". He treats of the *Rasa-theory* in a wider concept and gives to us some views of western criticism. Here, some details would have been explanatory and welcome. Dr. Bhat rightly stresses that

"T. S. Eliot says that emotion cannot be expressed directly, but has to be conveyed through 'objective correlatives', so that when the external facts which must turn into sensory experience are given, the emotion is immediately evoked."

Again the author's handling of the problems is too small, casual and just referential. It could have been a little longer and more elaborate. Dr. Bhat is right again when he states—

"The relevancy, appropriateness and skill in constructing the components of art-presentation have to be separataly judged by the principles of literary criticism. Unfortunately, Sanskrit poetics seems to be pre-occupied with theoretical speculations on the nature of poetry itself, and did not do much to develop an independent science of literary criticism." (P. 65)

But Dr. Bhat could have, following the path of Anandavardhana and Abhinavagupta, taken the study further as he has expected here. He could have hinted at the thinking and analysis with his wide and deep hfe-time study, his *tapas*, his thorough grasp, and his authority on literary criticism and aesthetics. He is competent enough to do this. We however, derive satisfaction from Dr. Bhat's words in the 'Preface'—

"I wish to write, some day a bigger and comprehensive book on this subject".

We students of literary criticism and aesthetics will anxiously wait for the book and wish him a long and healthy life for the purpose. As it is, the book is authentic and very well laid in its structure. The further questions that the work poses are very well laid down together with the possible line of thinking that we can take on them. The work is thus thought-provoking.

In the end, the reviewer may be permitted to add that the very valuable work could have been made available to students and scholars at a lesser price by the University.

R. S. Betai

કાવ્યાદશૈં : સ પાદક-ડૉ. અનન્તરાય જ. રાવલ, પ્રકાશક-શ્રી પાર્શ્વ પ્રકાશન, અમહાવાદ. પ્રથમ આવૃત્તિ, પાનાં ૧૯૯, કિંમત : રૂ.૨૫-૦૦

6 સ્ચ શિક્ષણના દ્વેત્રમાં સંસ્કૃતની અવદશા છે,ત્યારે સંસ્કૃતના અને તેમાં પશુ કાવ્ય-મીમાંસાના પ્રત્થતું સંપાદન કરવું એ સ્વયં એક સાહ્ય છે. આવા એક સાહ્ય તરીકે ડૉ. અનનતરાય જ. રાલના સમ્પાદિત 'કાવ્યાદર્શ''ને આપણે આવારીએ, ખાસ એ સંદર્શમાં કે દ્વડીરચિત ''કાવ્યાદર્શ'' ગુજરાતની સુનેવસિંટોઓમાં માત્ર એમ. એ. માં અને તે પણુ અલકંકારશાસ્ત્રના વૈકલ્પિક અભ્યાસક્રમમાં ઠાઈ ક્રોઈ વખત પાઢવણસ્તક તરીકે દ્વાંય છે. આમ વિદ્યાર્થી–જગતામાં જેના વેચાણને લ્લુત્ત્ર અવકાશ છે, એવું આ સમ્પાદન પ્રશ્ન ક્ર સ્વામાં આપણે સંપાદક અને પ્રકાશકને અભિનનદન આપીએ.

ગુજરાતી સાધાતુવાદ સાથે આ કૃતિ પહેલી જ વખત ગુજરાતીમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. એ રીતે પણ, આ સંપાદન ખરેખર આવઠાર પાત્ર છે. હો. રાવલે પદેલાં આપબુને સામહુનો 'કાવ્યાલ કાર'' આપ્યા છે. અને 'કાવ્યાદલ'' તેમતું બીજુ' પ્રદાન છે. બીજા પ્રદાન તરીકે આ કૃતિનાં પ્રસ્તાવના, અનુવાદ અને ટિપ્પગ્રુમાં લેખક વધુ ચાેક્કસ, વ્યવસ્થિત, વિસ્તીબું અને વૈદ્યાનિક બન્યા છે. એ રીતે આ કૃતિની ગુચુવત્તા આગલા સમ્પાદન કરત; વિશ્વ છે.

તેર પાતાની ટૂંછી પ્રસ્તાવનામાં સાંપત કદપ્ડીને ાસમય, તેતું છાવન, તેની સ્વનાએ, આ ત્રબુ સામાન્ય પ્રત્નો ચર્ચ્યા પછી ''કાવ્યાદ સ'ં'તું વરતુ તથા તેની ટીકાએોનો દૂંકપરિવા આ પજાને આપે છે. ઝે પ્રશ્નો ચર્ચ્યા છે તે લગભાગ સવીં બોજી, સ્વરૂપે અને વ્યવસિયત ચર્ચાય છે. આ પ્રસ્તાવના થાડી વિસ્તારોને પુરોગામીએ તથા અનુગામીએોના સાંદલામાં આ ફેતિના કાળ્યસિદ્ધોતોની ચર્ચા–મીપાંસા સંપાદકે કરી હેત તો પ્રન્થતું પ્રશ્ન ચોરાઝર વધત, સામાન્ય વાચકો અને ખાસ તે વિદ્યાર્થોએ વિશેષ લાભાન્વિત થાત; સાથે સંપાદકના અભ્યાસ અને વિદ્યાની કરોડી પછ્ય થાત.

કૃતિએ)ને અતુવાદ એકંકેર સરળ છે, છતાં આ અતુવાદ અપેક્ષા કરતાં એગોછો પ્રાસા-દિક છે, અને તેમાં ક્યાંક ક્યાંક વિરોધ ચોકસાઈ જરૂરી હતી એમ લાગે છે. પ્રથમ એ પરિચ્છેદોનો લેખાક સંસ્કૃત શ્લોકો સાથે સીધા અનુવાદ આપેયો છે. તીજા પરિચ્છેસ્માં ખાસ શબ્દાલંકારોની સ્પષ્ટ સગજ માટે વધી હપ શ્લોકોની ડીકા પહ્યુ આપો છે. આ ડીકાને આવકારીએ તે સાથે સ્મયત્ર કૃતિમાં પછ્યુ ડીકા આપી હતે તો વિશેષ સરળતા થતાં તે વધુ ઉપયોગી થાત આ પછી કર ગાતમાં ત્રેણે પરિચ્છેદેવું ડિપ્પછ્યુ આપો છે તે પછ્યુ વાચકને માર્ગદર્શ ક છતો તેવું છે. ડિપ્પછ્યુ ઘણ્યુ આરંગે વિદ્વત્તાપૂર્ણ અને હશું સ્પષ્ટનાદથી છે, આવકારહાયક છે.

વ્યા કૃતિમાં લેખાકુ, ખાસા કરીને તેમના અનુવાદમાં તથા ડિપ્પાણામાં સારી એવો ક્ષપ્ત સીધો છે તે કેખાઈ આવે છે. હતાં ગ્રંથના પાઠ સાથે અતિ અગત્યનાં પાઠ-તરો પાદ-ટીપોમાં આપ્યાં દ્વોત તે તે ઈચ્છની'! હતું. ળાકી સંરેફલ અપને ગ્રાજ્યાતીની પાને પાને કેખાતી છાપણાથી કઠે વેવી છે. આ ક્ષતિએ એ સંદલ્ધામાં ગંભરીર ગણ્યાય કે તેનાથી વિશાર્થાઓ અને અભ્યાસીઓ સારે પૂંઝવણા અનુસાવે તે પૂરેપૂટું સંસ્થવિત છે. સંપાછ એ શુપ્લિયત્રક આપ્યું છે તે પણ અગત્યતિ ભૂરીવું જ છે. સમ્પાદક અને આપણો સૌ આપ્યુ

ગુજરાતીમાં પ્રથમવાર આ કૃતિ સાતુવાઠ અને સ્ટિપ્પણા આપણાને ઉપક્ષબ્ધ થાય છે, અને તેનાથો ગુજરાતી વિવેચનસાહિત્ય વિશેષ સગ્રહ બને છે, એ રીતે આ કૃતિને આપણો આવકારીએ.

રમેશ ખેટાઈ

તુલનાત્મક સાહિત્ય ડૉ. ધીરુ પરીખ: પ્રકાશક—ગ્રુજરાત સુનિવર્સિટી, અમહાવાક-૯, ૧૯૮૪, પાનાં હપ. કિંમત ર. ક–૫૦

કાઈપણ, એક વિષયમાં લોંડા ઉતરી નિખ્ણાત થવાતો અભ્યાસી પ્રયત્ત કરે, ત્યારે એ વિષય પરની પકડ અને અધિકૃતતા માત્ર એ વિષયના અભ્યાસાથી ન જ અપાવે. ગુજરાતી વિવેચન સાહિત્ય પર સતત વિકસતી જતી, ભાદલાતી જતી પાશ્ચાત્ય અપાલે!ચનાને લોંડો પ્રભાવ જોવા મળે છે. પાશ્ચાત્યોના નવા નવા વાદો પર ગુજરાતી વિવેચ્યકો ઘણા લેખો પણ

લખે છે. પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય અને વિવેચતના અભ્યાસને પ્રસાવ ગુજરાતી સાહિત્ય અને વિવેચન પર જોય થયે છં, તે જ રીતે ભારતીય સાહિત્યગ્રાસ્ત્રના વકોકિંત પ્વતિ, રસ લગ્નેર સિહાન્વોની અસર તો પડી જ ક્ષેય! આ પ્રકારની આપલેથી સાહિત્ય અને વિવેચન સમુદ્ર થય છે. યા હી પાછ કે ઇન્ટરે વ્હિસિપ્લોનરી અભિગમ કામ કરે છે, ઝેને પરિણાને આઝે ઉચ્ચતર કક્ષાએ વ્રચાન ત્યક સાહિત્ય, હુલનાત્મક વિવેચત અને દુલનાત્મક સાહિત્યું સરત તરફ કન્ઝિંગ, તહાદ્વડાએ વ્ય હેતુ વ વચે વખ્યા છે. આને લોધે હુલનાત્મક સાહિત્યું અધ્યવન એમ. એ. કક્ષાએ વ્રુજરાતી, હિન્દી વગેરે વિપ્યોમાં કરાવવામાં આવે એ સ્વા-સાહ્ય પણ છે. આ વ્યાભાયિક્તામાંથી ગુજરાતી ભાષામાં 'હુલનાત્મક સાહિત્યું ના અભ્યસની ગ્રેક સુવિધા રૂપે આ પુસ્તક ગ્રુજરાતી હાયગ્યમાં ઉપ્રેસથ છે અને તે પણ વધોના અપ્યયન-અપાયતના અનુભાવી લખકતી ક્લો, અ પ્રઝોનો ચાળ્કો, પછો છે. પોતે આ કૃતિ તૈયાર કરી તેના ભાર્ટ્યની રપપ્રદતા લેખક આ પ્રક્રોમ આપે છે અન

'...... ગુજરાતીમાં તુલના પ્યકરાહિત્ય વિરો કોઈ ગ્રાંથ પ્રાપ્ય નથી. પરિણામ વિદ્યાર્થી ગૈને નિષય તૈયાર કરવમાં ઘળાયુ સુરકેલોનો સામનો કરવા પડે છે એવા બાધ અનુલવ છે, આયો તેમા વિચાર્યું કે જો વિદ્યાર્થીઓને આ વિયયને લગતી સામગ્રી ગુજરાતીમાં ઉપલબ્ધ થયા તે વિયા સમજવામાં અને એ સામગ્રીની સુલલતાને કારણે વિયયમાં રસ તેવામાં સહાય અને પ્રાત્થાહન મળી રહે."

આ ૨૧. મ્હેતાથી આ દુતિતાં વ્યાપ અને સીમાંગો તથા ઉદ્દેશ અને ઉપયોગિતા તાઝી થઈ જાય છે. તુવતાત્મક સાફિત્વના અભ્યારૂને ધ્યાતમા રાખી લેખક આ સુદ્દાઓ લાઈને આજળ તપે છે. –'તુવતાણત્તિ, વિશ્વસાહિત, બ્યાપક સાહિત, તુલતાત્મક સાહિત્ય.– અર્થપ્વર્ચા, સ્વરૂપગર્ચા, તુલતાત્મક, સાહિત, ખેતુવાદ, વિષયવસ્તુ, ઉપસંહાર', દેખીતી રીતે જ અભ્યાસક્રમને ધ્યાતમાં રાખીતે તેના સુદ્દાઓ આવરી લેવાન ખ્યાલ સાથે આ પુરતક લખાવું છે. પ્રત્યેક વિષયતી છણાવઠ વ્યવસ્થિત વૈજ્ઞાતિક, સહદરગે, પ્રયાબુધત છે. વિપાતા અભ્યાતના પ્રાય સર્વ આધાર અગેલ્ટ ફતિએાતો છે. આ ઉપરાત્ન આ ત્રિયા જ પૂળ પશ્ચિમતાથી આવ્યો છે, તેથા લેખક સારા પ્રાથુમાં. અવતત્સ્ણા આપ્યાં છે, લગભાબ ળધાં જ સાતુવાક આપ્યાં છે, જે વિજ્ઞાર્થીં આતે હેપકાર બને તેમ છે. આ જ રીતે વિષયતા પારિસાધિક શ્રખ્લોના નિર્દેશ પછ્યું તેમક સાતુવાક કરે છે અને આ અતુવાદો મોટે લાગે ચોક્ષસ જણાય છે.

વળાં એક ચુલામાર્થા સ્વાસાવિકરોતે જ બીજો પ્રુદ્દો ઉત્કાન્ત થતો હોય તે પહેલીએ લેખાકચાલ્યા છે. પરિવામે લેખન એકંદરે વ્યવસ્થિત અને ગ્રાસ્ત્રીય થયું છે. લેખાકતો: ઊંડા અસ્વાસ અને વિષયનું તેમનું લાંબા સમયતું અધ્યાપન આ કૃતિમાં પ્રતિબિત્મિતથાય જ છે, અને તેથી જ તેમણું. આપેલી સંક્રમેશ્વ-ચ્રચિની દ્વપોર્ગિતા બાયત બે મત છે નહીં. જુલ જીલ વિષયોની છથાવટમાં તેરતમ જોઈએ તો આ કૃતિમાં 'બનતુવાદ'ની છલ્લાત્ક

વધુમાં વધુ શાસ્ત્રીય છે, વિદ્વત્તાપૂર્જા છે. ગુજરાતી વાહે મયમાં અનુવાઠ પર વ્યતિ જૂજ સાહિત્ય મળા આવે છે તેમાં આ વિભાગ તેની પોતાની રીતે આવકારપાત્ર બને તેવે છે.

વિદ્યાર્થીઓને દપ્ટિસમક્ષ રાખ'લખાએલું આ પુસ્તક વિષયમાં રસ ધરાવતા સામાન્ય વાચકને પહ્ય વાચવું ગમે તેવું જણાય છે.

વ્યાના પરથી એઢ અપેક્ષા અપપશા મનમાં બધ્ધાશે કે મ્યા વિષયના હાજી વધુ વ્યાપક અભ્યાસ કરીતે લોખક પ્રસ્તુત વિષય પર પ્રમાણામાં વધુ વ્યાપક અને સર્વદ્રાહી, વિસ્તૃત, શરૂવીય ગ્રાંથ રચે અને ગુજરાતી વાસ્ત્મયને મારુદ્ધ કરે. આ પુસ્તકદ્વારા આવી કૃતિની રચનાની પેતાની સમતા લેખકે સિદ્ધ કરી જ છે.

રમેશ ખેડાઇ

OBITUARY

Late Dr. Prataprai M. Modi

It is with a deep sense and experience of sorrow and grief that I take note of the demise of Dr. P. M. Modi at Baroda less than a month back on 17th July 1986 at the age of 88.

As a prominent professor of 50 years' standing, i. c., some 15 years even after her retired from active service as a Professor of Sanskrit, Dr. Modi will be remembered with veneration, warmth, love and regard, as a very able and untiring, teacher. He was ever anxious to impart his learning on pupils and it was his nature not to worry about time when he taught. He therefore naturally won the veneration of his pupils who looked upon him almost as a Rşi. Hundreds and thousands of students remember him as an Ajätaśatru, as an ideal teacher besides being a profound scholar.

Dr. Modi started as a college teacher and retired as college Principal (Samaldas College, Bhavnagar.) But he was first and last a Professor. He therefore continued to guide Ph. D. students and to teach at post-graduate classes at M. S. University, Baroda, for several years after retirement. So many Ph. D. students including myself are a testimony to his abilities as a researcher and guide. For his Ph. D. students he was far more than just a guide and he put in so much of labour for his students, labour that no Ph. D. student can expect.

His profound contribution in form of very valuable books and research papers is mainly in the realm of Vedanta of Šankara and the Bhagavadgtta though he has worked with authority on Ramanuja and Vallabha also.

His most important works are— (i) Siddhāntabindu, (11) Aksara-A forgotten Chapter in the History of Indian Philosophy (Ph. D. Thesis writteen in Kiel University, Germany), Critique of Brahmasutra -I and II. Bhagavadgita.-A fresh Approach, Ramanujacharya etc. besides so many works that await publication, including his translation into English of Anubhāsya.

Right from his school days, upto his days of retirement, Dr. Modi won so many medals, 'awards and honours from college, U.G.C as also the State and Central Govenments. He was a life-time honoured scholar. His English translation of the Änu-bhasya that is in the press is expected to be his most significant contribution to Vedanta lore. Dr. Modi will be remembered for scores of years to some as a profound scholar, a front-rank researcher, an untiring able teacher, and an authoritative writer on Vedanta and Gua. Above all this, he will also be remembered as a thorugh gentleman, simple and straightforward, warm and loving, honest and sincere in his worldly relations, mainly with students. His motto of life was—"plain living and high thinking".

Our salutations to this savant who was a scholar of all-India fame, Great is our loss, his students mainly of M. A. and Ph D., who were his very heart. May the soul of this worthy son of Gujarat rest in eternal peace.

R. S. Betai

Statement about ownership and other particulars about Sambodhi, the Quarterly Journal of L D Institute of Indology, Ahmedabad, to be published in the first issue every year after the last day of March.

From IV

(See Rule 8)

1. Place of publication	Ahmedabad.
?. Periodicity of its publication	Quarterly.
3. Printer's Name Nationality Address	Pitamber J Mishra. Indian Tirhut Printers, 41, Meghnath Society, Ranip, Ahmedabad 5.
4. Publisher's Name Nationality Address	Nagin J. Shah Indian Acting Director, L. D. Institute of Indology Ahmedabad-9.
5. Editors' Names Nationality Address	 Dalsukh Malvania Nagin J Shah. Indian D. Institute of Indology, Ahmedabad-9.
6. Names and addresses of Individuals who own the newspaper and partners or shareholders holding more than one-percent of the	L. D. Institute of Indology, Ahmedabad-9.

I, Nagin J. shah, hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief

total capital.

Nagin J. Shah Signature of Publisher.

PERCEPTION ACCORDING TO VYAKARANA SASTRA

V. D. Hegde

Language is a human activity. Through this activity one makes himself understood by another. Another trues to understand what is in the mind of the speaker. These two individuals, the producer and the recipient of the language should nevel be lost sight of. The speaker produces sounds and the hearer perceives them. The spoken and heard word is the primary form of language.

A word has got two forms. One is the audible form, the other is the visual form. Writing is only a substitute for hearing. A written word is mummified until some one muparts life to it by transporting it mentally into the corresponding spoken word¹.

We think in the form of sentences and also speak in the form of sentences. According to Vyäkarana Śastra a sentence is complete in itself. It possesses an individuality of its own. Punyaraja likens it to a delicious drink in which different ingredients merge their individual tastes to give rise to a peculiar flavour. Or, it resembles the liquid in a peahen's egg where different colours mingle to produce a variegated hue.2 A sentence is a class by itself like the man-lion which, though resembling partly a man and partly a lion, is neither a man nor a lion but something definitely different from either of the two. Both the Padavadin and the Vakyavadin (the grammarian) have examined the nature of a sentence. The Padavadin believes in the reality of terms and looks upon a sentence as a combination of several terms. According to his interpretation, a term is the ultimate entity and a sentence cannot be considered as an indivisible unit of thought and expression.³ On the other hand, the Vakyavadin (the grammarian) emphasises the indivisibility of a sentence and strongly refutes the Padavadin's claim.4, The splitting up of a sentence into a number of terms is only a means that helps the beginner in the study of a sentence.5

Definition of 'Sabda' :

This question has been raised as well as taken up for discussion by

Sambodhi XII-18

Patañjali in the very beginning of his discourses on grammar. He differentiates a word from substance (Diavya), action (Kriyä), quality (Gua; and class (Jati). According to him, that which has a meaning is a word That which really constitutes the 'word' when one utters "gauh'' (cow is the sound which simultaneously with the utterance gives the idea o an animal possessing dewlap, hump, hoofs and horns. Therefore a word is the same as sound⁴.

Evolution of sound :

Perception is an active interaction that takes place between life and the external physical world. The Vyākarana Sastra is defined as Sabdā nuśmsana. Hence the purpose of this paper is to discuss the perception of words only. When the process of perception takes place between two individuals, in one is seen the evolution of sound and the other perceives the sound. The former is called 'Vaktā' or the producer of the sound. The latter is called 'ghthat' or the recipient of the sound.

Sound is considered as a quality of space (Sabdagunakamakaśam' hy almost all the systems of Indian philosophy. According to the Buddhists. sound is without any substratum and it results from the disruption of the great elements, and has both production and destruction.7 Bhartrhari has made mention of air (Vayu), atom (anu) and knowledge (Jnana). each of which has been treated as capable of developing into sound by different schools of Indian thought⁸. According to the Chandogya Upanisad, the speech sound is a kind of internal air. The internal air called Vyana, which is an intermediary stage between Piana and apana is the same as Vak.º While uttering a sound we require an amount of air, both out flowing and in-flowing It is nothing but a stream of air made active by physical efforts, that develops into sound by virtue of its contact with the 'sound-producing apparatus.'10 According to Panintya Śiksa, the physical air gets itself manifested in the shape of audible sound. The course is as follows : having intellectually determined the object to be communicated to others, the soul urges the mind to vocalise the thought rising within. The mind so stimulated acts upon the physical order which in its turn brings about a movement in the region of internal air. The internal air thus moved gets upwards till it reaches the vocal apparatus.13 Both Bhartrhari and his commentator Punyarāja have mentioned the transformation of air into sound. According to Bhartrhari, air which is influenced by the mind gets itself materialised into audible sound, 12 It is the Pranavayu which gives rise to all kinds of sounds, 13

Perception of words not only belongs to the domain of physiology but also to that of Psychology. The grammarian admits that both fire and air which contribute to the evolution of sound act in accordance with a stimulus received from the mind.14

From the epistemological point of view, the contact of the mind with the soul is an essential condition for all cognitions. The mind sends a stimulous to the whole mechanism of speech and sets it to work. The consciousness which has its seat within the body, exhibits its activity in course of communication of thought.¹⁵ The mind is not merely an instrument. Inner speech is a direct reflection of the mind. In other words the mind of the speaker reveals itself in the form of words. The psychologists opine that speech has its origin in the mind of the speaker Consequently language is regarded as a mental phenomenon.¹⁶

According to Patañjali, knowledge is translated into word.17 The words uttered by the speaker are an embodiment of his thought. The internal knowledge, remaining within as a subtle element of speech. assumes the concrete form of words whenever necessity is felt in order to reveal its own identity.¹⁸ The thought that rises in the mind is developed and materialised by fire (tejas) and is next driven out by the force of outflowing current of air.19 The ideas of the speaker are revealed in the audible form of words that stand as their phonetic symbols capable of arousing those ideas in the listener.20 Likewise the subjective world of thought is connected with the corresponding objective world of matter There are subtle elements of sound lying inside and outside all material bodies. They are incomprehensible for their extreme fineness. This type of sound, identified by sound with the all pervading space, is manifested and comprehended only when it reaches the auditory organs.21 Words, having been manifested by the combination of two forces called 'Prana' and 'buddhi' become capable of expressing the intended meaning.22

According to Bhartrhari, Paśyanti, Madhyamā and Vaikhart are the three forms of Vāk. But Nāgesha admits the four forms of Vāk including Parā. Parā and Paśyanti aic so subile that they are beyond the comprehension of sense organs. Parā resides in the Mūlādhāra in the shape of motionless 'Bindu'. Madhyamā is found in the naval region pushed by the internal air. What is uttered by the vocal organs is called Vaikhart Vaikhart is the only Vāk which is capable of being heard by others.²³

V. D. Hegde

According to Patanjal, unity (Ekatva), mdivisibility (Akhandatva) and eternity (Nityatva)are the salient features of Sphota. Sphota is Śabda, whereas sound is only a quality as it serves only to manifest Sphota.¹⁴ The relation between the two is one of the indicator and indicated. It is further elucidated that Sabda has two aspects : Sound and Sphota, it is only the sound that is perceived by auditory organs and seems to be either long or short, while Sphota remains completely unchanged.

One thing becomes clear on going deep into the concept of Sphota that Sphota, though strictly one and indivisible, can be classified as interrnal and external. Sound manifests only the internal form of Sphota. The external form of Sphota, which is comprehended by the auditory organs, has no intimate relation with the meaning.²⁵

Bhartrhari has dwelt at length on the concept of Sphofa. He clearly enunciates that Sabda is of two kiuds.²⁶ This can be explained as follows:

Sphota is called Akrama, because there is no question of order (Krama) such as priority and posteriority in relation to Sphota.²⁷ It is sound that passes through successive stages in course of articulation and appears to be either long or short in proportion to the amount of exertion which the utterance of a word requires. Due to the varying modulations of voice, as caused by the vocal apparatus, 'Ka' Sound differs from 'Kha' sound.

Bhartrhari has pondered over the dual aspects of Sabda. According to him Sabda can express itself as well as its meaning. He has further corroborated this point by citing an epistemological evidence. This may be explained as follows :

140

As a light possesses a double function as Gråhaka and Grähya, so does a Šabda. A light is grähya because it is luminous by itedi. A light is described as gråhaka as it illuminates others. Likewise a jabda is first comprehended. Hence it is called gråhya, it is only that jabda which has been comprehended becomes expressive of meaning. On account of this function, a jabda is called 'gråhaka'²

The triple aspects of sabda are also noticed by Bhartmari. It can be explained as follows :²⁹

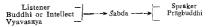
Sakrama is perceived by the listener and is converted into Akiama. Afterwards it is converted again into sakiama at the time of usage.

The dual aspects of the language : i.e., production and reception of words are noteworthy. It can be shown as follows :

PRODUCTION OF WORDS

PERCEPTION OF WORDS

The speaker employs his mind in the words he intends to use. The mind of the speaker is called Pragbuddh.

An action called 'Vyavasāya' takes place in the mind of the listener prior to the perception of the spoken and heard words. Both prägbuddhi and Vyavasāya are indispensable to the process of perception.³°

141

According to Pataňjali šabda which is perceived by auditory organs, comprehended by intellect, manifested by sound, petains to the sky.³¹ It is evident that auditory organs, Buddhi (intellect) and prayoga (production of sound by vocal organs) are indispensable to the perception of words.

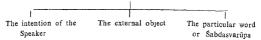
WORD AND MEANING

Thoughts using in our mind find their audible expression in the form of sounds that are produced by vocal organs All sounds are not called words. Only those sounds which signify objects are called śabdas or words. According to Pataňjali, the expression of thought is the sole purpose of the usage of words.⁸² If there is no communication of ideas, no necessity is felt to exercise the vocal apparatus,

The relation of a word with its meaning is the most vital problem, which has been tackled by many systems of Indian thought. According to Bhartrhari sabda and artha are different aspects of one and the same.³³ The Upanisads state that the mind finds its expression in speech and speech has its seat in the mind.³⁴ The meaning of a word is what is exactly presented to us when a word is uttered and heard.³⁵ When a word is uttered three things are compreheded. It can be shown as follows:³⁰

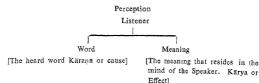
PRAYOGĀBHIJVALITA SABDA

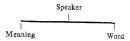
(The used word or the word manifested by sound).

Bhartrhari holds the view that there is a reciprocal causal connection between word and meaning.³⁷ This can be shown as follows:

WORD AND MEANING (Kaiya Karana bhava)

[The meaning that resides in the [The uttered word. Kārya or Effect] mind of the speaker-Kāraņa or cause]

The meaning that resides in the mind of the speaker finds its audible expression in the form of a word. A word is comprehended only through the instrumentality of meaning which resides in the mind of the listener. Both word and meaning remain inseparable in our (buddhi) prior to their outward manifestation.38 According to Durga, the intellect that exists in the spatial region manifests itself in the two-fold shape of word and meaning.39 On account of this inseparable relation, both word and meaning are interchangeable with each other 4° According to those who maintain a causal connection between word and meaning, speech being undifferentiated from meanings, gets itself materialised in the shape of objects like cows and others. Objects which are the external manifestations of consciousness assume the audible form.41 The twofold creation of Naman and Rupa is mentioned in the Chandogyopanisad.42 The same point is elucidated by Kaundabhatta, a later grammarian.43 Naman and Rupa are correlated with each other from the time immemorial. So the study of mutual relationship between sabda and artha, or Samina and samifit, or Näman and Rupa has its own history The three luminous bodies i.e. fire, the resplendent consciousness within and sabda are held in high esteem, being equated with one another. 44 The grammarians have equated sabda or eternal verbum with Brahman of the Upanisads. According to Bhart rhari, sabda itself is Brahman. There is no distinction between sabda brahman and parabrahman.45 Thus it is clear that word and consciousness are inextricable from each other. It is further elucidated that sabda has divided itself into Vacya and Vacaka. 46 This view appears to have been influenced by a śruti. 47 Both the plurality of linguistic forms and the objective phenomena which are correlated as Vacaka and Vacya, have only a provisional pragmatic validity. Thus the exigencies of religious mysticism appear to have inspired the philosopher-grammarian to enunciate the identity of both word and consciousness.

According to Helārāja, meaning is converted into word. He has called that process 'sabdana'. He further clucidates that Parā Vāk is indivisible. Only at a later stage 'Madhyamā' Vāk splits itself into tw parts namely Vācya and Vācaka. Then it is seen that Vācya gradually converting itself into Vācaka. This is based on 'Adhyāss The process of the Madhayamā stage is called 'Parāmaršana'. Tš It cr be shown as follows:

PERCEPTION

Speaker

- 1. Para Vak (Pasyanti according to Bhartphari)
- Madhyama Vak Parāmaršana Vācva→Vācaka
- 3. Vaikhari Vāk Šabdana

(Vācya)-→Vācaka

Both Parämarsana and Śabdana denote two successive stages in th process in which Väcya converts itself into Väcaka.

Sabda and Sense-Organs

Vyäkarana Sästia differentiates Sabda from Sense-organs. Sabda described as Jääpaka. Sense-organs are considered as Kärakas.⁴⁹ Sabd is both grähya and gråhaka. Sense-organs are considered only as grähaka by nature. Sense-organs participate in the process of perception as the exist. But Sabda does not participate in the process of perception on by its existence in the space ⁵⁰ When Sabda is comprehended by the auditory organs, it becomes both jääpaka and grähaka. According t Patañjali, Sense-organs by virtue of their association with the mind tak an active part in the process of perception.⁵¹

Atisannikarśa (Excessive Proximity), ativiprakarśı (Excessive remotu ness), mūrtyantaravyavadiāna (Impediment by other objects), tamast vyratava (State of being filled with darkness), indriyadourbalya (Infirmit of the sense-organs) and atipramāda (Excessive insanity), are the si impediments in the process of perception. Even though the objects exit before the Sense-organs, they are not perceived owing to any of th aforesaid impediments.⁵

REFERENCES

- 1. The Philosophy of Grammar by Otto Jespersen. P.18.
- 2 Punyarāja under Vākyapadīya Kārikā 2-7-P. 71 Benares Edition 1887, also see "The Philosophy of Word and Meaning" by Gaurināt Sāstri. P. 71.
- 3. Punyarāja under Vākyapadiya. P.91.

- 4. Punyarāja under Vākyapadīya. P.92.
- 5. Punyataja under Vakyapadiya. P.91.
- Pataňjali's Mahābhāshya-Paspashāhnika also see "The Linguistei Speculations of the Hindus." by P.C.Chakravarthi, P.76.
- 7. Vātsyāyana Bhāsya under Ny ya Sūtra 2-2-12.
- 8. Vākyapadīya Kārikā 1-108.
- 9. Chândogya 1-3.
- 10 Vākyapadīga-Kārika 1-109 also sez "The Linguisitic Speculations of the Hindus" by P. C. Chakravathi, p.86
- Paaintya Šiksii, also see "The Lingusitic Speculations of the Hindus" p.86.
- 12. Vakyapadiya-Karıkal-115.
- 13. -do- 1-116.
- 14. do- 1-115.
- 15. Punyaraja under Väkyapadiya. p.1.
- 16. The Psychology of Language by W. E. Pillsbury, p.91.
- 17, Kaiyata under Mahabhagya. 1-4-29.
- 18. Vakyapadıya-Karika 1-113.
- 19. --do- 1-114.
- V\u00e4kyap udiya-Sambandhasamuddesha-K\u00e4rik\u00e4. 1. Poona edition. 1963. Also see "The Linguistic Speculations of the Hindus". p.94.
- 21 Vakyapadıya Karika 1-117. also see "The Linguistic Speculations of the Hindus" p.95-96.
- 22. Punyanaja under Vākyapadīya. Kārikā-1-118.
- Vākyapadiya Kārikā 1-144. Vaiyākaraņa Siddhānta Manjūşā by Nāgesha Bhatta. p.175. 178 and 178.
- 24. Mahabhasya. Vol. I. p.181.
- 25. Kunjika on the Manjusha.
- 26. Vakyapadiya-Karika 1-44.
- 27. do 1-48.
- 28. do- 1-45.
- 29. -do 1-51, 52
- 30, -do 1-53.
- Mahābhāşya. Vol.1. 1-1-2, Also see "The Philosophy of Sanskrit Grammar" by P. C. Chakravarthi. p 97.
- 32. Mahabhasya. 3-1-7
- 33. Vakyapadiya Karika 2-31,

Samobdhi XII-19

- 34. Aitareyopanisad
- 35 Vākyapadīya-Kārikā 2-329.
- 36. Vākyapadīya Sambandhasamuddeša., Kārikā. 1.
- 37. -do- 3-32.
- 38. Helārāja under Vākyapadīya Sambandhasamuddesa 3-32.
- 39. Durga under Nirukta 1-2.
- 40 Helaraja under Väkyapadiya sambandha Samuddeśa 3432
- 41. Puŋyarāja under Vākyapadīya.
- 42. Nāmarūpe Vyākaravāņi
- 43. VaiyākaranabhūshanaSāra. P.528-530 Chowkhamba edition, 1969
- 44, Punyarāja's Commentary under Vākyapadīya Kārika 1-12.
- 45. Vākyapadīya Kārikā 1-1 and 1-133.
- 46. Vākyapadīya Kārikā 1-118 and 1-119.
- 47. Punyarāja under Vākyapadīya Kārikā 1-119.
- 48. Helārāja under Vākyapadīya Sambandhasamuddeśa Kārika~2
- 49. -do- -29.
- Vākyapadiya-Kārikā 1-56 and 1-57 also see Kaiyata's Commentar. under Mahābhāşya 1-1-68.
- 51, Mahābhāsya 3-2-115.
- 52 Mahābhāşya 4-1-3.

"KAVI PUTRA" OF KALIDASA-1 A Critical Review

Sudarshan Kumar Sharma

In the Prologue to his play Mālavikāgnimitram Kālidasa has referred to his illustrious forerunners in the line-

"Prathitayaśasām Bhāsa-Kaviputra-Saumillakādīnām prabandhānatikramya varttamānaKaveņ Kālidāsasya kriyāyām katham parişādo bahumānahj" 3

The Sāhitya Akadami edition[∓] has the compound-" Bhāsa-Saumilla-Kaviputrādinām" varying in the reversal of "Kaviputra-Saumillakādīnām" as "SaumillaKaviputrādinām." Dr. Revā Prasāda Dwivedi⁵ and C. H. Tawneye follow this reading while P.S Sane and G.H. Godbole⁷ follow M.R. Kale's text. The two compounds dissolved-"Bhāsah sa eva kavih tasya putrah Saumillakāh-tāvevādau yeşām teşām, Bhāsahaviputra-Saumillakādīnām"

"Bhāsah Kaviptrah Samillakas ca" BhāsaKaviputraSanmillakāh ta evadau yeşām tesām.

· And

Bhāsah Saumillaka eva Kavis tasya putrah ta evādau yeşām teşām-BitāsaSaumillaKaviputīāņām or Bhāsa-Saumilla-Kaviputrās ta evādau yeşām tešām i.e. Bhāsah Saumillah Kaviputraś ca ādau yeşām tešām.

i.e. Bhasa the poet and his son the two head those and others.

Or Bhāsa, Kaviputra and Saumillaka the three head those and others Or Bhāsa and Saumilla the poet and his son head those and others. Or Bhāsa and Saumilla and Kaviputra the three head those and others Or

Bhasa and Saumilla and the son of Kavi - the three head those and others their prabandhas; the poet calls himself as 'Varttamāna Kavih" the Poet of the present age, obviously the two Bhāsa the poet and his son Saumillaka or the three Bhasa, Kaviputra and Saumillaka or Bhasa the son of Kayl and Saumillaka or Bhasa and Saumilla the poet having his son or Bhasa and Saumilla and Kaviputra or the son of Kavi, having ignored the compositions of these Kalidasa expresses a sense of humihty unto them with the complex that his composition in his present age may not acclaim the same popularity among the audience as those of theirs, Dr. Ramit Upadhyays Dr. V. V. Mirashi⁹ and S. A. Sabnis¹⁰ sivie the three Bhasa, Kaviputta, Saumillaka or Bhasa, Saumilla, Kaviputra as dramatists (play wrights). Bhāsa's thinteen plays are too well known for the critics to gamsay their authenticity. Scholars like Dr. A. D. Pusalkar11 have already established their author as Bhasa beyond any dispute. Saumilla or Saumillaka is still a controversial figure though I have tried to ascribe to his authorship the anonymous work- Vinavasavadattam in my paper- "Sañjaya of Malatīmādhava having an impact on the authorship and date of Vināvāsavadattam" read at the 32nd Session of the All India Oriental Conference Ahmedabad (Nov 6-8 1985).

Kaviputra- if construed to be a playwright must denote a playwright of fabulous renown oi else Kälidäsa could hardly date to have extolled him in such a laudable tone as to feel a sense of inferiority complex in comparision to his talent. Somila has been bracketed with Rämila as the joint author of Südraka-Kathä¹² the nature of which can hardly-be preconceived as a play of tangible norm. It may have been a prose version of the narrative of King Südraka versified by Gundähya in his BrhatKathä (KathäSaritSägara¹³ Lambaka XII, Taranga VIII, Vetäla 4) like the MudräräkasanätakaKatha of Mahādeva ¹⁴

The playwright Kaviputra could be of no mean merits or else the prince among the poets Kalidāsa could never have held him in high esteem in line with Bhāsa and Saumillaka,

In my opinion "Šūdraka" the great, the author of Mrcohakatika, could have been in the mind of Kälidāsa whose deep sense of suggestiveness in his works strikes the head lines in the domain of literary criticism. "Kaviputra" must have been a popualar title of Šūdraka or else Kälidāsa could never have felt that abject sense of humility unto him in alliance with Bhāsa and Saumilla oi Saumillaka. Bhāsa in his Pratijānyaugandharayana-II.1315 referring to Gopālaka and Pālaka the two sons of Mahāsena Pradyota along with Vāsavadattā-their only sister; 'Bārhaspatyam-arthašāstram"¹⁶ in 'Pratimānātaka Act V', Gunādhya 17 (Kathā-Sarit-Sāgara the verbatim version of Brhaikathā) referring to Cānakya as well as Brhaspati,¹⁸ Naivāhanadutta son of Udayana¹⁹, Šūdraka referring to Gopālaka, Pālaka and Gopāladāraka Āryaka; Gunādhya also referring to Avanti-vardhana son of Pālaka²⁰; Šūdraka referring to Cānakya (1-39-p-44 and VIII 35-p 288) and Kaufuya referring to the restolation of the last Kingom of Suyātra (Nala) and Udayana during theil life time obviously referring to the themes, of Pratijāzyaugandharāyana and Svapnavāsavadattam, in Aithašāsti a IX-7-36 p-230 R.P. Kangle edition, University of Bombay 1960) annply demaicate the serial chionology of the three writers Bhāsa, Gunādhya, and Sūdraka considerably on formal giounds

Bhāsa dating prior to Kautilya and Gunādhya and Šūdraka after him. Vīnāvāsavadattam if considered to be the genuine work of Sauniilla or Sauniillaka²¹ referring exclusively to Byhaspati²² may also be placed between Bhāsa and Gunādhya before Cānakya and after Brhaspati referred to so frequently by Cānakya. The introductory verses of Mrcchakafika carrying expressions —

> "dvijamukhyatamah Kavirbabhüva²³ prathitah Šūdraka ityagādhasativah," "rājānam vīksya putram paramasamudayenāšvamedhenesŀvā, labdhvā cayuh šatābdam daša-²⁴ dinasahítam Šūdrako' gnim pravisťah" samaravyasani pramādašūnyah²⁵ kakudam vedavidām tapodhanš ca paravāraņabāhuyuddhalubdhah ksitipatih kila Sūdrako babhūva

Such as these compared with 'BhasaKaviputiaSaumillakadmam''

Or

"BhāsaSaumillaKaviputrāchnām' of Kālidāsa make it convenient to presume that Kavi as Sūdraka could have a 'putra' whose name deserves an examination Of the two readings—"BhāsaKaviputrāSaumillakād Inām," and 'BhāsaSaumillaKaviputrāchnām'if the first is construed as reasonable the interpretation would be "Bhāsa and Kavi (i.e. Sūdraka) and his Putra Saumillaka and others " The other reading if deemed correct the interpretation would be "Bhāsa, Saumilla, Kavi and his putra and others i.e. Sūdraka and his Putra and others". Putra may be taken to mean son and a proper noun both by Pun.

The Jam vetsion of the Cānakyakathā given by Haitsena in Chapter 143 of the Brhatkathā-Kośa¹° refers to King Nanda of Pātaliputra having his queen as Suvratā. His three fumous ministers were Kavi, Subandhu and Šakafa He refers to Cānakya as the son of Kapila and Devijā— the Brāhmana couple. Cānakya was a greater scholar of all branches of learning His wife was Yasomati. Kapila's sister Bandhumati was wedded to Kavi who entered into a pact with Cānakya to overthrow the Nanda King. The Brhat Kathā of Guņādhya iepiesented by Brhat-Kathā Mañjarī of Ksemendra²⁷ and Kathā Saritsāgara of Somadeva²⁸ iefers to the tale of one Pātali daughter of Mahendra Vaimā wedded to Putraka a Brāhmāņa evolving the title of the town named Pātliputra.

 $BKM^{\frac{3}{2}}(1X, 263 264, 299, 322)$ KSS(XII.11.4-5 and 68) 3 refer to Kmg Sùdraka as the sovereign lord of Śobhāvati Nagarī reigning supreme for more than a hundred years.

"Asti Sobhāvati nāmā nagarī sampadām nidhih, Babhūva Šudrakas tasyām yašasvī pṛthivipatih. Aham devi mahibharituh Sudrakasyāgravallabhā Sa ca devas tritīye' hni pūrnāyur divam esyati Jivitena madīyena jivaty eşa sagutrakah. Devī ! vīravaio vīrah provācetyatha Sūdiakah'' of Kremendra and Asti Šobhāvati nāmā Satyākhyā nagarī bhuvi Tusyām; ea Šūdrakākhy'abhād bhūpatih prājyavikramah. Mama mūrdhopahāreņa rājā jīvatu Sūdrakah.

Anyadvarşa satam devi ? kuryadrajyam akantakam'' of Somadeva deserve to be quoted here.

Bhāsa has been referred to by Kremendra in VI 13-173¹ along with Mahārtha, Prabhāva and Siddhārtha as the three ministers of King Sāryaprabha, son of Candraprabha of Šākalapuri in the Madra count Des, Variantly named as Prabhāsa, Siddhārtha and Prahasta by Somadevas² in his own version as

> "Sakalam näma madresu babhūva nagaram pura; Candraprabhākbyas tatrāstd rājāngāraprabhātmajah, Kittimatyābhidhānāyām tasya devyāmajāyata,

cşa Süryaprabho nāma rājā jātah purāriņā, bhāvī vidyādhaiādhīsa-Cakravartī vinirmitah, Sa eva mantriputrāms ca nijāmstasmai samarpayat, Bhāsa prablāsa Siddhārtha prahastaprabhrtīn bahūn"

A Survey of the contents collected above brings to the fore the following few facts for recognition

- Nanda reigning in Pätaliputra had Kavi, Subandhu and Śakata his three ministers among whom Kavi was alligned by Cānakya for the extirpation of Nanda.
- Pātali daughter of Mahendra-varmā wedded to Putraka or Putra a Brāhmana gave Pātaliputra its name.
- 3 Sūdraka the sovereign lord of Sobhāvatī reigned for more than hundred years.
- In the Madra Countries there was a King named Candraprabha son of Angāraprabha who produced a son named Sūryaprabh in queen named Kirtimati.
- 5 Süryaprabha had four ministers Bhāsa, Mahārtha, Prabhāva and Sidālārirha according to Kremendra and Bhāsa, Prabhāva, Siddhārtha and Prahasta according to Somadeva. Gunādhya, ie one rich in virtues was the honorific title of Malyavān of Pratisthānapura in Dakşinā patha who was Puşpadanta in original as the son of Somadutta, a resident brāhmaņa of Kaušāmbi whose variant three appellations were Kāiyāyana, Šrutadhara and Vararuch according to Kremendra.³³

Somadeva also construes Gunädhya as the title of Małyavân born in a town named Supratighita. His two other names were Puspadanta and Vararucih.^{3,3} Supratighita was in Mahänagari Kaušāmbi, Somadeva describes Pāņini as one of the pupils of Varşa to whom the New System Grammar (Vyākaranam navam) revealed itself through the grace of mooncrested god Šiva and who outclassed all his contemporaries.^{3,3} Kremendra also construes Pāņini as the pupil of Varşa who obtained the system of New Grammar on New system of grammar by penance unto Šankara.^{3,6} These two Brhatkathā versions in Sanskrit (rendered by Soradeva and Kremendra) describe Yogananda the reigning Nanda King who had Hiraŋyagupta as his son and Vararuci and Ŝakațala as also Subandhu as his three ministers. Ŝakațāla and Subandhu vied with each other for the supreme seat of a learned Brāthanna in the court of Yogananda. Yogananda preferred Subandhu, Ŝakațāla brought Cāŋakya in hus own alliance

152 Sudarshan Kumar Sharma

with whose Krtyä (Chaim) Nanda King died of burning fever and Canakya killed Hiranyagupta also and made Candiagupta the scion of the former Nanda King as the Sovereign ford. ³⁷

> "tadvašti Voganando" tha dahajvaramaväpyasah, Saptame divase präpte paňcatvam Samupžgamat, hatva hiranyaguptam ca Sakakälena tatsutam, pärvanandasute caksmi Scandragupte nivesitä" of Somadeva, along with "Cänakyanämmä te nätha Sakatälagrhe rahah, Krtyäm vidhäya saptähätsaputro nihato nrpah, Yogananda ystahšese Pärvananda Sutas tatab. Candragupto dhro räjves "S čänakyena mahaujasa.

of Kremendra deserve to be quoted here Somadeva's version describes Cāņakya as a peer to Brhaspati whom Sakatāla made his successor and took to exile.³ 9

A perusal of the contents made above illusrates Somadeva as the more faithful pupil of Gunādhya as confessed by Somadeva himself in 1.1.10 - as-

> Yathā mūltam tathaiva tat na manāg apy atikrmah, grantha-vistara-samksepa-mātram bhāsā ca bhidyate.

In view of this fallacy and a complete comparison of the versions of *Pratifiayaugandinatayapa* and *Syaphanäsavadattam* given by *Bhasa* and those given by Gunadhya (i.e. Somadeva) convince one of this fact that *Bhasa* has depicted the true history of his times while *Gunadhya* has combinded fiction with facts.

"Hamso hi ksiramādatte tanmiśrāh vai jayaty apah"⁴ having taken recourse to this maxim of Kalidāsa we can easily take the account of Somadeva as near to factual represention when we go to make a comparative identity of Bhāsa, Kaviputra and Saumillaka or Bhāsa Saumilla ad Kaviputra.

Kavi, Subandhu and Sokapa the three ministers of King named Nanda given by the Jain version of the "Canakya Katha" come near to the analogy of Varauci, Subandhu, and Sakapapa 6 Gunadhya as the three munisters of Yogananda. In Jain version Kavi incices Canakya to extirpate the Nanda King. In Brhatkathai ti söakapla who does it. Of the trio Bhāsa, Kaviputr \approx and Saumillaka or Bhāsa, Saumilla and Kaviputra, Bhāsa the author of the Trivadrum plays eulogised by Kalidāsa, Bām, (HC) andRaighdhara (Jalhana's Sūktimuktāvalt) may be identified as the famous minister of Sarya-prabha, son of Candraprabha aud a grand son of Angāra Prabha, the sovereign lord of Śūkalapuri in the Madra countries. Saumilla may be considered as his son (Bhāsa eva Kavis tasya putra) Saumillakal) or he may be construed as the son of Kavi (Šūdraka King of Šobhāvatl) in succession to Bhāsa in the field of dramaturgy having composed Viņāvāsavadatām, or Kaviputra māy be construed as Šukrācārya the author of Šukranīti the 4th son of Kavi, the first also being named Kavi (Mbh-Kośa). The description of Sūdraka given in Brhatkathā (BISM 4^{1})

"asti Šobhāvatt nāma nagart Sampadām nidhih. bhuvo bhūşana-māleva bhūriratnavirājint." babhūva Sudrakas tasyām yaśasvt pṛthivīpatih. bhārgavadīkutalīņk karāvyam yad vīracaritair yayuh." tasya Somaprabhā nāma lāvanyāmṛtašālini. babhūva vallabhā cittakainavašātini along with Malavīyo mahāsattavah karavālasakhodvijah. deva vīravaro nāma sevārtham drasfumicchat and aham devi mahtbhartuh Sūdrakasvāgaravallabhā.

Sa ca devas tritye'hai pūrnāyur divam esyati, referring to Südraka as the King of Sobhāvatt having Somaprabhā as his wife, a bramana lad hailing from Malava having come to him for service. (KSS)^{4 2} omitting the name of Somparabha and referring to Dharmavati as the spouse of Virayara. Satyavara as his son and Viravati as his daughter; both agreeing on the point of considering Viravara as a Brahmana lad from Malava. Sudraka having been conferred the BOON of living and reigning for more than a century. According to Dr. A.D. Pusalkar43 "The Kathasaritsägara makes him jule over Sobhävati i.e. Karnätaka or Kalinga,"f But he is wrong in illustrating the point that "According to the fourth vetāla Kathā as given in the Brhatkathāmanjarī Śudraka is stated to be the King of Vardhamana" because BKM IX, 4.263 quoted above dispells this doubt. Mrcchakatika illustrates the entire story of an internal Revolution in the city of Ujjayini, Südraka evincing a close acquaintance with the remote nook and corner of the city, we can hardly go beyond a surmise that he had a sentimental affilliation unto that town and therefore, had a domicile of that town. N.L. Dey44 takes Sobhavatt as the birth place of Buddha or Kanakamuni identified by P.C. Mookarii as Araura in the Nepalese Tarai a yojana to the east of Tilaura, Sobhavati

.

Sambodhi XII-20

could also be a variant name of Ujjayini like Višala in the Meghadäta⁴⁵ of Kalidasa. According to Dr. K C. Jain: 4° "Mälva was one of the most important provinces of India in ancient times, and its influence of Indian culture has been profound. Physically, culturally and politically, we may call it the 'Heart of India'. It is the passage way from North India to the Deccan. Malwa implies the plateau region which formed a political unit like Magadha, Kalinga and Sauraşira. In the Sixth Century B.C. it became famous under the name of Avanti but from the fifth century onwards it was largely called 'MALVA''. Hence *šultaka* King of *šobhāvati* referred to by *Guādāhya* a Junior contemporary of *Gaŋakya* (4th Century B. C.) and *Canàragupta* having Viravara come to him from Malava can easily make it convenient for us to construe him as a King of *Kalinga* or *Karņātaka* as postulated by Dr. A.D. Pusalkar. But Viravara.

Sobhavati therefore construed as Ujjayiñi in Avanti subsequently construed as the Capital of Sūdraka having close contact with this country completes his authorship of the Mrcchakațika in line with the authors Bhāsa and Saumilla, of Pratijāžaugnadharāyana, Svapnavāsavadatiam and Vinavāsavadāttām.

But a study of Avimāraka makes it equally cognisable that *Bhāsa* was fairly acquainted with the kingdom of Sauvtra⁴⁷ (Multan and Jaharwar) contiguous to Sindhu and the town named Vairantya⁴³ - Rintambur or Rintipur on the Gomti a branch of the Chambal (Rorukn was the Capital of Sauvtra). Sauvtra could be contiguous to 'Sākale' the town proper of the Madra country where ''Sārya Prabha'' reigned as the sovereign lord of *Bhāsa*, Prabhāsa, Siddhārthā and Prahasta,

Bhāsa and Šūdraka (Kavi Putra or Kavi having a putra) along with Saumillaka could have been residents of Ujjayht originally but serving in their professional careers as ministers the kings in different contiguous areas such as Kalinga, Karoätaka they could have a better reckoning of the incidents occuring beyond the pale of their existence such as Avanti Sauvira and Šakala,

Hence Bhāsi could have enjoyed the patronage of the Šākala King in the Maira country named Säryaprabha, son of Candraprabha and grand son of Angāraprabha who could have been the rajās who were a corporation of warriors originally hailing from the ancient Kşatriya tribes of vedic timis Ia 325 BC Alexands brought them under sway. 40 'Kaviputra' the dramatist of Kavi having putra as Saunillaka the dramatist, or Bhāsa the poet having his son as Saunillaka the dramatist or Bhāsa and Kavi having his putra and Saunillaka, the dramatist convince one of the points that Kavi Putra or Kavi having his putra could be Šūdraka alone in so far as "Dvj..mukhyatamah Kavi babhūva prathitah Šūdraka ity aeādhasattvah"⁵⁰

along with-

"Rajanam vikşya putram paramasamudayenzsvamedhena ceşiva; Labdlıva cayuh satabdam dasadinasahitam Südrako'gnim praviştah''s 1 And

Avantipuryām dvijasārthavāho yuvā datidrah kila Cārudattah: guņanurakt.ī ganikā ca tasya vasantašobheva Vasantasenā. Tayor idam satsuratotsavāšrayam nayapraeāram vyavahāradustatām; Khalasvabhavam bhavitavyatām tathā cakāra sarvam kila Sūdrako nṛpah. Samaravyasant prunādasūnyali kakudum vedavidām tapodhanaš ca pravaīrana bahuvaddha lubdhah ksitipatah kila Sūdrako babbūva.

afford us the clear clues. Sūdraka was the best among the best of the dvijas-ksatriyas or Brahmanas (preferably Kşatriyas here). He was entitled 'Aavi' well known as Südraka. Having seen his son as King he entered fire i.e he died and his frame was consigned to fire after an age of one hundred years and ten days. He was 'Ksitipala' and a 'nrpa' who created a plethora of characters who belonged to all walks of life such as rogues and rakes, dissolute profligates. Since Gunadhya refers to Canakya and so also does Sudraka, we can easily construct hem as having flourished after Canakya (Candragupta Maurya) as contemporaries, Sudraka outliving Gunādhya. Gunādhya's allusion to Bhasa and Sudraka both and Sudraka's allusion to the characters of Udayana plays of Bhasa such as Gopālaka, Pālaka, Yaugandharāyaņa convince one of the point that Bhasa was decidedly an elder contemporary of both Gunadhya and Sudraka the latter also refering to Aryaka son of Gopalaka and Gunadhya missing to refer to Aryaka and referring to Avanti-Vardhana, son of Palaka; Banabhatta referring to "Candraketu Lotd of the Cakoras being attached to his chamberlain, was along with his ministers deprived of life by an emissary of Sudrakas also refers to an historical allusion whereby Sudraka got rid of Candraketu the overlord of Cakoras through his own secret emissary, along with his own minister; fond as he was of a Chamberlain or of a doorkeeper or a portress.

According to D1. V. S Agravalass 'Cakora' was situated to the South-West of Ujjayin1 the Capital of the Lata country where reigned Castana. It was formerly included in the reign of Gautamiputra, Two generations before the reign of Gautamiputra Satakarni Cakora was the capital of Satakarni. He was probably known as Candraketu. It was he perhaps whom the emissary of Südraka got killed. According to Prof. K. D. Bajpai⁵⁶, Cakora is identical with the Caranādri or Sunara in the Mitzapur District of Uttara Pradesa. But the Vidvadharendra Candraketu contemporary of the Brahmadattas of Varanasi referred to in XVIIth Lambaka Taranga II(90-126)57 appears to be the most probable counterpart of the Cakoranatha killed by the emissary of Südraka in company of his councillors addicted as he was too much unto his Chamberlain or portress, preferred to by Bana being the ruler of Cakora i.e. Caranadri or Cunara in the Muzapura district of Uttarapradesa. Hence Kavioutra being the Putra of Kavi i.c. Sudraka or Bhasa and Kavi i.e. Südraka having a son Saumillaka or Bhasa Saumillaka and Kavi i.e. Sudraka having a Putra appear to be the appropriate suggestive connotations of the line written by Kalidasa. Bhasa the poet having a son named Saumillaka brushes aside the name of Sudraka whom Kalidasa could hardly omit through a covert allusion to be unravelled by the researchers of posterity. In the Colophon to the IVth Adhväva of Sukraniti verse 42858 the writer has extolled the Niti of Kavi as unparalelled in the triod of worlds. 'Kāvyā nitih' according to him is the real niti. Others according to him are the dicta of 'Kunitih' for the Vyavaharins or law givers amongst whom he has referred to many as his predecessors in verse 426. He calls himself as 'Bhargava's the author of 2200 Verses in nitisāra. If Kalidāsa meant 'Kaviputra' Šukrācārya the eighth son of Kavi, the first named also Kavi we can do well to place the author of this treatise in the early centuries before Christ or else how could he b: placed before Kalidasa even if taken down to the later centuries of the Christian era or how could Kalidasa dare to refer to him in his Malavikagnimitram, 'Usanāh' is the third honorific title of Sukracarya referred to by the Sanskrit writers.

In Pañcatantra of Vișnusarma (5th or 6th Century AD) Usanāți is believed to have composed a sāstra for Rāvaņa

"durgas trikūtah parikhā samudro; raksāmsi yodhā dhanadas ca vittam; Sāstram ca yasya Usanasā praņītam sa Rāvaņo daivavasād vipannah'so

"kavı Puttra" of Kälidāsa

This can back date the composition of Sukraniti as Usanoniti to the epoch of the Rāmāyana as such in Rāmāyana of Vālmīki 11.25-23, of he is described as a Sage residing in the Dandakavana, Kausalya had prayed for his help in favour of Rama during latter's exile. In the same text VII 1602 Sukra has been illustrated as a minister of Kubera. Kubera being the elder brother of Ravana. Sukra referred to by Visnusarma as Usanah could well be the same as the Minister of Kubera who wrote the Sastra for Ravana He could have also been a minister of Ravana In Sukranttis 3 I.113 Ravana has been illustrated as a person along with India, Dandakya and Nahusa who met their doom on account of their addiction unto wives of others. But m I 141-145 Rāvaņa ieferred to as rāksasa Paulastya has also been illustrated in line with Daodakya, Janamejaya, Aila the Rajarsi, an asura named Vatapi, having lost his life due to pride (manad). In I.146 Jāmadagnya (Parasurāma) and Ambarisa have been treated of as suave person who enjoyed this earth for long after having vanquished the arisadvarga. In 1-152-15360 158, travi (the triad of vedas) has been mentioned. But in 1.15567 (Vedas catvato) Vedas as four in number have been referred to, Athanya veda being a specialised treatise though synchronising with the Xth Mandala of Rgveda as the manual of titual has been segregated to one composite whole. Cannons 8 have been referred to along with Gun Power. This has misled many an erudite scholar to put forward the view that Sukranitih or Usanonitih of Bhärgavanitih could not have been written before 8th Century A.D., when Gun powder and gun making came into actual vogue after a gap of long centuries. In 1V.7.200-20369 the specific powders and their measures have been fully enunciated for the composition of the Gun powder to be used for explosion in small as well as the big cannons and the bigger ones carriageable on the Carts (Pravahyum Sakatadyaistu). Suvarcilarvana gandhaka-arka-snuhi-substances forming the compounds of Gun powder certainly refer to the ancient norm and not to the modern norm necessarily. Hence the antiquity of the work cannot be gainsayed. Kaulilya XIII 4,19-21 p.263 Part-1 R P Kangle with 11.18 (Ayudhagara (Sūtias 5, 6) p. 68 KAS Part II R. P. Kangle pp 150-151 and p. 566 referring to Agnicarna and Sthita and Calayantras equally comes to our rescue here in expounding this point (golo lohamayo garbhagulikalı kevalo'pi va; sısasya laghunalartham hy anyadhatubhavo' pi vā)

Lohasaramayam vapi nalastram tvauyadhatujam.

nityasammarjana-svacchamastrapatibhir avrtam). IV.7 204-205 refers to

cannonballs made of iton or having tiny bullets stuffed within and the bullets made of lead for the small Gun (Laghunzlärtha) or made of some other metal capable of exploding IV. 7. 206-210 iefers to Coal Sulphur, nitre, haritala, lead powder, Hingula, Känta rajas, Karpära, Jatu Nil(rasa), Saidhuliyzaa² all these mixed up equally or proper tionately combined to create the Gun powder. Their nomenclature and formulas indicate an indigenous touch and not a boriowed one from alien intruders.

The Greeks alleged to have been referred to by Sukra in

'Kāvyāni dešabhāşā-vakarokti-r yāvanam matam'' 'Srutismŗti vinā dharmā-dharmau stas tac ca yāvanam⁷ 2 Srutyadibhinnadharamo'sti yacca tad yāvanam me.tam⁷ 2

And

Dhatmayuddhe tu külevat na yuddam kulasadrsam nasanam balavadripoh '' na santi niyamāh amī; RāmaKrspendrādidevaili, kūfamevāšritam purā, Kūfena nihato bālir— Yavano namucis tathā''^{7 3}

But observed minutely-

"Yavanam matam" referred to above as one in which dharm and adharma divested of the dicta of *sruti* and *snifti* or one j which line of action or code of conduct at vatiance with the dicta of srutismyti makes it evidently clear that Atharva vedic cult of Vräty and dasamiyas immune from Upanayana being the progeny of it internuxture of the three varias— is meant here. In the last instan quoting Yavana having killed in line with Namuci refers to Kälayava an asara born from the 'teja' of Garga@atya.⁷⁴

"Yah Kālayavanah khyāto gargatejo' bhi samvitah bhavisyati vadhas tasya matta eva dvijottama."

It hardly refers to the Greeks following the Macedonian-invasion-Apart from this-

'Prthak prthak kriyābhir hi kalābhedas tu jāyate;

Yām yām kalām samāśnitya tannāmnā Jātir ucyote⁷⁵ refers to t professional origin of 'Jatis' along with

158

'asatyavadinam gudhacaram naiva ca sastı yah

Sah nrpo 'mleecha' ityukta prajapränadhanapahah'''s defining the term 'Mleecha'. Skacka referred to in alliance with *bhraka* by Kaufilya'' on the Revenue side has its variation in *Skacka* and *stobhaka* the spy and the intelligence officor of *Šukra*''s

"na kaścid vadham arhati"⁷⁶ 1s an exception referred to by Sukra along with-"Tasmät sauvaprayatnena vadhadandam tyajen nrpah,"⁸°. Šukra has enunciated the fourfold classification of Jāti by Brahmä through professional segregation which through sämkarya or asämkarya, pratiloma and anuloma mode of marital ties assumed a limutess norm an account of which it is not possible to give.⁸ 1 He is critical of these who evaluate the congenital segregation of the four castes.

"Manyante jätibhedam ye manuşyänäm ta janmanä, ta eva hi vijänanti pärthakyam nämakarmabhih"sa

Apart from this- "A high boin when come into contact with a low born becomes low born by birth. But a low born when come into contact with high born does not become high born even by birth.83

Concepts like these along with 32 lores and sixty four fine arts referred to in $IV 3.23^{84}$ recounted in $IV 3.26^{-29\pi}$ fully and individually explained in $IV 3.30^{-6486}$ with specific allusion to the names of $Manu^{87}$ and Kanada⁸⁵ and Vasisfhu⁸⁹ in IV5 232-233

Svamahatvacca yo divyam na kuryāj jnanadarpataḥ Vasiṣthādyāśritam nityam saḥ naro dharmataskaraḥ' along with "Mtmāmsāvedavākyānām saiva nyāyaḥ prakīrtitaḥ''so "Cittavrttinirodhas tu prāṇasaṃyamanādibhiḥ, tadyogašastram vijāeyam yasmindhyānasamādhitaḥ''si Srutismṛtyavirodhena rājavṛttādišāsanam, Suyuktyā' rthārjanam yatra hy arthafāstram tad ucyate''s² Śaśādibhedataḥ pumšām anukūlādibhedataḥ, Padminyādiptabhedena strtņām svtyādibhedataḥ, tat kāmašstram sattvādeḥ laksma yatrāsti cobhayoḥ.''s³

illustrating the Nyāya, Yoga and Arthašāstram and Kāmašāstra without naming their authors *Gautam*, *Pataijali*, *Brhaspati* or Kautilya and Vātsyāyana make itself evident that Šukra knew the names of *Manu*, Kaņāda and Vasistha and the names of Gautam, Putaājali, Brhaspati, Kaujilya and Väisyäyana were alien to him being neither his predecessor nor contempotaries—

At least Sukra does not evince any acquaintance with Kauhiya and his Arthaśāstra ol Vātsyāyana and his Kāmasūtra though he had full cognisance of the theory of Nyāya-Vātšeşika through the psychic activity of Sāmkhya and Yoga and had the knowledge of the Science of Polity through the rājadharma sections of Mahzbhārata and had the fust hand knowledge of the Kāmašāstra, through his study of Vedas, Vedāňgas, Kalpa Sūtras. His expert knowledge of the Prosody in IV 3.45-46, that of Gaņita-Jyotisa in IV 3.44.7 Sāmkhya and Vedānta in IV 48-49, Purānai Paācalāksaņam in IV, 3 52-53 and that of Smrtis in— Varnādidharmasmranam yatra vedāvirodhakam,

Kırttanam carthastasranam smrtih sa ca prakırttita. in IV 3.53-54 (pp 228-29)

All these make it amply manifest that Sukra belonged to the preKa utilyan epoch. His allusion to 'Nanaka' a a coin referred to by Sūdraka in his Mrechakataka (I.23 p 30 M.R. KALE) "eşä nänaka mostka makastka" ete and *Kāpastha* ⁷ also referred to by Sūdraka (pp 182 and 308 M. R. Kale) also confirms the same view that he was a little earlier than Sūdraka and Cīņakya who has been referred to by the latter.⁹ a Brhatkatha alluding to 'Ägneyästra' in X.4.194 and "DInāra" in X.4.214,222.228 equally confirms it.

To conclude this dissortation it becomes pertinent to remark that 'Kawjattra' or 'Kavi' having a Putra Kaviputra'' in contemporancity of Bhasa and Saumilla the three having a kinship through birth or in the form of patton and protege as such within the span of a Century referred to by Ktildtasa within the prologue of his play Malavikagnimitram could be Südraka the famous author of Mycchakatika and Sukracarya the famous author of Sukranti meant as such punningly by Kalidtasa.

Footnotes

- Paper read at the All India Oriental Conference 33rd Session Calcutta held from Oct 24-26,1986.
- Lecture: Senior Scale in Sanskrit Govt Rajindra College Bathinda (Pb) 151001.
- Kale. M.R. Revised by Dave. Prof. Jayanand, A.R. Sheth & Co; published by Mahendra A. Sheth, Princess Street, Bombay-2, 1960, p.4.

- Iyer K.A. Subramania, Rabindra Bhavan, New Delhi-110001, 1st ec 1978, Text p-2.
- 5. Kalidasa granthavali Kāshi Hindu Viśva-Vidyālaya-1976, p-259.
- 6 Booksellers Publishing Co Bombay-4, 1958, p-4
- Indological Book Series, C. K 38/16 Bans Phätak, Väränst, 1964, Text p-3.
- 8. Sägarikä traunäsiki XII 1-2. Kalidäsa Visesänka-1973, p-144
- Kalidasa- Date Life and Works, Bombay. Popular Prakashan, Sept, 1969, p. 52 and Kalidasa (Hindi edition) Hindi Grantha Ratnakara (private) Limited, Bombay, Second Revised Ed. Sept 1956, p. 141
- Kalidasa His style and His times, N.M. Tripathi Private Limited Bombay. 1966- pp. 37 and 321
- BHĀSA A STUDY MESSERS MUNSHI RAM Manohar Lal Post Box 1165, Nai Sarak Delhi-6 CH-I pp. 1-2-3.
- 12. tau Sūdraka-kathākārau ramyau RāmilaSomilau; Kāvyam yayor dvayor asīd ardhanārītwaropamām. Sūklimuktāvali p. 43 Rājaiekhara Kāvyamīmāmā Ed by C. D. Dalal, and R. A. Sāstry revised and enlarged by K.S. Rāma Shāstri Sruute Pandita-Oriental Institute Baroda Thrid Ed. 1934 Explanatory notes.
- Yerses 1-132 Text edited by Jagadiśa Lāla Śāstri Ist Edition 1970 Measrs Moti Lal Banarsi Dass-Delhi-110007.
- Raghavan Dr. V. 1946 published by the Srmiväsa Press Tiruvädi for the Administrtive Committee of the Mahārājo Sarfoji Saraswatt Mahal Library Tanjore.
- 15. Arthaágatragunggräht jyeşiho Gopziakah sutah; Gandharvadvesi vysyämasali cäpy anupäiakah" Devdhar C.R. Ibhgsanätaka Cakrath, Oriental Book Agency, 15 Shukrawar Poona 1962 p.-80
- 16. Ibid. 296
- Szstri Jagdiśa Lala, Katha Saritsagana I A 118, p. 14 Moti Lal Banarsu Dass Delhi-110007 1970
- 18. Ibid I-5 124.
- 19. Ibid IV 3.64 p. 92 IV 3 73 p. 93.
- Mrccakatika, KALE M R., Booksellers Publishing Co. Mchendale Building, V.P. Road, Bombay 1962 p.152.

20 KSS Shastri J.L. XVI 1.2.13 p. 529.

Sambodhi XII-21

- Already established by me in my paper Sanjaya of Malatz-Madhava of Bhavabhūti having impact on the authorship and date of Vināvāsavadattam'— a paper read at 32nd AIOC Ahmedabad Nov 6-8 1985.
- Viņāvāsavadattam IV p. 65 published by Kuppusvamu Šāstri Research Institute Myalapore Madras-4 1962 Ed. by K,V Šarmā with a foreword by Dr V. RAGHVAN.
- 23-25 Kale M.R., Mrcchakatika I 4.5 p. 8, Booksellers Publishing Co. Bombay-4 1962.
- 26 Introduction to Mudrārākşasa Nāfaka-Kathā ed— by Dr V. Raghavan. Published by the Srinivāsa Press Tiruvadi Mahārāja Sarfoji Saraswati Mahal Library Tanjore pp. 83-84 Cff-23
- BKM-I 2.68. p. 12 Mehar Chand Lacchman Dass New Delhi 110002, 1982.
- KSS. JL Shastri 1970 I 3.20-21 p. 6 Messrs Moti Lal Banarsi Dass Delhi-110007.
- 29. pp. 308, 311, 313
- 30. pp. 414, 416
- 31. BKM pp. 137, 138
 - Madreşu Sıkalapura Rajı Candraprabho' bhavat. Süryaprabho' bhavat sünuh pratapākrāntabhūdharah. babhūvuh sacivās tasya samagragunadarpaņāh. Maharthaś ca Prabhāvaś ca Bhāsah Siddhārthakas tathā,
- 32. KSS VIII 1. 17, 19, 20, 25, pp. 204-205
- 33, BKM I. 1.1 69-71 p-6
- 34, KSS. I. 1.64-65 1-3
- 35. Ibid I 4.18, 22, 25, p 8
- 36, BKM. I 2.71.72 pp 12-13
- 37. KSS. I 5.114 123 p. 14.
- 38. BKM I 2.216-217 p. 24
- 39. KSS J 5.124 p. 14
- Kalidāsa, Abhijāašākuntala VI 28 p 568, Kālidāsa Granthāvali by Dr. Rova Prasāda Dwivedi, Kashi Hindi Visvavidyālaya 1976
- 41. 1X 4 263, 264, 268, 270, 299 pp. 308, 9, 311
- 42. XII 11-4, 5, 8, 9, 68 verses pp. 414-416 asti Sobhavati näma satyäkhyä nagari bhuvi; yasyäm ca Südrakakhyo' bhüb bhöpatih präjavikramah; tam kadäcinmartipälam priyasüram upäyayau; sevärtham mälaväd eko nämnä Viravaro dvijah.

yasya dharmavati nama bharya satyavarah sutah Kanya Viravara ceti trayam grhapanicchdah. along with— Mama mūrdhopahārena rājā jīvatu *Sādrakah;* anyad varasastam devi kurvād rājvam akanfakam.

- 43, Authorship and Date of Mrechakatika p. 34 JAHRS XI 1937
- 44. Geographical Dictionary of Ancient and Mediaeval India
- Meghadūta, Dr. Aggarwal V.S., Pūrva-bhāga Verse 30 p. 171 Raj Mahał Prakāshan Delhi-6, 1971 Second Edition. Kālidāsa Koša, Dr. Suiesh Chandra Benerji p. 32, Chowkhanba Publication 1968 first ed.
- Malwa through the Ages, Ch Il p. 15 Moti Lal Banarsi Dass. Delhi-110007. 1972
- 47-48. Bhasa a Study by Di A D. Pusalkai pp. 339-40 and 346
- HGUAI Dr. D.C. SIRCAR p. 124 published by Society Asiatique of PARIS 1 Rue de Sethe PARIC VI France 1968
- 50. Mrechakatika I. 3 p. 8
- 51-53. Ibid 1. 4, 6, 7, 5 p. 8
- 54. E.B. Cowell and F.W. Thomas Haracarita of Bana English translation page 193 Messrs Moti Lal Banarsi Dass Delhi-110007 1962 "Utsäraka ruoim ca rahasi sasacsvameva dürtcakära Cakoranüthani Südrakadütah Candraketum jivität HC VI p. 695 pp. 5-6 Calcuta ed IVth 1939
- Harşacarita Eka Samşkrijka Adbyayana, Bihar Raşirabbaşa Parişad Patna 1953 Cff 2 p. 133
- Geographical Encyclopardia of Ancient and Mediaeval India. India Academy, Varanasi Pt. I A.D. 1967
- 57. KSS 544-45 MBD Delhi 110007 1920 Ed JL SASTRI
- 58. na Kaveh sadrśi niti strişu lokeşu vidyate;
- Kāvyaiva nītir anyā tu kunītir vyavahārin ām Caukhamba Sk series ed. Vārānasī 1968 p. 395
- Manavad yair adrto yorthah tadartho bhargavena vai; dvavimšati šatan ślokath nätisare prakirttitah. ibid
- Pañcatantram, Lakşmivenkatesyarasteam piess, Kalygna-Bombay.
 1931 V 11.91 p. 250 and Kale M.R. MLBD 1969 Delhi 110007 V.
 - 11.89. p. 63
- Srimadva/miki Ramāyanam Part-I Gitā Press ed. Text and English trauslation 1969 p. 338

- 62. Ibid Pait III p. 1954. tato dūrād pradadrie dhanādhyakşo gadadharan Sukiaprauşihapadāshyām ca Saākhapadmasamāurteļi.
- 63. Brahmaśankara Mishra-Caukhambā Śauskrit series ed. 1968
- 64-65 IBID p. 23, 67 Ibid p. 24
- 66-67. Ibid Pp. 24-25
- Yāmikaih rakşıto nityam nālikastrais ca samyutā.
 Ibid I 239 p. 36 and brhannālikam and loghunālikayuktānām I 7.22, 24 pp. 330, 331.
 - Yadāmaātrikam nāsti nālikam tatra dhārayet... Ibid IV 7.192 p. 357.

Nalikam dvividham jñeyam brhatkşudravibhedatalı Tiryagürdhvacchidramülam nälam pañcavitastikam, Mülagrayorlakşyabhedi tilabinduyutam sada.

Ibid IV 7.194-195 p. 357

Vantraghatagnikrd grävacürpadhrkkatudınıülakam. Sukaşilopangabudham ca madhyängulabiläntaram. Svänte'gurörna saughäti säläkäsamyutan dırdham. Laghunälıkam apy etat pradhäryam pattısadıbbih Yathayatha tu tväksaram yatha sthülabilanturam; Yutha dirghan brhadgolam dürabhedi tathatatm müla kilabbramäiläkyä samasundhanabhaji yat. brhanuşlikasamijaah tat, kaşiha budunavibirmitäm. Pravikyam şakatadyaistu suyuktam vijayapradam. Tödi (18' IV 7.186-199/200 pp. 357-358.

69. Ibid p 358.

Suvarcilavanşt pafıcapalani gandhakat palam. antardhüma vipakvarka Snuhyadyangaratah palam, Suddhat samgradya sufcürya samımilya praputedrasaih. Snuhyärkänäm rusonasya sogayedätapena ca Pişkvä sarkaravaccaitadagnicürnam bhuved bhalu. Suvarcilavanadbhägäh şadyü catvära eva va. mälästrärtigghicüraarthe gandhängärau tu pärvavat.

70 Angarasyaiva gandhasya Suvanenlavanasya ca; silayah haritalasya tatha Sisamalasya ca; hingulasya tatha Kantarajasah karpūrasya ca. Jatornilyafeca saralaniryāsasya tathaiva ca. Samanyu-mādhi-kairam-sairaghi-curnanyanekasuh. Kalpayantı ca tadvidyāccandrikā bhādimantica Keipanti ca-

164

gnısamyogad lakşam gole Sunalagam ualadyam Sodhayedadau. dadyattatragnicumakam.

nivesayettaddandena nälamule yathä drdham tatah sugolakam dadyät tatah karne'gnidärnakam.

Karnacuınågnidanena golam laksye nıpatayet.

- 71. Ibid IV 3.29 p. 225
- 72. Ibid IV 3,63 p. 231
- 73. Ibid IV 7.362-364 p. 384.
- 74, Mbh. Santi purva 339. 95-96
- 75. Sukraniti-IV 3.66 p. 231
- 76. Ibid I 338 p 49 IV. 5 293 p. 317.
- KAS II 8.29 32. p. 46 RP Kangle Part I published by T.V. Chidambiam Registrar University of Bombay Foit Bombay Dec 1960
- 78. Sukraniti-IV-5 67-70 p. 280
- 79 Ibid IV 1.92 p. 196
- 80, Ibid IV 1.93 p. 196
- 81. Ibid IV 3.11-12 p. 223
- 82. Ibid IV 3.12-13 p. 223
- Uttamo nice samsarge bhaven nicas tu janmanah;
 nico bhaven nottamas tu samsargad vapi janmana.

Ibid IV 3-14 p. 223

1

```
84. Ibid p. .225
```

85. Rgyajuhsäma cäthäiva vedäh äyuh dhanuh kiamäi; gändharvas caiva tanttäyi upavedäh prakirtitäh. Siksä vyäkaranam kalpo niruktam jyautisam tathä; Chandah sadanäyäntumäni vedännam. kärtitä mibi; Mimämast-tarka-sämkhyäni vedänto yoga eva ca; itihäsah puränäm suntaya nästikam matam; arthaästram kämsästram tathä Spamalankrtih Kävyäni desabhäsävasaroktir yävanam matam; desädidhanna dvattimäad eta vidyäbhisamjnitäh. ibid p. 225

86. Ibid pp. 226-231

```
87. Ibid 1V 3.12 p. 224 Strachadaih Krşım prokta Manvadyaıh brahmanadışu
```

```
88. Ibid IV 3.47.48 p. 228
```

```
bh wabhavapadarthanam pratyaksadi pramanatah.
```

```
Saviveko yatra tarkah Kanadadi matam ca yat.
```

```
89. Ibid p. 306
```

5

166 Sudarshan Kumar Shannu

- 90. Ibid IV 3,47 p. 228
- 91. lbid IV 3,50-51 p. 229
- 92. Ibid IV 3.55-56 p. 230
- 93, Ibid IV 3.56-57 p. 230
- 94. Tulaśasana mānānāni *I*bid *I* 295 p. 43 nāņakasyāpi vā Kvacıl
- 95, Ibid II 431 p. 123
- 96, KSS p. 313.

भगवती सूत्र

दलखुख मालवणिया

वाँचवाँ अंग वियाहपण्णति व्याख्याप्रहण्ति है (किन्द व्यवहारमें वह 'भगवती'----जो वस्ततः उसका विशेषण था---के नाम से ही विशेष प्रसिद्ध है---नाम ही सचना देता है क यह आगम विरोध रूपसे बहमान को प्राप्त हुआ है। कारण यह है कि इसमें भ. सहावीर के संघाट हैं जिसमें उन्होंने जैन धर्म और दर्शन के विषय में विनिध चर्चा 20ने और अन्य मत के शिष्यों के साथ की हैं। और इस तरह जैन वर्म और दर्शन की मान्यताएँ अन्यदीय मतों के संदर्भ में स्पष्ट हुई हैं। भ महावीर ही उत्तरदाता है किन्दु यह मान लेने की आवश्यता नहीं कि भगवती में जो कुछ कहा गया है वह म. महावीरने स्वयं कहा था। डा. इज़ींग के अनुसार शतक १ से २० और २५ वॉ इतने मौळिक हो सकते हैं।--Doctrine of the Jainas p. 88. मतबती के समय अवस्रोकन से यह तो स्पष्ट होता ही है कि उसमें कई ऐसी बातें हैं जो बादमें भ. महावीर के नाभ से जोब दी गई हैं । उदाहरण के तौर पर अतविक्छेद की चर्चा को उपस्थित किया जा सकता है जिसमें कहा गया है कि (शतक २०, उ. ९) पूर्वगत अत एक हजार वर्ष तक स्थित रहेगा और ऐसी कई बाते हैं जो आचायों ने बादमें स्थिर की और उनको प्रामाण्य अपित करने के लिए भगवती में जामिल कर दी गई । उदाहरण के तौर पर प्रशापना में जोव्यवस्थित चर्चा हई जनको भगवती में भी स्थान दिया गया और विस्तार के लिए प्रशापनाको ही देख छेने की सचनाकी गई। प्रज्ञापताके पद-१.२.५.६,११,१५.१९,२४,२५.२६ और २७ का निर्देश भगवती के शतको में उपरूख है । ऐसी कोई विचारणा भगवती प्रवेधन्वों में देखी नहीं बाती । अत्यय यही मानता उच्चित होगा कि प्रजापना की वे वातें भगवती में शाधिल की गई. न कि प्रजाधना में भगवती से ।

प्रारंभिक १-२० जो शतक हैं उनके जो विषय है वे किसी पक ही विषय की वर्षा से उंधद होकर पक शतक में शामिक किये गये हो देखी बात नहीं है। वरस्यर अख बद स्वतंत्र चर्चार्ट्र तत्तत् रातकों में संग्रहीत है। डो. डोश्युने तत्तत् विषयों को पक साथ क्यों रखा गया है-बसका विवरण रोजक दंग से दिया है-Viyabapannatti, Intro. किंग्रु अभ्य शतकों में किसी एक ही विषय की चर्चा गंधद रूप से देखी जाती है-यह बात पेसी है जो प्रारंभिक शतकों से अभ्य शतकों की रोखों और रचना को प्रथक करती हैं। विषय विषयर की हाटि से देखा जात ते विषय का केवल किसी पक प्रश्न को लेकर विद्वरण प्रारंभिक शतकों से देखा जात है। अर्थात् का खीं प्रयत्न उठा उसका उत्तर म. महाया से दी विषय की बत्तों में से प्रारंभिक शतकों में है। जय कि एक के बादके शतकों में प्राय एक ही विषय की बत्तों से अन्य प्रतिकों प्रत्ने का उत्तर शामिल है। इसके कहा जा कलता ही विषय की बत्तों से अन्य प्रात्म प्रारंभिक शतकों में है। जय कि एक के बादके शतकों में प्राय एक ही विषय की बत्तों से अन्य प्रत्नों का जत्तर शामिल है। इसके कहा जा कलता से कि सुल्वा भावती में भर महाधीर को विविध ब्यानों में नाना प्रकार के लोगों ने जो क्योदि थे। २०- १ दलमुख माल्वणिया

प्रश्न पुछे ये उनका समावेश किया गया था। किन्दु बाद में उतमें विषय की व्यवस्थित विचारणा भी जोडी गई जिससे कि वह एक व्यवस्थित बिचार का शास्त्र बन जाय और आगे बहती हई विचारणा का भी समावेश उसमें हो जाय । इस पूछि से देखा जाय तो विचारणा के प्राचीन स्तर और उत्तरकालीन स्तर- ये दोनों एक ही प्रन्थमें उपलब्ध हैं । यही सचित करता है कि भगवती में बादमें बहत कुछ जोड़ा गया है । यहां में यह स्पष्ट कर देना चाहता हूँ कि जब में संकलना की बात कहता हूँ ते। बलभी लेखन से ताल्पर्य नहीं हैं। वलमी लेखन से पूर्व पारलिपचा, मधुरा और वलभी में देने शाली वाचना में कौन से प्रन्थ एकलित किये गये इतकी प्रामाणिक सूची हमारे समध्व नहीं है। विध्यमान मगवती किस संकलना का परिणाम है--यह भी निश्चित रूप से फ़हना कठिन है, ऐमी स्थिति में जैन जिचारणा का जो स'कलना काल में परिनिष्ठित रूप था यह उसमें शाभिल होकर प्रामाणिक वन जाय और आगम या जिन--पत्रवन होने की प्रतिष्ठा को प्राप्त कर सके यह प्रयोजन बाद में अनेक अंश जोडने का रहा होगा। यह कहां जा सकता है कि संकलना काल तकका जो आगमिक विचार है वह भगवती में पूरी तरह स्थान प्राप्त कर चुका हैं । अतएव आगमों के उंकलग काल तककी विचार प्रगति जानने का यह अनुगम साधन है । अनुपन इस लिए है कि इसमें पुरानी और नई ये दोनों विचारणाएँ एक ही प्रन्थ में मिल जाती हैं। विवेकी विद्वान परिभाषा का परिवर्तन किस प्रकार हुआ है यह सहज ही जान सकता है । यह कहा जा सकता है कि तरनार्धस्वगत जो व्यवस्थित विचारणा है उसका पूर्वरूप भगवतीमें भिल जाता है। किन्द्र यह भी ध्यान टेने की बात है कि सगबती से तरवार्थसंत्रकी विचारण अग्रिम कटम है।

भगवती के समय का विचार करें तो उसमें छुछ आते तो ऐसी हैं जो महावीर समकालीन ही हैं और अन्य ऐसी हैं जो संकलना काल तक उसे ले जाता हैं अर्थात् चीर निर्वाण के पूरु सहस्र वर्ष तक । किन्दु इसका अर्थ यह नहीं कि भगवती भ- महावीर के निर्वाण के बाद एक सहस्रवर्ष की रचना है । यह तो एक संवद्ध प्रत्य है अतएव तत्त् विषयों की चर्चा के स्तर को देखकर ही समय चर्चा संगत हो सकती है । अधिकांश अर्थात् प्राथमिक २० शतक तक का ऐसा अ शा है जो द ० पूर्व दे शतक के पूर्व के हैं ऐसा कहा जा सफता है । केवल कुछ बाक्य जैसे कि अन्त का विच्छेद यो० नि० एक सहस्वर्थ के बाद होगा---ऐसे हैं, जो बादमें भी प्रक्षित हुए हैं ।

R

एक नयी निर्धुक्ति

समणी कुसुमप्रज्ञा

वैदिक लाहिस्थ में निरूक्त अति प्राचीन व्याख्या पद्धति है। जैन आगमों भी निर्दुक्ति सबसे प्राचीन पयवढ़ रचना है। स्वयं मद्रवाहु ने सिर्दुक्ति की परिमाधा करते हुए कहा है – "निउग्रुत ते अश्या जंबदा तेन होई निउन्नुतो" अर्थात् स्ट्रूप के साथ अर्थका निर्णय जिसके द्वारा होता है वह निर्दुक्ति है।

निद्ध फिरकार किसने हुए ? इस विषय में अभितक इतिहासक एकमत नहीं हुए हैं । अमुख रूप से भद्रयाह का नाम विरूवान है । इसके अतिरिक्त गोविंद आचार्यका उसकेख भी मिल्ला है जिन्होंने गोविंदनिद्धुंकित की रचना की ।

निर्धुभित की संख्या के बारे में भी अभी तक निश्चित रूप से कुछ नहीं कहा का सकता । भद्रयाह ने आवश्यक निर्धुभित में 10 निर्धुक्तियां खिलने को प्रतिक्रा की इशके अतिरिक्त भी दिण्डांनयुक्तित पंचकरूपनिर्धुक्ति, निद्यीयनिर्धुहिन आराषना और संसकत निर्धुक्ति का भी स्वतंत्र अस्तित्व मिछता है।

नेवीसूम में प्रारथक अंगआगम के परिचय में संखेबबाओ निब्दुतीओ का उस्लेख इस बात की ओर संकेत करता है कि प्रत्येक आगम पर संख्येय निद्युं किवयों खिखो गयीं। लेकिन काल के अन्तराल में वे छत्त हो गयीं अथवा सूत्र के साथ जो अर्थांगम खिखा गया उसे ही निर्द्यु किंत की चांचा से आंभेडित किया हो।

पिछले वर्ष निर्धुं कित का कार्य करते हुए लालमाई दल्यतमाई विद्यासदिर में एक हस्त प्रति मिल्री जितमें दशवैकालिक की अति रुक्तिया निर्धुं कित है। पंडित दल्खुखमाई-माल्यणिया के कथना<u>स</u>पार यह निर्धुं कित किसी अन्य आचार्य द्वारा रचित होनी चाहिए।

इसमें कुछ 9 गायाएं हें जिनमें चार गाधाएँ मूछ दशवैकालिक निर्धु दित की है तथा पाँच गायाएं स्वतंत्र रचित हैं। प्रारम्भिक चार गायाओं में कर्ता, रचना का उद्देश्य तथा रचनाकाल का उद्देश्व है। अत्तिम पाँच गायाओं में चूलिका की रचना के पीछे क्या इंतिहास रहा है, ईसका उद्देश्व मिलता है। यथपि यह घरना अगस्यसिंहचूणि जिनदास-चूणि तथा हारिमद्रीय टीका किसी में मो नहीं मिलती लेकिन हैस निर्धुक्ति से इस घटना की प्रामाणिफता हात होती है।

गुजरात जुनिवर्सिटी द्वारा ओयोखित all India orientle confrence में पढा गया सोच पत्र ।

समणी क्रसुमप्रश

प्रस्तुत निर्वुक्ति अत्वभृष्टु दिलीय के बाद रची गयी क्योंकि इसकी चार गायाओं को इस निर्भुक्ते में शक्षरखा खिया गया है। प्राचीनकाल की यह पद्धलि रही है कि किसी बात को द्भुरक्ति रखने के खिए उसे पयबद्ध कर देते ये। जिससे मीखिक परम्परा और कंटस्य परम्परा में सुविधा रहती थी इशीखिए प्रारभिभक साहित्य प्रायः पथवस्र मिळता है।

प्रसुत नियुंक्ति के अस्त में उच्छेल हैं कि ''इति दर्श्वकोर्जिकनियुंक्ति समान्ता। यह प्रति छ. 1552 कार्तिक धुक्ला धुक्लार की लिखी गयी तथा नागेम्द्रगच्छ के आचार्थ गुणमेद्वित्रयत्री के लिए. खिखी गयी ऐसा उच्छेल उक्त प्रति से मिलता है ।

इन गाथाओं को दशवैकालिक की संखिप्त निर्श्वकित माना जा सकता है। इस विषय में अधिक खोज की आवश्यकता है की निर्श्वेक्तियां उस समय तक कितनें लिखी गयों ?

प्रस्तुत निर्युवित के कुछ पाठ अछद हैं लेकिन दूसरी प्रति उपलब्ध न होने से कहां कहीं पाठ संशोधन किया गया है। प्रस्तुत निर्युवित गाथाएं इस प्रकार हैं—

- सेउजभव गणवर विजयडिमादेसणेग पडिदुद्ध | मणगपियर दसकालियस्स निष्ठ्यहग बंदे¹ ||
- मणगं पहुष्च सेडजंभवेण निरुज़्हिया द्सअझयणा । वेयाखियाए ठविया, तम्हा दसकाखिय नाम² ।। (2)
- छहिं मासेहिं अहीयं, अज्झयणमिणं तु अखमणगोणं । छम्मासा परियाओ, अह कालगओ समाहिए ॥ (3)
- आणंदश सुपाय', काली सेक्लमवा तहिं थेरा । जसभद्रस्य य पुण्छा, कहणा य विधारणा संवे³ ॥ (4)
- त तम्हारिसो⁴ वि सुणिवरो जह मोहपिसाएण छलिएजंति । ता साहु द्वमं चिय भीर. भीरिमा कं समरुसिड(णा) (5)
- वसभक्षयणसमय', सेक्कंभवस्रिधिरहयं एयं । बहुभाउ' च नाड', भट्ठाए मणगसीसस्स⁵ ॥ (6)
- एयाओ दो पूळाओ, आणिआ जक्स्सणीयाए अज्जीए । सीमंधरपासाओ, भवियधणविषेष्ठणदद्वाए ॥ (7)
- दशनि 14
 दशनि 15
- 3. दशनि 371
- 4. दशनि 372
- 5. त⁼€I (p)-
- 6· 0 वेगसमु0 (प्र)

एक नयी नियुक्तित

- खुल्लोऽसणदीष्ठमिंग य अहं काराविको कार्यजाए । रयणीए कालगओ, कार्यजा संवेगसमृष्यन्ता ॥ (8)
- 9 कहमेय'' संजाय', रिसिहिंसा⁸ पाविया मए पावे । ते। देवया विनीया, सीम घरसामिणा पासे ॥ (9)
 - सीमंघरेण भणियं, अङ्जे ! खुल्लो महाकृष्ये ।
 मा जुरिसि अप्पार्ण धम्मभिम निष्चला होसु ।।

बुखिका की रचना का इतिहास बहुत रोचक है। स्पूछिंमद एक प्रभावशासी आचार्य हुये हैं। उनकी यशा आदि स्तृत वहिंगों ने भी दीक्षा ही थी। श्रीयक उनका छोटा भाई था। वह शारीर से बहुत कोमल था भूख को सहन करने की शक्ति नहीं मी अतः उपवाठ नहीं कर सकता था।

एक बार पटुँ पणपर्व पर घड़ा को प्रेरेशा से औषक सुनि ने उपयास किया । दिन तो सुखपूर्यक वीस गया लेफिन गणी को भयंकर बेदना की अनुभूति हुई । भय कर बेदना से सुनि औषक देवलेफ हो गये । भाई के स्वन वास से यखा को बहुत आपकात रूगा। दुनि की मुख्य का निभित्त स्वय' लोगानकर तुःखी रहने खगी। संघने साधनी यक्षा को निर्देशि बोधित कर दिया लिकित उपरांती अगन सहण करना बरूद कर दिया ।

अस समय शाक्षन देवता साथ्वी यथा। को सीमंघर स्वामी के पान रू गये । सीमंघर स्वामी ने यक्षा को प्रतिवोधित किया और कहा द्वम इरके लिए देामी नहीं हो । दुम्हारा भाई महाक्षरप में देव बना है अतः द्वम दुआती न स्वरूर घर्म में इट बनो) ठस समय सीमंघर स्वामी ने यथा। को चार चुलिकाओ की वाचना दी । इनमें देा चुलिकाए देवपै कालिक तथा देा आचारांग के साथ चोड दी गये ।⁹

प्रस्तुत निर्धुं किंस का काल निर्धारण व कत्ती का उत्स्वेख करना कठिन है। लेकिन अध्यन्स संविधित में इसके द्वारा दशवेकालिक की रचना क<u>ुट झिल्ल काल ही</u> जाता है।

7- कहासर्थ (प्र) 8. 0 हिसा (प्र) 9. परिशिष्ट पर्व[°] १, 97–101 आवस्यफ चूर्णि भाग–2 इ. 188

1

જૈન સ્થાપત્ય ×

રમણુલાલ નાગરજી મહેતા

ભારતીય જ્ઞાન પરંપગની પ્રાચીનતા ખાખત શાંકા નથા. પરંતુ આજના આ અવ-સર્પિથ્ણી યુગમાં આપથી જ્ઞાન સાધનાની પ્રાચીનતા તથા એક વાકયતામાં બ્રિન્નતનું દર્શન સ્પષ્ટ હોવા છતાં તેની તરફ આજે કંઇક નિષ્કાળજી રાખવાતું વસ્ત્યુ જેવામાં આવે છે, તે વલાણ દૂર કરીને સ્વતંત્ર ભારતના નાગરિઠાએ જ્ઞાનાવરસૂધ કર્મના નાશ કરીને ચે.ગ્ય માર્ગ જ્ઞાન સાધના કરવાના પ્રયત્ન કરવા વિકસાયેલાં લા. દ, વિદ્યામ દિર તથા બીજી સંસ્થાઓમાં સદગત શેઠથી કસ્તુરબાઇ લાલભાઇની દીર્ઘદાઇએ અને વ્યવહાર કુશળતાના સુમેળ દેખાય છે.

ભારતીય જીવન દરિટમાં ઇહલોકમાં સુખની પ્રાપ્તિ અને મરલોકમાં મોક્ષ મેળવવાની પ્રવૃતિયાના નિર્ણય કરવાના પ્રયાસમાં અર્થકામાત્મક જગતમાંથી વ્યતુક્ષગ, કાધના અને જ્ઞાનવડે સુખ તથા મેહ્ય મેળવવા માટે સામાન્યતઃ ત્યાગની ભાવનાને વ્યત્વેયોય થતા જેવામાં આવે છે. તેના ફ્લાસ્વરૂપે વ્યાપણે ત્યાં સન્યાસી, શ્રમણ, સાધુ ઇત્યાદિ લોકા તરફ ધણે સદ્દેશાવ દેખાય છે.

ત્યાગની ભાલના અને પ્રવૃત્તિ સાથે સત્ય, અહિંસા અને હાસચર્યની ત્રયા ભેડાઇને તેનાં મહત્ત્વનાં અંગા અપરિગ્રહ અને અસ્તેય સાથેતાં પંચવ્રતોતું અવલંબન સુસુથે માટે યોગના યથ નિયમોની સાફક જૈન શાશનમાં આદરહ્યોય છે. આ ત્યાગમય યોગ મર્ગના ગતુયાયીઓ ભારતના વિભિન્ન પંચામાં ઘણા પ્રમાણ્યમાં દેખાય છે.

ચે∖ગ અને તપના પ્રભાવધા કેવલા જ્ઞાતની પ્રાપ્તિ બહાવીર સ્વામી પહેલાંના ત્રેવીમા 1ીથઁકરોને શાઈ અને તેએ ાનિરાંહ્યુ પાગ્યા ચોવીસમા તીથઁકર મહાવીર સ્વામીએ અપ યર્ગતું વ્યતુસરહ્યુ ઠર્ઙુ°. તેમના ગહાધરોએ તથા અના પરંપરાતે! સાધ્યુઓ તથા સાધ્વીએંાએ છવનમાં મોટે લાગે તથા આવઠા અને આવિકોએ જેટલા બને તેટલા અના માર્ગને બતુસરવાના માનાહું પ્રયાસ કર્યો હં., તેની લાંબી યશારવી પરંપરા છે.

ચેાગ માર્ગેને અનુસરનાર ભૌઢ, શૈવ આદિ પરંપરાઓતું અખ્યયન ભારતમાં ચાબ ાંગેવું મહત્ત્વ અને તેની સાથેના યમનિયમાદિ તત્ત્વાના સામાન્ય સ્વીકારની વિજ્ઞાલ રૂપિકા દર્શીવે છે અને તેમાં રહીતે સોકકલ્યાહાની સાથે પોતાનાં કલ્યાબુના પ્રયત્નો કરનાર યતેક સુનિઓનાં ચારિત્યથી તે ઉજ્જબા દેશવાતું દેખાય છે.

[[]૦ તા. ૨૨ – ૧ – ૮ પતા રાજ ક્ષા. ૬. વિદ્યામંદિરમાં શેઠશ્રી કરદ્વરવાઇ સ્પૃતિ વ્યાખ્યાન ળામાં એટલું વ્યાખ્યાન]

આપણા તીથ'કરોતી, આપના શાસ્ત્રોની નજર વિશ્વની સાગરોપમ કે ગણ્ફતરો કર-વામાં મુશ્કેલી ઉત્પન્ન કરે તેવી પ્રાચીતતા દેખાય છે. તેમાં શઇ ગયેલા ચાલીસ તીથ'ંકરા અત્યારતા શુગતા ચોલીસ તીથ'ંકરા અને ભાલપ્યના ચોલીસ તીથ'ંકરાનો વિકસેલી માન્યતા તેમ જ અનાદિ અને અતંત વિશ્વના ગનંત છવોને યેશક માર્ગે દોરવાનાં જેન શાસનનાં પેયુની સહતા ઉચ્ચકોડીની ફોલાનો સાર્વત્રિક મત છે.

જેન શાસનતાં ધ્યેચાને વિચાર કરતાં તેનાં દર્શન કરનાર તીર્થ'કરાતું સ્મરહ્યુ થાય છે. પ્રથમ તીર્થ' કર અપલાટેવે એ પરંપરાતુસાર લેાકકરવાણાનાં ઘણું કાર્ધો કર્યાં. તેમાં ખેતીતું જ્ઞાન, લિપિત્રાન, અત્યાદિ પ્રવૃત્તિયા ગણાય છે. આ પ્રવૃત્તિઓ ભ્યાપણું સંસ્કૃતિના પાયામા છે. લિપિત્રાનની ચલ્દથી રમૃતિને માત્ર મોપિષક પ્રક્રિયત્થા છવતં રા ખવાને પ્રયાસ-માં લધુ બળ પલે છે, તેથી તિર્વાચ પામેલા તીર્થ'કરા ગણાધરા અને આગ્યામાં ની તપશ્ચર્ય, જ્ઞાન સહધતા આદિતી રકૃતિ અને સરકારોનું સંસ્કૃષ્ણ અને સંવર્ષન થાય છે તેથા તે અપોહિત થતા નથા, અને વિત્રોક્ષમાં દર્શિથાય છે.

તીર્થે 'કરેતી નિવાંચુ ભાગતી તપાસ કરતાં વીસ તીર્થ' કરો સમેત શિપ્પર પર નિવાંચુ પામેલા જલાય છે. તે ઉપરાંત કૈલાસ કે અપ્ડાપદ, પાવાપુરી, ગિરતાર અને ચંપાપુરી જેવાં બીર્જા તિર્વાણુનાં સ્થાને છે તે સ્થળા તીર્થ કરોની સ્પૃતિ માટે મહત્ત્વનાં છે. નિર્વાચ સ્થાનની માફક પંચકલ્યાણુકમાં બોર્જા સ્થળા પણ પરંપરામાં મહત્ત્વનાં છે.

તીથ`કરોનાં આ પુણ્ય સ્થાને ઉપરાંત જેન સંઘનાં રહેવાનાં સ્થાને, સાધુએનાં તપશ્વર્યનાં સ્થાને, ઉપાશ્વચા આદિમાં સ્વાભાવિક રીતે ભ્યાપણી પ્રકૃતિએ થતી રહે છે. તે પ્રકૃતિએ પૈષ્ય શ્વાહન માટે મહત્ત્વના સ્થળામાં ઉપર જણાવેલાં સ્થળો ઉપરાંત પૂજા સ્થાને,, સાધુ તથા સાખ્યોઓને રહેવાના ઉપાશ્વય વગેરે ગણાવાય, આવાં સ્થાનકો પર બધોવી ઘોચ્યાનોની ભાજનાં વ્યાપ્યાનમાં કેકલીક ચર્ચા કરી.

(૨)

આપણા બાંધોલી ત્યા ઇમારતો, તેની ઉપરનાં શિકપો, તેમાં વપરાતી વિવિધ વસ્તુએ. જૈન ક્ષાયતના વિચારા ક્યાંયતામાં મકદ કરે છે કે તેને ભાવરો હા કરે છે તે મહત્ત્વનો પ્રક્ષ છે. તેને વ્યાપણાં સ્થાપતો, આપણા વિચારેતું યોગ્ય પ્રતિભિંખ પાડતા દ્વાય તે તે સફળ ગણાય. અન્યથા તે નિષ્ફળ ગણાય. તેથા આપણાં સ્થાપત્યોની વ્યાપણા વિચારો તથા આચાર નિકલાંતની સફળતા નિષ્ફળવાની વિચારણા જરૂરી છે તેને આરંભ અથલા

અપસાવાદના હાલના ચૈત્ય પરિપાડી જ્યેતાં તેમાં વઢક સુખ્ય જિનાલાથી, કબ આંતર્ગત જિન્લાલોય, ૨૦ કંલર માદિશ મળાને ઢ૦૯ ચૈત્યેનાં દર્દ્ધાન થાય છે. આ દર્ધાત થી એક સ્વાલ્કાવિક પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે આપણો જિનાલયો ઘરમાં દિરા ભગાદિ માટે ચૈત્ય લખ્યનો ઉપયોગ શા માટે કરીએ છીએ ? આ સ્વાન્ક પ્રગ્ન પરંપરાગત છે કે તેમાં કંઈ અનેતિહાસિક તથ્ય છે તેની તપાસ, કરવાની જ કર ઊબી થાય છે. ٩.

આ પરપરા અગ્રદ્યાપિ ચાલુ હૈાવતું દેશસરા, મંકિરા આકિ ધર્માંસ્થ્યાને બાંધનાર લોકો અને તેમનાં સાહિત્યનાં ચખ્યયનથી સ્પષ્ટ થાય છે.

આ પરિસ્થિતિમાં જેન શાસનના સૌથી જૂના સ્થાપત્યના અવરોયો મશુરામાંથી મળયત છે. તે બે પ્રકારના છે. પ્રથમ પ્રકાર ઇમારન છે અને બીન્ને પ્રકાર શિલ્પ છે.

પ્રથમ પ્રકારની ઇનારત ઉત્પત્તમાં મળી છે. પણ, કેમભાગ્યે તેનાં અવલો કેનની આપાજની પદ્ધતિના વિકાસ પદ્ધેલાં થયેલાં આ ઉત્પત્તમાં લાણા પ્રક્ષો અનુતર રહે છે. ઉત્પત્તનથી મળતા પુગવા પ્રમાણું કેન્દ્ર પરથી આઠ મ્યારા નીઠળીને તે બહારનાં વર્તુળોને જે હતા ટેખાય છે. આ વર્તુલાકાર, આઠ આરાવાળી ઇમારત પૂજા સ્થાન હેલા બાળત આહીંથી મળેલી અન્ય સાગગ્રી પરથી સમજાય છે આશરે ભે એક હજાર વર્ષ પહેલાંનાં આ પૂજા સ્થાનની સ્થાત વૈત્રના જાયવા સ્તૂપ છે હાવાનું શ્ર્થી છે.

આ સ્તૂપની સ્થનાનાં દેટલાક અંગોને શ્વાસનની પરંપરા સાથે સરખાવતાં કેટસીક વિગતા મળે છે. આદિનાથ ઋપબાદેવનું નિર્વોછુ સ્થાન અખ્યાયદ અથવા કેલાસ માનવામાં આવે છે. અખ્યાયદ અથવા અનંઠ ભાગોમાં વિભાત્ત થવું આ વાસ્તુ શરત જેવું મેટુ છંદતું છે. તે છંદ પૃથ્વી પર પર્યંત જેવા હોવાની કલ્પના શિલ્પગ્ર થામાં છે. તેથા આ સ્તૂપ દ્વાર કેલાસ પવત અનને અખ્યાપક બન્ને વિચારોનું અગે સર્તરવરૂપ પ્રકાર થવું લાગે છે. ખેલી કાલવામાં આવેલા આ ગૈત્યની માત્ર નીચેના લાગની માહિતી મળે છે તેથી તે આખો કેલો હોય તો હશે તે માત્ર કલ્પનોનો વિષય બની જત્ય,

પરંતુ તેમ ન થાય તેવા પુરાવાએંગ મધુરમાંથી મહાલા આયાગ પટ આપે છે. આ આયાગપટોમાં લોखુ શાંતિકાની પુત્રી વાસુના આયાગ પટ પર દેવફૂલ, નિર્ગથ અર્હતાયાતન જેવા શાબ્દો વપરાય છે, તેથી ગૈાયા માટે દેવકૂળ જેવા શાબ્દો વપરાતા દ્વાવતું સચન મળે છે. તેની સાથે આપ્રોહીનીના આયાગ પટ પરના લેખમાં ઉત્તરદાસક નામના થ્યાન્ક દ્વારા પ્રાસાદ તોરચુના દાનનો ઉલ્લેખ છે. આ તારહાનો ઉલ્લેખ મ દિરની સામે ઊભાં કરવામાં આવતાં તોરચુ કે પાછળથાં જા છ્યીતા બલાણ કની રચના સચ્ચે છે. એટઠ્યુ વ નદી પેચુ આપતાં પ્રાસાદ તેર પૂરો કે લાહુરી તો કેટલીક વિગતો આપે છે. આ વિગતો પરથી ગૈત્યની કેટલીક ફ્રષ્ટ્યના કરી સકાય છે.

પ્રાચીન ચૈત્યાે ખાંધવા માટે તેના વિસ્તાર કરતાં માટા ઝાટલા અચવા જગતી તૈયાર કરીને તેની પર ચઢવા માટે પગયીયાં બાધતા. તેની પર પ્રવેશ માટે તારણ તૈયાર કરવામાં આવતું તમા એાટલાની ચારે બાજુ જાળી અચવા વેદિકા તૈયાર થતી. આમ વેદિકા અને તારણ્યુક્ત સ્થળ પર ગોળાકાર ચૈત્યનાં રચના કરવામાં આવતી. તે માળવાગા દ્વાય એમ સંભવ છે. ચૈત્યની ઉપર ચારસ હથિકેકા અને છગયાંદિ દ્વાવોના સંભવ છે. આવાં સ્વલપતાં આલેખના જૂના ચૈત્યોતું સ્વરૂપ રજૂ કરે છે. વેદિકાના સ્તંબના મળેલા અવ-રથેય પરથી તેમના જૂના ચૈત્યોતું સ્વરૂપ રજૂ કરે છે. વેદિકાના સ્તંબના મળેલા અવ-રોય પરથી તે પથારની બનાવવામાં આવતી અને તે સુરોાબિત કરવામાં આવતી દ્વાય એમ જથાય છે.

મ્માવા માધેક્ષા ગૈત્યની સાથે જે દક્ષ નીચે લીચે કેરાને કેવલ દાન પ્રાપ્ત થયું કહ્તું તેવાં દ્રશ્વેનાં સ્થાનને તથા દક્ષેને પવિત્ર રાખવાને માટે તેની આજી જાજુ વેઠિકા અથવા વાક બનાવવાર્મા વ્યાવતી. આવાં વાડની અંદરના થક્ષોને મોત્યવૃક્ષ કે ચેતિય રૂખ્ખ કહેવાની આ પછી પરિપાટી છે

આ અન્ય ગેત્ય અને ગૈત્યવૃક્ષોની તપાસ કરતાં સમજ્ય છે કે તેની સીમાની મર્યાદા વેકિંકાથી ન સ્ક્રી કરવામાં આવતા. મશુરાના આયાગ પટ પરનાં રેખાંકન પરથી આ સીમા પછ્ય આ ખા એગટલા જેવડી હતી અને તેની પર તોરણ અને વેદિકા બાધ્યાં હતાં એમ લાગે છે.

અમા આંધકામતી પ્રવૃત્તિએ ક્યાંવે છે કે સુખ્ય આંધકામતી આજ્યુઆજુ વાઢધીજમીત આંતરી લેન્વામાં આવતી અને તેતી અંકર બીજું આંધકામ થતું. કેટલીકવાર આ માંતરી લીધેલી જ મીનની આંદરતી ઇમારતા બાંધતાં પહેલાં ત્યાં આખે એાટલા અથવા જગ્તી તૈયાર કરવામાં આવતી તેમાં સ્થાપત્યતું વિશ્વસમાઈ જવું લાગે છે.

ચ્માલી જગતી પર દેશસરા કે મોંદિરા બાંધવાની પહલિના આપણા સ્થાપત્ય સાથેામાં ઊટલેખા છે, તેવ' અવક્ષોક્ત કરતાં તેમાં જગતી શબ્દના મ્મર્થ સ્ચવાચેલા છે.

આ પરાજિત પૃગ્લાગાં ૧૧૫ માં સડવમાં પમા શ્લીક ''ગ્રાગારો દિલ્લ નિષ્ણુલત્તો વગતી વોટ મેલ ૨૧. ? જેવા ઉદ્ધ લેખ છે. તે જ દીપાર્લ્યું ગે ઉદ્ધ તે કરી છે આ શ્વીક પ્રમાણે એ આપ્યું ટેલાસય શિવર્લિંગ સાથે સરખાવાય તો તેની પીઠિકા, જલાધારી ને જગતી કહેવાય. આ ઉપમાર્મા શિવસિંગની નોચેને. ભાગ અથવા પીઠ એ જગતો છે તે સચરો છે કે મહિરના ખોધકામ સાટે તેની નોચે એટલો ખાધવામાં આવે છે તે જગતી છે.

આ પણે ત્યાંની જમીન લપાસતાં તેમાં કેટલીક પાેચી, કેટલીક ફાટ પડે લેવી, કેટલીક પચરાળ ચ્રેમ વિવિધ પ્રકારની છે, આ જમીના પર ઈમારત તૈયાર કરવા માટેની વિવિધ પદ્ધતિમાં જમીનમાં પાંચે બોહીને અથવા તેની પર ચોલરા તૈયાર કરીને ઈમારત બાંધવામાં આ વે છે

કુ ગરાળ પ્રદેશમાં જમીન મજભુત પરંતુ ખાહાટેકરાવાળી ઢોઇ, તેને સમતલ કરવા માટે ટેકરાના કેટલાક ભાગની પાસે ભાંધકામ થઇને એાટલા તૈયાર થાય છે અને તેની પર ઈમારત નૈયાર થાય છે. આથવા બીજી રીતે ખાહાટેકરા સયલલ કરવામાં આવે છે.

ચ્બામ વિવિધ પ્રકાર 1ો પઢતિયા ઇનારતતું બાંધકામ થતું ઢોવાથી અને તેતી સીમા આલેખ્યાભી ઢોવાયી આ રચના ગૈવિધ્ય દર્શાવતું અર્થ° ગૈવિષ્ય જગતી ગ્રાબ્દ આપવાને સ'લવ છે.

મગુરાનાં ચૈત્યના અવલેહન્મથી તેનાં સ્થાપત્યમાં જગતીની રચના સાંખા અમયથી સ્વીકારાચેલી લાગે છે, અને તે પરંપરા અનેક સ્થળે અજ્ઞાપિ જોવામાં આવે છે. જયારે ચૈત્યનાં બાંધકામાં જોવામાં આવે ત્યારે તે ઘણાં મોટાં અને પ્રક્ષામાં હોય છે, જેન્ન પરંપરાની સાફક બોહ પરંપરામાં પણ આવા ચૈત્યો અથવા સ્તૃપો દેખાય છે. જેન પરંપરાના સ્તૂપોના વધુ નગતના મેળવવાની જરૂર છે તે તરફ અગે અંગુસિ નિર્દેશ પૂરતો છે. કારણાકે નગર ળહોર આગ્રમોમાં ઘણા ગૈત્યોનાં વર્ણોને છે. પૂજા રથાનગાં આવતા ભક્તોને વિવિધ ઋતતુઓમાં ગરમી, ઠેડી કે વરસાદથી રક્ષણ મળે તેવા ઢેતુથી સંસ્વતઃ નાના ચૈત્યોની આજીળાજી મકાન પ્યાંધીને તેમાં પૂજા કરવાને ારવાજ વિકર્મ્યો ઢોવાતું અનુમાન થઇ શકે છે.

આવુ અનુમાન ગહામેધવાન વંશાના ઉત્કલ નરેશ ખારવેલની રાજધાની પાસેની જેન હાસનમાં વ્યપ્રત્યતાં કેન્દ્ર સમાન ખંડચિરિ ઝાને ઉત્શગિરિતી ગુફાએને સાક્ષુઓને નિવાસ સ્થાન માટેના અપાસરા જેવી છે. ત્યાં પૂજા માટે કેવી બ્યવસ્થા હરો તેની તપાસ કરતાં ત્યાં એક બાંધકામ મહ્યું આને છે. જૈન સાધુઓનાં નિવાસ સ્થાન પાસે આ દેશસર હૈાય એમ સાધાર અત્માન થઇ શકે.

આ ટેરાસર એારીસ્સામાં વપરાતા લાલ પથ્થરાનું ભાંધેલું છે. તે સૌરાષ્ટ્રના 'એલા'ની ગાફક ખેતી ઠાઠવામાં આવે છે શરૂઆતમાં તે પેગ્યા હ્વાય છે, પણ વાતાવરણૂની અસરથી તે રાખ્ત થઈ જાય છે આવા પર્ધથરનાં ગંધાયેલાં સાળચોરસ ઘાટનાં દેરાસરની એક ભાજુ અર્ધગેભાકાર છે આ અર્ધગાંગાકાર વાલ્તુની ભીત તરફ દેરાક્ષરમાં સ્તૂપ અથવા ચૈત્યના નીચેતે ભાગ મળી આવ્યો હોઈ, શિક્ષ્પમાં મલેતાં રેખાંઠનોના પુરાવાને તે પુષ્ટ કરે છે અને તેથી આજે ટેરાસરા માટે વપરાતા "ચૈત્ય પરિપાટી" શબ્દની અર્થવનતા અને પરંપરાતી નિર્દેશ કરે છે.

(૪) આમ જેન શાસનની ચૈત્ય પરિપાટીના પ્રારંભ, નિર્વાણ દર્શાક પ્રતોકથી થયેલા દેખાય છે. પરંતુ તેની સાથે નિર્વાણ કે મોલાના મારું દર્શાવનાર તીથે કરા તરફના ભાઉત્તિભાવ દર્શાવવાની પ્રવૃત્તિમાંથો તથા ભીજી વિવિધ અચરોથી તીથે કરાની પ્રતિમાની પૂજ્ય ઉપા-ચના હારા નિર્વાણ તથા મોશની પ્રેરબા મેળવવાના પ્રયત્તો થાય છે.

> જૈન શાસનને નિશ્વૈધ શાસન તરીકે ઓળખવાની અને તેના સાધુઓની સગવડ માટેની યોજનાઓ અપરિતલ ધરાવતી દ્વાવાતું લાંબા સમયથી જાણીતું છે. તેની સાથે મહાવીર સ્વામી પોતાના ઘરમાં તપસ્યા કરતા હતા તે વાતનુ સ્મરણ કરાવતી જીવંત સ્વામીની સર્તિયા બાતવાની પરંપરા નોંધાયેલી છે. દ્વેમચંદ્રાથાર્થે જીવંત સ્વામીને પ્રતિમાની વિલિય પત્તાની કથા નોધી છે. અકોટામાંથી મળેલી દ્વાલ વડોદરા સ્યુઝિયમમાં સંગ્રહોયેલી તથા જોધપુર સગ્રહાલયમાં સચવાયેલી જીવંત સ્વામીની પ્રતિયાએ વિદ્યાર્ગ છે. તેથી ગેક સ્વાભાવિક ઉત્કંઠા થાય કે પૂજા ઉપાસના પ્રતિયાએ ગિલ્યા સાર પ્રુદ્ધામાં રાખવામાં આવતી કે તેને વિશિષ્ટ સ્વામીનામાં રાખાને તેની પૂજા ઉપાસના થતી શ

> આ પ્રશ્નનેા ઉત્તર અન્ને રીતે આપી શાકાય ઐવાં પ્રયાણે। છે. દક્ષિણ ભારતમાં ગોમટેધરની પ્રતિખ્ઠા પ્યુટકામાં થતી ઉપાસના સૂરાવે છે તદુપરાંત ખડકપર કેહતરેલી બીજી પ્રતિમાઐા પણ, આ બાબત સરૂચન કરે છે. તેથી પ્રતિમાંની પૂજા પ્યુટક્ષામાં થતી ફેખાય છે.

> તેની સાથે જેનથાસનના અસખ્ય ચૈત્યામાં પૂજાતી અસખ્ય પ્રતિમાએગ વિશ્વિપ્ટ મકાને અર્થાત દેરાસરામાં પૂજાતી દ્વાવાનાં પ્રમાણા છે તેથી જરૂર પ્રમાણે પ્રુટલામાં કે દેરાસરમાં પૂજા થતી એમ પ્રશ્નાનું સમાધાન થાય છે.

૧ર

માત્ર પૂજ્યનાં આ પ્રશ્ને છે એમ યાનવાને બઢલે ચઢાલીર સ્વાગીનાં છવત તરફ નજર રાખતાં તેઓ પણ તેમનાં છવત દરમિયાન ભુકે ભુકે સ્થળે વિક્ષર કરતા ત્યારે તેઓ હક્ષ નીચે તથા ળાંધેલી ગૌરવામાં રહેતા ક્ષેત્રાની વાતે નોંધાયેલી છે, તેથા બાધેલા ગૌરવાનાં પરંપરા પણ લાંબા સમયથી જાગ્યીતી છે. આવા ગૌત્યા પરથી જેન શાશનમાં પણ ગૌત્યો તેવાર કરવાની પેરણા મળી હેાવાનો સાંભવ છે એમ પટના અથવા પાટલીપુત્રાથી પુરાવે મળે છે.

ળીહારમાં ક્રિશનાગ વંસાના રાજ્ય ઉદયયો એ ભાયેલું મંદિર તથા કલિંગ જીવનતી કથા સરખાવના અને મહાવીર સ્વામીના આ પ્રદેશનાં વિહારથી અપહીં જેન શાશનનો લાંગા પરંપરા હે.વાતું અતુમાન થાય છે.

ઈ.સ ૧૯૭૭માં પટનાના લેહાનીપુર વિસ્તારમાંથી એક દિગ્રાંગર કા€મ્રગ્યાય પ્રતિમાના ખાંડત ભાગો મળયા. તેનું અધ્યયન કરીને કાશીપ્રસાદ જયરવાલે તે મૌર્યયુગની હેાવાનું અનુમાન કહુંં. જો આ અનુમાન સાચું હેાય તેા પટલોપુત્રમાં સંપ્રતિ રાજાના વખતનાં જૈન શાશનની વાતે. તસર આ મૂર્તિ સઉત કરે છે

પરંતુ આ સર્તિના કાલનિર્ણય બાળત નિહરંજન રે અને કાશીપ્રસાદ જયરવાલના મત જુદ્દા પડે છે અને તે ળાન્ને વસ્ગે કાશક્રમ ત્રણ્વેરા વર્ષે ઝોલાંખાતો દેખાય છે તેથી તેની કંઇક ગર્ચા અપેક્ષિત છે.

એ સ્થળવા આ પ્રતિમા મળી તે સ્થળવું ઉત્ખતન આજની સ્તરતુસારી પદ્ધતિએ થયું ન હતું. તેમબ નિસ્તાર પુરાવસ્તુની પદ્ધતિના આવલો હતો થયાં ન હતાં તેથી વિવાક વધુ ઉદ્ય બનેલો છે. ઉપલબ્ધ પુરાવા પ્રમાણે એ સ્થયેથી પ્રતિમા મળી તે સ્થળે ર.કા/ મિટતું સમયારેસ બાંધકામ હતું. આ નાંતું બાંધકામ દેરાવર દોવાનું અવબાન થય. આ ઈનારત પાસેથી એક હસાચેથી ટંકોદિત ધુઠા થળી છે. તેની મક્કથી કળ નિર્હોય કરતાં તે સુઠાની બનાવટ તથા વપરાશ માટે કેટલાકે વિચાર ફરવા પડે. આ

ાનપ્યુપ્ય કરતા હ વ્યુપ્યા વપરાતી હેતી અને તેને ઉપયોગ ઇરેસના પ્રથમ રોકા સુધી હતા. સુદ્રાગ્રા ઇ.સ. પૂર્વેથા વપરાતી હેતી અને તેને ઉપયોગ ઇરેસના પ્રથમ રોકા સુધી હતા. તેવી આ ઘસાયેલી સુદ્રા વ્યાધકાનના લોસાનશેષોની ઉપરથી, તેની અંદરથી કે ચચ્ચુતરના ટોબસાથી મળી એ બાળન વિવાહારપદ છે.

જે આ સુદ્રા ભાગવરીય પરથા મળી ક્ષેય તો દેરાસર થયું જૂ(તું ગણાય જે ભાગ્નાવરીયમાંથી મળી દ્વાય તો ઉપયોગમાં હતી ત્યાર બાક દેરાસર તૂટી ગયું એમ અનુમાન થાય.

જેને સુદ્રા ભાગ્નાવારેયોની ઉપરથી મળે તો દેસસર અને સૂર્તિ ઇ.સ.ની પ્રથમ સદી કરતાં જૂટના વખાવેયાં તૂટી ગયાં દ્વાવાનું વિદ્યાન થઇ શારે. અને બીછ પરિસ્થિતિમાં દેરાગરનો વપરાશ ચાલ હતો તે ઇ સ ની પ્રથમ રાદી સુધી ચાલ રહ્યું દેત્વાતું અનુમન પ્રાય. જપાય તે ત્રાછ રિયતિમાંથી મળી હોય તો મુદ્રાને વપરાશ ચાલુ હતો ત્યારે દેરાસર ળ'ધાલું હોવાનો અભિપ્રાય આપી શક્ય. પ્રથમ એ પરિસ્થિતિમાં દેશસર નિશ્ચિત રીતે ઇ.સ.ની પ્રથમ સઠી કરતાં પ્રાચીન દ્વાવતું દર્શાવીને વેને આ શારે એ ત્રણ સઠી જેટલો સમય આપ્યી શક્ષ્ય, જ્યારે ત્રીજી સ્થિતિમાં પ્રદ્રાનાં લાડત પછી થોડા વખત પછી તે બન્યું દ્વાય એમ ગણાય અને તેલી તે પરિસ્થિતિમાં પહેલી એ સ્થિતિ કરતાં થોડું આવંચીન ગણવું પડે આ પરિસ્થિતિમાં પાટલીપ્રત્રમાં પ્રથમ એ સ્પિતિ કરતાં થોડું આવંચીન ગણવું પડે આ પરિસ્થિતિમાં પાટલીપ્રત્રમાં પ્રથમ એ સ્પિતિ માં પ્રસ્તુત શિલ્પ સંપ્રતિતુ સમકાશીન ગણાય અને ત્રીજી પરિસ્થિતિમાં અતુકાલોન ગણાય. જો સ પ્રતિ પછી પણ જૈન શાસનતું ભાલ પટ-ણામાં ધાલું હાઈ અને તેનાં કાર્યો સાધુ હતાં એમ ગણાવામાં આવે તો આ ગતામાં પ્રતિમા ગુગ્ય કા થવવ થનાં રુત્ય કાર્યાયના લક્ષ્ણ આંગાતો હતો એવે આ બિત્રાય લહુજી લાણા ગણાય.

પરંતુ શુંગ અઃ કાહ્યવંશના સમયમા જૈન ક્ષાશન કઠાગ એં≀છું ભળવાન દ્વોષ અને સાપ્રતિ તથા મૌયંગ્રુપમાં વધુ જળવાન દ્વેચ એવી માન્યતાને શુંગા અને કાણ્વોની ધાર્મિક મનોવૃત્તિ ટેકા જાપે એમ છે. તેવાતમાં જો તથ્ય દ્વાય દ્વાય દ્વારા અપસ્વાલના મત તરફ અભિપ્રાય દળાય માટે કારણો છે. તદુપરાત જેને ામાટેનો ગ્રુફાઓ પણ જ્યદ્વીં જૂની છે તે દેવાનો સગય દ્વાર છે. પરંતુ આ વિવાદસરત પ્રક્ષનો સરળ ભા&ળ વધી. ક્યાના જાગ્યતીઓમાં આ પ્રક્ષ ગ્યાંથા દ્વારા

તેય છતાં આ ગાયોન શિલ્પ અને તેના પ્રાપ્તિ સ્થાનના ઉપલાગ્ધ પુરાવે৷ પરથી સ્થાપ્યતી બાળતમાં એકસાધાર અભિપ્રાય પર આવી શાબાએ છીએ. જૈન શાણાનમાં નિર્વોજી સંચક ચૈત્ય પૂજાની સાથે આ પથ દર્શક લીથ" કરાનાં દેરાસર બાધવાની પરંપરાને! વિશસ પછા થણા લાંબા સમય પૂર્વે થઇ શુષ્ણો હુતો.

કાલમળમાં નામ પામના સ્થાપતાવરોયા આપણાને પ્રમાણામાં આંજા મળે છે તેથ' આપણો સ્થાપત્યનો ઇતિહાસ તયાસીએ ત્યારે દેશસરહિતી ગાર્ચા કરવા માટે આપણાને વિવિધ તપ્રતાઓ મળે છે. તેમાં બે પ્રકારો છે. પ્રથમ પ્રકાર ખડકમાં કંડારેલાં દેશસરી, અપાસરા વગેરે છે અને ળીજા પ્રકારમાં બાંધકોમોની બાળતા થાય.

(Y)

જેન શાલનમાં ગ્રેત્યાે અને પૂજા સ્થાનોની માફક સાધુ અને સાધ્વીએાનાં રહેવાનાં સ્થાનોની જરૂર પડે છે. સાધુએાનાં રહેવાનાં સ્થાનેામાં તીર્થાકરના જીવનમાંથી એાધ લેતાં થયે, ગ્રેત્યાે વગેરે સ્થળા જોતાં તેમાં મેટાં વૃદ્ધા, કુકરતી ગ્રુફાએગ, ક્રોતરેલી ગ્રુફાએને ક્રે આબાય સ્થાનોની સ્વાસાવિક ગણના થાય.

ગ્યા પ્રકારની રચના લગ્ણો થાય છે. પરંતુ સમયને વ્યાસાવે તેના અન્ગે જી ત્લેખ માત્ર કર્યો છે. ગ્યાપણી પરંપરા પ્રમાણો ચંદ્રગ્રુપ્ત મૌર્યે બિહારમાંથી દક્ષિણ સારતમાં સ્થાનાંતર કર્યે હતું. અને તેને પરિણામે મુખ્યત્વે કર્ણાટકમાં ત થેતિ વિકાસ ક્રમશ: થયો, મૌર્ય-કાલીન અને તેના કરતાં પ્રાચીન સમયનાં તાંથી શાધવાનાં ળાછા છે. જેન સ્થાપ્ય

અગદ્યાપિ મળતાં દેરાસારા જેવાં સ્થાને ા ભાજ્યમીની ગુફામાં પળે છે. ગ્રાફા, ગ્રાહા, લંચ્યુ, લયન ઇત્યાદિ નાગ્નોથી જાળ્ગુીતી ક્રોતરેલી ગ્રુફાએગ બે પ્રકારની છે. તેમાંના એકપ્રકારમાં ગ્રુફાના અપંકરના ભાગનું તથા મહેારાના ભાગતું ક્રોતર કામ થાય છે. આ પ્રકારનોગ્રુફાએગમાં સોન ભાડાર, ખંડગિરિ, હૃદ્ધગિરિ, ભાવા મ્યારા, તથા મડૂરાઇના પર્વતોનાં આશ્રય રથાતે! આ વિના ગચ્યુના થ. તેમાં ળાજ્યમીમાં સારી ગ્રુફા છે.

બીજ પ્રકારમાં આખી ભાંધેલી ઇમારત ઝેવી બહુરથી દેખાતી અને અંદરથી બના-વેલી ગ્રુફાઓ કોતરવાની શૈાલી છે. આ જાતનું કોતરકામ દક્ષિણ લારતમાં પ્રથમ દેખાય છે. ત્યાર બાદ તેનાં વિકાસ થયે৷ આ પ્રકારતું જેનશાસતનું કામ ઇલેારામાં છે. અહીં ઇન્દ્ર સભા (તં. ૩૨) અને જગન્તાથ સશા (૩૩) પ્રથમ પદ્ધતિનાં ભાંધકામાં છે. જાહીં ઇન્દ્ર સભા (તં. ૩૨) અને જગન્તાથ સશા (૩૩) પ્રથમ પદ્ધતિનાં ભાંધકામાં છે જ્યારે છોટા કૈલાસને નામે જાણીતું દેરાસર બીજા પ્રકારતું સ્મય પદ્ધતિનાં ભાંધકામાં છે. જાહીં કામ રાથતા નિર્વાણ સ્થાન અધ્યાપ્ત કે કૈલાસતું રમરસ્ય કરાવે છે. તાવાં આખાં બાંધકા રાથતા નિર્વાણ સ્થાન અધ્યાપ્ત છે કે કૈલાસતું રમરસ્ય કરાવે છે. આવાં આખાં બાંધકા રાસ થય બા દેખાતાં થાય છે આ વલાલાવિક પ્રક્રિય છે ત. પદ્યુ ગામની સાથે તેના પશ્ નાશા થઈ ગયે હેવો, તેના દર્શાત તરીકે ચંદ્રાવતી ગણાવાય. ચંદ્રાવતીના નગ્રા થઇ ગયે છે. તેનાં ખાંડરામાં ગીસ કરતાં વધારે મંદિરો છે, તે મંદિરાનાં લગ્નવર્શયો જોતાં તેમાં ગામમાં તથા ગામના સીમાહા પરનાં મંદિરો લપાયતાં ત્યાં વન જેટલા દેશસરા અને બીજાં શિવ, વિચ્છુ વગેર દેવોનાં મહિરો હતા. તેમાં શેવ મંદિરાનું પ્રયણ સાર છે. તે ભેતા તહ્યાપાણા વૈપાની વર્ગમાં ત્રી અને જંક અંગ્લ ગાલ રહેલો એક પ્રય પદ્ધતિ સમજ્ય આપણા વૈપાની વર્ગમાં તે જેન છે. કે મેસરી ? જેરો પ્રથ પ્રુણય છે તેને પ્રાદ્ધાં કૃદ્ધ રીતે થયો હરો તેના ઉત તરફ આ અવરોયો સહેત કરે છે.

તદુપરાંત ચંદ્રાવતીનાં મંદિરાતું બાંધકામ જોઇને તેની સદ્દથી મેસરીકે જૈન હતાં તેને. નિહ્ય થતા ન હતા આ સાધમ્પ*માંથી બેઠ શિલ્પેની મદદથી થઇ શક્યો. તેમાં દિગ્પાલાદિની મદદ ના હતી, પરંતુ મહનાયકની પ્રતિમાન બનાવશેયે, શ્વસન દેવતા, સ'પ્રદાયમાં પ્રચહિત કથાનકાના શિલ્પેથી રથાપત્યના બેદો દેખાતા હતા, આ તાદત્સ્ય આપપણી સાંસ્કૃતિ અને સંસ્કારના દૃદ મૂળ શ્રીતને આભારી છે. અહીંનાં મંદિરાતાં અધ્યવનથી આપણી પ્રષ્ટત્તિનાં બીજાં અગા પણ સ્પષ્ટ થયાં કારણ કે ઘણાં મંદિરાત અધ્યવનથી આપણી પ્રષ્ટત્તિનાં બીજાં અગા પણ સ્પષ્ટ થયાં કારણ કે ઘણાં મંદિરાતાં સ્વાપણી સહેલા, પાળ, વાસ, વાઢા જેવી વથવાટની બગ્યાએમાં આપણાં પૂજા સ્થાતે દેખા છે તે પરંપરા ઘણી જૂની છે. આ પૂજા સ્થાતો તે સંપ્રેશ્વના વસ્તવોટના બગ્યા કે હોતી મદદથી આપણી તગર રચનાતું એક અંશ સ્પષ્ટ થયો છે. નગરમાં ઈપ્રપૂર્ત કાર્યો હતાં, ખ્યાતાં મંદિરા પૈક્ય હ્યું જે તે વસતીતા ઉપયોગ માટે તેની પાસે તૈયાર થયાં હતાં, આ પરાંત્ર આથાપિ વિવિધ રૂપે ચાલ છે.

વળી અહીં મંદિરાનાં બાંધકામનાં કેટલાંક અંગા સ્પષ્ટ થતાં હતાં, કેટલીક જગ્યાએ

કાંટોના મોટા ઢગયા જોવામાં આવતા, તેનો સાથે મૂળ ખડકતા બતાગે. કવચિત દેખાતા કેહિં જડ્યાએ ઇટેાના ઢગની બહારની બાજીએ જુલા જુલા થયે৷ દાતરેલા પથ્થારે৷ પણ જોવામાં આવતા આ વચતા આખી મંદિરની જગતીતું દર્શન કરાવની હતી. વ્ય્યાવી જગતીનો પરંપરાની પ્રાયોનનાનો આપણે ચર્ચા કરી ગયા છીએ.

જગતીની ઉપર મંદિર બાંધવામાં આવતું. તે મંદિરની પીઢથી ઉપરના વેદિલાંધ સુધીના લાગા કાચિત સચવાયેલા હતા અને તેની ઉપરની ઇમારત તપ્ટ થાઈ ગયેલી હતી. આ દેસ્પર્સામાં પ્રળક્તને ગયેલા થોડા થણા રેર્સારો દેખાતા હતા. પરંતુ માહિત્યું મલ કેન્દ્ર સ્થાન તેની પૂજાની સુખ્ય પૂર્તિ કે સુસ નાયકતું સ્થાન હતું. આ ગર્ભગ્રંથ કે પ્રક્ષારે એ મદિતનું સૌથી મહત્વનું અંગે છે અને તે રપપ્ટ કરવા માટે મંદિરના દિપરના સૌથી ભાગે ભાગ આ એારડાપર રાખવામાં આવે છે. આ રાથી ઊંચા ભાગતું દિવપને દીવધ રીતે ભારતના વિધિધ ભાગોમાં બંધાય છે. આ પાથી સ્થાપત્ય શૈલીઓના તેફ પ્રક્ષે સમજવા માટે આ રચના પ્રહત્વની છે. તેનાથી મંદિરના દેખાવમાં ફેરફાર થવાથી ગ રૂપ-ગૈધર્મ વિધિધ ફોલીઓ દશવિ છે. અને તેથી જૈન સ્થાપત્યમાં ટંઇ સ્થીનું અતરાહ કરવું એ પ્રથ ઉપસ્થિય થાય છે.

મા પ્રશ્ન તો ઉત્તર છતેન્દ્ર પ્રાસાલ ધ્યાયમાં પ્રાસાદ મંડનમાં આપતાં ઘ્રાસાથ મચ્ચે મેહલા મદ્દ ઘ્રાસાદ નાगર: ! અન્તર્का દ્રાચિકા×લેવ મહીવરા સ્તિનાસ્તાથા ! જે-લાં લેવિધ્યતું સૂચન લગવાતાલ જૈન સંપાહિત પ્રાસાદ મંડનના પરિશિષ્ટ નં ર નં ચોથા ગ્લેશકમાં છે, આથી જૈન સ્થાપલમાં દેશકાળ પ્રયાણે વિવિધ પ્રકારના પ્રાસાદો આપતાં ગોથવા ગી પરંપરાએ હતી. તેથી દેશક મંદિરનું વિગતનાર અધ્યન થાય ત્યારે તેના અંગે હતી દેશક મંદિરનું વિગતનાર અધ્યન થાય ત્યારે તેના પરિશિષ્ટ તં ર નં છે. આથી જૈન સ્થાપલમાં દેશકાળ પ્રયાણે વિવિધ પ્રકારના પ્રાસાદો આપતાં પ્રાણે સ્વીધ્ય પ્રાપ્ત ક્યાય છે તેના પ્રાણે વિવિધ પ્રકારના પ્રાસાદો આપતાં પરંપરાએ હતી. તેથી દેશકા સ્વીધ્ય સ્થાપ સ્વીધ સ્થા તેના પ્રાપ્ત કરે છે. તેના આપતાં પરંપરાએ ચ્યાય સ્થા દેશકારો છે તેની પ્રાપ્ત સ્થાય હતે તેની અન્ર ચર્ચા સ્વી શક્ય વાય છે તેની અન્ર ચરાતે થયે છે.

ચંદિરતું સુખ્ય વ્યંગ સલનાયઢતું ગલા⁵ગ્રહ કે ગલારાઓ છં તેની આ ગળાતા લ્લાગમાં પ્રવેશ દિતની ભાઢાર અને મહપ પછીના લાગામાં નાંની અંતારાલ વિકલ્પે ઢોય છે. અને તેના જાગાગલા ભાગ માં મંડા ગાંધવામાં આવે છે. આ વચના માં સળા નાયકનાં ગલલ ગુઢની આગાજુવાણ પ્રક્ષિત્રના થઇ શકે એવું સાંધર કે સાવ'ધર નામતું ભાંધકામ **ઘણો** વિકાસ દર્શાવે છે. આ 'વિકાસતાં પર'ગ રાથણી પ્રાચતે છે. તારંગા તું આ પછ્યું મંદિર આ રીંદી દર્શાવે છે.

ત્ર સન-પક એક જ દ્વાપ તેને ભારલે વિવિધ તીર્થ'કરા કે ઓસુખજી, વસતતી વ્યાદિની ને માટે રચના ચય ત્યારે તેમાં ફેરફારા થઇને તેવાં દેરાસરાનાં રૂપ એક્શ્યા તેની કંઇ ક એળખપાચ શક્ય બને છે સાગાન્ય રીતે આખું સાંધાર કે નિરંધાર દેરાસર જગતી પર ભાંધાયું હોય ત્યારે તે જગતી નાની હોય તો તેની આજી બાજી પુકલી જગ્ગા છે ાડીને તેની ફરતે આટલે ખાંધી તેની એક બાજી, મોટે ભાગે બહારની બાજીએ નાની નાની દેરીએ અને બહારની બાજીએ ઉપાસદેને ફરવા માટે ભગતીની રચના કરી હોય છે. તેથી આવું સ્વેમ બાંધકામ બહારથી દુર્ગ જેવું હોવાનો ભાભાસ આપવું પરંતુ વ્યક્ત અખાં દેવસ્થાનનાં વિધિને અગરી લેતાં સ્વયપતું થાય છે. આણુ પરનાં વિમલવસાઈ, લુણવસાઇ તેમ જ દક્ષિણ ભારતનાં બસતી કે વસતી જેવાં તામાં ધરાવતાં દેશસરા આ પ્રકારની સ્થના છે. જ્વારે આ સ્થના પૂરી ઢાય ત્યારે તેની બહાર બીજી રચતા હોતી નથી અર્થાત સામે દેખાતી ટેકરા જેવી બાંધકામની રચનાતું પ્રવેશ દા ઢોવાતું સચન કરે છે. એમ તેનાં પ્રવેશદારને 'બલાણક' કહેવામાં આવે છે. આ બલાણક ભાલ કેવલ એ કિનારા સૂચક શબ્દ પરથી સમળ્ય છે. તેથી મંદિરની સીમા પરના પ્રવેશને બલાણક એવું સચક નામ આપ્યું છે, તેની પર વિશિધ્ય થયો છે. ભાષાણીએ કરી છે.

આ માળાંધેલાં દેરાસરતાં વિવિધ અંગોમાં જગતી, ભલાશ્યક, દેવધ્રુલિકાઓ, માંડપો આ ને ગર્ભગૃદ્ધ સહિત પૂલ મંદિરને સમાવેશ થાય છે. જ્યારે જેન શાસનમાં શુખ્ય તીર્થ-સ્થાત શૈબ્રુંજય, ગિરતાર આ દિ જોઇએ ત્યારે આવાં વિવિધ દેરાસરોથી આ તીર્થસ્થાતે સભર દેખાય છે. તે ઉપરાંત આવાં તીર્થસ્થાનોમાં શ્રાવક-શ્રાવિકાઓનાં શિલ્પે હ્વેસ્તી-શ્વાળાઓ, અપાસરા આદિની પૂરતી વ્યવથા કરીને, આ ખાં નગરો જેવી રચનાને ભાવા દેશો

આ તીર્થારથાનોની ચિત્તાકપંક રચનાઓ ઉપરાંત, ધર દેરાસર એ વ્યક્તિગત ઉપાસનાનું માહાત્મ્ય ક્યાંવે છે. ધર્મની પ્રવૃત્તિ સુગ્રદ્ધઓની ીયક્તિક પ્રવૃત્તિ છે, તેના ગિત્તની છે. તેથી વ્યક્તિગત ઉપાસના અને વૃત્તિમાં ધર્મનાં સલ તત્વે હોઇને તેની સનાતન આરાધના થતી રહે એ દેતુથી કિંગ્વિત્ત્તી પછી પણ આ પ્રવૃત્તિ અદ્ધુવ્ણ રહે તે માટે થતી આ રચના છે. ઘરમાં પણ જાય, ઇપ્ટર્ટનની ઉપાસના સાલુ રાખવાની પ્રવૃત્તિના ફ્લ સ્વરૂપે ઉપાસ્ય પ્રતિમાઓતું આર્થિક સગવડ પ્રસાણે ઘરમાં સ્થાપન કરીને તેની ઉપાસના કરવાની પ્રવૃત્તિ

ધરદેશસરતું નાતામાં તાતું અગ સામાત્ય ગેપ્પ છે અને તેતું વિકસિત સ્વરૂપ મનેહર ગેપ્પ અથવા ધરમાં વિશિષ્ઠ પાંડ હોય છે વર્કાચિત્ તેની પરતું વિતાન સશાક્ષિત બનાવવામાં આવે છે. તદુપરાંત પોતાના નિવાસસ્થાનના વંડામાં સ્વતંત્ર દેવસ્થાન પજા તૈયાર થાય છે. પરંતુ આ વ્યક્તિગત બાંધકામાં સમષ્ટિ માટે થતાં બાંધકામોની સરખા-મળીમાં સીમિત હોય છે.

આપ જેનશાસનની વિશિષ્ટ સ્થાપત્ય પ્રવૃત્તિ ઘરઆંગણાંથી શરૂ કરીતે આપણાં નિવાસ-સ્થાતો પાસેના સામુદ્ધિક દેશસરા, ગામ બહારનાં બાવન જિત્યાલયોથી માંડીને આપણાં મહત્વનાં તીર્થસ્થાતો પર ભાધાયેલી વસતી, ડૂંટો, દેશસરસપ્રદ્ધો સુધી વિસ્તરતી દેખાય છે. લોગોલિક દબ્ટિએ કે શ્વિશ્પ અને પ્રતિમાએ જોતાં તે અફધાનિસ્તાન અને સુરાપમાં બગોરિયા સુધી વિક્રસેલી હતી એમ લાગે છે.

સાંગ્રતકાળમાં દ્રવ્યનમથી થતી ગ્રાનસાધનાથી સમગ્ર વિશ્વમાં તે સત્ય, વ્યક્તિંગ, અહિંસા, અરતેય, બ્રહાર્ગ્ય અને અપરિંગ્રહ જેવા ગ્રુણાનું મહાત્મ્ય ક્રશીવે છે. આ પ્રવૃત્તિનું અખ્યયન અને અખ્યાપન વિશ્વમાં અહિંસા તેમજ વિશ્વર્શાતિના વિચારા દઠ કરીને જીવાની ઉત્નતિ તથા સદ્વગતિનું માર્ગદર્શક અને તેવી ભાવના સાથે વિસ્તું છું.

સાંબોધિ વેઠ. ૧૨--- ૩

કહાવલી-કર્ત ભદ્રેશ્વર સુરિના સમય વિષે

મધુસૂદન હાંકી

અદ્યાવધિ અપ્રકાશિત, પ્રાકૃત-ભાષા નિભલ, કહાવલી નામક ક્યા-ચરિત સંગ્રહ તેની બે સંપૂર્ણ પણ અન્યથા પરસ્પર પૂરક પ્રતોની ટૂંકી મધ્યાન્તર-પુષ્પિકા અન્વયે બ્રેટ્સર સ્રસ્તિી કૃતિ હોવાતું લાંગા સમયથી ગ્રાત છે¹. કહિપત જૈન પૌરાણિક પાત્રો અતિરિક્ત આર્થ વજ, કાલકાચાર્ય, પાકલિપ્તસૂરિ, સિદ્ધસેન વિઘકર, મલ્લવાદિ ક્ષમા**ગ્રમણ**, જિતલદ્ર ગથિ ક્ષમાગ્રમણ, યાકિનીસંતુ હરિસદ્ધ સરિ, ઇત્યાદિ નિર્મ-ચ-પ્રવેતાપ્પર દર્મ-તની અગ્નિપ વિલ્યૂતિઓનાં એતિહાસિક ચરિત-ચિત્રસ, અને સાથે જ વિયુલ પ્રચાલુપાં સાંસ્કૃતિક, સાહિત્પિક, અને લાયા સમ્પલ સામગ્રી ધરાવતા આ વ્યદ્ધ સ્થય ગ્રંથતા કરતાંની સાચી પીછાન અને કૃતિના સમય વિષ્ સારા એવા મતબદ પ્રચાલુ અને સાથે જ વિયુલ પ્રચાલુપાં સાંસ્કૃતિક, સાહિત્પિક, અને લાયા સમ્પલ સામગ્રી ધરાવતા આ વદ્ધ સ્થય ગ્રંથતા દર્તાની સાચી પીછાન અને કૃતિના સમય વિષે સારા એવા મતબદ પ્રવર્તે છે. કહાવલીતા આજે ઉપલબ્ધ કેવળ 'પ્રથમ પરિચ્છેક'થી અપેક્ષિત 'દ્રિતીય પરિચ્છેક'ના પ્રાત્ત ભાગે ગ્ર-ચ્યક્તોની પોતાના ગણ-ગગ્ય અને ગુદ્ધ અને ગુદ્ધ ગે સ્વઠ કરતી પ્રશરિત હરો, જે લગ્યસ્પ્રત ન ગ્રેષ્ટ વેસમાં સમયાદિ સ્વતુધ ગે સ્વાભાવિક જ જુદી જુદ્ધ, અને ઓથી કેટલીકલાર પરસ્પર વિરોધા અઢઠળા થઈ છે.

એ વિષયમાં જોઇએ તા ડા. ઉમાકાન્ત શાહે કઠાવલીની ભાષામાં આગમિક થવિ 🗐 માં દેાખાય છે તેવાં લક્ષણો. તેમ જ એકાદ અન્ય કારણસર તેને ઠીક ઠીક પ્રાસ્થત?. વ્યને કેમકે તેમાં છેલ્લાં ચરિત્ર યાકિનીસત ક્રશ્ભિક સરિ (સંભવતા છે. સ. ૭૦૦ તાછ (પ) સમ્પ્યલ છે એટલે તેમના પછી તરતના કાળની કૃતિ માની છે³. ઉલટ પક્ષે (સ્વ.) પં. લાલચન્દ ગાંધીએ તે વિક્રમના ખારમા શતકના ઉત્તરાર્ધની, એટલે કે ઈસ્વીસનની ખારમી શતાબ્દીના પુર્વાર્ધની દ્વાનો મત પ્રકટ કર્યો છે^૪. તે બીજી બાજા, પં• અમૃતલાલ ભાજકના કથન અનસાર તેમાં શીલાંક સરિના ચઉપન્નમહાપરિસચરિય (સ'. ૯૨૫/ઇ સ. ૮૬૯)ના કથા-સન્દર્ભી તેમ જ તે કૃતિ અ'તર્ગત જોવા મળતા 'વિદ્યધાનનદ-નાટક'ના પણ સમાવે થયે। દ્વાઇ તેની રચના નવમા સૈકાશ્વી પરવતાં' કાળમાં, મેટે ભાગે વિવસંવ ૧૦૫∙− ૧૧૫૦ (ઈન્સન્ ૯૯૪-૧-૯૪)ના ગાળામાં, શકે દ્વોવી ઘટે . આ સિવાય પંગ આંખા-લાલ પ્રેમચંદ શાહે સચવ્યું છે કે વર્ધમાન સરિના ગાહરત મહેાદધિ (સં. ૧૧૯૭/6. શ્વ. ૧૧૪૧) માં જ ભદ્રેશ્વર સરિના દીપવ્યાકરણમાંથી ઉતારા ટાંકયા છે તે સરિ કહા વલીકાર લોદ્રેશ્વર સરિયા અભિન્ત દ્વાઇ શકે^ક. (આ વાત સાચી દ્વાય તાયે તેટલાથી લાદ્રેશ્વર સુરિના સમય-વિનિશ્ચય થઈ શકતા નથી.) અને છેલ્લે પંગદલસુખ માલવણીયા કહાવસીના કર્તા રૂપે બહુદગચ્છીય વાકીન્દ્ર દેવસરિ-ક્રિપ્ય ભદ્રેશ્વર સરિ દાવીની સંભાવના પ્રકટ કરે છેપ્; તદતસાર કહાવલીની સ્ચના ભારમા શતકના છેલ્લા ત્રચ્છેક દશકામાં ક્રયારેક થઈ દાવી ઘટ<.

આ અપૂર્ણુે-લખ્ધ પણ ઉપપોગી એવં ભુકદ્દાય^હ કથા-ત્ર-થતું પ્રા• દ્વવિલલક્ષ ભાષાઓું તથા ડૉ. રમણીક શાહ સમ્પાદન કરી રહ્યા છે. એંગની વિદ્વતાપૂર્ણ, વિસ્તુત અને વિશક પ્રસ્તાવનામાં થનાર કહાવંલીનાં અનેક વિધ પાસાંએાની હણાવટમાં ભાઢેશ્વર સરિતા કાળ વિધયે પણ સવિસ્તર ચર્ચા થશે આથી હું તો અહીં દેવળ સલગત ઐતિદ્ધાસિક સમસ્યાઓ વિષે ગે વાતો પ્રાથમિક દ્ધિટેઓ ધ્યાનમાં આવે છે તે, લગ્ય બની શાક્યાં છે તે પ્રમાણોના આધારે, સ્વરૂ કરીશ.

®પલબ્ધ શ્રન્થ-પ્રશાશ્તિઓ અને પુષ્પિકાઓ તેમ જ અભિલેખા જોઈ વળતાં તાં તા મખકાળમાં થયેલા ભિન્ન ભિન્ન ગચ્છના અનેક ભાદેશ્વર સૂરિઓનાં નામ નજર પડે છે આમાંથી કયા ભાટેશ્વર સરિએ કહાવલી રચી હશે તે શાધવું આમ તા કપડું છે; પહ્યું પ્રયત્ન કરી જોવામાં ખાટું તથી. અંતિમ નિર્હ્યુય ભવિષ્ય પર છોડવા ઘટે.

ઇ કેવીસનના ૧૧મા ૧૨માં શતક દરમિયાન પ્રસ્તુત અક્રિધાનધારી વ્યાઠેક સારિએ। થઇ ગયા સબ્યત્વે નોંધા મળે છે: યથા ૧૦:

- (૧) બહદ્દગગંછીય વાદીન્દ્ર દેવસ્ટરિના શિષ્ય (આગઇગ્સગ્૧૧૫૦–૧૨૦૦);
 - (૨) મડલિમ ડન મહાવીરદેવના પ્રતિષ્ઠાપક, ચન્દ્રગગ્લ્ઝીય દેવેન્દ્ર સરિના શિષ્ય (ઇસ્વી• ૧૨ મા શતકતા હત્તરાર્ધ);
 - (3) પૌર્ણામેક ધર્મ ધાય સરિતા શિખ્ય (ભાગ્ઈન્સગ ૧૧૧૦-૧૧૫૦);
 - (૪) રાજગચ્છીય ચન્દ્રપ્રભ સુરિના વિનેય (આ ગઇ૦સ૦ ૧૦૯૦-૧૧૩૦);
 - (૫) ચન્દ્રગગ્બીય દેવેન્દ્ર સરિથી સાતમી પેઢીએ થઇ ગયેલા ભદ્રે શ્વરાચાર્ય (આ ૦ ઇન્
 - સાઢ ૧૦૭૦–૧૧૦૦),
 - (૬) વ્યત્રાત (ચન્દ્ર ૧) ગગ્છીય પરમાન્દ સરિયી ચાથી પેઢીએ થઇ ગયેલ પૂર્વાચાર્ય ?" (વૈબાબ્ઇન્સ• ૧૦૭૦–૧૧૦૦);

(હું) ચન્દ્રબંધ-છોય રત્નાકર સરિથી ગુરુક્રમમાં સાતમા પૂર્વજ (આ•ઇ૦સ• ૧૦૫૦-ું વે૧૦૦); અને

(૮) ઉત્વેર્જેતનાં સ`૦ ૧૩૩૨/ઇ૦સ૦૧૨૭૬ના ગુરુપૂર્તિ-લેખના **૯ આચાર્યોમાં** પ્રથમ (આ•ઇ**૦સ૦ ૧૦**૦૦–૧૦૨૫ ?) આગળ અવગાહત કરતાં પહેલાં સાંપ્રત ચર્ચાતે ઉપકારક એક વાતની તેાધ લેવી આવશ્યક છે. વ્યુદ્ધરૂગ-ઝીય બાસદત્ત સરિતી આપપ્યાતકમાણિકાર ભૂતિ (સંજ ૧૧૮૯/ ઇ૦ સ૦ ૧૧૩૩) માં લીધેલ સિંહનેન દિાકરતુ સંક્ષિપ્ત હત ત્વ કહ્ય વ્લાંકારના સમાન્તર કથાતકને વસ્તુ અને વિગતની દપ્ટિએ ધણું જ પળતું આવે છે ૧૧; અને તેમાં અપાયેલ મક્ષલાદિની કથા તો કહ્યવલીમાં ભેવા મળતા પ્રસ્તુત કથાનકની પરિપ્તુત, સંગાજિત પણ અન્યથા બિંબ-પ્રતિબિંગ શી રજીઆત માત્ર છે ૧ આથી કહ્યલલીના કર્તા તે તો લપરના કંમાંક ૧ વાળા વ્યુદ્ધરગ-અંધ બદ્ધગર સારે, કે ન તો ક્રમાંક ૧ માં ઉદ્ધિપિત સરતગ-અંધ લહે બ્લેવર સરિ ક્રે હ શકે, કેમકે તે બત્ને સારેવરોનો સમય હતિકાર આસદત્ત સરિ પછોન છે. આ કારણસર બાકીના છ બદ્ધગર નામધારી સરિઓમાંથી કેા કહ્યલની કાર હોવાની અંભાવના હેય તો તે તપાસવું ઘટે.

આમાંથી ક્રમાંક ૩ વાળા (પૌર્શ્વમિક) ભદ્રેશ્વર સૂરિ તો આગ્રહત્ત સરિના સમકાશિક દ્વોઈ તેમને પણ છોડી દેવા પડશે. હવે જોઈએ ક્રમાંક 'ક'વાળા રાજગચ્છીય ભદ્રેશ્વર સૂરિ, તેમના ઉપદેશ્યી સજજન દંડતાયકે ઉજ્જપનતાથિ તેના પુનરુદ્ધ ર (સં. ૧૧૮૫/ ઈ.સ. ૧૧૮૯/ કરાવેલો તેવી પરેક્ષ અને સીધી તેમંગ એ છે⁴⁹. રાજગચ્છના પ્રજ્ઞસ્તિ-કારો પ્રસ્તુત ભદે²વર સરિ ''તપરવી' હોવાના તેમજ તેમના સદોપદેશથી વટપડ હરી સ્પરતુત બદે²વર સરિ ''તપરવી' હોવાના તેમજ તેમના સદોપદેશથી વટપડ કારો પ્રસ્તુત બદે²વર સરિ ''તપરવી' હોવાના તેમજ (ઉપર કશિત) સજ્જન મન્ત્રીએ કાઢેલો તેવા પણ ઉલ્લેખા કરે છે. પંગ લાલચન્દ્ર ગાંધી જો કે આ ભદ્રેશ્વર સરિત્રે કહ્યુલથીના કર્તા માને છે, પણ પ્રથત્વિકારોરોએ તો તેમણે આવી સ્થના કરી હોવાનો ટ્રાઇ જ 'નરેંગ્ર દીધા નપી. વિશેષમાં આ સરિ પણ આગ્રક્ત સ્થિતો સમકાશિક જ છે. કહ્યુલથી તો અનેક કારણોસર ખારમા શતકથી વિશેષ પુરાતન લાગની દ્વોઇ આ રાજગચ્છોય ભહેત્વર સરિ પણ તેના કર્તા હોવાનો સમભ્ય નથી.

છેલ્લા કલા તે બન્ને સ્ટ્રિવરોથી થોડા ઘ્યકા અગાઉઠ થઇ ગયેલા, અને એયા અગિયારમા શાતકના આ ખરી ચરહ્યમાં પ્રકી શકાય તેવા, બે ભાટેવ્વર સૂરિ થયેલા છે. એક તો જેમની પરિપાટીમાં દેવેન્દ્ર સરિ (ઉપમિતિિભાવપ્ર પંચાકથાસારો હારકાર) (સં. ૧૨૯૮/ ઇ સ. ૧૬૪-)¹ ૪ થઇ ગયા તે (અપીં ક્રમાંક પ); બીજા તે અતાત (કદાચ ચન્દ્રગવ્છીય) પરમાનન્દ સૂરિ (સં. ૧૨.૧/ઈ સ. ૧૧૬૫)ના ચાથા પૂલ^જ ભાદેવ્વર (અહીં ક્રમાક ૬), પણ કહાવલી આ ભોમાંથી એકથે રચી હોય તેવા સગઢ એમના સમ્પ્ય-ધમાં રચયેલ પ્રશારિતઓમાંથી જડતા નથી, વસ્તુતથા કહાવલી તો તેમના સમયથથી પણ પ્રચાની હોવાતું ભાસે છે.

હવે જોઇએ સાતમા લહેશ્વર સૂરિ વિષે, તેએ। સ્પાત્મબહાંસ્તોત્ર અપરનામ સ્ત્નાકર-પાંચવિશાંતિકા (મસિદ્ધ સ્ત્નાકર-પગ્ચીસી)ના કર્તા ચન્દ્રગચ્છીય સ્ત્નાકર સૂરિ (ઉપલબ્ધ પિતિઓ સ. ૧૮/૭/ઇ.સ ૧૨૩૧ તથા સ. ૧૭૦૮/ઇ.સ. ૧૨૫૧ ^{૧૫} થી સાતમા વિદ્યા-પૂર્વ જ^{૧૬} દ્વોઇ તેમના સરાસરી સમય ઇસ્વીસ્તન^{ના} ૧૧મી શતાબદીના ત્રીજા-ચોથા

મધુસદન ઢાંકી

ચરસુમાં સ'લવી શકે. શું આ ભાદેશ્વર સરિ કહાવલીના કર્તા હશે ? એ સગ્બન્ધમ નિગેષ વિચારતાં પહેલાં આઠમા ભાદેશ્વર સરિ વિધે જોઇ લેવું ઉપસુકત છે.

આઠમા સહેશ્વર સરિની ભાળ ઉજ્જૈનના શાન્તિનાથ જિનાલયમાં પૂજાતી. સં 1337/ઈસ. 1રહરની એક વિશિષ્ઠ ગ્રુસ્મૂર્તિના લેખમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે^{૧ છ}. પ્રતિમ ભરાવતાર પંગ તરચન્દ્ર ગણિ (ચૈંત્યવાસી ?) છે, અને પ્રતિષ્ઠાપક આચાર્ય રૂપે વર્ધમાત ગાંરેતું તામ મળે છે. પ્રતિમા-કલકમાં વચ્ચે એક માટી આચાર્ય–મૂર્તિ અર્ધપર્યકાસનમ કરાટેલી છે. જ્યારે બન્ને બાજુ પરિકરમાં ચાર ચાર આચાર્યોનં' નાની નાની મતિ⁸એ કે ગી છે. તોચે આ સન પટ્ટી પરના લેખ અતસાર આ મૂર્તિએ ના સંબંધમાં ભાદેશ્વર મહિ જયસિંઘ સરિ હેમહર્ષ સરિ, ભુવનચન્દ્ર સરિ, દેવચન્દ્ર સરિ, જિતેશ્વર સરિ, જિતેશ્વર સરિ. જિનચન્દ્ર સરિ, અને શ્રાન્તિપ્રભ સરિ એમ નવ નામા બતાવ્યાં છે, જે સૌ કારણ એવં પ્રતિ•ઠાપક સરિએાથી પૂર્વે થઇ ગયેલા આચાર્યોનાં સમજવાના છે પણ લેખમ કાપ્રતાય ગચ્છ દર્શાવ્યા નથી. સવાલ એ છે કે આ આયાર્યી ભદ્રેશ્વર સૂરિથી આર ભાલી કા નિશ્ચિત સનિ-પરમ્પરામાં ક્રમબહ પદધરા રૂપે થયા છે, વા એક ગચ્છ કે ગુરની પરિ પાડીના ''મનીથ્યો'' છે, કે પછી અહીં મધ્યયુગમાં થઈ ગયેલા જુદા જુદા ગચ્છન પ્રસિદ્ધ પ્રસિદ્ધ આચાર્યો વિવક્ષિત છે ? જેમકે જિનેશ્વર અને જિનચન્દ્ર ખરતર ગચ્છમાં દેવચન્ડ પર્શાતલ્લીય ગચ્છમાં, ભ્રવનચન્દ્ર ચૈત્રવાલ ગચ્છમાં, ને જયસિંહ સુરિ નામક આચાર્ય તા ત્રણ ચાર પૃથક પૃથક ગચ્છામાં મળી આવે છે. આમ આ લેખમાંથી નિષ્યત્ન થત અર્થા ઘટન સાદિગ્ધ દેવ્યું લેખ પ્રારમ્બે મળતા ભારેશ્વર સરિના નામતા ઉપયોગિતા ઘટી જાય છે. છતાં પરમ્પરા ''ક્રમળદ્ધ'' માનીને ચાલીએ તેા પ્રસ્તુત ભદ્રે મ્વર સરિતા સમય ⊎સ્વીસતની ૧૧મો સદીના પૂર્વાર્ઘમાં રહેએ વ્યાવે.

ગ્ય' અઠધા, કે વિશેષ નિશ્વપપૂર્વક સાતમા, ભદેશ્વર સરિ પર કહાવલીના કર્તુ. વને કળાશ દોળાએ તે પહેલાં કહાવલીની આંતરિક વરતુ તેમ જ તેની ભાષા અને ગ્રેલીની અપેક્ષાએ શું સ્થિતિ છે તે પર વિચારીને જ નિષ્ણંય કરવા ઠીક થશે. પંગ સાલવજ્વિયાજીએ તારવ્યું છે તેમ કહાવસીકારે પાલિતસ્તરિ (પ્રથમ) કૃત તરગ્વઇ કહા (ઇસ્વીસનની દ્વિપ શ્રતાબ્લીને હતરાયં), સંધ્લાસ ગચ્ચિ કારિત લસુટેવદ્ધિપડી (અઠ્ઠી સૈઠા મધ્યગ્રાગ), તથિયંકાલિક-પ્રશાર્થક (ઇસ્વી છઠ્ઠી શાળકી પૂર્લીયં), ભ્યાવશ્ય કચ્ચુઓ (આ.ઇ.સ. ૬૦૦-૬૫૦), મહાનિશીયસ્ત્વ (ઇસ્વી. ૮ સું શતક), ધ્યાલિ પૂર્વ કૃતિઓને ઉપયોગ કર્યો છે¹. તેમ પંગ્લાજક નિર્દેશ કર્યા આવ્યાર ચ®પગમહાપુરીસચરિય (ઇસ્વી. હમા શતકતું ગીજું ચરથુ)નાં પહ્યુ તેમાં પરિયય-પરાગ્ય છે. આથી એટલું તે ચાલક ક્રે ભદ્રેત્વર સરિ ઇસ્વીસત ૮૭૫ પછી જ થયા છે.

આ પ્રશ્ન મર સદ્વમતર વિચારણા હાથ ધરતાં પહેલાં ®માઢાન્ત સાહ તથા મ'૦ લાલચન્દ્ર ગાંધી વચ્ચે કહોવલીના રચનાકાળ સમ્યન્ધમાં જે મતભેદ થયેલા તેના સુક્રાઓ ભેઇ લઇએ પં૦ ગાંધી રાજગચ્છીય ભરે^ટવર સરિ, જે સાન્ત્ મન્ત્રી, સજ્જન દંડતાયક (અને એ કારચ્યુસર ચૌલુક્ય જ્યસિંહદેવ સિદ્ધરાજ)ના સમકાલિન છે, તેમને કહાવલીના કર્તામાં તે છે. આમ તેઓ તેને વિક્રમના બારમા શતકના જીતરાર્ધમાં (ઇરવી ૧૮ મી શતાબ્દી પૂર્વાર્ધમાં) થયેલા માને છે. 'જ્ડાં. શાદ્ધ પ્રસ્તુત સમય દ્વેવા સગ્બ-ધ સત્દેદ્ધ પ્રકટ દ્વી ભદ્રેશ્વર સડરિ એ કાળથો સારી રીતે વદ્દેલા થઇ ગયા હેવા સગ્બ-ધ સંસાર ચરાં દ્વી છે રુ. ખાસ કરીને બિલ્નલદ ગાંચ, સાપ્ય પ્રશ્ન થયે. 'સંપયં કેલોશ' ગઑ?' દ્વી છે રુ. ખાસ કરીને બિલ્નલદ ગાંચ, સાપ્ય સ્વાય થયે. 'સંપયં કેલોશ' ગઑ?' દ્વી છે રુ. ખાસ કરીને બિલ્નલદ ગાંચ, સાપ્ય સ્વાય સારે 'સંપયં કેલોશ' ગઑ?' દ્વાવ્યતે વેલ્લોજ થતો] એવા જે ચોછ્યર લેશ્લે બ ભદ્રેશ્વર સડિએ કર્યો છે તે છે. એમતુ એ સંદર્ભમાં દીક જ કદેવું છે કે ''વિક્રમની અગિયરમી સડીના અંતમાં કે ભારમી સદીના પ્રર્વાધમાં થયેલા 'કહાલ્લી'કાર એવો પ્રયોગ ન જ કરે એટલે 'કહાવલી' કાર વારમી સદી પદ્ધા જ થઇ ગયા એ નિવિ⁹વાદ છે'²⁴. ડાં. શાહના અનુરાધાએ કહાલીના કેટલાંક અવતરણે હાવને આવી ગાં નિવિ⁹વાદ છે'²⁴. તે પછી પંગ ગાંધીએ વાળેલ ઉત્તરમાં ડાં ઉત્પાકન શહની ચર્ચામાં ઉપસ્થિત થયેલ કેટલાક ગીચ, સુદ્ધી સ્વર્ધના લાયક ને છે પણ ઉપર દોકેશ એમતા બે મલ્લ્યૂત ચૂરાઓ સામે તેઓ કોઇ પ્રતિજિત્મક વાધાઓ રજુ કરી શક્યા નથ્યા¹³. (ડાં. શાહે પોલાના પ્રતાયલોકાદમાં પંગ ગાંધીના વ્યવેલોના સદાનોમાં રહેલી આ નળળા દોગ્રી વિયે તે પછી સરિતમ પહ દહ ખ્લનિયુંલ ક ખાન દોર્શુ' દ્વ¹⁴ છે.

હાં શાહ તેમ જ હાં સાંડેસરાનાં આવલે હતે – આ બિપ્રાયોને એમ સહેલાપ્રથી ઉવેખી નાખી શકાય નહીં. એને ધ્યાનપૂર્વકતેમ જ પૂરી સહાનુભૂતિથી નિરીક્ષવા ઘટે તેમાં પહેલાં તા જિતલહગણિવાળા સુદ્રા વિષે વિચારતાં તેના ખુલાસા એ રીતે થઇ શકે કે લહેશ્વર સરિએ કાઇ સાતમા શતકના પ્રત્યક્ષ વા પરાક્ષ સ્રોતના આધાર લીધે હશે. કેમકે તેઓ હરિભદ્ર સુરિ જ નહીં. શીલાંકદેવની પદ્મ પાછળ થયા હેા⊎ તેઓ પાતે તા 'સ'પક્ષ કેવલેન્ય ગરુંના ગ્રેમ્ય શબ્દો દેખીતી રીતે જ વાપરી શકે મહીં. આથી તાત્પર્ય એ જ નીકળે કે તેમણે પોતાની સામે રહેલ ક્રોઇ પુરાણા સ્રોતના વાકચેા યથાતથા મહાણ કરેલાં છે. બીજી બાજા જોઇએ તાે કહાવલીકારની પાતાની પ્રાક્ત જે અનેક સ્થળે જોવા મળે છે. તે પ્રમાણામાં પ્રાચીન તેા દેખાય જ છે, પશ તેને તેા પ્રાચીન સ્રોતેાનાં દીધ કાલીન અને તીવતર અનુશીલન-પરિશીલનને કારહ્યુ, પર પરાગત બીબામાં ઢળાયેલી-લડાયેલી, અને જનવાથી રંગે તરખાળાયેલી પ્રૌઢીની પ્રાક્ત માની શકાય. હસ્તપ્રત જેતાં એટલું તા સ્પષ્ટ લાગે જ છે કે ભદ્રેશ્વર સૂરિની અભિવ્યક્તિમાં પરિષ્કાર અને વૈદ્ય્પ્યતેના કાવ્યત્ત્વ અને આયોજનની સુશ્લિષ્ઠતાનેા, પ્રાયઃ અભાવ છે. પૂર્ણાતલ્લગચ્છીય ગુરુન્શિલ્ય દેવચન્દ્ર–હેમ-ચન્દ્ર સરિ કે બુહદગચ્છના નેમિચન્દ્ર આબ્રક્ત સરિ, ચન્દ્રગચ્છના વર્ધમાન સરિ, અથવા ખરતરગચ્છીય જિનવલ્લલ સારિ સરખા મધ્યકાલીન શ્વેતામ્બર કર્તાએાની ઐાજસ્વી ભાષા અને તેજસ્વી શૈલી સામે કહાવલીનાં પ્રાક્ત એવ' શૈલ્યાદિને દ્રાક્ષવતાં એની જૂનવટ ઍવકદમ આગળ તરી આવે છે એક બીજુ: કારણ એ હાઇ શકે કે તેમણે જૂનાં સ્રોતાને સ્થાને સ્થાને શાળકશા: ઉપયોગ કર્યો હોય. ભ્યાથી હાં શાહ તથા હાં. સાંડેસરાનાં કહાવલીના ભાષા સમ્બદ્ધ કથતે৷ અસુકાંશે તથ્યપૂર્ણ જરૂર છે. પં. ગાંધીએ કહાવલી ખારમા શતકની રચના કોવાતું ક્રોઈજ પ્રમાણ આપ્યું નથી, સમય સમ્બન્ધે એમની એ કેવળ ધાગ્ણા જ હતી અને તે અપસિદ્ધ ઠરે છે.

મધુસૂદન ઢાંકી

કહ્યાવલોના સમયાંક્તમાં તીચે રજા, કરીશ્ર તે સુદ્દાઓં એકદમ નિર્ણાયક નહીં તો વે ઠીક ઠીક સહ્યયક અને ઉત્પકારક જણાય છે. વિરોષ ૬ઢતાપૂર્વકેનો નિશ્ચય તો સમગ્ર કહ્યાવલીના આહલન, પરીસથા, અને વિશ્લેષણ, દ્વારા પ્રાપ્ત થાય તે સુક્તિએન દ્વારા જ થઈ શકે.

(૧) ભારે થર સારેએ 'લાદા', 'ક્ષમાત્ર મથ્યુ', 'દિવાકર', અને 'લાચક' સાબ્દને એકાર્યક માન્યા છે ર' : આમાં 'ક્ષમાત્ર મથ્યુ' અને 'લાચક' તો લાંભા સમયથી પ્રચાગમાં પર્યાયવાગો છે જ, પથુ 'દિવાકર' તો દેવળ બિરુદ જ છે, સરબંક નહીં ; અને એ પથ્યુ સન્મતતિ-પ્રકરણના કર્તા પ્રસિદ્ધ આચાર્ય સિદ્ધારેન (ઇરવીસનતું પાંચમું સાતક)ને છોડતાં બીજ કે ઇ વાચક વા સમાત્ર મથ્યુ માટે ક્યારે અને ક્યારે પ્રચાત થયું નથે; એટલું જ નહીં ; સિદ્ધરેન વિષયે આ બિરુદેને યાકિનીસનુ હરિલદ સારે પૂર્વે દોઈએ ઉલ્લેખ વા પ્રયોગ કર્યો નથી. એ જ રીતે 'લાદા' સાથે 'વાચક' અને 'ક્ષમાત્ર મથ્યુ' અલિધાને! એકાર્યક નથી, 'વાચક' પ્રાયા આગબિક, અને 'વાદા' સાથે 'વાચક' અને 'ક્ષમાત્ર મથ્યુ' અલિધાને! એકાર્યક નથી, 'વાસ્ટ પ્રાયા આગબિક, અને 'વાદા' સખ્યતથા તાર્કિક–કાર્થ નિક, વિદ્વાન સમ્બન્ધમાં મોટો સન્દેસ જોન કરી છે. ⁵ '

(ર) કહ્યવલી – કથિત પાકલિ પ્તસ્ટ્રિ– કથામાં ત્રચ્યુ, પચ્ચ જુદા જુદા સમયે થઇ ગયેલા, એકનામાં સર્વિચરાનાં સરિવા બેળની દીધા છે. આમાં પાકલિ પ્ત સરિ ગયાની જે વાત કહ્યાવલીકાર નોંધી છે તે તો ત્રીજા પાકલિ પ્ત સરિતે જ લાગ્રુ પડી શ્વેટ ક્રેમકે માનખેઠ (સંસ્કૃત માન્યમેટક, કન્તર મળખેઠ) રાષ્ટ્ર કેટ ગોવિન્દ દિનીયના સમયા ભાંધવુ શરૂ સપેદ્દ અને અમોલવર્ષ પ્રથમ ઇરવીસન ૮૧૫ બાદ (એલાપુર કે ઇલીસથી) ત્યાં ગાદી ખસેડેલો, અને રાષ્ટ્ર ક્રેચ્યુ (તૃતીય) ને માનખેઠમાં મળેલા ત્રીજા પાકલિ પ્ત સરિતે સમય દુધ્વી ૮૫ હ્યુ- હરપ ના બાળામાં પડે છે આથા રપ્પટ છે કે લોટ્ વર સરિતે સમયથી આગળમાં આહુ પ્રચાસ પોછ્યુસો વર્ષ બાદ જ થયા દ્વાવા જોઇએ. તેઓ ત્રીજા પ્રાલિય્ત સાન્યતિની તલન સમીપવર્તી દ્વાત તો તો આ ગો ટાળાથી અદ્યારી સ્વત્ત રહી શ્વેય છે. શ્વે

આ જોતાં તે৷ એમ લાગે છે કે તેઓ ઈ. સ. ૯૭૫–૧૦૨૫ના અરસામાં થઈ ગયા છે. એમના પોતાના લખાહાના જાતા રગઢંગ પણા આ સગયને પ્રીટિકર છે. આ વાત સ્વીકારીએ તેા ઉપર જે સાતમાં (તથા અઢમા) ભાટેશ્વર વિષે કહી ગયા તેમનાથી કહાવલી-કાર ત્રણા નહીં તોએ એકાક બે પેઢી તો જામેલ હેવાનો સાલભ છે.

એમ જ હેત્ય તે। છેલ્લા કલાા તે બન્ને બદ્રેશ્વર સ્(રેએગથાં પણ, વધારે જૂના, ક્રોઈ અન્ય, બ્રદ્ધેશ્વર દ્વાવા અગે કંઇક સચન ક્યાંકથી પણ બળવું જરૂરી છે. વરતુતાય આ પ્રાચીતનમ બાદ્રેશ્વર થયા હોવાનાં મે પ્રથણો છે, જેના તરફ કહાવલીકાર વિધે વિચારનાય વિદ્વોનોનું ખ્યાન નથી ગશું. જેમકે ચત્રદ્રક્ષના વધંગાન સુરિના પ્રાકૃત સરૂપભચારિત્રમાં કર્તા પોતાની શુર્વાવાલા ભાદ્રેશ્વર સરિથી આરાબે છે. ^૧ તેમાં પ્રસ્તુત સરિવર પછી સુનિયર સૂરિ, પછી કોઇ સારિ (જેમને લગતાં પદ્ય–ચરણો ખાંદેત છે), ત્યારથાલ " + ન્નસારિં"

२४

('નન્ન' હશે), તે પછી ક્રોઇ કવિ–સરિ (જેમનું નામ ગશું છે) તે આવે છે પ્રશરિતનેત તે પછીતે બાગ નષ્ટ થયે છે. સંભાવ છે કે તેમા સ્થના સંવત તથા કર્તાતું નામ (વદ્રુમાણ્ શે) દીધાં હ્રોય. જો તેમ તો વર્ધમાન સરિથી (એકાદ વધુ નામ ઉઠી ન ગશું હ્રોય તે!) પ્રસ્તુત ભાદ્રે ધર સૂરિ એાછામાં એાછું પાંચમી પેઠીએ થાય : યથા :

પ્રશ્વરિતની ભાષા અને રીલી અગિયારમી સદીના આ ખરી ચરચ્ચુબાદનાં લાગતાં નથી. વસ્તુતથા એની રીતિ–પરિપારી કહાનથીની પ્રાદ્વ અને રીથીની પરિપાર્ટીનાં જ લક્ષચ્ચે ધરાવે છે. એ વાત ખ્યાનમાં લેતાં તો આ પરમ્પરામાં આ રંબે આવતા જોટ્વેસ્સારિ જ કહ્યુલથીકાર દ્વાવાને સંસ્થત છે. વર્ધમાન સરિથી તેઓ ઓાહામાં એ હું પાંચમી પેઠીએ થયા દ્વાહી તેગનો સરાસરી સમય ઇન્સ. ૮૭૫-૧૦૦૦ ના અરસાતી ઘરી શ્વરે.

પ્રશ્વસ્તિકાર વર્ષે ચાત સરિના સમયમાં એથતી પરંપરાના મુનિએા ''જાદેશ્વર ગચ્છીય'' ગણાતા હશે, કેમ કે બદ્દેશ્વરસ્ય રે-શિષ્ય સુનિચન્દ્ર સરિ માટે 'એયના ગચ્છે દાઉલના વૃદ્ધિ કરતાર' (गच्छोप हिस्स बुद्धि करो) એવી વિશેષતા સચવી છે. પશ્ચિમ ભારતમાં રચાયેલ અનેક જૂતાં ત્વેતાગ્ગર ત્ર-ચ-પ્રશસ્તિઓ તેમ જ આવેલીએા જોઇ વળતાં તેમાં તો લેટ્વરા ચાપે ના ના સથી શરૂ ચયેલો કોઈ ગચ્છ તજરે પડતા તેથી: પણ મશુર, કેલ્પાંના સુવિગ્ન જેત રતૂપના દક્ષેને પશ્ચિમ ભારતના ગ્વેતાગ્ગર સુનિવરા મધ્યકાળ સુધી તો જતા અથતા અને પ્રતિમા-પ્રતિષ્ઠાઓ પણ કરાવતા, ત્યાંથી એક અતિ ખાંડેત, પણ સ્ટ્રક્શાચ્ચે સ્ટાલ જાળવતા, પ્રતિમા-સેખમાં સંં ૧ ૧૯ કરી સંદ્ર પ્રવાર વાર્થ ગચ્છે મિફિલ... એટલો, પણ મહત્વપૂર્ણુ, ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૯ આ લેખ પરથી સિદ્ધ થય છે કે ઇસ. ૧૯૪૮માં 'બદેશ્વરાયાં'-ગગ્લ્ય' વિશ્વમાન હતા અને તે પ્રસ્તુત પિતિ પૂર્વે સ્થપાઈ ગ્રુપેલો. આ 'બદેશ્વરાયાર્થ-ગગ્લ્ય' વિશ્વમાન હતા અને તે પ્રસ્તુત પિતિ પૂર્વે સ્થપાઈ શુધેલો. આ 'બદેશ્વરાયાર્થ) અગ્લ્ય છે.

સમગ્ર રીતે જોતાં જેના નામથી ગચ્છ નીકળ્યો છે તે જ ભાટેશ્વરસારે કહાવલીના કર્તા દ્વાનું સંભવિત જણાય છે. કહાવલોના આન્તર–પરીક્ષણથી નિશ્વિત બનતી ઇ.સ. ૯૭પની પૂર્વસીમા, અભિલેખથી નિર્ણિત થતી ભાટેશ્વરાચાર્યગચ્છની ઇસ. ૧૦૪૮ ની ઉત્તરાવધિ, તેમ જ વર્ધમાન સારિની પ્રશાસ્તિથી સચવાતો ભાટેશ્વર સારિના સરોસરી કરવી. સન ૧૦૦૦ના આરરતાને સમય, અને એ કાળે અન્ય કોઇ ભાટેશ્વરસારે અભિધાનક આચાર્યની

સંખે∖ધિ વે∖. ૧ર—૪

અનુપરિચતિ, ઐ સા સંચોગોનો મેળ જોતાં તો લાગે છે કે સન્દર્ભઅત ભાદેશ્વર સારિતો સુતિ રૂપેજ્ય કાલાવધિ ઇ.સ. ૯૭૫–૧૦૨૫ ના ગાળામાં સીમિત થવી ઘટે અને એથો કહ્યુલલોનો અનંદાજે રચનાકાળ ઇ.સ. ૧૦૦૦ના અરસાનો હોય તેવું નિર્ભાધ ફલિત થઈ શકે છે.

ક્ષેખ સમાપનમા એક નાકડું અનુમાન ઉમેરજી ફપે રજૂ કરવું અયુક્ત નહીં જણાય. કહુાવલીના વિનષ્ટ દ્વિતીય પરિસ્એકમાં શું વિષય હશે તે અંગે વિચારતાં લાગે છે કે તેમાં જેન દત્તકથાગત પુરુષોતા ચરિત્રો અનિવિદ્યત હરિક્ષક્તદ્યરિના સમયમાં થઇ ગયેલા (પણ તેમનાથી લધુવયરક) કૃષ્ણા^{જિ}, ત્યારળાદ શીલસરિ, અને સિદ્ધ વિંગાં હતાન્ત હશે. કદાચ ભાક્તાપરસ્તોગકાર માનવુંગસ,રિ (અને વાયટગ-અંગય છવદેવસ,રિ ?) વિષે પણ ચરિત્ર-ચિત્ર હોય. (પ્રહાલરથરતિમાં આ વિરોધ ચરિત્રો માછે છે.)

કદ્વાવલી ખ્યુલ્દ્દાય ગ્રન્થ હાે⊎, તેમ જ તેનાં ભાષા--રૌલી સાધારણ્ કાેડીનાં ઝોવ જૂનવાણી દ્વાં⊎, પ્રભાવકચારિત જેવા ગ્રન્થા બની ગયા બાદ તેતું મૂલ્ય ઘડી જતાં તેની પછીથી ઝાઝી પ્રતિલિયોએ બની જણાવી નથી એથી જ તેા અપજે અપ ગ્રન્થની હસ્ત-પ્રતો દ્વ•પ્રાપ્ય બની જણાય છે.

પાકટીધાઃ

- કહ્યાવલીની પ્રથમ પરિચ્છેદના એ ખંડ ધરાવતી સં. ૧૪૯૫/ઇ સ. ૧૪૭૧ ની પ્રત માટે જુઓ C.D.Dalal (& L.B.gandhi), A Descriptive Catalogue of Manuscripts in the Iaina Bhandars at Pattan, Gaekwad's Oriental Series No! LXXVI, Baroda 1937, p. 244. આ પણ અને અન્ય પ્રતો તેમ જ તેની નકલોની વિગતઘર તેલ માટે જુઓ પં. દસ્ટ્રપ્પ માલવણીયાનો અભ્યાસનીય લેખ "On Bhadrostrars Kahāvali", Indologica Taurinensia, vol. XI, Torino 1983, pp. 77-95:
- ર. 'વિશેષાવરયકભાષ્યકાર શ્રી. જિનભકળણિ ક્ષમાશ્ર મણુના સ્વહરતે'' પ્રતિષ્ઠિત પ્ર ચીન જૈન પ્રતિમાંચ્યા' જીની જૈન સત્ય પ્રકાશ ૧૭ ૪.(૧૫.૧.૫૨) પૃ.૮૯-૯૨.
- a. ભુઓ એમને। અન્ય લેખ સત્કર્ય: ''Jana Iconography : A Brief Survey,'' भारतीय पुरातत्त्व (પુરાતત્ત્વાચાર્ચ સુનિ જિનવિજય અભિન-દન ગ્ર-થ) જયપુર ૧૮૭૧, પુ. ૨૦૩.
- ४. "श्रोये। विक्रमीय द्वादशाशतन्दर्था उत्तरार्थे विद्यमानो मदेश्वरस्रूरेः प्राक्ततभाषामय्यां कपावरुर्या ...'७८४१६ी, १८ुओ। द्वाद्यद्वार नयस्वकम् आ५७वाउ प्राच्य अन्यभाक्ष (अ.० १९६) व८४५ १८४२, अरुपावना ५. ८.
- પ પ્રસ્તુત ગ્રન્થની સંપાદશીય 'પ્રસ્તાવના' પ્રાકૃત ગ્રન્થ પરિષદ ગ્રન્થાંક ૩, વારાજ્યુસી ૧૯૮૧, પૃષ્ઠ૧.
- ક. ગુજરાતના રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ; પ્રન્ય ૪, 'સાલ'કોઠાલ' 'ભાષા અને સાહિત્ય', અમદાવાદ ૧૯૭૬, પુ.૧૯૮-૨૯૯.
- s. "On Bhadreśvara sūri's," pp. 79 81.
- ૮. અમમ તેા અમ સહેશ્વર સરિતી ખાસ ક્રોઈ સ્થતા મળતી નથી. દેવસરિતી દ્વૈયાતીમાં તેા તેઓ તેમના સહાયક રૂપે દેખા દે છે દેવસરિતી મન ૧૧૭૦માં થયેલ દેવગતિ ભાદ તેઓ આચાર્ય રૂપે આગળ આવેલા.

- ૯. ઉપલાખ્ધ પ્રથમ પરિન્ઝેકતું ચન્યમાન ૨૩૮૦૦ શ્લેહપ્રમાણ છે. બીન્ને પરિન્ઝેક લગ્મમાન હશે ત્યારે પૂરા ચન્થ તો ખદુ જ મેાટા કઠતા હશે.
- ૧•. અહીં તો હું આવસ્યક હશે, ચર્ચાતે ઉપકારક હશે, તેટલાં જ સ્પ્રોત–સન્દર્ભો યથા-સ્થાને ટાંકીલ.
- મબ્લવાદિ સમ્બદ્ધ કથાતક-ચરિત-પ્રબન્ધાદિમાથી એકત્ર કરેલ પાઢે માટે જુઓ પં૦ લાબસન્દ્ર ગાંધી, 'પ્રરતાવતા' પ્ર.૧.-૨૧, તથા સુનિ જમ્બૂવિજ્ય, द्वाद्द्यार नयचक्रम ભાવતગર ૧૯૬૬, (संस्કृत) 'પ્રરતાવતા', પ્ર. ૧૧-૧૪.
- ૧૨. આ પપ્યાનકેમાચિકી શશરિતિ આંતગેત દીધેલ પાઠના પ્રગરથાન માટે ભુએ પ. અમ્હુતલાલ બોજક, પ્રાકૃત ગ્રન્થ પરિષક ગ્રન્થાંક પ, વારાથસ્યી ૧૯૧૨, પ્ર ૧૭૨– ૧૭૩, તથા કહ્યાવલીના પાઠ માટે જગ્ભવિજ્યજી પ્ર. ૧૧–૧૩.
- १3. जुओ। Dalal, A Descriptive Catalogue., डोवांसनाथचरित्र of Devapralha suri, pp. 244-46
- ૧૪. માહનલાલ દલિચંદ દેશાઈ, જૈન સાહિત્યના સંક્રિપ્ત **કતિહા**સ, સં^બધ ૧૯૩૨, કંડિકા પહ**ા**, પુ. ૩૯૭.
- Ed Muni Punyavijaya Catalogue of Paim leaf Manuscripts in the Santinatha Jain Bhandara, Cambay (pt-1), Gos No. 135 Baroda 1961, उत्तराष्ट्रयत्र दुखरोवा ज्ञति-प्रश्नति p. 117--118.

٩٤.

ચત્રદ્રગચ્છ નન્નસરિ | વાદિસરિ | સવદિવ | સવદેવ | સહસ્ત | દેવક્ષદ્ર (પ્રથમ) | દેવક્ષદ્ર (પ્રથમ) | સહસ્ત ચાદેવ | સ્તરપ્રક સ્વ દ્વ (દ્વીષ) દેવ (દ્વીષ) | દેવક્ષદ્ધ (દ્વીષ) | દેવક્ષદ્ધ (દ્વીષ)

- ૧૦૬ અગરચંકનાહટા. 'નવ આચાર્યોની એક સંયુક્ત મૂર્તિ'', જૈન સત્ય પ્રકાશ, વર્ષ ૧૯. ક્રમાંક ૨૧૮-૧૯, અંક ૨-૩, ૧૫.૨. ૧૯૫૩, પુ ૩૧-૩૪ તથા Title page (2)
- 12. Malvaniva, p. 81.
- ૧૯. 'પ્રાચીન વટપદ્રના ઉલ્લેખેા,'' **સુવાસ**ત સાં ૧૯૯૪, વૈશાખઃં (ઇ.સ. ૧૯૭૮, મે માસ).
- ૨ .. જ્રમાઝાન્ત પ્રેમાનં કગ્રાહ, 'વિશેષ આવશ્યક ભાષ્યકાર શ્રી. જિનપ્રસગણિ ક્ષમાબ્રમણના સ્વહ્રસ્તે પ્રતિષ્ઠિત પ્રાચીન જૈન પ્રતિમાએા' શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ વર્ષ ૧૭, અંક ૪, ક્રમાંક ૧૯૬, ૧૫.૧ પર, ૫ ૮૯-૯૧.
- ર૧, ગોજન પ. ૯૧.
- રર, એજન પૃ. ૯૦,
- ૨૩. 'શ્રી ક્ષદ્રે ચર સરિની કઢાવલી''. શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ વર્ષ ૧૭, અમંક પ−૬, ક્રમાંક ૧૯૭-૧૯૮. ૧૫.૩. પર, પૃ૦૧૧૦-૧૧૨.
- ૨૪. 'બ્રો ભડેશ્વરસરિતી કહાવલી વિષે વધુ ખુક્ષાસાં', શ્રી જેન સત્ય પ્રકાશ, વર્ષ ૧૭, અંક ૮-૯, ક્રેમાંક ૧૯૯--૨૦૦, ૧૫ ૬.૫૨ Title page (3) તથા અતુસંધાન, 40112.
- २५. वायग समाणत्था य सामण्णञ वाई-खमासमण-दिवायरा, भणियं च वाइ खमासमणो दिवायरो वायगे। त्ति एगद्राउ । पुख्वगयं जस्सेसं तस्तिमे णामे ॥
- ૨૬, પંગ્માલવાણીયાજીએ કંઇક અના સંબંધમાં ક્રયાંક ચર્ચા કરી દ્વાવાવું સ્મરણા છે. પણ સ્રોત હવે સ્મરણમાં આવતું નથી.
- 20. Dalal, Gos No. LXXVI, pp. 169-170.
- R. V. S. Agrawal, Mathura Museum Catalogue, pt. III, Varanasi 1963, p. 25.

શ્રી અભયઢલ સૂરિ વિરચિત ગ્યયબ્રંશ-ભાષાખહ વીર-જિનેશ્વર-ચરિત સંપા૰ ર. મ. શાહ

નવાંગી–વૃત્તિકાર તરીકે પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય અભયદેવસૂરિ (વિ. સં. ૧૦૭૨–૧૧ઽ૫)-તી અપભ્રાંશ ભાષામાં રચાયેલ એક અઘાવધિ અપ્રસિદ્ધ રચના અહી પ્રથમ વાર જ સંપાદિત પ્રકાશિત થાય છે આ. અભયદેવસૂરિએ અપભ્રાંશ ભાષામાં જ રચેલ 'જય-તિહુઝણ સ્તેાવ' અત્યાંત પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ પ્રસ્તુત 'વીરજિપ્ણેસરચરિઉ' (વીરજિનેશ્વરચરિત)-તી તોધ અત્યાર સુધી જૈન સર્ગહેત્યના કોઈ ઇતિહાસમાં પણ લેવાઈ નથી તે આશ્ચર્ય-જનક છે.

બારીક વર્ષે પૂર્વે ભાગવાન મહાવવાના પચીસસામાં નિર્વાચુવર્ષના ઉજવણી પ્રસંગે લા. દ. વિદ્યામંદિરમાં શાેજનવાર પ્રસ્થાંન માટે લાવવામાં આવેલ સામગ્રીમાં, ખંભાતથી આવેલ તાહપગીય પ્રતામાં મેં આ સ્થવના જોઈ અને તરત જ તેની નકલ કરી લીધેલ. પ્રતિ અત્યંત અશુદ્ધ હાેઇ તેની બીજી ઠોઇ હરતપ્રત થળે તેા પાઢ–નિર્ધારણ સારી રીતે થઈ શકે તેમ માની મેં બીજ હરતપ્રત માટે શાધ જગી રાખેલી. પરન્તુ અત્યાર સુધી તેની બીજી હસ્તપ્રત મારા જોવા–જાગુવામાં આવી નથી. આધી એક માત્ર પ્રાપ્ત પ્રતના આધારે પ્રસ્તુત સંપાદન કર્યું છે.

્ર આ હસ્તપ્રત ખંભાતના શ્રી શાંતિનાથ જૈન ગ્રાનક્ષંડારમાંની તાડપત્રીય પ્રત છે. તેયા ક્રમાંક ૧૨૭ છે. તેમાં ૩૩ થી ૪૭ સુધીના જ પત્રો છે, જેમાં પત્ર ૩૩ થી ૩૯/૧ સુધી ધર્મોપદેશમાલા અપને પત્ર ૩૯/૨ થી ૪૭/૨ સુધી પ્રસ્તુત કૃતિ લખાયેલ છે. ૩૪ × ૪.૫ સે.મા. માપનાં પત્રોમાં પ્રતિષ્ઠય પાંકિત અને પ્રતિપાંકિત હપ અક્ષરો છે. પ્રતિને લેખન—સમય નોંધાયેલ નથી, પરંતુ તે આગારે વિક્રમીય ૧૫મી સહીની જાણાય છે. પ્રતિ અત્યંત અમશુદ્ધ છે.

પ્રસ્તુત સંપાહિત આવૃત્તિમાં મૂળતા અશુરૂ પાઠે આંતરિક પુરાવા, સાધા, છંદ આદિના આધારે સુધારીને શુદ્ધ પાઠ મૂરેલ છે. અશુરૂ મૂળ પાઠ દિપ્પણમાં આપ્યો છે. પ્રતમાં જ્યાં પાઠ ખુટતા જણાય છે ત્યાં ચોરસ ક્રી સમાં [.....] આ રીતે દર્શાવેલ છે. ક્રોઇ સ્થળે આવા ખુટતા સ્થળામાં સચિત પાઠ ચારસ ક્રી સમાં સૂક્યા છે. જ્યાં પાઠની સંદિગ્ધતા છે ત્યાં ક્રી સમાં પ્રશ્નવિન્દુ મૂટેલ છે. સામાસિક શબ્દો વચ્ચે નાની રેખા સરળતા ખાતર મૂછો છે. ચોગ્ય સ્થળોએ વિરામચિદ્ધો સૂક્યા છે અને પદ્યોના અંદા વ્યવસ્થિત કરી યથાસ્થાન મૂક્યા છે.

₹.	η,	8ľ (
1			

પદ્દેલી કડી ૧૩+૧૧ માત્રાવાળા દાેહા છંદની અને ખીજી કડી ૧૨+૨ માત્રાવાળા ચાર ચરણ ધરાવતા આભાણક (?) છંદની એવી રીતે છેક સુધી વારાફરતી બે છંદામાં-કુલ ૧૦૮ પદ્યોમાં-કાવ્ય રચાયેક્ષ છે.

ભગવાત મહાલીરતા પ્રસિદ્ધ છવતપ્રસંગોતે કવિએ અહીં કમાતુસાર કાવ્યમાં વણુ લીધા છે. રચત તે હેતુ કાવ્યત્વ-પ્રદર્શતના તહીં પરંતુ ઇચ્ટદેવના ચરિત્રવર્ણન અને ગુણાતુવાદનો હોઈ અને સંભવતઃ કર્તાની પ્રારંભિક રચના હોઈ ઊંચા પ્રકારતું કાવ્યત્ આમાં નજરે પડતું નથી પરંતુ ગુજરાતમાં પ્રાપ્ત થતી અધ્યસંખ્યક અપબ્રંશ. રચનાઓમાં આ થી એકનો ઉમેરા થાય છે તે જ મહત્ત્વની વાત છે.

39

सिरि अभयदेवसूरि विरइड वीर-जिणेसर-चरिउ ॥ ऊॅनमाे वर्धमानाय ॥

वीर-जिणेसर-वर-चरिड अइसय-सयहिँ महंत । आयस्निज्जिउ कन्न-सुहु सुयणहु वन्निज्जेतु ॥१ नासिय-दोसासंगद्ध अगणिय-गण-गणह । असर सुरेसर विदद वदद कह (ग) जिणह । उम्मूलेइ अमंगलु मंगलु कुणह लहु । सह संपय परिपोसइ होसइ दुइ-निवहु ॥२ पाणयकष्प-पइट्ठियउ पुष्फोत्तरु सुविमाणु । छेद्दवि वर विच्छट्ट जिणु, जगि ओइन्त्र तिनाणु ॥३ माहणक जगामि पहालह माहणह । निय-कुलकमेहिॅ निरयह विरयह रय-भरह । उसहवत्त सुनामह मन्नह पुरवरह । धण-कम्महिं कयसेवह वेय-विधारणह ॥४ लीला-सील-सलोणि वर जिय-सरस दरि विंद । चंदह च दिम जेम नहि गेहिणि देवाणंद ॥५ पुष्फोत्तरु-तरु-सिंहरह आइउ हंसवह । हेवाणंव सुणलिणिहि गब्मि सरोइ नइ। सरल-मुणाल-सुबाहहिं कय-दल-लोयणिहिं। सिय-आसादह छट्टिहि उत्तर-फग्गुणिहि ॥६ तंसिय चोहस-सुमिण-गणु हिणवासी (?) तहि तदछ । अब्भब्भंतरि भाणु जिह भाखर-झाणु पसत्धु ॥७ पत्थंतरि चलियासणु सामिउ सुर-गणह। गब्धाहाण वियाणह ओहि जिणवरह । लह अब्भुट्टित्रि तुद्ठउ मउहि फुसिय थर । सिरि-कय-करयल-संपुद्ध वंदइ वज्जहरु ॥८

अध्युद्ध सूख प.ठ−२.१. नाभिय २.४. ज्झीनइ ३.२. विच्छंद ४.१ पद्दावेद ५.२. नईदि ६.३. चल-कोवणिहि ७.१. तुब्खु ७.२ माझुर माख ८.२. उहिं

हरि किंकर-वह वाहरिवि वियरइ आणां इ.इ.। निक्जर जिणवह रायहरि नीय न होंति जिणिद ॥९ खत्तियकंडम्गामि पहाणह खत्तियह । सिजन्धह सिजत्थह सिद्ध-नरीसरह आण-पसाहिय-रज्जह वज्जह अरि-गिरिहिं। नियय-समिद्ध-बुद्धि (१) अहरिय-हरि-सिरिहिँ।१० तिसिला सील-विसाल तहिँ लडह समुब्भव (? समुजल) कव देखिंद इ दाणि पिव जाया जीवियम्अ ॥११ आसोयासिय तेरसि उत्तर-फागणिहिँ। णीयः जिण गन्भंतरि वत्तिय-सामिणिहिः । वह सह हरिणगवेसि पेसिउ सुरवहहिँ। जिह रवि-मंडल अरुणिहिँ पुच्व-महादिसिहिँ ॥१२ चोहस-समिणिहिँ सागउ तिसिलहि गब्भि वसंत । अहिणंतिक्तइ सुरवरहिं जणयहुँ पणउ जणंतु ॥१३ तो त निव-कल वदा बंधर-सिधरिष्टिः। कोसहि कोट्ठागारहि संदण-साहणहि । पत्त-कलत्तहिँ भत्तेहिँ सारहिँ किंकरेहिँ। णारम बेल्लिंड जिंह जिंह फल -फ़ुस्लिहिँ पल्लविहिँ॥१४ जिण-चिंतामणि-संगमेण किं किं जंन छ बंति । पह जिणनाह अचित पुणु चितामणि पभणंति ॥१५ चेत्तः सिय तिहि सेरसिहिँ उत्तर-फग्रणिहिँ तम तिसि उग्जोइंतउ जायउ लत्तिणिहिँ। जिह उत्तयाचल-कहरह मंडल दिणयरह । भवियकमल-पश्चिमोहण सोहण रथ-तमह ॥१६ सहला दिसाकुमारियउ आगय जिणह सगासि । कय-जिण-मंगळकोऊअउ गायहिँ जिण-गूण-रासि ॥१७ बत्तीसहि` वि सुर्रिदइँ चलिउ वरासणाउ । ओहि पउंजहिँ जाणहिँ जिलबर-मक्तरणउ । तो ते मणिसग-कंकण रणझण-रव-सहर । जिण संथणहिँ समाहिं भोवें (?) वे विकर ॥१८

९.१. भाणि । भाणंतु ॥ ९.२. जिणंतु १०४. तुर्दिठ ११.२. पिंह, व्चूअ १३.२. द्वसदेहिं १६.२. ।देखि जोड़ते। १७.२. कोठअउ १८.२. उहि

जे सुरवर पय-पंकयहँकह विन घरहिँ धर्नेति । मिक घरि धरिणिइँ हरिसवस ते जिणवरु घंटति ॥१९ पह आप सिंसमय-घंटर ताजियत । रणरण-सहं सयछ वि तिहवण् परियउ । भवण-विमाणेहि रहवसु सुरयणु बोहियउ । जाणवि जिणवर-मन्जण मेखर्ड् चाहिस्यउ ॥२० सग्ग-सरे।वरि देवगण-पडमइं वियसिय अत्ति। भव-ठिय जिण-रवि पुन्न-कर पसरह पेच्छ जस ति॥२१ चहिलय णहिलवि बल्लह-विलय-भुयंतरहँ। छडिवि इत्थिय अच्छर पीण-पओहरहँ। णारय-तंबर-गीयइँ धीण-उमुच्छियउ। वियड-कडक्खक्खेव समुब्भड णहियउ ॥२२ धर-सरवरि जिण-पय-कमल्र-सेवा-रसिय-मणाहं। भवण-विमाणसु कुसुम-रइ तुट्ठी सुर-भमराहँ ॥२३ सुरुट वि कंठाइट्रह(१) मेल्लिवि गोटियल। जल- द्विडोला-कीलउ लील उगारियउ (?)। अह अत्तिब्भर-निब्भर चल्लिय भूरि खर। रयणुज्जलहीं [...?...] सिंह-निनाय पर ॥२४ जिण-जोगिय-पुन्नक्खरह पेच्छ अपुढिवय सत्ति। जे सरयण हल्लोबलिउ आइउ धरहिँ झह चि ॥२५ उच्छय-चिंध-समुद्धरि खिखिणि-रव-महलि। मणिमय-तोरण-मणहरि रंजिय-गयणयछि। जोयण-लक्ख-पमाणि समाणि विमाणि वरि। चडिवि प्रांदर संदर पत्तउ जिणह घरि॥२६ जिणवरि जायइ धरणियछ जायउ सम्म-लमाणु। होइ चिचय चंदग्गमणि गयु प्रमोयह ठाण ॥२७ इंद पयाहिण देविण यंदइ जिल-जणणि। 'तरह नमोत्थ जिणेसर-पाक्खर-पाक्खरिणि।

२०.२ विहुवर्ध २०.३ मुवगु, २१.१ देवमण २१.२ पुत्तकर २१.२ पठहरहिं २३.२ विमाणेषु...वुद्दी... २६.२ मणिहरि жण्मे।िव वे।. १२— ५

तुम्ह नमोत्थु जिणेसर-णेसर-पुव्यदिसि । तुम्ह नमोत्थु जिणिव-सुवंदिम-सुद्ध- निसि' ॥१८ कि कोण्ज जं यण्जहरु जिलवर-जलणि लमेइ। जा किर रेहिणि धरणि जिह जिण-चिंतामणि देइ ॥२९ 'हउ' वज्जाहिउ आइउ सम्मह जिणवरह। न्हवण-निमित्तु सुचित्तुन तुम्हे भउ करह ।' सुदिपउ अप्पिउ जंपिउ जिण-पडिधिंबु तहि । क्य ओसोयणि इंदें तिसिल्लहिँ राणियहिँ ॥३० कष्पवि अप्पा पंच हरि जिणु कर-कमळिहिॅ लेइ। जिणे गुण-गायण-हरिय मणु पुणु सुरगिरि-सिरि णेइ ॥३१ धरइ जिणेसक पकिं पकिं छत्त-तिउ। तिहिँ चामरहिँ सुचालइ चालइ पासथिउ। अस्नि धड धरंतठ धावर जिल-पुरड । इय गुरु-गउरवि रूवा हरि बहुआ विकिरइ ॥३२ गयण-सरोवरि जेण्ड-जलि जिण-केमरु सुर-पुच्। जिण-गुण-गेय दुरेह-झुणि सुरयणु णं मयबनु॥ ३३ सरगिरि-सिहरि पराइयउ धाइउ सर-निवह ! हरि हरि-विट्ठरि संठिड अंक-निविट्र-पहु। अच्चुय-पमुद्द सुरेसर कि-करउँ रवहिँ। जिणबर-ण्हवणाउँ णिउणाउँ पठणाउँ ते करहिँ ॥३४ सा जिण-भत्तिप काउनण अनु लही पहु-आणा। ते कर किंकर हरिस-पर किंन करहिं तुहुँ आण ॥ १५ अह खोराइ-समुद्द चंद्द मह-द्दह । मागह-पमुदद्य तित्थह सच्छह सरचरह। गंगा-प्मद्ध-महानइ-निवहदं पाणियहं। तड मही वे।सहर कमलद्द आणियहँ ॥३६ सायर-सरियहँ लेवि जलु भारि भगर-गत्तु । सुरयण अन्भ-समृह जिह केवणगिरि संपत्त ॥३७

<u>२८.४ नमो</u>थ ३०.१ हऊ ३०.३ पडिथिञ्ज तर्हि ३०.४ उरमोयणि ३२.२ चोले! झीम्ब्रुडिंग्ड **१.**२३.३ वपुक्ररंतल ३२.४ विकरह ३३.१ जोण्डं₀ ३३.२ चरेह ३५.१ लढी खु आणे । ३६.२ पगुहहं तिदुह सम्धह ३६.३ महानइ पशुहानइ निव०

कुलसेलह किल कुसुमहें मालउ चालियउ। सिद्धस्थ य सन्वेगसहि देासहिं वज्ञियउ। मण-आणंद्ध चंद्र्यु निउ णंद्णवणेहिँ। महियलु सुर आहिडिवि आइय सुरगिरिहिँ॥३८

जिण-चूडामणि धरिवि सिरि जावड तिहुवणि राड। सयळ असुर-सुरेसरहिॅ जं सेविड गिरिराड॥३९

एत्थंतरि किर चिंतिः वासव पहु जिशु। किह मञ्ज्रणु सुर-सक्ष्सह सहिसी तण्डय-तणु। त मणु सुणिवि सुणिदे निय-बजु दरिसियः। लहु-चल्लणगिंगं चेपिवि सुरगिरि चालियः।॥४०

जिणवर-ऌच्छि-नियंतियप विक्रि_य रस-भरियाप। तहवर-सिरुरह मेरु-सिरु नं विड्रेणियउँ धराप ॥४१

तेण चलंतइ' पेल्लिय इस्लिय सयल घर। इस्त्रशस्लिय महस्ति व मेस्लिवि मयरहर । तहि खडिय तडप्पडिय कड सि य गिरि-सिंहर । निह उटवेस्त्रिय पेल्लिय वेह्रह नइ-नियर।।४१

अह निय-नाइह जम्म-महि इरिसुम्माय-यसेण । विसारस-करणिहि तच्छियउँ णं णव्चियउँ जगेण ॥४१

उन्दरिय वेळावण भुस्तिहिं दिसिगपेंहिं । भय-उक्तंतहिं भ्रमियउ णहि निरु तारपेंहिं । भूमडिउ तह दिलिचक्कु वि अक्कु वि संकियउ । असुरगणु सकुद्धउ सुद्रउ सुर-हियउ ॥४४

ळीळा-बिलसिड पड जिणह न य खुव्विवि समस्थु । सुरगिरि दंड उच्छनु घर पड जिण करण संमरथु ॥४५

पुणु सक्केण विअक्तिउ थेकउ केण किउ। कि सुरि केणइ दल्वे अल्पठ खयद निउ। कि केणइ सल्ल-खयरि कालु खलीकयउ। इय रोसाइब-नयर्णि दिसउ पले।इयउ॥४६ दसलय-लोयणु तेण तइ संजायउ खुरराउ । इहु इडारिहु इत्ति किंह पेथ्छास्सामि वराउ ॥४७ ओहि तिहुयणु सयलु वि इंदि जोइयउ । पहु सामत्यु जिणिवृह नडन्नह जाणियउ । हा दद-मूर्टि मिच्छा ज महँ मन्नियउ । सयल जिणिवह होंति समाणउ लत्तियड ॥४८ जिण~सामस्थि विआणियइ आगय वहु**-गु**ण-भत्ति । जिण-मङ्जणु सब्वायरेण खुरवर करहिँ झँड सि ॥४९ पढमं किण्जाइ मण्जणु इंदें सामियहिँ। अबुध्य (?) मणिमय प्मुहहिं कलसहिं सहसेहिँ । हरियंदण घणसारं घुसिणुम्मीमिपहिं। सन्वोसहि-सिद्धत्थ य तित्थ य पाणियहिँ ॥५० अहिसिंचहिँ जिण-कष्पतक हैल्लइ जलु मेल्लंत । हत्याईँ इच्छिय वर-फलहँ ने सुरवह इच्छेत ॥५१ तहि वायंति चडव्यिह अहिणयहिॅ [.....?]। सर गायति चउव्यिह भूसिउ जिण-गुणिहि जय जय सददु पउ जहि गुंजह शुइ-सयह । हरिसकरिसि मेल्लहि सीहनिनायह ॥५२ जिण-लावन्न-सह सेवइ' नयण-दलेहि पिपचि। ता मय-परवस सुर-विसर णच्चहि भुय उब्भेवि ॥५३ मयगल गउ जिह गज्जहिँ हय देसउ मुयहिँ। भूमिहिँदेंत चयेडइँरहु जिह धणधणइ'। बिज्जन्जोड करे ति य दे ति य जल-परिस । भय अप्कोडहिँ तियह छिंदहिँ सामरिस ॥५४ अहिणव-हरिसवसुद्र ते सुर किंन करेंति । अन्ति वि जण निय-कन्जे पर परिसय चिचय होति ॥५५

४७.२ पेच्छिवामि ४८.१ उहिं ४८.२ पहु ४८.४ जिणेवह...सत्तिखयड ५०.१-२ सब्बणु ईरे अयुद्धय मणिमय पग्रुष्टे कल्पसेटे महमेदे सामियहिं । ५१.२ तं ५२.१ अहिरेयहिं ! ५२.३ जुंजह ५३.१ पिपवि । ५३.२ नइ...णव्यहि दहहिँ अगु जिणिदह सुह-कासाइयहिं। गोसीस विलिपहिँ क कम-मीसियडें। तो मल्लेहिँ उमालहिँ परिमल मणहरहिँ। तिहयण-मूसणु भूसहिँ भासुर-मूसणहिँ ॥५६ कणयकंति जिणपहु सहइ मृसण-मृसिय-देहु । पडिविंबिय-तारा-नियर ण सुरगिरि किर पह ॥५७ अट्ठोचरि सइ चित्तह युणइ जिणिंदु हरि। वाम जाणु आउं चिबि अंजलि धरिवि सिरि। तुम्ह णमो जिण जाणय सइंखुद्धाइगर । तुक्ह णमो सिवगामिय सामिय तित्थयर ॥५८ हरि हर-वभ-पुरंदरह माण-विहंडणु कासु । जो तथ-खर्भिंग निजिणइ सो जिय जयउ सुनाम ॥५९ जय तिहुषण-सर-पंकय-घयण-घर [? मणहर] । जय तिहुवण कप्पतृतुम विद्तुमसम-अहर । जय तिहुवण-करुणायर णायर-फलिइ-भुय। जय तिहुवण-चिय-मोहिय सोहिय-पाणि पय ॥६० देवह अणमिस∽लोयणइं इंदह नयण सहस्स। पहुं पेच्छंतह ख्वनिहिं सहलीहुउ अवस्स ॥६१ तिहुवण-वेरि-वियारण कार^ण सिव-सुहह । तिहुवण-भाव-वियारण दारण भव-दुष्ठह । तिहचण-लच्छिहि कुलहर सेहर तिहुवणह। त्र∓ह णमोऽतल-वीरिय ईस्यि-कुनय-पह ॥६२ पवयण-मंडलि जिण-रविहिं णेय-सय-किरण-सहस्ति फरिया तिल्थिय-नारयह फउ पसरहिं मय-रस्सि ॥६३ तुक्द नमो पुरिसोत्तिम नित्तम लोग-हिय। लोय-पहुंच पसंतय बोहिय-भविय-जिय। अणुवम-पुन्न-महाभर जसभर-भरिय जय । षर-गण दोस-विवक्तिय रंजिय-तियस-नय ॥६४

५६१ कालाइयब्-५६.३ महिलहिं...मणहेहिं ५७.२ पश्चिविवेय ६०.४ तिहुप्रणे विय० ६१.१ छोवलइं... सहस्रु ६४.१ छोयहिया ६४.२ पेसंत पवे।हिय भविय । जिंग अणु० ६४.३ मरिय हय नासह दोसासंगु निरु जसु उदइ भुवणे वि । दोसंस वि तहिँ जिण-रविहि को सक्केइ कडेवि ॥६५ इय वदेवि जिणवह हरि हरिसेण पुणु। पदहर धूउ समुद्र-बंधुर-गंध-गुण्। अह मगल विसिद्ध रूप्पय-तंतुलेहिं। अह घरलइ फ़रलजलि महल-महयरऐहि ॥६६ फुल्लइ' सुरपहु-पेल्लियइ' पहु पय-पासि पर्डात । रायहिसेइ ससि-रमणडः (१) तारय सेवहि पति ॥६७ दु दुहि-सद्द-समाउलु आडलु पडिरविहिँ। जय-जय-रंष-संवर्गित वर्गिर-सरयणहिः । तरहँ रड विष्फारचि फाग्चि जिण-गुणहाँ। अह बत्तीस निवसिय संसिय-नाडयह् ॥६८ अच्छ्य-बहु जिह जिएा न्हबर तिह सेसा विक्मेण। न्दावहि प्रयहि संश्रणहि चचित्रय रेामंचेण ॥६९ पुष्ठः महेलः हेलद् पुन्तु सुमूलिमउ(!) । ण किउ तिह्यण-खोहण सोहण जिणु तिलउ । सरगिरि-भाँछि लयालः भणहर धणहराँ । ससि-रचि णयणाई णिउणाई सायर अवरहे ॥७० सुर-तारय-मर्झाट्टयउ सोहद जिणवर-चंद्र । पह पचछालिय-दिसिचलउ जण-मण-णयणाणद ॥७१ पूण कर-संपुडि लइयउ नीयउ नियय हरि। जणणिहि बंदिउ अप्लिउ जपिउ पम हरि। होहि महीहर-जीविउ जलहि-जलाउ तहें। जिल भवियाई भवन्तव-हत्थालंब लह ॥७२ जंपह सुरवह सुरगणहु कुणह जा जिणह अभत्ति । आ क्रग- मंजरि जेम तहिँ फ़ुट्उ सीसु तड ति ॥∞३

६५.२ मंकेइ ६२.३ विखडई ६६.४ मुइलि महुवरपहिं ६७ २ समिवणणह् ६८.२ सुरवणेहिं ६८.३ विफारवि ७०२ भोइछ क्षिण् ७१.१ मजिलद्वित्रवर्ष्ठ ७३.२ अवन्द्रम मंखरि

कुंडल खोमजुयलु पुणु ठवेइ जिण सिरई । रयणाहरण- सुघन्तद हरि जिण- घरु भरइ । अह नंदीसरि जाइवि मार्चे जिणघरेहिँ । तह किउ भषण-विमाणहिँ षरमहु सुरवरेहिँ ॥७४

निव-कुल्ल-सुवण-संठिपण सुर-भव-मेह-सुपण । निरु उल्लासिउ सुवण-वश्त जिण-वर-अमय-जलेण ॥७५

अह किल तिसला जग्गिउ वग्गिउ पेसजग् । यद्वावेश नरीसर से। वि हु हिट्ठ-मणु । वद्धावणडँ करावह दावर जणि अभउ। जण-संझार पढिच्छा जच्छा यंहियउ ॥०६ नच्चिज्ञाः पुरि रायहरि गिज्जाः किंपि अउच्छ । अप्फालिण्जा तस निष्ठ निष्ठ विलसिण्जा वच्छ ॥७७ बारसमय दिणि पियरिहिं करेषि महत महत्यु । वजमाण हय ठाविया णाम ...?..] जहत्था । तह बद्धा सहज केवल जिह कव्पहुँमह । तिणपह परिपुस्तिहि पुन्नेहि तिह्यणह ॥७८ सर-नर-परिसिहि सेविय सर-सहिय-भोगस्स । आइउ कीलासइ सहउ कुमरसणऊ जिणस्स ॥७९ जि कीलंतइ धाडिः तरुद्रिंग मुयग-सुरु । पहि-ठिया बच्चेतउ थैमिड डिंभ-सुर । तह पुच्छिड सहसंबित अभिखड बायरण । जोव्यणि गरु अणुविसि जि किउ परिणयण ॥८० से। जिग जणदेहिँ दिविगपेहिँ पूरिय-नियग-पहन्तु । अह जायउ थय-गहण-मण जिणु कामहिँ निच्चिन्नु ॥८१॥। स्रोयतिय सुर आविधि, इय जिल्र जणहि सह । जय जय नेवा जय जय भदा नरवसह । वय करि बुझ्झसु अरह भयवं लोय पहु।

अग-हिठ तित्थु पवसह उद्धर भविय लह ॥८२

७४.१ जिलु सिरेह ७४.२ भरेड ७४.४ चरमहु ७५.१ भूवळ सजिएण...मेहचुका ७६.३ जणियमञ ७७.२ अफालिजा ७८.१ पारसम दिणि.. करेवि महंतु महत्तु । ७९.१ द्रुपनेपारिसिद्वि ८०.२ पेट्रिट...वभिछ डिंब्स ८१.१ दिनिहिं...नियग एइंद्र । ८१.२ निव्विद्यु ८२.१ द्युथंतिय द्युर...मरवसन । ८२.३अन्हेंत ८२४ पवचरस्यु

अभयदेवसूरि-विरहउ

जिण-जलहरु वसधोरहिँ संवच्छर जा बुद्दु । पड-पडहय-रव-गडिजयउ निव्वाविय-धरवदुर ॥८३ अह सब्वे वि दुराहर जिल-परि ओयरिय । कलसहिँ सहसहिँ न्हावहिँ जिणु भत्ती भरिय । अह चंदप्पह-सीयहिँ सिंहासणि ठियह। इत्तई धार्ड बाहहिँ चामर-जुगु जिणह ॥८४ सिविओखित्ती नर-सरहिँ घोसवि जय जय सर्। मगल-तर्इं ताडियइ जायउ जग-समर् ॥८५ चडचिह-सेन्न-समस्तिउ विविउ ?] वंदिणिहिः । लोयण-सहस-पत्नोइयउ पगमिउ सिर-सप्हिः । अग्रूलि-सहगहि दरिसिउ इच्छिउ मण-सपहि । नायसंदि वणि आंगउ संगउ बंधयहिँ ॥८६ इहिं कलयलि वारियइ सामाइउ पडिवन्तु । अह कयलोयह मणिवह हि मणपत्रवड उत्पन्तु ॥८७ मगासिरासिय-दसमिहिं उत्तर-फगाणिहि । हिबख जाय जिल-बीरह जग-चिंतामणिहि । अह चिहरइ भड़ारउ सारउ तिहमणह) भाविय समस्ति व धव बंधव जिय-गणह ॥८८ सल्लपाणि जे' बोहियङ अगणिबि निय-तण-दुक्खू । चंडकोसिय-फणवहहि तह दिन्नउ सुर-सोवस्त ॥८९ जे संगम-सर-रमणिहि माण विवासियउ । जि स्निर चक्क-निवायण सरयण कंपियउ । कलाहेँ कील पवेल ति गोविन कलियब। सल्उझरणि ण चेण्ड वि जे किर तुसियठ ॥९० सो जिन्न जंभियगाम सरि उजुवालिय ना पासि। हेतर साल-महातरुह खर-झाणटिंडज आसि ॥९१

८ ३२ निच्चाविय ८९१ उथरिय ८४.४ च्छेलहच्छेलड् ८५.१ सिविउ खिलि ८५.२ जण-समुद्दु ८६.२ सिरंसपहिं ८६.३ मणसुपहिं । ८८.३ आह विह बिहरई ८९.१ जे ८९.२ सरसोक्ख ९०.३ पवेस नि गो०

आयावतह सतह तथ्य महामूणिहिं। सिय वक्साल्ह दसमिहि उत्तर-फभाणिहिः । उप्पन्न ड किल केवलु दंग्मणु जाणु बहा। भग्र- भवंतर विण्णइ पासइ रिसि-पषढ ॥९२ तम्खणि आगय सुर पथर दुंदुहि अष्फालित । रयण-विमाण-मधा-धयहि महि-मंडल मंडत ॥९३ अष्ट सरवरेहिं तुरंतहिं रहठ समोसरण । सुर समाण मता मुणि जाणबि पणु खणु । संग्र-समद्र पुण चलिलउ छत्तीच्छाय-नह । कंचण-कमछिहिं कय-कम-युइ पर सुर-नियह ॥१४ चामर चाय चिणीय लसु भामंडळि भासंतु । ध्रम्मचछ-गयणन्त्रयहिं पुर पडि पविसंत ॥९५ मागम जोयण लघांष पत्तु प्रभाइ पहु । पावा-नयरिहि अमरिहि किंउ ओसरण छह। पायान-सिय तोग्ण धय प्रंगल प्रवरु। मणिसिंहारनण मस्तिः उसिय भगोयतरु ॥९६ तेति पत्र्यमह स्टियह सुर पडिचिंघ करेति। अन्त निति जिणमगढ नाइ वि तह सोहति ॥९० सर-नग-तिरियहं कोडित भामइ धम्मु जिए । अह नथरिहि ' निय चरुचरि जिण-कह जाय पूण् । तं सोउं मय--उद्धुर दुद्धर-चयण-पद्य । जिण सयामि पनकारस आइय दिय-वसद्द ॥९८ इंदभूइ तडि जेट्ट्यर इय आगउ गव्वेवि । नासउ सब्बन्तु तु तहिँ वाहं माणु मलेवि ॥९९

भुवणच्छेरय-सच्छह पेच्छवि सिरि जिणह । तहिँ संकुटुउ तुट्ठउ नही गिर मुहह ।

९२.२ आयायेंतह ९२३ ढंमणु भाषा ९३.१ अफालिंत ९३.२ मंडोत ९४.२ माणवि ९४.३ संबेधा - व्यव्योच्छ० ९५.२. पहिंठ पहिनाहा ९६.२ उत्वरणु ९७ १ पुज्याप्रह '९७.२ त्रिंतिन्त्रि जिणे०.....तह सो० १००.१ भुवणाभूग्य १००.२ संकुद्ध सुद्दाउ नट्ठी गिरहुह ।

अभयदेवसूरि~विरइउ

अह सभासिउ सालिउ नातिउ संसयइँ । गहवावित निद्यावित वयणामप्ण सड ॥१०० इय सब्ब वि पब्वाचिग्रा सप्परिवार कमेण । तित्थ प्रसत्थ प्रवत्तियउ पर्व वीर-जिलेण ॥१०१ विहरहि गामहि नजम्हि [पुरहिं!] पदटणहि । ठाविषि नर-सुर-तिरियइँ नाणहिँ दंसणहि । उसहटत्त दिउ माहणि देवाणेख तह राय-स्यह विक्खेविण देविण सह सिवह ॥१०२ अह पत्तः पावापुरिहिः हत्थिक्षाळ-निवस्त । वासावास करेड जिल्र किल मालहिँ करणस्स ।।१०३ कत्तिय मास अमावस संहहि सीग-रठ । सर-नर-कोडिहि समणहि समणिहि परियरित। पन्जंकासण-संठिउ पच्छिम-निसिहि लह घम्य कहंतरु पत्तर सिझिल्लियीर पह । १०४ 190501 जिण-दिणनाइड अत्थमणि ज्ञगडुइसोहकारु, । फ़रियउ तित्थय-तारयहि भग्गु सुमग्ग-पयारु ॥१०५ किंड सकारु सुरिदिहि, स्वहूब [?] वहु ।... नंदीसरि स-विमाणिहिं किंड जिण-भवण-मह । तिह्वण भुवणुक्कोयणु क्लिण्यस्थ्भित् गयन । वीबज्जीस पर्यात्त निवहि पवत्तियत ॥१०६ तीसई वासई वसिङ गिहि अनु का रस कि आखा तीस केवलि विहरियउ पुण जिए सिद्धु कपश्च ॥१०७ इय कल्लाणय-कित्तुण, कित्र, यीरकि, जिणह वर जिणेसरस्ररिहि सीसि सुधिहियह । अभयदेव-सिरि सुरि जिण-भूष्यनेभार्वियहः। होर पढत-सुणतह कारण सिवसहरू ॥१०८ ॥ चोरे-चरिंगं समस ॥

१०२.३ ध्वाणतु १०४.२ परिवरिषउ १०४ २. पण्डकातुण १०५ १. अध्यमणे जगहमेहंकद १०६.१ विहत ठवहु १०७.१ अन्त वारतवड्डदान्य

¥٦

આગમગચ્છીય આચાર્ય શ્રીજિનગ્રભસૂરિ વિરચિત

અંતર'ગ-વિવાહ-ધવલ

સંપા૰ ર. મ શાહ

ઇસવી સનની તેરમી શાતાબદીના બધ્યભાગમાં થઇ ગયેલા આગમગચ્છાય આચાર્ય જિનપ્રસર્સારિએ ઉત્તરકાલીન અપબાંશ ભાષામાં અનેકલઘુ ઠાવ્યકૃતિએ રચી છે, જે પાટણના જૈન ભંડારામાં રહેલ તાડપત્રીય હસ્તપ્રતામાં મળી આવે છે. આમાંના એક ધવલ (ધોળ) પ્રકારની ૨૬ કડીની પદ્ય કૃતિ અહોં સંપર્ધતિ કરવામાં આવી છે.

'અ'તર'ગ-વિવાહે-ધવલ' નાગતું આ કાવ્ય એક રૂપક કાવ્ય છે, જેમાં ભવ્ય છવ રૂપી વરતા ચારિત્રરૂપી રાજાની પુત્રી સવ'વિરતિરૂપી કન્યા સાથેના વિવાહતું વર્ણન છે. લગ્નપ્રસંગે ધાળ ગાવાના રિવાજ ખૂખ પ્રાચીન છે. આવા લાકપ્રિય કાવ્ય પ્રકારમાં કવિએ જૈન ધર્મ પ્રતિપાદિત ઉપદેશને રૂપકરૂપે ગૂંથી લીધો છે. આ કાવ્ય ગેય છે, અને વસંત રામમાં એ ગવાય એવી સૂચના કાવ્યમાં તે નોધાયેલ છે. કાવ્યની ભાષા જો ક ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશ છે, પણ તેમાં તત્કાલીન બોલાતી ગુજર ભાષાના અસર જોઇ શકાય છે.

ખેતરવસાઢી પાટક જૈન જ્ઞાન ભાંડાર, પાટણની તાહપત્રીય પ્રત નં. ૬ (જૂતે નં. ૧૨) ના પત્ર ગ૨૦-૨૨૧ પર આ કાવ્ય લખાયેલ મળે છે. ૩૬ x પ સે. મી. માપના, ૨૬૪ પત્રો વાળી આ પ્રતમા નાની મોટી પષ્ઠ સ્થનાએા સંગ્રહાઇ છે. તેમાં એકહા આ. જિન્ત્રસાસાર્વિતી જ ૩૦ કૃતિઓને સમાવેશ થાય છે, જેવી કે— ધર્માધ્ય કુલક, માત્મ-સંબોધકુલક, લબ્યચરિત, લગ્યકુટું બચરિત, નેમિરાસ, આંતરંગરાસ, મહિલનાથગરિત, જંખૂચરિત, મોહરાજવિજયોકિત, ચૈંત્યપરિપાર્ટ, જિન્જન્મમહ, નેમિનાથજન્માહિષેઠ, પાર્ચનાથજન્માલિપેક, આનાચિરાંધિ, છલાનુશારિત સંધિ ઇત્યાદિ, આમાંની બે ત્રણ આ પૂર્વે 'સંબોધિ' આદિમાં પ્રસિદ્ધ થઇ છે, પરંતુ મોઠા ભાગની ફેતિઓ હજુ અપ્રસિદ્ધ છે. તત્કાલીન સાથા અને સંસ્કૃતિના અધ્યયન માટે **ધણા** ઉપયોગી સામગ્રી આ કૃતિઓ-માંથી મળે તેમ છે.

आगमगच्छीय श्री जिनप्रभसूरि विरचित

अंतरंग-विवाह-धवल

पमाय गुण-ठाणु पारणु तहि, अहे भविय-जित्र निरुषमु वरु ए ।१ चडविह-संघ जानउत्त कीय, अहे बोहण सहस सीलंग (प))२ सभ-परिणाम संवेग सहि. अहे वर गढ सोहई तेथ प ।३ उवसम सेणि आवाम् कीड, अहे धर्म-ध्यान-वानड लागू ए ।४ जोगह सधि सिणाणु हुउ, अदे गुण-गण तूर-निनाद ए 14 चरण-करण लिणगार कीउ, अहे उबसम् अगुअरु पालि ४ 16 सेथ-लेसा धर-बहिण्लीया, अदे धिवेक-करिवरास्तढ प । ७ तेज-पत्म-लेस वह चमरधानि, अहे ग्रुक्ल व्यान-छत्त् आपूरि ए ८ पंच समिति तिगि गुपिति जानिणीया. अहे मंगल चाक करंति ए .९ मंतीस-तारणि आद्य दोन, अहे राम देस-सपुद फोडि प ।१० चारित-रायह धुअ चर, अहं सव-धिरइ-बहुअ वीवाह ए /११ तब-सिरि अण्डवरि धीइ सही, अहं खम-मुतावलि स्रोह ए । १२ सत गृह बभण अनधर, अहं दसण तारामेछ कीय ले(ए) 173 सच्च-बयण हथालेवु दीनु, अहं अर्किचण वहूझ करु मंछि प 188 नव-तत्त नध-अग वेट्ठि(दि) रह्य, अहे चउरंग-भावण चउरी ए ११५ नीममु कंकणु बाधु तहिं. अहे ओठ-कर्म अगियारी कीय ले(म) । १६ दाए सीछ तपु भावण वग, अहे वरतिय मगल चियागि प ११७ लोअग्ग-देख वरु मोख पुरु अहे परिणीय मुणिवरि लाधु ए ।१८ उपरिम-गुण-ठाण तुरय चडिंउ, अहे संघह केाडु पूरे। ए ।१९ बत्तीस जोग संगद्य पलडुलि, तहे दसबिह चिणव पणाइ हे(प) १९० इंदीय-दम सुगंध-कूरु, अहे दया-दालि महत्त घी दे(प) /२१ विविह आचार वर-वजणाई, अहे महावत पंच पकवान प्रारः स्वर ओलण सोअ नीरुणि, अहे देसण-चयण तंबोल प ।२३ बर बन्न बह भग बारसंग, अहे छउ छण कापड परिद्वि प ।२४ इणि परि परिणप जेा अ जगि, और लडह से। सिद्धिपुरि धास्तु[प] ।२५ संगळिकु बीर जिणप्रभ प, अदे संगलिकु चउषित-सघ प । २६,

॥ अंतरंग-चिवाह धवल ॥ वसंत-रागेण भणनीयः ॥

जैन साहित्य में वर्णित विजयाई, पर्वत का अभिज्ञान*

डा∘ लक्ष्मीशंकर निगम

वैन साहित्य में बागूदीप के अन्तर्गत भरत क्षेत्र का उस्लेख सिल्ता है । बाग्हूदीप का विस्तार लगभग सभी अर्थों में एक लाख योजन उस्लिखित है। भरत क्षेत्र इतका १९०वां भाग माना गया है । इस प्रकार भरत क्षेत्र का विस्तार ५२६ हूँ योबन स्वीकार किया गया है । ९ जहां तक इन प्रंयों में विस्तार का उल्लेख है, जाइल पुराणे के त्टद्य यहां मी विवरण काल्यनिक प्रतीत होते हैं किन्द्र भौगोखिक स्थिति विययक अनेक महत्त्वपूर्ण तप्यों प ईरमें प्रकाश पडता है । अत्युत लेख में जैन प्रंया में वर्णित भरत क्षेत्रान्तर्गत विवयाई नामक पर्वत के अभिन्नान पर विचार किया गया है ।

विखयाई पर्वत का उत्तरेख करते हुए कहा गया है कि यह पर्वत मरत क्षेत्र के ठीक मध्य में स्थित है। तिलंगयण्णची में इस पर्वत के दोनों पूर्वा के तमुद्र का स्पर्श करने वाळा कहा गया है।' इस पर्वत के दोनों माग पूर्व और परिवम वमुद्र के। प्राप्त है।' देख पर्वत में ठूप्यी से दस योखन उत्तर खरूकर दक्षिणी प्रेणी में पवा। क्षेत रुस्ती केनी में सठ, जुल एक सौ दस, विधाधरों की नगरियां स्थित हैं। बवनाल, वरूल, त्रवर, तिल, जौ, गेहूँ और उडद आदि उत्तम धान्यों से युक्त पूर्मि द्वारा वे नगर होमा प्राप्त करते हैं। विधाधरों के उत्तर, अमिशेगय देवों के पुर है तथा उत्तसे पांच योजन उत्तर दस योखन विधाधरों के उत्तर, अमिशेगय देवों के पुर है तथा उत्तसे पांच योजन उत्तर दस योखन

भरत क्षेत्र के। जम्बूद्री के दक्षिण में स्वीकार किया गया है तथा इसका तादाग्भ वर्तमान भारतवर्थ से किया जाता है। भरत क्षेत्र के मध्य-क्षेत्र में कोई मी एस प्वेत स्पष्ट दिखाई नदी देता, जिसकी सीमाएँ पूर्वी तथा परिचमी समुद्र के। स्पर्ध करती हो। बहां तक मात्र मध्य भाग में स्थित होने का प्रका है, वर्तमान विन्थापक अपनी पर्वत श्रेणियो, सहित भारतवर्थ के मध्य भाग में स्थित है। पीराणिक पर्य उपतास्विक विवरणों के आधार रर जैन प्रंयों में उच्छिलित विजयार्ड पर्वत का अभिन्नात देस प्वेत से किया चा स्कृता है। त्राह्राण प्रदं जैद्ध साहिष्य में वित्र्य पर्वत के अभिन्नात देस प्वेत से किया चा स्कृता है। त्राह्राण एवं जैद्ध साहिष्य में वित्र्य पर्वत के अभिन्नात देस प्वेत से किया चा स्कृता है। त्राह्राण प्रदं जैद्ध साहिष्य में वित्र्य पर्वत के अभिन्नात दिस्तृत विवरण उपक्रव है। ज्ञाझण पुराणों में इसे सप्त कुछपतेतों में स एक माना गया है। भाहावेत त्या पीर्यवर्ग में सहागया है कि अत्रोक विन्शावयी (विन्ध्यावयी) के। पार करने के परचात् नामलिहिन सर्थ्या वहा गया है।

इंस प्रकार श्रावण और बौद साहित्य में बहुलता से वर्णित विभ्यपर्वत का कुछ अथवादों के। छेन्द्रकर जैन साहित्य में कम उल्लेख मिल्लग है। ऐसा प्रतीत होता है कि वेन साहित्य स'ओधि थो, १२—७

į

में इसी पर्वत के। विजयार्क के नाम से सभ्योघित किया गया है | जैन साहित्य में वर्णित इस पर्वत के विवरण से इम घारणा की पुष्टि हेाती है । जैसा कि पूर्वमें उल्लेख किया गया है. विजयार्क पर्वत पूर्व और पश्चिम समुद्र के। स्वर्शकरता था। इस सम्बन्ध में डा० डी० सी० सरकार का मत है कि विन्ध्य नाम का प्रयोग नर्मदा के देानों पाश्रवी में स्थित गिरि श्रुंखलाओं के लिए, गुजरात से लेकर गया तक के लिए किया गया है। डा॰ एस॰ एम॰ अली का कथन है कि पौराणिक विस्ध्याचल के अन्तर्गत लतपड़ा, महादेव पहाडियाँ, हचारीकोग की पर्वत अंखलाएँ तथा राजमहल की पहाडियाँ आती थीं। इस प्रकार वौराणिक विष्ण्याचल निहिचत रुपसे अपने दोनो सिरेा से पूर्व और पहिचम समुद्र की स्वशं करता प्रतीत होता है तथा इसकी पृष्टि अभिकेखीय साक्ष्यों से भी होती है। बिहार के गया जिले के बरावर की पहाडियों से संलग्न नागार्जुनी पहाड़ियें। का उत्तलेख अनन्तवर्मन के नागार्जुनी पहाडी ग़हा लेख १० में विन्ध्य के सांग के रूप में किया गया है। इसी प्रकार गजरात के भड़ीच जिले के राजधिपला नामक स्थान से प्राप्त अभिलेख में, वहां के मध्य-् कालीन शासकों का विन्य्याधिपति के रूप में सम्बोधित किया गया है ।⁰९ इस सम्बन्ध सं टण्टन्य है कि मड़ीच (प्राचीन भरूकच्छ) के निकट नर्मदा समुद्र में समाहित होती है। वाशिभ्धेपत्र प्रष्ठमावी के नासिक गुहालेख १२ में विन्ध्यपर्वत का उल्लेख "विष्ह" के रूप में किया गया है। तिलेगवपण्णत्ती में विजयार्क्त के लिए भिन्न-भिन्न पाठ मेद सिलते है। १३ इस प्रकार "विज्द" नाम "विज्ञयार्द्र" के स्वनि साम्य के निकट प्रतीत हेाता है।

विजयाई वर्धत से वंसंचित ११० वियाचरों के नगरों का उल्लेख सभो अंधों में मिखता है। ¹ विधाचरों से संवंधित होने के कारण वन नगरों के कास्यनिक होने का अनुमान तदब ही ज्याया जा सकता है। इनमें से कुछ ग्रेसे नामों के उल्लेख है, जेग पैराधिक प्रतीत दों हैं, जवकि कुछ नाम ऐसे हैं जिनकी पुराष्ट्रति जन्म कई स्थानें के पैराधिक प्रतीत दें हैं, जवकि कुछ नाम ऐसे हैं जिनकी पुराष्ट्रति जन्म कई स्थानें के पर्ध में की गई है। इसके वावदू भी कुछ भौगोलिक तर्थों का स्थानों के स्वस्ये पैराधिक प्रतीत दें हैं, जवकि कुछ नाम ऐसे हैं जिनकी पुराष्ट्रति जन्म कई स्थानें है। इतमें विवाचरों की एक नगरी मेखलामपुर ¹⁴का विवरण उल्लेखनी थे। इस संबंध मैं शंत ही है कि विद्याचरों का निशास क्वेंत अगियें पर दोता है, एसी परिश्वति में मेंखर्थवुर का समीकरण सेखल अथवा मेकल नामक (विन्ध्य की) पर्वत लेगी से किया जा फंका है। बाखरणपुराणों में विन्ध्य पुष्ठ के निवासियों का विवरण दे हुये मेललवासियों का यजकेला कि। बालापपुराणों में विन्ध्य पुष्ठ के निवासियों का विवरण दे हायो के त्यनीत नगर्मदा तो को राजकेल्डर ¹⁰ मेकल्डमुता और अमरकेश ¹⁶ में मेकलक्र का कहा गया है।

कुछ अभ्य स्थानें के अभिवात में हुमें साक्ष्यों के साथ-साथ कद्दभना का आश्रय भी देना पहता है, देसके आधार पर कुछ तादाध्स्य स्थापित करने का प्रवास किया गया है। किछकिछ ¹⁶ नामक स्थान मध्यप्रदेश के पन्नी बिछे में प्रवादित होनेवाछी नदी किछकिछा के तेर पर सदा होगा। विवाक्तूरू^{2 क}ता तादाध्न्य इसी नाम के नाम की प्रविद्ध मिश्टिशेणी से किया वा सकता है, जो उद्यादेश के दांदा बिछे और सभ्य प्रदेश के ताना जिल्न अ मध्य में दिश्व है। बनगमन के आस्तर पर राग वहां हके या ⁸ दा दरान का जी ह

¥٤

संस्कृत साहिश्य में अस्यचिक निख्ला है।^{२०} जैन क्यपुराण के अनुसार राम और उत्स्मण माहयदेश में चिककुछ पहाडी के पाद तक आये थे। यहां वन इतना सचन था कि मनुष्य के निवास का पता ल्याना धुविकुछ था।^{२.३} उत्त्यार्थवत् ^{२.४}का सनीकरण उदय/गिरे से किया वा सकता है। यह विदिया जिले मे स्थित एक महत्वपूर्ण पुरातात्विक स्थल है। सिंपुषुकक्ष^{2.६} के विषय में अनुमान किया जा सकता है कि यह माख्या में प्रवाहित दोनों को काओतिश्च के तटवर्ती खेक का कोई रूपा। रहा होगा। कालोतिश्च तरी का उद्यम गैरोलीक कालोतिश्च के तटवर्ती खेक का कोई रूपा। रहा होगा। कालोतिश्च तरी का उद्यम गैरोलीक कालोत के तटवर्ती खेक का कोई रूपा। रहा होगा। कालोतिश्च तरी का उद्यम गैरोलीक कालोत के तटवर्ती खेक का कोई रूपा। रहा होगा। कालोतिश्च तरी का उद्यम गैरोलीक कर में भो हुआ है। सुर्युपुर^{3.5}का समीकरण गुवरात में स्थित सूरत से किया गया है। वर्हा संकरावार्थ ने अतना माल्य लिखा था।³¹ गरडडभ्वज्ञ उरके रूप मे संमततः बेसनतगर स्थित गरइर्थव (स्थम) का उत्स्लेख किया गया है। बिसमें इरियोडीरस का प्रसिद्ध लेख³³

इस प्रकार इन स्थानों का ग्युनाधिक सम्यन्ध विग्ध्य पर्वत श्रृंखला तथा उससे संसम्म क्षेत्र से स्थापित किया जा सकता है ।

विजयाई को उल्लेख गंगा के प्रवाह मार्ग के सम्बन्ध में भी मिखता है। तिछाय-अन्ती³⁴ में कहा गया है दिमवानपर्वत के एक इह/प्रयुद्ध जिसकी पूर्व दिशा से गंगा निकळती है, तरप्रस्वात् यह नदी सृमिषदेया में मुक्ती हुई विवयाई अथवा रक्ततिरि का प्राप्त करती है। इस सम्बन्ध में हमें शात है कि गंगा, हरिदार से हुलन्दराहर तक दक्षिणाभिमुख तरपरचात् (अक्षताव तक, जहा यमुना इसमें मिलती है, दक्षिणपूर्वाभिमुख है। हरूाहावाद से राजमहरू इक दलका प्रवाह पूर्वाभिमुख है। राजमहरू की पढाकियों का उल्लेख करते हुए, संमन्दर विवयाई का नायेनेल्लेख किया गया है।

विचयाद्ध से संबंधित विवरण चक्रवर्ती भरत के विजय के संदर्भ में भी मिखता हू । मरत सर्वपथम पूर्वदिशा में गंगातट का सहाग छेकर समुद्र पर्यन्त गंगादार तक पहुंचते हैं । रहां से मगच की दूरी बायह योजन बताई गई है । क्षेत्र वरचात् दक्षिण की ओर गैवम्पन-दार में प्रवेश करते हुए सिंधु तदी के मनेहर दार में पट्टंचते हैं और भागवेच के विद्ध करते हैं । वहां से पूर्वामिश्रुल होकर विवराद पंगत की वनवेदिका तक नर्ष तथ तर रेशते के मध्य स्वरू प्रदेत तक, तथरचात् बन के मध्य से उत्तर की और जमन करते हुए विवयार्ढ के मध्य तक वहुँचते हैं । यहां इस विवराद पंगत की वनवेदिका तक नर्ष तथी तर से, रेशते के मध्य तक वहुँचते हैं । यहां इस विवराद पंगत की वनवेदिका तक तर्य तथी तर से, रेशते के मध्य तक वहुँचते हैं । यहां इस विवराद पर रहनेवाळा गैताव्य देव उपस्थित हेता हे । यहां से चक्रवर्ती भरत सिन्धुनसी के विशाल वन में प्रवेश करते हैं और पहिल्लमी माग के म्लेच्छ राजाओं को वराजित करते हुए स्टेन्चु नदी के तयबर्ती मार्ग का अनुसुद्ध कर ते हुए दिमवान पर्वत में पहुँचता है , वहां से द्वधमंगिर पहुँचता है । उत्तर की अपेर ज़ोत दुए संपाल्य हे । विर से गानवरी के तयवर्ती मार्ग का अनुकरण कर दक्षिण में विजयहा देव विद्यते दे । ² ।

इस प्रकार चकवतीं भरत की विजय यात्रा रघुवंशा में वर्णित रघु के दिम्बिचय सहस्य दिखाई देती है । भरत संवप्रथम गंगा का अनुकरण करते हुए. गंगा सागर पहुँचते हैं । तथरचात् समुद्र के नैजयन्त दार पहुँचने का उत्तरुख है । नैजयन्त दार को अन्युद्वीय का तथरुचात् सकुद्र सवा है । ^{9 इ} अतः प्रतीत होता है कि पूर्वी भारत की विजय करते हुए, बहु दक्षिण समुद्र तक पहुँचे ये । इसके पक्ष्वात् परिचमी भारत की विजय यात्रा करता हुआ सिन्धुद्वार (मुद्राने) तक गहुँचने का उत्तरुख है । इस सम्प्रस्थ में रहाक है कि हरिथंखेयुए। ज् में विजयार्थ के निकर पचनद तीर्थ का उत्तरुख है । इस सम्प्रस्थ में रहाक है कि हरिथंखिए, ज में विजयार्थ के निकर पचनद तीर्थ का उत्तरुख है । जाद्याण पुराणों के अनुसार यह एक में विजयार्थ के निकर पचनद तीर्थ का उत्तरुख है । जाद्याण पुराणों के अनुसार यह एक में विजयार्थ हे विश्व सामर से मिलते है, वहां स्थित है । ² यहां प्रभावदेव का उत्तरेख सिखता है जिसका चर्माकरण करियावार के प्रविद्ध प्रभावपाटन अथवा सेामनाथ पाटन से किया वा सकता है । ³⁶ तरारचात् यनवेदिका और नदी का स्हारा खेते हुए विजयार्थ पर्वत तक पहुँच ने का उत्तरुख है । समततः नर्मदा के तर से वे जिजयार्थ विष्यार्थ पर्वत तक पहुँच ने का उत्तरुख है । समततः नर्मदा के तर से वे जिजयार्थ विष्य विर्यत तक पहुँच ने का उत्तरेख हि । सामताः नर्मदा के तर से वे जिजयार्थ विष्य का भयुत्रेयि तक पहुँच ये, वर्ध के प्रात्त प्रन्व वित्रय के मध्यशेषी तक देखे हो , बर्ध विराय नामक सिल्य रिथ्व या । पुनः पहिच्चम और उत्तर में पर्वतीय क्षेत्रो पर विजय प्राप्त करते हुए गरा का किनारे –किनारे पुनः विजयार्थ वर्धत पर पहुँचने का उत्तरेख है । यहा विग्र्य के प्रती भाग का उत्तरेख कि या गया प्रतीत होता है ।

इस प्रकार बैन साहित्य में वर्णित विचयाऊ विन्ध्य पर्वत ही प्रतीत होता है । तिलेप-पणनसी में वर्णित खायान्तों की सूची से भी इसकी पुष्टि होती है । इसमें विधिण्ट प्रकार के खायान्तों का उस्लेख किया गया है, वो मालवा, खुन्देलवण्ड तथा नर्भदा के तरंवर्ती क्षेत्र में प्रमुख इप से उसन्न होते हैं । जम्बूदीवपण्णसी ^{Vo} में विषयाऊ के स्थान पर नैताध्या का उझ्लेख किया गया है । इस सम्बद्ध में इष्टम्य रहे कि तिलेगयपणासी प्रथम अन्य प्रत्यों में गैताख्य को विचयाऊ के पक ममुख सिखर के रूप में वर्णित किया गया है । पर्वत का मुशुख सावर को विचयाऊ के रफ ममुख सिखर के रूप में वर्णित किया गया है । पर्वत का मुशुख सिखर होने के कारण ही संभवतः वम्बूहीवपण्णसी में पूरे पर्वत का नाम नैताख्य के रूप में बल्लियित किया गया है । वी० सी० लाहा^{थ क}ीतादय का समीकरण विन्ध्यपत से करते हैं, अतुः विचयाऊ का तादारम्य विन्ध्यपर्वत से किया जाना समुचित प्रवम् तर्क्तांत प्रतीत हेता है।

સંદર્भ

- अधिगम्बर चैन विकेश शोध संस्थान, हस्तिनापुर के तत्त्वावधान में दिल्ली में आयोजित जम्मुद्वीप सेमिनार, १९८२, में प्रस्तुत शोध-पत्र।
- ति•प॰ (तिलेखपणणस्ती, सम्पादक-प्रो॰ ए० एत॰ उपाध्ये एवं प्रो॰ हीरालाल जैन, बोालापुर, भाग-१, (१९५६, द्वितीय संस्करण), भाग-२ (१९५१, प्रथम संस्करण), ४, १०५-०६
- २. ति॰प॰, १०७
- ह0पु०(हरिवंद्यापुराण, सम्यादक-पन्नालाल लैन, काशी, १९६२) ५,२०; १५,१९; आदिपुराण, १८, १४९
- ¥. ति•प•, ४, १०९; ४, १३३; ४,१४०-१४४

86

जैन साहित्य में वर्णित विजयाद पर्वत का अभिशान

```
५. महाभारत. भीष्मपर्व, ९, १९; मार्कण्डेण पुराण, ५७, १०
```

- मद्यावंश, १९, ६; द्वीपवश, १६, २
- ७. समन्तवासादिका, ३, ६५५
- ८. सरकार, डो०सी॰सरंकार : स्टडीज इन दि ज्याप्रफी आफ पन्दिापन्ट पण्ड मिडिवळ इण्डिया, दिल्ली, १९७१, पु० ५६, पा०टि० ६
- ९. अली, एस∘एम∘ : दि ज्याधफी ऑफ दि पुराणाज, नई दिल्ली, १९७३, ए० ११२
- १०. प्लीट, जे० एस॰ : कार्पस इस्टिकप्सनम इण्डिकेरम, भाग-३, पृ०१७४
- ११. पपिमाफिका इण्डिका, खण्ड-३४, पृ०१४०
- १२. उपरिवत् , खण्ड-४, प्र० ६०
- १३. ''विजयद्ध'' (ति॰प०, ४,१०७) ''विजयङ्ढ'' (ति॰प॰, ४,११०)
- १४. ति०प०, ४,११२-१२५; इ०षु०, २२,८५-११०; आ०षु०, १९,३२-४९, जिल्लेकसार, ६९६-७०१; लेकिविभाग, १,२१-३१
- १५. हरिषंदापुराण केा छे।डकर पाद टिपणी-१४ में उच्छिलित सभी प्रंथों में इसका उच्छेल है।
- १६. सरकार, डी॰सी॰ : पूर्वेडड्त, प्र॰ ४२--४३
- १७. कप रमंजरी, अनु० स्टेन कानाव, पु०१८२
- १८. अमरकेादा, १,१०,३३
- १९. हरियंदापुराण के। छे।डकर पाद टिप्पण--१४ में उल्लिखित अन्य सभी प्रधों में इसका उल्लेख हैं।
- २•. उपरिषत्
- २१. रामायण, अये।ध्याकाण्ड, ५४
- २२. अहा, बी॰सी॰ : प्राच्चीन भारत का पेतिहासिक अगोळ (हिन्दी अनुवाद, अनुवादक—रामकुष्ण द्विवेदी) रूखनऊ, १९७२, ष्ट॰ १२५–२६; ५२३,६१४
- २३ पद्मपुराण,
- २४. इ०पु०, में वर्णित दक्षिणी लोगी का ४४वाँ नगर
- २५. लाहा, बी०सी० पूर्व उद्धत, प्र०५५२-५३;६१६
- २६. हु-पुo में वर्णित दक्षिनी श्रेणी का २७वां नगर
- २७. सरकार, डी०सी० : पूर्व उख्रूत, पृ०५२-५३; मेधदुत, १, ३०
- २८. महाभारत, वनपर्व, अध्याय-८२
- २९. बराहपुराण, अध्याय-८५
- ३०, हु0पु० के अतिरिक्त अन्य ग्रंथों में इसका उल्लेख है।
- ३१. लाहा, बी०सी॰ : पूर्व उद्भत, पृ॰ ४९९
- ३२. ह॰पु॰ के अतिरिक्त अन्य सभी प्र'यों में इसका उल्लेख है।

५। डा० स्थमीशंकर निगम

- ३३. जर्नल आफ दि वास्वे ब्रान्च आफ रांयल एशियाटिक सासायटी, भाग-१३, ७० १०४
- ३४. ति०प०, ४, १९६, २३२, ३३
- ३५, ति० ग०, ४,१३०; ४,१३५६; कुछ विदरणों के अन्तर के साथ अन्य प्रंथों यथा-ह० ग्रु॰, ११,१-५५ आ ० ग्रु॰, स्री-२५ में भी इसी प्रकार का बर्णन हैं।
- ३६. ति०प०, ४, ४२
- ३७. ह०पु०, २६, ४५
- ३८. ब्रह्माण्डपुराण, ३,१३,५७, वायुपुराण, ७,५७
- ३९. लाहा, बी०सी० : पूर्घ उद्भेत, पृ० ४८९
- ४०. जम्बूहीधपण्णत्ती, १,१२
- ४१ लाहा, बी०सो० : पूर्व उद्धत, पृ० ६१७

निर्धुक्ति की संख्या एवं प्राचीनता

समणी कुसुमप्रज्ञा

वैदिक बाइटमय में निरूक्त अप्ति प्राचीन व्याख्या पढति हैं । जैन आगमों में भी निर्धुंक्ति सबसे प्राचीन पर्यावद्ध रचना है । आवश्यक निर्धुक्ति में निर्धुक्ति राब्द का तिरुक्त खिखते हुए. मदबाहुस्वामी कहते हैं—'निष्कुत्ता ते अस्या जं बढा तेण होद निरुजुत्ती'' अर्थात् स्टूज्र के साथ अर्थे का निर्णय खिसके द्वारा होता है वह निर्धुक्ति है ।

शीलांक के अनुसार निदचय रूप से संस्थग् कर्य करना[⊥] तथा सूत्र में डी परस्पर संबद्ध अर्थ को प्रगट करना निर्दुक्ति का प्रयोधन है।² हरिमद के अनुसार क्रिया, कारक, भेद और पर्यायवाची शब्दो द्वारा शब्द की व्याख्या करना या अर्थ प्रकट करना निद्यकिर/निर्द्यक्ति है।³

निश्कर्ष की भाषा में कहा चा सकता है कि एक शब्द के अनेक अर्थ होते हैं। उनमें कीन-सा अर्थ उस प्रसंग में घटित होता है उसका ज्ञान निर्धुवित निक्षेप पद्धति से कराती है।

निक्षेप निर्धुक्ति में निक्षेप द्वारा अर्थ रूथन होता है तथा उसके बाद उपोढात निर्धुक्ति में २६ प्रकार से उस विषय या शब्द की मीमांसा होती है । सुत्र स्पर्शिक निर्धुकित सुत्र के शाब्दों की व्याख्या प्रस्तुत करती है ।

निर्खुकित्यों की संख्या के बारे में निविचत रूप से कुछ नहीं कहा जा सकता। क्योंकि नैरीस्थ में बढ़ों प्रत्येक आगम का परिचय दिया है वहां १२ अंगों के विषय में कहा गया है कि इन पर संख्येय निर्धुक्तियां खिखी गयीं। इन वाक्य को दो संदर्भों में समझा जा सकता है—

प्रत्येक अंग पर अनेक निर्धुं क्तियां लिखी गर्थी। अथवा एक ही निर्धुं कित की गाथा संख्या निद्दिवत नहीं थी।

इस संदर्भ में एक विचारणीय प्रदन यह है कि इतनी निर्युक्तियां लिखी गर्यों फिर साल के जलकच्या क्यों नहीं हैं ?

इस प्रश्न के समाधान में एक चिंतन यह सामने आता है कि स्वयं सुवकार ने ही सुन्न के ताथ निद्युंक्तियां लिखी होगी। हरिमद्र ने सूत्र और अर्थ में परस्पर तियोजन को नियुंक्ति कहा है।⁹ इस इटिट से संखेज्वाओं निष्ठुत्तीओं का यह अर्थ अधिक संगत लगता है कि सुनामा पर स्वयं सुवकार ने वो अर्थागन लिखा वे ही उस समय निर्धुक्ति कहलाती थीं। भभी वर्तमान में वो निर्धुक्तियां उपलब्ध है उसके साथ इसका कोई सम्बन्ध नहीं है। यह व्याख्यास्पक पदति बाद की रचना है। आ वदयक निर्युक्ति में मेदयाहु ने १० निर्युक्तियां खिखने की प्रतिष्ठाकी है। उनका कम इत प्रकार है—

१. आवश्यक २. दशवेकालिक ३. उत्तराभ्ययन ४. आचारांग ५. सूचक्रतांग ६. दशाश्रतस्कंघ ७. इदरकस्य ८ व्यवहार ९. सूप्रेप्रचन्ति १०. ऋषिमासित ॥^३

हरिमद ने "इसिमासियांग च' शब्द की व्याख्या में देवेन्द्रस्तव आदि की नियुक्ति का भी उल्लेख किया है।⁵

इसके अतिशिक्त थिण्ड नियुंक्ति, ओघनिर्खुक्ति, पंचकृष्यनिर्जुकित, निद्यीय निर्जुकित, भाराधना निर्जुकित तथा संसरत निर्जुक्त आदि का भी स्वत च आरेतत्व मिल्लता है !

विद्वानों के अनुसार ये कमशः दश्यवैकालिक निर्युक्ति, आवश्यक निर्युक्ति, वृहस्कद्व निर्युक्ति और आचारांग निर्युक्ति की पूरक हैं।

रूकिन एक विशारणीय प्रश्न है कि ओधनियुंकित और पिण्डनियुंकित जैसी स्वतंत्र रचनाको आवरयक निर्युत्तित और दशवैकालिक निर्युक्ति का पूरक कैसे माना जाय ? इस बारे में कुछ विन्दुओ पर विचार किया जा सकता है—

- १. दर्यवैकालिक निर्धुदित में द्रव्य एषणा के प्रसंग में कहा गया है कि यहां विण्ड-तिर्थु कित कहनी चाहिए । ⁶ देवी प्रकार आचारांग निर्धु कित में ऐसा ही उत्तरेख सिलता है। इससे स्वय्ट है कि मद्रवाहु ने विण्ड निर्धु कित की रचना इन निर्धु कितयों से पूर्व कर दी थी।
- २. ओवनियुक्ति और विण्डतियुँकित को कुछ जैन रुम्प्रदाय ४५ आगमो के अन्तर्गत मानते हैं। अतः इंस बात से मी रश्म्र होता है कि मदबाहु ने अन्य नियुँकितयो से पूर्व इसकी स्थतंत्र रचना की होगी।
- निद्यीभ निर्खुकित में पिण्डनिर्खुकित की से कड़ों गाधाएं हैं, इससे भी स्वध्य है कि भाचार्रांग निर्खुकित से पूर्व पिण्डनिर्खुकित का अस्तिरव था।

यह एफ प्रारभिमक चिंतन है, लेकिन अभी इस खिपय में काफी खोज एवं विचार विमर्शकी ओवरयकता है ।

ईसके अतिपिकत किसी स्वतंत्र विषय पर लिखी गयी निर्द्धकित को भी मूळनिक्धकित से अख्य करके उसका अरुग नाम और स्वतंत्र आदित्था मिलता हैं। जैसे ''आवरयक निर्द्धकित' परक विद्याल रचना है। उसकी घट अध्ययनों की निर्द्धकितयों का भी आरुग अल्प्य नाम से स्वतंत्र अदित्तव सिलता है। नीचे कुछ नाम तथा उनका समावेश किस निर्द्धकित में हो सकता है यह उस्लेख किया गया है—

٤.	सामाइयनिज्जुत्त	fl .		આવચ્યજા	नियु नित
२.	लोगस्मुण्डोयरनिषज्रुत्ती			,,	
•••	णमेक्कार	17		<u>ور ا</u>	
¥.	परिद्वावणिया	"	-	"	

निर्युक्ति की संख्या एवं प्राचीनता

	पढजोसवणाकृष्य	.,	 दशाश्रुतस्व	₅ ` घनिर्युक्ति
८.	कष्पनिज्जुत्ती	,,	 बृहरकहर ट	दशा श्रुंतस्क घ
७.	समोसरण	,,		19
ξ,	असण्झाय	"		л
٩.	पच्चर्केखाण	,,		4

१. ''कप्यतिषड्रती'' दशाश्रुतस्कं व निर्युक्ति के अन्तर्गत पर्युपण। कल्प की निर्युक्ति तथा बहरकल्प की निर्युक्ति इन दोनों के लिप्ट प्रसिद्ध हैं।

ईशके असिरिस्त प्रायेक आगम जिन पर नियुं हितथे दिखी गयी हैं उनके अलग अस्य अध्ययनों के आधार पर भी तियुं कि के अलग—अलग नाम मिलते हैं जैसे आचारांग नियुं कित में युयनिष्ड्यती और महावरिण्यानिष्ड्रत्ती सर्यवरिण्यानिष्ड्रती आदि ।

वर्तमान में सूर्यप्रज्ञप्ति, ऋषिभाषित गोविंद और आराषना निर्युक्ति अनुपलम्ब है।

रचेताम्बर परभ्या में महावीर—वाणी आज भी अगें के रूप में म्रावित है। दिगम्बर परभ्या के अनुसार उन आगम प्रंथी का खेल है। यहा। स्तब्धिय निर्दुतिक की विद्याक भुत-राशि केवल ब्लेसाबर परमरा में 80 मान्य है। निर्धुत्ति की रचना बहुत आचीन है। (क्योंकि अनुयोग दार और नैरी जैसे सूल प्रंथों में मी इन साथाओं का उल्लेख मिखला है।) कुछ विद्याने की मान्यता के अनुसार भंदबाड़ प्रथान मिद्धुतिकार थे। इति औ पुख्य-विक्वल्वा ने अनेक प्रमाणों के आपर पर मग्रवाडु द्वितीय की निर्धुत्तिकार माना है।?

आ च भी यह अनुसंचान का विषय है कि निदुष्तित साहत्य कितना प्राचीन है ! तथा इसके प्रथम रचनाकार कौन हुएर ? वहां कुछ विन्दु प्रस्तुत है जिनके आधार पर निर्दुषित की प्राचीनता चानी जा सकती है—

१. नियुं किर आगमों की सर्बप्रधम प्राष्ठत पथनव ब्याब्स है। निर्धु किरवो पर भाष्य मी लिसे गए अतः दोनों के समय में व्यांत अंतराज होना चाहिए क्योंकि उस समय आज की मॉति प्रकाशन तथा प्रचार की खींवेचा नहीं थी। मोखिक परम्पा या इत्सारोत्यों के आचार पर किनी मी प्रंप का जात किया चाता था। अतः वदि मद्रयाष्ठु द्वितीय को नियुं क्वितकार माने तो उसका समय छठी रातांबरी सिद्ध बोता है जयकि माध्यकार का समय कुछ विद्यांमों ने चौधी-पांचची रातांबरी सिद्ध किया है। इससे सिद्ध होता हे कि निर्युक्ति का समय दूसरी-तीसरी ग्रताब्दी होना चाहिए। इतिहारक आपायदनी नाहरा का मो यही विचार था।

સંખોધિ વો. ૧૨-- ૭

२ सूलाचार में आवद्यक नियुंक्ति की अनेक गाथापं पायो जाती है सूलाचार की रचना द्वितीय भद्रवाहु से पूर्व की है। वसा संभव नहीं लगता कि मूलाचार में ये गाथापं बाद में जोड दी गयी हो लेकिन गौतमस्वामी के बाद भद्रवाहु पंसे आचार्य हुप है लिन्हे दोनों परभ्यरा समान रूप से सम्मान देती है। अत. भद्रवाहु प्रथम की रखना के। बहकेर ने लिया हो यह यक्तिसंगत लगता है।

३. बृहत्कहर और निश्चीयभाष्य में अनेक स्थलों पर ''पुरातणी गाहा'? या ''चिरंतणा गाहा'' का संजेत सिखता है। ये गाथाएँ मद्रवाहु प्रथम की प्रतीत होती हैं। निशीय में एक स्थान पर उट्टलेख सिखता है कि 'पट्ता चिरंतणा गाहा, प्रयाप (चिरंतणा गाहाए इस्मा मद्रवाहुप्रामिकता गाहा''—हर उद्धरण से स्थार है कि मद्रवाहु द्वितीय से पूर्व उनके सामने स्वस्त है कि मद्रवाहु हा प्रथम य देतते ते तो होती हैं। जिशीय में प्रक्र स्थान पर उट्टलेख सिखता है कि 'पट्ता चिरंतणा नाहा, प्रयाप (चिरंतणा गाहाए इस्मा मद्रवाहुप्रामिकता गाहा''—हर उद्धरण से स्थार है कि मद्रवाहु द्वितीय से पूर्व उनके सामने स्वस्त निर्दुक्तिया थी। पुरातणं विशेषण भी प्राचीमता का द्योतक है अतः यह भी मद्रवाहु हा प्रथम य देतते देता है। देशा स्व म्व क्यतता है कि नाम सम्बर्क क्रारण दोनों मद्रवाह द विते र त्या है। ते दता है। त्या प्रा क्यता है कि मद्रवाह के स्वरंग र दोने स्व नहीं हो तका।

¥. ''नयवक्र'' के कर्ता मल्लवादी ५वीं शाती ने भी निर्युक्तिकाया का ठाउदरण अवने प्रंथ में दिया है । इससे भी निर्युक्ति की प्राचीनता परिकक्षित होती है ।

५. उत्तराश्यवन शांखाचार्य टीका में उल्लेख है कि चतुईश्वपूर्वी निद्रुं क्तिकार मद्रबाहु से पूर्व निर्दुंकित की रचना को गयी हो ऐसी आशंका नहीं करनी चाहिए ।° इल्से स्पय है कि प्रथम मद्रवाहु ने अय्वन्त व'खेर में निर्दुंक्तियों लेखी खेकिन बाद में उनकी व्यवस्थित रूप मद्रवाहु द्वितीय ने दिया । क्योंकि निर्दुक्तियों में अर्वाचीन आवार्थ पादलिप्त कालकाचार्य आर्थवक्र, दिंहगिरि, दोमदेव, फल्यु रक्षित आदि का वर्णन वाद में जोड़ा गया है । जैसे क्यावाओ की ''उपण' में भी अतेक प्रथंग वाद में बोड़े गए प्रतीत होते हैं ।

६. मलभारी हेमचन्द्र ने उटलेख किया है कि सुझ रूप में राणधरें। ने आगमी की रचना की तथा उसके गंभीर अर्थ को। व्यक्त करने हेट्ठ साधु सार्थियों के हित के लिए चर्दरेश पूर्वधर मद्र हु ने सामायिक आदि पद्र अध्ययों। की निर्धुविस लिखी। ¹⁰ इसके क्षति-रिक्त चर्द्वरेश पूर्वधर मद्र बाहु ने कल्प और व्यवहार सूझ की रचना करके देनों क: सूझर्थार्शक निर्धुवित लिखी। ¹¹ क्षेत्सकोरिने भी द्वी नव की प्रारंकी है। ¹²

कीलांकने चतुर्दश पूर्वधर मद्रथाहुकाे निर्दुध्वितकार माना है जा आठवीं झती के हैं।™ ओषनिर्दुक्ति दोणाचार्यठीका में भी इसका उल्लेख प्राप्त है।™

चतुईश पूर्वधर भद्रवाहु निर्युंक्तिकार नहीं थे इसके समर्थन में सबसे प्रबल प्रमाण दशाक्षुतस्कंध निर्युक्ति की प्रथम गाधा ''वंदामि भइवाहु ' का दिया जाता है। यदि स्वयं भद्रवाहु निर्युक्तिकार होते तो स्वयं के। नमस्कार केसे करते !'

48

ईस प्रक्रन के समाचान में यदि आगम साहित्य के। देखें ते। दात द्देता दि कि मगळाचरण की परम्परा बहुत बाद की दे । यदि कहीं दे ते। बह मी लिपिकतोओ द्वारा लिखा गया प्रतीत देशत दे ।

दूसरी जात आचार्य भद्रजाहुने आवश्यक नियुधित में पंचकान के माध्यम से मंगडाचरण कर दिया अन्य नियुक्तियों के मंगलाचरण की गाथा वितीय भद्रजाह या उनके जाद के आचार्यों द्वारा जेाड़ी गयी प्रतीत देाती है। इसकी प्रमाण है आचारांग और दशवैकालिक के मगलाचरण की गाधायें। आचारांग नियुधित के मगळाचरण की प्रथम गाथा चूर्णि में व्याख्यात नहीं है तथा टीकाकार शीळांक ने ''अणुये।गढ़ारों का अर्धचतुर्दश प्रवैधर निय कितकार किया है। दशवैकालिक के मगलाचरण की गाया भी अगस्त्य-सिंह और जिनदास द्वारा व्याख्यात नहीं है। इसके अतिरिक्त उत्तराध्यन, निकीथ आदि की निर्युक्तियों में मंगलाचरण की गाथाप मिलती ही नहीं है। इस सब प्रमाओं से संभव लगता है कि मगलाचरण की गायाएं द्वितीय भद्रवाहु की हैं। और संभव देवंदामि भइवाहुंवाली गाथा पंचकल्प भाष्य से लेकर प्रसंगवदा दशाश्रक ध की नियुं कित में जाेड दी गयी है। । क्योंकि छेद सूत्रों की अन्य तीन निय कितयां निशीथ, व्यवहार और पृष्ठत्करुप ते। भाष्य मे मिल गयीं । यह स्वतंत्र नियुं क्ति थी इसछिए यह गाथा छिपिकर्ताओं या बात के आचार्यों द्वारा इस नियांषित में जाेड दो गयी है। ''पंचकल्पभाष्य'' में उस गाशा की प्रासंगिकता भी लगती है तथा व्योख्या भी मिलती है। इस विषय में और भी गहन चिन्तन की आवइयकता हैं कि बास्तक में नियु कितयां कितनी प्राचीन हैं?

निष्कर्पकी माथा में कहा वा सकता है कि बीर निर्याण की दूसरी याताब्दी तक नियुत्तित साहित्य की रचना प्रारम्म हे। गयी थी। छेकिन वर्तमान में उपख्या निर्धुतितधी का प्रवृत्तियत रूप मद्रमाह द्वितीय द्वारा किया गया। इत्सका प्रसक प्रमाण हे दसवैकाखिक की नियुधित। दसवैकाखिक के प्रथम अध्ययन की निर्धुत्तित में टीको और चूर्णि की नियुधित में आपमा १०० गामाओं का अंतर है। अतः यह अंतर मी स्पष्ट करता है कि नियुधित में आपमा १०० गामाओं का अंतर है। अतः यह अंतर मी स्पष्ट करता है कि बाट में निर्धुत्तित्वों का तंवधंगत किया गया।

पाद टिप्पण ः

- १. आवनि ८८
- ર. સૂટી વ ર, આર્ટાં વૃ∙ ર૮
- ३. आवहाटी प ३६३
- ४. आवनि ८४

५६ समणो कुसुमप्रश

भावहाटी पृ. ४१
भावस्युतगारित्था एत्थ दःवेसणाए अहिगारे। । तीर पुण अत्थजुत्ती, वत्तव्वा पिंडनिष्जुत्ती ।। (दशवनि २४०)
मुनि श्री इजारीमल स्मृति प्रंथ पृ. ७१८-९९
जैन आगम साहित्य में भारतीय समाज पृ. ३५--३७
उशाटी १३९
र. विभामहेटी पृ. १
१९. वृभाटी पृ. १६६
१२. विभुं दिनजारस्य मंद्रवाहुस्वामिन×वर्त्वदंशपूर्वघरस्य : आटी पृ. ४
१४. ओनिहरेटी पृ. ३

बनारस-कम्पनी शैली की चित्रकला

तेजनारायण मिश्र

अंग्रेब मारत में व्यापार करने के उद्देश्य से आये थे लेकिन मारत की तरकालीन स्थिति ने अंग्र्ज़बों को अपनी व्यापासिक गींति में परिवर्तन करने के लिये प्रेरित किया और उम समय देश की स्थिति उनके अनुकुल थी जिनका एरा-पूरा फायटा अंग्रेबों ने उठाया। १८५० इ० के बिटोह की असफलता ने अंग्रेबों को माग्त में बिटिश राज की स्थापना के लिखे छुपन स्थिति पैदा कर दी। और देश गजनैतिक व मानसिक रूप से अंग्रेबों का दास हो गया।¹

अंग्रेजों के आगमन के पूर्व मारस में मुगढ कछा उन्तति के चरम दिन्दु पर थी और यही स्थिति चित्रकल की मी थी। मुगढ चित्रकण भारतीय व इरानी वित्रकला के तत्वों से मिठकर पैदा हुवी थी। युरोपीय चित्रकण का हल्का सा प्रमाव हमें मुगठ चित्र-कला में देखने को मिठता है। मुगढ कला भी मुगठ साम्राज्य के विकास और अवनीति की पथगामिनी रही है। यही कारण था कि मुगठ साम्राज्य की विकास और अवनीति की पथगामिनी रही है। यही कारण था कि मुगठ साम्राज्य की विकास और अवनीति की पथगामिनी रही है। यही कारण था कि मुगठ साम्राज्य की विकास और अवनीति की पथगामिनी रही है। यही कारण था कि मुगठ साम्राज्य की अवनति के कारण स्छाकार मुगठ दरवार को छो। कर प्रातीय शाशकों के रास आश्रय के लिये गये और एक नयी चित्रकला ने लग्ग लिया को मातरीय विवक्ता के नाम से खानी बाती है बिठमें स्थानीय एव प्रान्तीय विद्येषवाओ के साय-साथ मुगठ चित्रकला के मूल तख भी समाहित ये और प्रान्तीय विद्येषवाओ के साय-साथ मुगठ चित्रकला के मूल तख भी समाहित ये और प्रान्तीय विद्ये इंग्लिकों ने कि जे के आयाम प्रस्कुत किये। छेकिन यह फखा बाग मो आंखक दिनों तक नहीं चल स्थी क्यांगि प्रान्तीय साला भी अप्रेझे के माम्राइ स्थाली परिणाम स्वस्य कला और कलाकार में एकनी राम्रां के खीने की की अन्यत्र शाखा खिये वारिणाम रवस्सी बांचाह कलाक्वारियों के स्थान मिलने लगा, जो स्थायों क्या नहीं रु उक्ती और यही हस कला के लिये अच्छा था क्योंकि स्थाने मीलिकता, विद्याण्यता और कला वारीकियों का वर्दान कहीं से भी नहीं होता था।

युरोदीय जल्लरगों, मग्रीन द्वारा निर्मित कामको और युरोपीय चित्रकला के मुख्ल तकनीकी तत्वों को भारतीय वित्रकला के तत्वों के साथ मिखाते हुये तथा विषय के रूप में भारतीय जन-चीवन की घटनाओं और पशु-पक्षियों व व्यक्तिगत ग्रवीहों के माध्यम में एक नयी चित्र-कला ने अपना स्वरूप निर्धारित किया जिसे 'कप्पनी रौली की चित्रकला'' या किरंगी चित्र-कला के नमम से संवोधित किया गया।³

फम्पनी बैली की चित्रकला जब अपने पूर्ण देग में थी उन्ह समय भी देश के अन्य

तेचनारायण मिश्र

भागों में परवर्ती सुगळ दौधी की चित्रकला द्वीवित थी और कुछ कलाकार दोनों दीखियों मे काम फर रहे थे । अथवा हम यों मो कह सकते हैं कि कलाकार दोनों दीखियों के मनोस व इत्यप्राही तलो को एक दूसरे में आवश्यकता के अनुसर प्रहंग करने में दिचकिषाते नहों ये । इसी कारण से करानों दीले की चित्रकला में चेन्द्रों के अनुसर महंग सिन्नता होते हुये मो प्रान्तीय व स्थानीय दीलियों का भी दर्दान होता हैं । अठारहर्वी से उन्नीसवी शताव्यों का स्वन्न इस दीली का रहा ।

मन् १८६१ ईस्वी में फेनी पार्क रामक एक विदेशी महिला ने बनारस के विव कारों द्वारा अन्नत (माइका पर तैयार किये गये कुछेक चित्रों को खरीदा, इन चित्रों के अन्दर की कछासक अभिन्धवित को देखकर वह चहुत प्रभावित हुसी, चित्रों में रगो क्षे सनावोद्यना, हरदन छाया-पकाश परिवेश्व की अभिव्यक्ति और मठाकारों द्वारा चित्रकछा की तकनीक्षे दिवेषताओं को दक्षता के साथ दर्शाता उनकी चित्रकछा में पूर्णता को बतछा रहे ये इरके परिणमस्वरू इन चिदेशी लोगों को अपने पूर्वाग्रह को छोड़कर यह कहने को मत्रबूर हीना पढ़ा कि बनारस में बने चित्र भारत के अन्य केन्द्रों में निर्मित चित्रों हे

श्रंमती आर्चर के कथनानुसार अप्रेसों के ननारत में आने से पहले यहां पर कोई चित्र कड़ा का स्कूर या रौलो प्रतिस्थापित नहीं यो और न कोई चित्र कला की स्पतंत्र विश वालो कला ही प्रचलित सी । उनके कहने फा तास्पर्य यह है कि अंग्रेसों ने ही बनारस में चित्र कला के स्कूल की स्थापना की और उन्हों के द्वारा लाई हुयी विद्या से बनारस में चित्र कला की ग्रुक्शन हुये। ⁵ व्यक्ति गनारत की राजनीति में अप्रेसो की झुसपेत स्ट ए८८ दे के लगमन ग्रुह हुयी ।

रायकृष्णदास ने अपने एक लेख में यह बतलाया है कि बनारस में केई न कों परप्रपात विद्यौले अवश्य रही वो राजस्थानी चित्रदीष्ठी के समकक्ष थी। ? इसी बात के एक अप्य विद्यान ने भी तुहराया है और कहा कि सन् १८२२ ई. के खनमा तुल्लीकृत वचित्र राप्तायण का निर्माण आठ ष्ट्रहत् खण्डों में राजा ठवित नारायणसिंह के स्वम पं हुआ था। यही नहीं १७३४ ईस्सी में निर्मित भीर करता काली की होली?वाल चि बनारस की कडावारा एवं चित्रकला के परप्रपासत स्कूल का एक जीवन्छ उदाहरण है। वथायि एक चित्र के आधार पर हदता पूर्वक यह लहना कि बनारस में कत्रकला का स्कूर या सर्वमान्य तो नहीं हो सडता, किन्द्र यह रोचने को जरुर प्रेरित करता है कि बनारस में वश्वमहण को कोई एक निषित्रत परपरा जरुर यी चित्रे के कल्लाकार अपनाये हुने ये आडारहती नदी में मिश्रित मुगल राजस्थानी शैली के खित्रण की परप्रपरा बनारस में चत्र रही यी भीर यहां के कुम्हारो एवं चक्काश्वा युवक निभाषा जा रहा या ।?

40

श्रीमनी आर्चिर के अनुसार हुछादकाल नामफ बनारस के एक चित्रकार ने १८०० ई के रूगमन पटना में जाकर कथनी दौळों के चिवकला का कार्य हुछ किया। उसके पूर्वत्र बनारस के राजा के दरवार में काफी अर्से तक दरवारी चिककार के रूप में कार्यत ये।¹⁰ उन्छ समय बनारस के राजा महीपनागरणसिंह ये।¹¹ उनका देहावसान १७९५ ई के लगमन हुआ । संभवतः उनकी मुख्य के उपान्त ही हुछासलाल एवं उनका परीवार बनारस छोड़कर पटना गया। हुछासलाल कथनी दौलो के चिककार ये।

उपर्यु क्त तथ्यों से इतना तो शात होता है कि बनारस के तरकालीन राजा के दरबार में कलाकार अपनी चित्रकला के लिये प्रोरेशाहन एवं राज्याध्यय पाया करते थे किन्दु निश्चित रूप से यह कहना कठिन हैं कि थे चित्रकार किस रौली में चित्रकारी करते थे 1-4

वनारस में कम्पनी दौली की चिभकला अठारहवी शताब्दी के उत्तराद्ध में छुक हुयी होगी, इसलिये कि हुलासलाल नामक बनारस का चित्रकार, को कम्पनी दौली की चित्रकला में चिद्रहस्त था, १८०० इंत्वी के लगभग परना गया¹³ और वहां भी इसी दौली की चित्रकला में चित्र बनाता रहा। हुलासलाल के पूर्वध बनारस राजा के दरवारी चित्रकारों में से ये। वी. सी मानूक नामक एक अग्रेज विद्यान ने लिखा है कि हुलासलाल की चिन्नदीलों में बनारस की चित्रकला का प्रभाव स्पष्ट दिखात होता है। ¹⁴ इस तरह वह प्रमाणित होता है कि अठारहवीं शदाब्दी के उत्तरार्द्ध में बनारस राजा के दरवारी चित्रकारों वाले चित्र मो बनारस की चित्रकला का प्रभाव स्पष्ट दिखात होता है। ¹⁴ इस तरह वह प्रमाणित होता है कि अठारहवीं शदाब्दी के उत्तरार्द्ध में बनारस के कलाकार करता होता हो खित्र मो बनाया करते ये। यद्यपि १८१५ से १८३० ई० के मध्य बने बहुत से चित्र मिले तो है लेकिन वे किन कलाकारों द्वारा बनाये गये हैं, यह कहना सरल नहीं है। हो सकता है कि ये कमलपतिलाल के बनाये हुये चित्र हो।¹⁵ महाराघ उदित नारायण ठिंह के समय यनारस में (१७९५ से १८३५)¹⁶ कमलपतिलाल, दरखुखल, दुल्खुलाद आदि इस बीली के अचले चित्रकार ये और ये सभी चित्रकार अठारहवीं तरी के प्रारम में बनारस का यो रे।¹⁷ तुल्लसीकृत त सचित्र रामायण का निर्माण इन्ही के राजकाल में हुआ

महाराज उदितनारायणसिंह के दत्तक पुत्र महाराज इंरवरीनारायणसिंह (१८३५ से १८८९) के समय में कम्पनी बैळि के चित्रों का प्रचुर मात्रा में निर्माण हुआ और कळाकारों ने अपनी बहुत दिनों की छिपी हुपी कळामिश्यक्ति को चित्रों में उच्छेळ दिया । स्वयं महाराज इंश्वरीनारायणसिंह इन चित्रों के प्रति गहरी अभिष्यचि प्रदर्शित करते थे । उनके दरवार में इंध बीळी के अच्छे चित्रकारों की कमी नहीं थी। कई चित्रकार तो दरवारी चित्रकार के रूप में पहचाने जाते थे और कुछ चित्रकारों को महाराज ने दरछ्छाल के दारा चित्रकहा की उचित शिक्षा भी दिख्वायी थी। ¹⁹ महाराज ने अपने राज्वरवाशियों, नौकर-चाकर एवं इस्ट मित्रों आदि के व्यक्तिगत चित्र इन कछाकारों द्वारा निर्मित कराये: इकके अधिरिक्त अपनी नदेशरी कोठों में के फूलों का आंकन ज-होंने बहुत छुन्दर ढंग से करवाया चत्त नहारायाओं के प्रति भी आद काफो का सर एवं अद्य हो भाषना रखते ये उनके प्रति भी सम्मान व्यक्त करते हुये उन्होने उनके साथ अपने चित्र भी बनवाये; महाराघ ने घार्षिक अभिग्यक्ति बाळे चित्र भी इन कछाकारों से बनवाये, फल, पद्य-पश्चियों का सुन्दर अंकन भी इन चित्रों में देखने को मिलता है।²⁰

बनारस में कथनी भैली की चित्रकला के इतिहास की दृष्टि से महाराज इरवरी नारायणसिंह का समय देशा हो है जैसा कि सुगल सम्राट जहाँगीर के समय मुगल दौसी की चित्रकला का i देशी छेये बिहानों ने इन्हें ''कथनी दौली के जहाँगीर'' के नाम से सेबोधित किया है। 2' महाराज के चित्रकला प्रेम की प्रदर्शित करने वाले ये चित्र तरका जेन चनारस की सांस्कृतिक पदं सामाजिक अभिध्यक्ति के प्रतिहासिक दस्तावेज है।

महाराज इेस्वरीनारायणसिंह की मुख्यु के उपरान्त भी कम्पनी दौड़ी की चित्रकला की लो को महाराज प्रयुतारायणसिंह ने जरूपे रखा। वालू माघवप्रसादजी इनके समय में इस दौली के दरवारी चित्रकारों में से थे और माघवप्रसादजी के सुदोम्य पुत्र बाबू स्वनायप्रसादची महाराज आदित्यनारायणसिंह के प्रधान चित्रकार थे।²²

राचाराम नामक कम्पनी बैक्षे के एक और चित्रकार का भो उल्लेख सिखता है।³⁵ इसके अश्वा यहुना खल और उनके पुत्र लक्ष्मीनारायण भी बनारस में उस बैले के प्रतक्ष चित्रकार ये। ³⁴

वनारभी कवाकारों द्वारा बनाये गये कम्पनी रौड़ी के स्वित्र उनके उच्चरसरीय कौशक, चित्रकठा के प्रति समर्थण एवं व्यक्ति के जीवन के इतिहास व संस्कृति के सजीब वक्ता हैं। इन चित्रों में इम चित्रकठा की लिंदोशताओ के साथ ही साथ पूर्व परिचम की घारी-कियो का भी दर्शन करते है। व्यक्ति चित्रो (श्वांहि) के अंकन में, चाहे व पेंसिठ से बने हो या काठो स्याही से, कठाकार ने ध्यक्ति चित्रण के सभी गुण उसमें खुपचा शिरे दिये है। इस कारण चित्रों में यथार्थता का बोच परिलक्षित होता है न कि मजीनी अड़कि का। इस प्रकार के अंकन में कठाकार ने काल्धनिकता का सहारा नहीं किया धरन रेखाओ में गौत देकर उन्हें सजीव और सुल्दर बनाया। यहां के कठाकार कथ्ममी रौडी के अच्य केन्द्रों के चित्रकारों की अपेक्षा चित्रांकन में ग्रारीर के प्रत्येक अंग में स्थान ख्य व गौत को बाये हुये हैं। किसी मी अंग के अनुपात में कमी नहीं दिखायी देती, कहने का ताथय यह है कि रेखाओ के उतार चढा व में उनकी कठम (इन्दी या पंतिरू) उनके आंधिका

इन कलाकारों ने व्यक्ति ही नहीं पश्च-पक्षी और फूल-पत्ती आदि के अंफन में भी यही कमाळ दिखाया है। ये चित्रों की अनुकृति तैयार करने में इतने विद्रहस्त ये कि असली नकली का फर्क बहुत सूरुम पदं अनुमर्मी ओर्खे हो बता सकती हैं। बनारस के कलकारोंकी हांत रंग सडका, सादी पदं रहाभाविक योडना चित्रकारी की आचार यी। यही यहां के कलाकारों की बचसे बजी विरोधतों भी और इन्द्री आचाने के मध्य से सनन्वय स्थाविकरें इये कलाकारों ने अभग कार्य किया। ईन कठाकारों के स्विथ का खेत्र सीनित या

Ę٥

संकुचित नहीं था। उन्होने उत्स समय के समाक से अपनी तूखिका का सामजस्य स्थापित कह लिया था इसीलिये उन्होंने तप्कालीन समाज का सुन्दर एव सजोव चित्राण प्रस्तुत किया है। इस दौली की विज्ञाहला ने महाराजा ईरवरीनारायणसिंह के राख्यकाल में काफी प्रगति की और कल्लाकारों ने भो अपनी कला प्रतिमा का सर्वोत्तम प्रदर्शन किया। साथ 50 यह भी सम्य मानना पढ़ेगा कि यह कला महाराजा ईरवरीनारायणसिंह के समय में चरमोल्क्य को प्राप्त हुयी और उन्हों के साथ खरम हो गयी।

दरवारी चित्रकारों के अलावा बनारस में आजाट कल्लग वाले चित्रकारों की कमी नहीं थी इंग चित्रकारों को भी महाराज से काफी प्रोरताहन भिला और इंग चित्रकारों ने भी अपने राजा और मगांच की अगनी करूप में निराय नहीं किया, अपनी नैवर्गिक कला का खुले दिल से पुक्त हस्त में पदर्धान किया। चित्रों (संप्र्यनो रौड़ो) के समूचे संघह को देखने और अध्ययन करने के पदचांत यह प्रका उठना है कि बनारस के कलाकार नाही हीन्दर्य की अभियुक्ति और उनके आंकत को अपने चित्रों में स्थान क्यों नहीं दिया।

वाद टिप्पणी

- (१) आर सी. मजुमदार द्वारा सम्पादित, दी सुनाळ अक्यायर, वम्मर्ड, १९७४, टु. ५१९३ तेवजारायणमिश्र, 'कम्पनी रोली का इतिहास एवं केन्द्र' टु. १३९, क्याम विहारी अग्रवाल द्वारा सम्पादित, रूपशिल्प, इलोहावाद, १९८६
- (२) रायकृष्णदास, भारत की चित्रकळा, इलाहावाद, १९७४, पु. ९४ से १०५ तक; इयामविद्यारीअग्रवाल द्वार सम्पादित रुपशिल्प, ए. १४१
- (३) रायकृष्णदास, भारत की वित्रकला ए १२० मिल्डर, प्राचेर पदनापेंटिंग, लंदन, १९४९ प्रीफेस (vii), युवकराज आनन्द, पत्वम आफ इण्डियन पेटिंग्स, दिल्ली, १९७३ ए. १६०; ढल्ड. जी आर्चर बाजार पेंटिंग आफ किल्कक्ता, लंदन, १९५३, ए. ७, एफ. एम.आर्थ, इण्डियन मिनियेचर्स इन दी इण्डिया आफिस लाइन्देरी, लंदन, १९८१, ए. १३०; तेवनायवर्णाम, 'कायनी रौले का इतिहाब पर्व केन्द्र', ए. १४२ और १४४।
- (१) मिलडड आचिर, करपनी ड्राइम्स इन द् इन्डिया आफिस लाइमेरी, लेदन, १९७२, ए. १३३, प्रस. के. श्रीवास्तव, 'महाराज इंदवरीनारायणसिंह प्रन्ड बनारस पेस्टिंग्स', न दलाल बास जन्म राताब्दी व्याख्यानमाला के अंतर्गत दिये गये व्याख्यान से, वाराणसी, १९८२, ए. १, यमप्र अध्ययन के लिये इष्टव्य तेजनारायण मिश्र द्वारा लिखित 'जनारस में कस्पनी रोलीकी चित्रकला' (अप्रकाशित) वाराणसी।
- (•) मिल्डर्ड आर्चर, कम्पानी ड्राइंग्स इन द इस्डिया आफिस लाइवेरी, ढंडन, १९७३, पु. १३३।

માં ખાેધિ વા. ૧૨ — ૯

तेजनारायणमिश्र

- (६) उत्तर प्रदेश मासिक, वर्ष १, आंक ९, फरवरी १९७३; सीताराम चतुर्वे सी और विदयनाथ मुखर्जी द्वारा सम्पादित यह धनारमा हैं वाराणसी, पृ ३८।
- (अ) एन. सी. मेहता स्टडीज इन इन्डियन पेंटिंग, बम्बई, १९२६, पृ. १२७।
- (८) भारत कला भवन सब्रह की चित्र संख्या १३८५, चित्र का दीर्षिक 'मीर रूस्तमअले) की होलीं, चित्र का माग ४०×२७ से.मी. ।
- (९) रायकुल्पदास, 'काझी में चित्रवस्त्रा', सीताराम चतुरोंदी और विश्वनाथ मुखर्जी द्वारा सम्प्रादित, यह जनारस्त है. पु ३८६ मोतीचन्द्र काझी का इतिहास, १९६२, पु. ३८६ और ३८७ ।
- (१०) फिल्डर्ड आवेर, पटना पेंटिंग लंदन, १९७७ पृ. १८, पी. मी. माच्क 'दी परता स्कूल आप हेटिंग', जर्नल आफ विवार रिसर्च सेर्सायटी, ८९४३, खंड २९, पु. १५०
- (११) के पी मिश्रा, बनारख इन ट्रॉजिशन १७३८ --- १७९५, नई दिल्ली, १९७५, g. २, बनारनीलाल पाण्डेय, महाराज वळवन्तसिंह और काश्री का अतीत वाराणसी, १९७५ g. ८५
- (१२) रायकृष्णदान, 'काशी में चित्रकला', ए. ३८३ बनारसीलाल पाण्डेय, महाराज बलवन्तर्सिड और काशी का अतीत, ए. ४०

सन् १७५० इश्वी में रामनगर के किछे का निर्माण कार्थ महाराज बखवन्दसिंहने छुद तराया, साथ ही किछे के अन्दर एक नंदिर का निर्माण काशकर उन्समें काली की मूर्ति प्रतिष्ठावित की और मंदिर की बीवारों पर सित्ति चित्रण का भी सुन्दर आंकन करनाया।

काशी की परम्पत रही है कि दीवारें। एवं प्रवेश द्वारों पर शादी-व्याह के अवसर पर दुम्हारों एवं नक्क्यों के द्वारा मंगळ कल्लग, गणेश, द्वारवाल, मळली, हाथी-वोख आदि के दिश्व विविध रंगों के माध्यम से वियार करवाये जाते ये तथा मंदिरें।-मठों व बनारम के संघान्त लेगों के कक्ष में भी भित्ति-चित्रण की परम्पत रही है। इस प्रकार के उटाहरण यहाँ के मंदिरों एवं मठों में आंच भी देखें। चा सक्ते हैं। यह तो निर्विवाद सथय है कि दिवाल (मित्ति) ही चित्र वनों में आंच भी देखें। चा सक्ते हैं। वारस के कलाकारों द्वारा निर्मित भित्ति-चिश्व के कुछेक उदाहरण मारत कला भवन की 'बनारस दीघां' में देखे जा सकते हैं। वनारस में इस प्रकार के चित्र राजदश्तानी चित्रकला को परम्पत की देन रहा है। (रई) मिल्डड भाविर, पद्यना पे टिंग प्र १८

(१४) पी सी माद्रक, दी पटना स्कूल आंक पेंटिंग, जर्मल वा थिहार रिसर्च से।सायटी १९४३ खंड २९ प्र १५० ।

ક્ર

वनारत-कम्पनी शैली की चित्रकला

- (१५) मिस्टर्ड आर्चर, कम्पनी ड्राइ ग्स इन द इग्डिया आफिस लाइब्रेरी हु. १३४ ।
- (१६) बनारमी लाख पाण्डेय, सहाराज यखवन्तसिंह और काशी का अतीत, प्र, ८५।
- (१७) मिल्डर्ड आचिर, कम्पनी ड्राइ ग्स इन द इग्डिया आफिस लाइबेरी, प्र. १३: ।
- (१८) एन मी, मेहता, स्टडीज इन इस्डियन पेंटिंग, पृ. १२७।
- (१९) एस, के, श्रीवास्तव, 'महाराज ईश्वरीनारायणसिंह एन्ड बनारस पे टिंग्स', पू. २
- (२०) काशी हिन्दू विश्वविद्यालय में स्थित मारत कला भवन में इन चिन्नों का सुन्दर एवं अद्भुत सग्रह देशने थेगय है।
- (२१) रावकृष्णदास, भारत की चित्रकला पु. १११, उत्तर प्रदेश मासिक, वर्ष १, अक १, अक ९, कग्वरी १९७३, टु. ९; रावआनन्दकृष्ण, 'महाराव ईरवरीनारायण तिह का कण वैभव' विद्वताय मुखर्जी द्वारा सम्यादित यह बनारस है, वाराणसी १९७८, टु. १५६ और १५७, ए.ग. के, श्रीवास्तव महाराज इंड्वरीनारायणसिंह एन्ड बनारस पेटिंग, टु. ५; ये के. विश्वास, कस्पनी पेटिंग इन भारतकला भवन, नन्दवाल वोस जन्म बताव्दी आख्यानमाला के अंतर्गत दिये गये व्याख्यान से, वाराणसी, १९८२, टू. ५ ।
- (२२) बनारसीलाल पाण्डेव महाराज बलवन्तसिंह और काशी का अतीत, ष्टुं १५२।
- (२३) उत्तर प्रदेश मासिक, वर्ष १, अंक २, लखनऊ, फग्वरी १९७३, ष्ट. १० ।
- (२४) इनके बनाये हुये चिन्न भारत कहा भवन के संग्रह में है।

अर्घुदाचलका जैन अभिलिखित साहित्य

रलेश जमीनदार

(१)

१.१ उत्कीर्णलेखों का महत्व

ःतिहास निर्माण के लिए तीन सावन मुख्य हे। इनमें मौखिक परांगा, शिखित साहित्य और पारिमोगिक सामग्री का समावेश होता है। हमें यहाँ लिखित साहित्य का परामर्श करना है, आज के परिसंवाद के विषय ने सदमें में।

िखित साहित्य के नानांसिय प्रकार में पुरातत्त्वीय दृष्टि से एक है उस्कीर्ण लेख, जिस में मुद्रालेख, ताग्रंपत्रलेख, शिलालेख स्ट्रूमाण्डलेख इत्यादि अमाविष्ट होते हैं । भारतीय इतिहास और संस्कृति में संशोधन करने के डिए अभिधिखित साहित्य महत्त्व का कोत माना गया है ।

(२)

२.१ अर्बुदाचल के दो प्र'ध

अभितिखित साहित्य में अर्बु दाचल प्रदेश के संदर्भ में हम केवल उत्सीर्ण टेखों का विनियेगा करेंगे ! लाभ तौर पर हम मुनिराज श्री जयन्तवित्रवर्जी से संपादित हुए 'श्री अर्डु देपाचीन-जैन-छेल-संदेहर 'और 'शर्बु दाचलप्रदक्षिण जैनलेखसंदेहर' (जे असक में उनके 'शाजू' प्रेय श्रेणी के कमया भाग २ और ५ के रूप में प्रकाशित हुए हैं) प्रयों में प्रकाशित इट १३०९ छोटेमोटे अभिकेखों का अवलेकिन करेंगे !

२.२ जयन्तविजयजी का प्रदान

मुनिराज ज्यन्तविजयक्षीने रामी लेख उव्युक्त दे। प्रंयों में गुजरात्री अनुवाद और समाछाचना के साथ प्रसिद्ध किये हैं। श्री अर्दुद-प्राचीन-जैन-लेख-संदोह में कुछ मिळाकर ६६४ लेख समाबिष्ट हैं। ये समी लेख आ वु पक्त पर स्पित खास कर के देखनाडा और अचलगढ से आ वे हुए जिन-प्रदिगें में पाये जाते हैं। इस तरंद्द इन लेखों की भौगोलिक तीमा मयादित है। 'अर्दु धान्यज्यदियां जैनलेखसंदोह' नामक इस छनि के दूसरे प्रंय में ६५४ लेख मूलवाठ, गुजराती अनुवाद और संदर्भनोध के लाय छये हुए हैं। इस प्रंय में समाबिष्ट समी लेख आ बु पक्त की लह में स्थित ७१ गांवों में आये हुए जिन-मंदिरों से स माबिष्ट समी लेख आ बु पक्त की लह में स्थित ७१ गांवों में आये हुए जिन-मंदिरों से स प्राप्त हुए है। इस दृष्टि से इस प्रंय में मौगोलिक विस्तार नयांदित नदी है। इस हाय इस प्रंय से संग्रहीत लेखों के अभ्ययन से नाना प्रकार की संस्कृतिक माहिती की जानकारी प्राप्त होती है।

३१ लेख-संदोह को समयावधि

े समयावर्षि की दृष्टि से हम देखे तो प्रथम अध में विक्रम संवत की वारहवीं सदी से रुकर बीबवीं सदी तक के छपे हुए हैं जिन में से ५६५ ठेखों में तिथि का रुग्ध तिदेश है, ग्यारह ठेखों में तिथि का वाचन अस्पष्ट है और दोष ठेखों में तिथि का कोइ तिदेश पाया जाता नही है। खस से पुराना ठेख विक्रम खेल ?१११२ का है और अंतिम रुख १९८७ का है। दूसरे प्रथ में विक्रम संवत की ग्यारहवी तथी से जीवम येदी के ठेख हैं, जो कि एक ठेख ति. स. ७४४ (ठेखाक १६५, मांग ५) का है। वि. स. १०१७

३२ अभिलेखों का आन्तरिक स्वरूप

इन टोनों ग्रंथों में रुंग्रहीन समी रूख खेतांबर जैन्मंदिरों के सिखसिले में हूँ। ये हभी लेख बादुप्रदेशा, आरकावीना म दिर के बारग्राल, संभ, चोफी, दियारें, उल इंग्यादि पर खुदे हुए मिले हैं। कई रुख बडी शिलाओं पर वयसिंत रुख हुरे गये हैं। बहरे लेख पय में हैं और इंगेब्द कु प्रवार लेख तथ में हैं और प्रकार में छोटे हैं। यहुत कम लेख यह हैं। सभी खेत क्रथ्यन के देवे उपयुर्धन नहीं है। जो लेख सातीय हूँ ने पाक्षेंम दक्षित के तिस्तम की टरिंगे उपयोग्त हो। जो लेख सातीय हूँ ने पाक्षेंम दक्षित के तिस्तम की टरिंगे उपयोग्त हो। जो लेख सातीय हैं, ने पाक्षेंम दक्षित के तिस्तम की टरिंगे उपयोग्त होमगी हमें इन लेखों के अययनत से आल्क्य से सिंहा के आलेख के लिये पर्यात सामग्री हमें इन लेखों के अययनत से आल्क्य सेती है। इस टरिंग के खुँ दीगीर और उसके आसपास के विस्तार का एक हचार साल का सांस्कृतिक

३३ भाषा के सदर्भ में

भाश की इंटि से भी इन लेखों का अध्ययन आवरयक है। ये सभी लेख संस्कृत में, जुबराती में और संस्कृत मिश्रित गुबगती मे खुदे गये हैं। छिपि, छन्द, भाषावेमव, व्याकरू इत्यादि फेंबारे में हमें इस से जानकारी प्राप्त होती है और एक हजार साल में इस क्षेत्र में विकाध को गति कैसी रही, उसका पता हमें बगता है।

(צ)

४.१ 'श्री अर्बुद-प्राचीन-जैन-लेख-संदोह का परिचय

प्रथम ग्रथ में रुप्रद्वीत लेखो का गरी अनुसार विभाजन इस तरह का है : बारह वीं सरी के १९., तैरुद्वीं सनी के १२.९, चौदर्द्वीं सरी के १९.५, पद्धवीं सरी के ९६, लोल्बर्सी कही के ४२, अडारद्वीं सरी के विर्फर २४ और उल्लियनीं तथा वीसवीं सर्दाके क्रम्मस: ८ और ७ ऊंख तिर्फर्ड है। वेष केला किशा तिर्थिति देश प्राप्त कर प्रें।

इत ग्रंथ से हमें आ चार्थ–साधुओं के ३७३ और साथ्वीओ के ९ नाम प्राप्त होते हैं। कर्मवोषसूरि के बिष्य ज्ञानचंद्रस्रि का नाम ३८ ऌेखों में उद्विद्वखित है। ३५ गण्छों के नाम

ξĘ

भिग्रे हैं। इन में से तपागच्छ कानिर्देशा ७५ लेख में पाये जाने हैं। कुछ गिलाकर ३० ३० जाति-कुठ-वशा की जानमधी लेखों से पाप्न होनी है, जिना में प्रायाद का निर्देशा १३२ केखों में है। गोग-द्याखा के बारे में ३२ निर्देशा पाये जाते हैं। गाय-देशा–वर्षत-नदी का उल्लेखा १२१ वार मिल्ला है, जिस में अर्धुद कानिदेवि ९० लेखों में है। ५१ राजाशों के मीनिर्देशा हमें मिलती हैं।

इस प्रथ में च्यादातर लेख (२४९) विमज्यवही के मंदिर-तंबुळ से मिले हैं। लूणवसष्ठी से १५७ लेख प्राप्त हुए हैं। शेव लेख हमें अचलगढ, ओरिया, खरतरवसहो, सुविधिनाथ मंदिर से मिले हैं।

४२ 'अर्बुदाचल प्रदक्षिणा जैन लेख संदोह'का परिचय

्रूसरे ग्रंथ में समाविष्ट अभिलेखों का सरी अनुसार विवरण इस प्रकार है : ग्यारहवीं सदी के ७, बारहवीं सदी के ४०, तेग्हवीं के १०१, चौरहवीं के ४७, पेटहवीं के १०४, सोलहवीं के १७, सजहवीं के ५५, अठारहवीं के १०, उलिंसवी के १९ और बीसवीं सदी के सिर्फ ९ ठेख प्राप्त हुए हैं। दोष अभिलेख में तिथि का कोई निर्देश नहीं है।

प्राप्तिस्थान के संदर्भ में हम विवरण करें तो सबसे ब्वादा लेख हमें जीरावल स्थान में से (६३) मिले हैं। ५१ लेख रोहिंडा से, ४७ अवारी से, ४५ मडार से, ३९ व्याराखण से और ३० लेख हमें वासा से प्राप्त हुए है। बारह गॉव ऐसे हैं, जिन में से केवल एक यक अभिलेख निला है।

सबसे अधिक लेख विक्रम संवत १४८३ के प्राप्त हुए हैं, जिन की संख्या ३२ हैं। संबत १५१९ के १० और संवत १५२१ के ११ लेख हैं।

इन लेखों से हमें जैनावार्यों के ३६१ नाम प्राप्त होते है। सब से अधिक उल्लेख तपागच्छ आचार्य जयवंद्रस्(र का है। करिव २२ लेखों में उनके नाम प्राप्त है। ५० से अधिक नच्छों का पता हमें इस संग्रह से लगा है, जिन में ज्यासारा निर्देश वगगच्छ (१३० वार) का है। शांति-वंद्य-कुल के करिब २४ नाम मिल्ले है जिन में ओववाल का उल्लेख ६२ लेखों में है। गोत्र के द६, राजा के ४१ और गौंचों के ११८ नाम हमें इस इंग्रह से मिल्ले हैं।

(५)

, . र लेखों का सांस्कृतिक अध्ययन

अध इम इन दोनों ग्रंथों से प्राप्त सांस्कृतिक इतिहास की सामग्री का विवरण करेंगे। दोनों ग्रंथो से उपलब्ध जैन-आवायों -साधुओं के नाम में से खिन के नाम बार बार किलिलित है, वे इत तरह है : जानवत्पूरि (३८ वार), खरवंतपूरि (३४), घमेवोधपुरि (३२), सुनिम्रुद्रस्पूरि (३४), रत्नहोलस्पूरि (४३), लक्ष्मीसागर सूरि (६५), विवयसेनसूरि (३२) विमन्न दूरसूरि (६०) और इरिविजयपुरि (२५)।

रसेश जमीनदार

गच्छों में तशागच्छ का तिर्देशा २०० में अधिक लेखों में हैं । खरतरगच्छ और नागकीयगच्छ का उत्तलेख ३० से अधिक बार है और अन्य गच्छों में कच्छोलीवाल, काप्तदाय धुद्रह, नागेन्द्र, पूर्णिमा, ब्रह्माणीय, मडाहड और सडर के उत्लेख मुख्य है ।

ओसवाल, प्राग्याद श्रीमल ए र्सन झातियों के अळावा हमें कंसारा, गुर्वर, चौहाण चालुक्य, भावसार हस्यादि नाम मिंदते हैं । ओववाल और प्राग्याट के भिवन भिवन रूप से लिखे गये नाम भी मिटते हैं ।

राज्राओं के जो नाम इन अभिलेखों से प्राप्त हुए हैं, वे इंस प्रकार है : अक_{वर,} अञ्चयराज (अखेराज), कुंमकरण, जगमाल, हुंगरसिंह, छंद (छंभक), सोमदास इत्यादि ।

गौवां के नाम ३० प्रकार प्रास्त होते हें अचलगढ, अहमदावाद, अणहिछवायक, अड्डैंद-आबु-अर्डुदाचल, आगतणा, इडर, कच्छ, चंद्रावती, लीगपर्स्ता-जीरावला, हुगएर, देलवाडा, घणेरी-धनारी, नंदीव्राभ, नागोर, पाळणपुर-महल्टादनपुर, पत्तनगर, पींडवाडा, मालव-देश, बांमणवाड, वीरवाडा, मीसलनगर, शर्त्रवय, खांगवाडा, सिरोटी, स्तभन-स्तंसतीर्थ इत्याहि ।

५.२ स्थल-व्यक्ति-नाम का अध्ययन

भावायों, गण्छो, बाति-कुळ-वंश, गांव-मगर, गोभ-शाखा, राजा इंग्वादि नाना प्रकार के नामों का अध्ययन स्वप्नद को है ही ठेकिन इस प्रकार के अध्ययन से हमें उस काल में स्वायेतनाम और स्थलविशेष के नामों से नामकरण की भाग का माँ पया चरुता है और हमें समकाळीन उंस्कृति के विविध पर्दछओं की जानकारी प्राप्त होती है, जिनसे राजवराग्य, वर्म, वेषी-देवता, भाषा, स्थाछ इस्यादि का भी सारा जान प्राप्त होती है। इन टोनों संयों का जेस-नेस्थ स्टली के हष्टि से अभ्यास करने की भारी भाषत्यकता महसूस होती है। अध्य-नेस्थ (onomastics) अधिक प्रधार में जोने की आवस्यकता महसूस होती है।

५.३ जैन संप्रदाय का झान

इन दोनों प्रंथों के अध्ययन से हमें श्वेतांवर कैन संप्रदाय का अच्छा ज्ञात होता है और जैसों की सांस्कारिक संपत्ति की मी जानकारी होती है । व्याहरवीं सदी से छेकर कैन घर्म का प्रभाव व्युद्धिवाल क्षेत्र में क्रमशा किस तरह वदा, आचार्यों और सुनिशाजों ने भावत्रो के उस्पाह के साथ जिन-मंदिरो का किस तरह निर्माण किया, जीर्णोबार या कांग्रे हिंस तरह बदा, घर्म-प्रभावका विकास कैसे हुआ — इन सब बातो की बहुपुरुव सामग्री प्राप्त होती है और इन का अपयत करना भी जरूरों है। मूर्तिविद्यान और स्थावश्वकला का अध्ययन करी की इन का अध्ययत करना भी जरूरों है। चैन न भीओं, भांडागारिको, सांडियिग्रहले, टाणिको इंश्वादि ने अपने अपने प्राप्त होती है। जैन न मंग्रों को सहायागरिको, सांडियिग्रहले, टाणिको इंश्वादि ने अपने अपने प्राप्त होती है। जैन न मंग्रों के अध्ययन का विकास क्रंस किया और किस प्रचार का यार्थिक योग प्रदान किया और अथवने प्रमाव से कितने नरेखों के जैनर्थम के प्रति आजवित किया, इनकी माहिती भी इन प्रंमों के अध्ययन से प्राप्त होती है है

इन प्रंथों के अभ्ययन से जो विशेष शान प्राप्त होता है, इनमें से कई इस प्रकार है-

(દ્વ)

६.१ अध्ययन से विशेष ज्ञान प्राप्ति

- १. साधु और आचार्थके संतान के रूप में कई आवकों का निर्देश किया गया हूं। (देखिये लेखांक १०,४३ माग २)। इस्से एक विशिष्ट प्रधाका ज्ञान हमें होता ई, जिस के बारे में संयोधन अपेक्षित है।
- २. ग्रहस्थों का परिचय देते वक्त उनके क्रुल और वंश का निर्देश कई बगह पर अलग नाम से किया गया है। उदा॰ एक ग्रहस्य के क्रुल का निर्देश श्रीमल से है और उसी ग्रहस्थ के वंश का उत्स्वेख प्राग्याट से किया गया है। (लेखांक ५१, भाग २) इस के बारे में भी संशोधन अपेक्षित है।
- ३. कई स्त्रियें। के नाम पुरुष के नाम से दिये गये हैं। देखिये— धांधरू-घांधरू दे (लेखांक ५८, माग २), घरण-घरणदे, रःता रानादे, मीमा-मीमारे, तेबपार-तेबपालदे, तेेबख-तेबल्टदे (लेखांक ३९, माग ५)। इस से इम कह सकते है कि विवाह के बाद स्त्रियों के नाम पति के नाम से दिये जाते थे।
- ४. नाणा के खंदर्भ में भी वेगडा सा ज्ञान मिलता है। दुगानी, बङ्घलं, कय (केलांक २४४ – २४५, माग २) द्रम्म (लेखांक ३४, माग ५, लेखांक २४० – २४२, माग २) महमूद्वी (लेखांक ४९५, माग २) । [महमूद्वी चांदी का खिल्का या ।]
- ५. र्म्ड सूत्रधार--ग्रेता(--मिस्त्री कैनधर्म के अतुवायी होने के उदाहरण मिछते हैं। (केखाक ३४, भाग २) छ. १२०६ में विमल वसही तीर्थ में भमती की देरी में छुंछुनाय भगवान की प्रतिमा सेाढा की भार्या सह के पुत्रों ने प्रदत्त की यी।
- इ. सलाट, सिस्वी और कारीगरों के नाम भ्यानाई है। (लेखांक १०४-१७५, १७९-१८२, १८६-८७, ३८५-३८६, ३९०-९१ इंखाढि, भाग २) करिब ग्यारह लेखों में इनके नाम दिये गये हैं।
- ७. एकादशी की छुडी का निर्देश सिलता है। (लेखाक ५२, भाग ५, च १६८६)। सब्रहवीं सदी से ग्रुरू हइ यह परंपरा आज भी कई गौवों में प्रचलित है।
- ८. अनशान करके भी व्यक्ति ओख बन सकता है। (खेखांक ३८१) भाग ६)। शाह चौबा ने ४० दिन का अनशान करके छं. १६०२ में फागण कृष्ण ८मी के दिन मोक्ष प्राप्त किया था।
- ९. देखबादा में भ्वेतोबर मंदिर तो ईं लेकिन केखॉक ४६९ (भाग २) के अनुचार तं. १४९४ में संघवी गोविंद ने जैन संघ को छुलाकर दियंबर मंदिर बनवाया था । यह एक घटना भ्यालाई है जिस से हमें होनों संप्रदायों के अनुयायीयों के बिच सद्भाव कैसा या इन की जानकारी मिळली है ।

ાંબોધિ વો ૧૨ --- ૧૦

- १० सुरही>सुरभी>गाय का उस्लेख भ्यानाई है। विमल मंत्रीश्वर की हस्तिराख के पस के मंडण में तीन शिलाएँ खड़ी हैं, चिनमें उप्तर के माग पर सूर्य-चंद को आकुतियाँ हैं। इनके नीचे सवस्छ भाव की आकुति है। उत्के नीचे लेख अंकित है। इसमें से दो में तलवार का चिड खुदे गये हैं। वह चिक सिरोधी के चौक्षग राजवंदा का राजचिंह था। (लेखाक २४४-२४८, माग २)।
- ११. उपयुंस्त शिवाओं के पास एक शिखा है, जिस पर महासती की सुख की आइति अंकिंत की गई है। प्रस्तुत शिखा के उपर के माग में स्पर्य-चद की आइति है। इन के नीचे कंगन पढ़ने हुए हस्त की आइति है। इन के नीचे एक हुगख बे आइसति है जो प्रार्थना कि सूद्रा में है। अंत में सं. १४८३ का एक छेला है।

संबची असु ने इस शिला पर महासती की मुखा खुराई थी। खिनमंदिर में इत तरह पाळिया का होना असंभव है, लेकिन मुनिजी के मतानुतार ये मुखा की आइति कोई दायिक स्त्री को होगी। आदीश्वर मगयान की मलित में लीन कोई सौमायकी बचिक स्त्री का ईस तीथे पर आकस्मिक अवसान हुआ होना ऐखा संभव है। इत श्रमांमा को स्मृति में इन्हीं के कुटुंबीजनो ने यह स्मारक बनवाया होगा। (लेलाइ २४%, भाग 2)।

- १२. अड्डदाचल के ये अभिलेखों में इड प्रदेश के शहर, मगर और गांव के निर्देश से होना संभव है, लेकिन इस प्रदेश के अलावा सम्य प्रदेशों के स्थल-निर्देश प्राप्त होता है। उदार बोलका, नाटण (लेखांक २५०, मात २) कल्ल (५०५, मात २) पालणपुर (लेखांक १३८, ३५२, ५०५ मात २) बीसलनगर (लेखांक १२६-१३८, भाष ५) इग्यादि।
- १३. राबझीय इतिहास को दृष्टि से खुलवरुद्धी का एक लेख (२५०, माग २) अभ्ययनशीक द्दी। ७४ श्लोक का इंस लेख में अशहिलयक्तन की प्रदेश, तेजवाल के पूर्वक और उनके कुटुंब का बिस्टात वर्णन वस्टुपाल तेवपाल के घार्मिक कार्यों का विवरण, घवह कपुर के सोल की बाबेखा राजाओं का प्रयास 'वद्यावती के परागर राजाओं का वर्णन जैसी ऐतिहासिक सामग्रे मिखती हैं दसके अखावा पाटण की प्राय्वार शात्री का वर्णन, वेसी ऐतिहासिक सामग्रे मिखती हैं दसके अखावा पाटण की प्राय्वार शात्री का वर्णन, वान पेरित सोरे विययि की वेदा-माहिती, जैन मंदिर-स्थायय का वर्णन, टान-प्रमांत व बचित बाते क्यादि जैसी रायहितिक सामग्री भी झमें मिलती हैं। सं. १२८७ का यह सब से आविक व्यानही है ।
- १४. छेखांक २५१ (माग २) भी इतिहास और संस्कृति की टॉट से अभ्यास नोग्य है। सं. १२८७ का यह व्येख चौछक्य राजा भीमदेव २ के संदर्भ में है। इस वेख में स्थलों के विवेध उस्टेख होने की वबह से उनका अभ्ययन भी महत्वपूर्ण है।
- १५. चिन-मंदिरों के निवाह के लिप चो दान दिये गये हैं इन में बाझी (छेलाक ५१, ३१९, माग ५) खेत (छेलांक ५५, माग ५), गौंव (छेलांक १९४, २५१, ३६१, माग ५), जागीर (छेलांक ३०४, माग ५), बाव (छेलांक ४९०, माग ५) के तिर्देष

सिलते हैं। इस से क्षमें पता चलता है कि धर्मदेव का उस जमाने में समाज पर भारी प्रभाव था।

- १६. राजस्वकाल की माहिती को अन्यथा प्राप्त नहीं होती है, वह ऐसे अमिलेको से निस्कती है। उदा० आखु के परमार रावा कुरण्याव प्रथम की वानकारी साहित्य से प्राप्त हुई है, लेकिन उनके रावपवसल का उन्हेल सिर्फ अभिलेख से प्राप्त होता है। (लेखांक ४८६, भाग ५)। इस लेख में ती. १०२४ में ईस रावा के बाबन काल में महायीर मगवान की प्रतिमा वनापी जाने का उत्लेख है। इस से यह मंभव हुआ कि उत समय कुल्पारा का शाधन था।
- १७. वार्भिक स्थलों में बाते पक्त पाथियों को कर देना पढता है, के किन असुरावल के कई लेखों से यह पता चकता है कि ऐता कर लेता बंध किया गया था । (लेखांक २ ४० - २४ ३, माग २) । विशल देव के तमय का सं: १३६० के एक लेख से (क्रांक २, माग २) और राधवर राख के तमय के पर लेख से (क्रांस १२६१, माग २) सं: १४९७ का है, इस में और महाराणा कुंमाजी के सं: १२९० के लेख (क्रमाक २४० - २४३, माग) में भी यात्रा कर रह करने की सूचना दी गई है। इस से यह प्रतीत होता है कि राखा लोग मो कमी कभी म्रयास्याण की नाड को यह पान लेते ये और उनकी हावियाऍ हर्क्य में लेकर करी साराकीय दोषणा भी कर लेते थे ।
- १८. अध्युदि पर्वत पर तेरह्वां सदी दरम्यान खेने की बक्ती थीं। उनके प्रमाण भी हमें इन आमरुलेखों से प्राप्त होते हैं स. १२४५ (उखांक २५, भाग २) सं. १२८२ (लेखांक १७१, भाग २) मं. १२२२ (लेखांक १७१, भाग २) के रोखों में वी गई हुकीकतों से यह जानकारी प्राप्त होती है। इस में खुजरक्षी की व्यवस्थी के खिए जेने को रेखों से यहां जेने सा वार्यद्रांति के लिय यहां जेन साम्र पंचति मिन का स्पष्ट आदेश दिया गया या। चाद्वमंति के लिय यहां के सहा के पंचति प्राप्त के देखा के तर के पंचतरभा के लिय जी के साम्र प्राप्त को पंचतियि मनाने का स्पष्ट आदेश दिया गया या। चाद्वमंति के लिय यहां के साह का इस हो यहां के सहा का देखा के १९८२ को स्थर प्राप्त के लेखों से होती है (बाद कर स्वर प्राप्त के स्वर प्राप्त के स्वर के लिय यहां के साम्र प्राप्त के स्वर के साम्र के सा साम्र साम्र के साम्र साम्र साम्र के साम स

(৩)

७.१ : उपसंहार

इन अभिछेखें से प्राप्त माहितों का प्रस्तुत विवरण करने के बाद कुछ सुझाव रखनो उचित समचता हूँ ।

- १. ऐतिहासिक सूगोल कि दृष्टि से वे अभिसेखें का अभ्ययन रसगद और महरूवपूर्ण होगा। साथ ही बीनियॉलॉबिकल स्टडी भी रखगद रहेगा।
- २. स्थळनाम और व्यक्तिनाम के अन्यास भी इतिहास और संस्कृति की दृष्टि से अपेक्षित है।
- ३. गौंवेां और नंवत के साथ ही उल्लेख की क्लार से गोंवें का प्राचीन इतिहास के आलेहन करना जरूरी हैं ।

रसेश जमीनदार

४. इन अभिलेखें में प्रतिष्ठावक आचार्य, उन्होंकी गुरु परंपरा, इन के गच्छ और शाखा मूर्ति बिंब वगैरह दान देनेवाले क्रेष्ठी की पीदियों का निर्देश देखादि वाबत हम पति है । सामाजिक इतिहास और धार्मिक इतिहास के अध्ययन के लिए समी लेख बहुत महस्वपूर्ण है और उनका अध्ययन अपेक्षित है ।

उपयुंबत जिवरण से यह प्रतीत होता है कि अर्जु दाचल मे से प्राप्त अभिझेलो से विक्रम की ग्यारहवीं खदी से लेकर विक्रम की वीसवीं खदी पर्वत के इस प्रदेश के इतिहास और संरक्तति के आरलेखन की सामग्री मिलती है। ज्यादातर तो हमें जैन धर्म और समाज के बारे में जातकारी प्रलुर माखा में प्राप्त होती है। फिर भी स्थल नाम और ज्यावेतनाम के अध्ययन के लिए भी अच्छी सामग्री हम पा सकते है। इनके अलावा समाज के नानाविध पहलू पर भी हम प्रकाश डाल सकते हैं। उस जमाने के आधिक स्थिति की भी जानकारी हमें मिलती है। पुराविद, इतिहालविद, समाजविश्रामी, माधाविद् कलामर्मश इर्थादि विद्वानों की एक सुचाक शेम ये सभी अमिलेखों का स युक्त अध्ययन करे तो काफी समग्री के साथ हम एक अच्छा संशोधन ग्रंथ तैयार कर सके, ऐसी आवश्यक्ता महसूस होती है।

32

Krsnakridita of Raula Kanha

As Old Gujarati Krishnite Poem of the 15th cent.

edited for the first time from three Manusscripts

by

H. C. Bhayanı

This is an important Old Gujarati poem not later than the 15th cent. A. D. and published here for the first time. The text is based on three MSS, the earliest of which is dated 1571 V.S (i. e. 1515 A. D.). The poem contains 108 stanzas, the last nine of which are in Sanskrit. The Old Gujarati verses are in the Sārdūlavikridita metre and this fact is significant because Old Gujarati verse literature is mostly in Mātrā-metres and Destis that were sung in popular melodies.

The poem falls into three parts. The first part describes love-sports of K_{rsna} with Radha and Candravati. The second part relates to the Rasa-lila and Vastra-halaya-lila. The third part is mainly an expression of the poet's fervent devotion The poem has considerable merit. It is also important for the pre-Vallabhaite period of the history of Vaisnavism in Gujarat.

राउल-कान्ह-विरचित

कृष्ण-क्रीडित

इच्छां रामति ज्ञास-मुर्ति रमत दीठउ क्रणि कामिनी क्षोभि रूपि तिह्वार, मोह मन थिउं, झरड दिवा-यामिनी। को ए बाल नरेंद्र-ईश्वर-कला संपूर्ण पामिउ जोई लीला यौवन माहालती त्रजवध्र तेणह सकांमा हुई ॥१॥ बाला यौवन-प्रेम-ऊलट-छलई लावण्य लीलां तरह मांनिउ मोहन-वेलि गेलि-गहिली जे कांमि पूरी फिरह | रीझी अंगि अनंगि मान मन-सिउं बेहु स्तन हैंइ कलइ 'कुणई माथ ! उपाइ कृष्ण मिलीइ त वेदना ए टलइ.' ॥२॥ मोही मानिनि ते सखि-प्रति कहइ 'श्रीकृष्ण दीउ परइं देखिउ ए नर-रत्न मिं जब लगई जांगूं किम्हह मूं मिलह । रूड रूपि, विनादि नादि निप्रुण, सौभाग्य-भोगीं भन्न वांछो चित्ति धर्णा मिलइ मुझ किहीं गेापाल ए एकाल मझन पुरु पुनिम-चंद्र, इंद्र अथवा कि कांम-शुं रूपड दीउ अलवलत नरेश्वर सही ! श्रीकृष्ण जे लहुयडु । जीविउं सार्थक तु, जु कोड पुहुचइ, जु देव मूं-सिउ' रमइ मीठउ ते मनि, जे सुहाइ सरीख़, प्रीतई ति वाल्हउ गमइ ।।४।। १. २, क. रूप. ३. ग. किही. ४. क. मालती, ग. महासती. क. युकामा

२, १, ग, स्रीकां तरि २, ग, सांदु; गिढि़ली; g' कांम प्**री किरि, ३, ग, पार्स** अगि अनैगि अथवा दो. ४ ग, कुणि भाव; मिलवा,

३. १. ग. खे कृष्ण जांगि किही. २. ग, मि बररत ए जांग् विरि रम् किकि. ३. ग. संमोग्य भोगी, ४. ग. चित वडी.

४. ३. ग. इ होई, ते हुइ.

सेरी संकडि, क्रुष्ण आगलि मिलिउ, जोई हसी गिउ वही लागूं माय ! विनाण, मान मनि थिउं, लाजइं अवोली रही । भागी भूख, न नींद्र सहरि सुख मूं, काम-ज्वरइं आफ्रुली फीटइ वेदन जु हर्वि मुझ किम्हइ दृष्टइं मिलइ ए वली।।५।।

जांगूं ए गत-जन्म-तु प्रिउ मही श्रीकृष्ण मुं-सिउ' मिलिउ दीठउ तु न रहाइ, माइ! मुझ-निं संकेति साचु पलिउ | विद्या जे लघु-लाघवी अनुभवइ, ते माह दीठई थोइ पर-काया-परवेस जे ठग स्मइ, ते चिच चोरी जाइ।।६।।

जीणइं दृष्टि-मेलावडइं मन हरिउं धूतारडइं धूरतिइं ते म्रं मेलवि माइ ! माधव किम्हइ, जे व्याम छइ मुरतिइं । गाढउ चित्ति वसिउ, अइनिंधि गुणे म्रं चित्त तेह-सिउ' रमइ क्दु 'राम अपार प्रोणप्रिय मुं, वाल्हउ ति प्रीतइं गमइ ।।७।।

देखी इज्ब्या अपूर्व प्रीति, मनि थिउं, जागउ' सगु ए सदा बार्यू चित्त रहह नहीं, लळमळइ जांगह मिऌूं ए कदा । सालह स्नेह हिइ क्षणि क्षणि नखु, तु टलवली नइं रही हा हे इज्ब्या ! अकथ्य वेदन नवी, स्त्री ढूं सर्कू सूं सही ? ।।८॥

५. १. क. २। करि. २. क. विमांन, इस. विनाण तील इं मनि; गा निनाण मन शु, इस लाजी ण बोली; गा. लाजि ति बोली, लाजि न बोली. .. का, देहि सख.

६. १. ख. ग. जे मूं सिंस्यु. १. ख. माइ न गिस्ट्र संकेति साचे कल्यु. ग. शैठु अख्यस्रजु नरेस्वर किंदी ओकुण जे लैहिडु. ३. ख. जे पोह, ग जे सूह ४. ख. ग. इ. उ.

७. १. क. येलिं, ग. जेणी. २. क. पुरतहं ३ क. ये चित्त मूं सिखं रमइ ४. रहा ग. ते ते वडी मूं गॉम

८. १. ख. ग, मनि थई. २. क. प्रहार, न रूच्छ मन ठई, ग चाणू ३. ख. ग. नायू ४ क. नदी सही, ग. सूकरी. देखं वल्लभ कृष्ण जुपुन वली, तुपागि लागी रहुं मानड बेाल रहि हविं मुझ किम्हड, त लाज मेर्ल्हा कहं। लेई पाग-मिसड जि हैंड सरस संतेाख पामं किम्हड भांज लंघन एक बार भवन,' हं दासि तोरी इम्हड ॥९॥ साचु देव अभीष्ट आंज कुण छइ, ईछा जि पृग्ड् किही ओ आ बाप गणेश ! मेली प्रिय मंदु तूं देव साचु सही। माटा मादक खांड-घूत्त-सरसा सींदरि पूजी नमं राति जु हवईं आज कृष्ण-सरसी संमोग-लीलां रमुं' ॥१०॥ हींडड कांमिनि 'कृष्ण' 'कृष्ण' जपती, तु दीह नीठइ नहीं पछड वात-मिसई सखी, 'मुझ कहु, को कृष्ण जांणिउ किहीं' । लाग वेध. वणु विमासण करह उद्वेगि. 'केथी थाउं? हड पांख वि आज, कृष्ण मिलिवा तु वेगि ऊडी जाउं।।११।। मोडी आलस अंगि चंद्रवदनी आंगणिइ जमी रही आव्या मंदिरि देव कृष्ण सहसा देवेंद्र पूरा सही। तांब ली-दल वाम हस्ति, जिमणई बीडी कपूरई भरी आवी ऊलटि, कृष्णि चंद्रवदनी ऊंडलि लेई धरी ॥१२॥ होकिउ हेाठ तिसिइं जि कृष्णि सहसा, ते वंश वावा-मिसिइं राधा-दंति डसिउ जि नीलजपणई संभोग-लच्छी-रसिई ।

९. १. इफ. खु यहु वली, खा द्व लोव मेलहो कहुं, खा तो वली लजागु २. खा ग वेलल न खु कहवुं हवदं किम्छद दु पागि वलगी रहुं ३. इफ. देया च सर्स्. ४. इफ. ग भवनी. १०. ३. खा. गा. घील. १९. ४. इफ. बागु वंश तिसदंख कृषिण तेहनूं तु वित्त लंघ्यूं हरी. १३. १. इफ. सहि तो. २ इफ. राता.

कुष्ण-क्रीडित

'आ सिउं कुतिग, कृष्ण ! चूनडि नवी ओढी किहां तूं वसिउ ? लाधु धूरत कूट-प्रीति वहतु,' चंद्राउलीई हसिउ ॥१३॥

Ę

स्यामी ! कालि विनोदि राति रमतां वीटी जि लीभी तुम्हे आपु, देव ! मया करु, इविं किम्हइं बेालिउ' न धीरूं अम्हे । राही हाथि जि ओर्लिसी हर्वि अम्हे, ते आज वारुही हुई मोती-हार-विचइं प्रवाल किहिनां' चंद्राउली रूसई ।।१४।।

राधा उवाच

'ऊठउ आज अपार मेघ घडुकइ, आविउ हवई वरसिवा वास्या चातक, मोर प्रीउ प्रीउ कहई, थिउं मन्न ऊन्नसिवा । ऊमी वारि अधूंबरइ कटि हथई राही ऊमाही स्मरह स्वामी !कॉत ! अनंत ! राम रूअडा ! संभाख कां न करड़ १ ।।१५।।

म्दूकी कांइ निरास, आज न मिलिंड ? बाल्हां न को वीसरइ बीहुं हूं घरि एकली, किम रहुं रातिइं? किसिउं स्त्री करइ ? । तूंह-निंदेव अनेकि प्रेसि पलकी सानंद बांछड् घणी जांगे तूं पण, ऋष्ण ! एक मुझ-नई साचइ सदा तुं धणी ॥१६॥

छग्रइं छहरु-मिसइ सवे रसि रमइ, ते-सिउं किसिइं छाजीइ ? मुंकइ मोह करी न वेदन रुहह, तु वेारुतां लाजीह ।

१४ २ ग. दया, का. किही ३. एव. हव किंग्हारं ग. इवि ते.

१५ १. स्व. ऊर्जु घडवर्ड हव**ंग** उडो, घड्डकु, हवि क. ग. वरसवा. २ क. प्रीति शरशा ते मन्न उस्तर्शवा, स्व. प्रीय, प्रीय, ग चाझुक, करि, उडप्रसया ३. स्व अञ्चलडई कडि, ग. राही कृमारी.

१६.३ ग उ. पिंदे, क. बॉछा, ग वॉर्छ. ४. ख. ग. तु पण, ग. साचिं corrected as साच्यु

१७. क. किंसि चो लीइ,छठ corrected as दंभ,खला लोबीइ,मा छंदि छलन्मिलि मुदि २. क. बेंग्लीइ, ख. गानीइ, ३. खा ते वास्अ न, मा खेको. ४ क. अम्हइ, ख. कांइ, मा. बीसारी ते अहमे.

राडळ-कान्द्र-विरचित

जे के छइं रसीया न एक क्षण ते चाखिउं न म्हेकह किम्हड़ भोला सज्जन ! सावचेत गिरुआ ! वीसारि कां तुं इम्हडुं ॥१७॥

जाणूं जीवितनाथ-साथि जमली ऊडी मिलूं जु किम्हइं लेगपी लाज वहू अनंगि, विरुद्धं गाटी विगेईि इम्हइं । जाइ दीह घडी घडी जि गिणतां, तु राति नींठइ नहीं वाल्हा ! वाल्हिम अलजयां हवि किम्हइ कोडदं मिलीइ किहीं ॥१८॥ गाढउ प अति-देाहिलूं कहि मुंहूं वाल्हां-विछेाहु थाइ बीर्जुं एह अकथ्य, प्रीति मिलतां जे केा वीसारी जाइ' । ऊठी निश्वसती, विषाद मनि थिड, सेरी निहाली रही 'जाणठ' संदर आवत हवि इसिंह. अन्यत्र जासह वही ॥१९॥

नावइ कांइ इजीय आज लढुड, तु हूं हवई वीसरी रूधु अन्य प्रिया इगिं गुणवती, वाहिउ सु हार्थि करी'। राधा जु इम इरती विरहणी ऊंवरिंइ आवी चडी सकां टेाडर पांन फूलन्सी अनाकुली विछटी पडी ॥२०॥

ते सौभाज्यवती सती गुणवती, ते दैवि सरजी भलड़ं तूठउ ईश्वर, उग्र दान तपर्न्तू वांछिउं फलिउं एतलड़ । जे-सिउं क्रुष्ण कृपाल लालसपणइ एकांति वांछी रमड़, वीजी नारि अपारि भार करिवा संसारि भूली भमइ ।।२१॥

१८ १ क. चीवितनाथि, दत्तई मिद्धं, २. ख. थिडु. ग आहे. ३. क. घडीय गणता ४. क. के। के।ई मेळड् किडी, ख. इ.वे, ग. मिळि खु किडी.

१९ १ रख. सहु. ग. कि महं. २.क. प्रीतिम खिके। वाल्हां पीछारी; रख. ए.थ. ३. क. रख. निसाल ३.

२० १. ख. अजीन, ग. हजीन २. क. हातें, ख. स हाते, ग. ६ हाय. ३. ख. राषाजा,ग. चा दैन.

२१. २. क. बॉछूं. ३. खा. ग. एकांत

ईछां वाल-मृगा वने विचरतां के दव्व लाया फिरी रोतां वालक धावतां हठि घणई मा सिंउ विछोद्यां हरी । केाडी पालि भर्यां सरोवर-तणी हाथइं कुदाली लेई जउ महं एह न कर्यां, कुपाल ! मिलीइ, बाहु म वाचा देई ।।२२।।

स्वामी ! कृष्ण ! अपार जे अलजयां, ते कांइ ऊवेखीइ ? आशाखव्य रहइ मनोरथि भयौं, ते प्राण-सिंउ लेखीइ । पालडं ग्रीति त्रही जि लाजि मरतां कामिई कदर्थिक सहह कीजड् सार, कृपाल ! वालपण-नई जे नेहि वांघा रहह ।।२३।।

ज्ञानी स्वामिन ! चित्तवृत्ति सघली तूं प्रीछि हैआ तणी तूं मूं कांइ निरापराध भजतां ऊवेखि किक्या-भणी ? । ईछां तूं विचरइ जि. राति मुझ-नइँ तु झ्ररतां नही जाइ बाधु स्नेह हैइ जि वारुपण-तु, म्रुफिउ न ते मुकाइ ।।२४।।

जातां मारगि कृष्णि दीन चिरुखी राही रहीनइ जोई साथ्वी ख़ुदरि एकठी टठवल्ड एकाप्र भवितई होई । मोटां-साथि सनेह, देह दमिवु, वेलां कुणई साभरइ दीटु देव तिसड़ जि बीज-झवकई तु हर्ष हैड्र धरइ ।।२५।।

आवी ऊलटि, ऊप्रसी स्मर-रसिंद, प्रेमाकुली नाथ-सिर्ड हर्षिंदं नेत्र गल्पा दया-प्रभि तदा लूंछ्यां इसी द्वाथ-सिर्ड । 'ए द्रं कांमिनि ! कदि काजल गलद ?' श्रीकृष्ण पूछ्यूं तिसिद्दं 'स्वामी ! कांद वीसारि पावस-समइ, अन्यत्र कांद तं वसइ ? ।।२६।।

२२.१.क.स्गी.२.स्व विछे।गं.३. ग. मर्यो, कृद्रवाली.४.क.एह कर्यो,स्व.ग.ए.न कर्यो;गमेली.

२३.२.सत. ग. आशाळूघ. ३ क. त्रहीय.४.क. नाह बोधी स्त. बाधां ग. बाघा.

२४ २. रख. हु मई, कोइं, ३ का. हु इप्रूरतों, रख. ग, न. २५. का. दोनि. ४. का. इप्रहुकि,

२९. २. **क.** दयां अति करी री≹यां हसी, ग. दया प्रश्न करी खुद्धां, ३. ग आज कोजल, पुछि. ४. **क. ग.** कां. स्वामी ! कांइ असर आज तम्द थिउ ? मेहांधकारी निद्यां जोई वाट अखंब-धार वरसइ, ऊढ़ेग तु थ्या किद्या । रूध्या मारग नीरि, चीर प्रीयनां, तु सिउ विमासउ इजी ? आबु, जीवितनाथ ! आज रढि छइ, रहीइ, न जैइ त्यजी ।।२७।।

थाइ, ऋष्ण ! असर, कांबलि गलइ, भींज़ु रह्या आंगणड् आखु, देव ! परुहणा अम्ह घरे, गोपी रखे को खुणड् । विलगी ऊंडलि वेगि नीलञपणड् राही जि साही रही ताणी कांबली सऊडि-थी सलवली चंद्राउली वालही ।।२८।।

लाजी वि सखि, कृष्णि ऊंडलि घरी साई जि दीव्रं इसी 'राही ! सांभलि एक वार, किम तई गाही ठमी इं किसी ? । कीघउ तई नर-वेख, बांहि विलगी आ कृष्ण-साथिई रमी पीध्रं दूघ जि खांड घ्रत सरसां तुं माहि बइली जिमी ।।२९।।

छांड रुलि चंद्राउलि, इति घरि श्रीक्रष्ण तेडु किम्हइ लागू पागि वली वली, करि क्रुपा छेद्दडउ न मूंकू इम्हइ । जोइ राति अपार मेघ वरसइ गंभीर गाजइ भरिऊ वेगिई चंचल वीजली झवझबइ, आष्ठु निद्रुरु करु।।३०।।

२७. २. का. उन्नेति यालु कियां, स्त्र. उदेग; स्त्र. दघा ३. क. विमार्द्ध ४. क. आविड, स्त्र. छहं हुँदुन, ग्रा. साथ २८ छि ही पह नि.

२८. ४. क सल्सली गंधा अछई नालही

२९ १. क. बेह सन्नी त्र; ख. लीघू, ग. दीघू सही. २. ख. एक वात, ग. वात एक. ३. ख. लीचे। मि श्रं/इत्या. ४ ख ग. कीघूं स्वागत घरि इत्या सरसी.

३०. १. का हवि पार्रि, स्व. घरिइ वह,ग. घिरिहवि. २. का मूं कु,गा ठागी,आ को. ३. स्व. ग. चाइ, स्व. भर्छु, ४. का वेगइ,आ विउति नुहुरा करद, स्व. जि समर्फ्स करूं, ग. य समकि, करूं.

२

राधा धूरति चित्त-द्वत्ति परखी श्रीरंग-रंगाक्वली एकइ हाथि मुरारि लाड-गहिली, वीजइ जि चंद्राउली। आव्या मंदिरि देव वांहि विलगा सानंद वेद्व गर्मी पीधां साकर-दूध प्रीति-सरसां बिहु-माहि वहसी जिमी।।३१

घोल्पां चंदन गंघराज वहिकड़ कपूर कस्तूरिका कीघा ऊगट अंगि, पीन क्रुच-सिउं आलिंग्य विद्रु वालिका । आपइ पांन सुसंकटेति सरले बीडी कपूरिंई भरी लीलां लिइ जि तंबील कंठि विलगी ते मुद्द आघां करी ।।३२

चूंटी कोमल पांखडी कुसुम-नी तु पुष्प-श्रव्या करी ढांकी कोमल पट्टकूल धवलूं उछाड छेढडि धरी । पुढया वच्चि सुरारि नारि जमली पासइं विढू लाडिकी कीलां लील-विलासि नीलजपणइं तोपी रमिउ नाटकी ।।३३

ऊठया देव विनेदि रास रमिवा संतोष निद्रां करी पीधूं नीर कचोल्डइं त्रिहु मिली तु पांनि कुली भरी। पूरिउ पांनि तंबोलि कोमल नवे ऊभां रही आंगणड् दीठी निर्मल राति 'रामति करूं उत्साह-धिउ चांद्रणड्र'।।३४

कांने कुंडल रत्नमइ जि झबुकई, दीपइ कपोल-स्थली द्वाथे कंकण सांकलां, भ्रुजि बिद्ध केयूर हारावली।

३१ ग. ३२ precedes ३१. ३.ख. बाहु.४ का. पीचा, घुत्त सरसां, वेसाहि. ३२.२.फा. कीची उरंडॉले, ऑलिंग छड, खा, क्यो, ग.कीघां ऊगटि, बहु.३. का कपूर्य, खा. सर्सकडेति, ग. सर्सकडिति.४ का. लढ ज, खा. ग कोट

३३ २. फ. उछाद छेंहदि, स्व ढॉकिंग, छेहरे करी, ग. ढॊॡं, उछाह छॅदि. ३. फ. बेहु, स्व. विचि, पासे बिहु, ग. विचि, विहु

३४.१.क.रमवा,गा आध्या देव, वास रमवा.२.क. कचोळ डे.३. ख.पूर्खु, ग. पूर्या, ऊम्मी रही.४.ग.चाद्रण्.

३५.१. ख. शब्मधं, ग. शल्हलि. २. क. मुज बेहू, ख. बिहु, ग. बिहुं भूखे.

पीलां कोमल पद्धकूल पहियाँ जादव्व-वीरई रही पागई रंगित वाणही, तिलक तु कस्तूरिका महिमही।।३५

तीरइं नारि झुरास्सिथि रमिवा आनंद इन्दावने लीधउ वंग्र विनोदि वीरि इसतइं थिउ मोह गोपी-मने। राधा वेख रचीय रास रमिवा उल्हास हूउ हैइ इर्खी चंद्रमुखी, 'विनोदि रगिवा स्वामी जिसाथइं जईह'।।३६

गोपीप नगरंग चीर पहिंगी पाए रऌंसां करी ओढया घाट सवे असूलिक नवा ठ्रांगार वेणी घरी । आवइं एकि गर्जेंद्र-मत्त-गमनी लावण्य-लीलां रमइं देखी देव प्रणाम पागि करती लज्जा-छल्डं सिउं नमइं ।।३७

वायु वंश तिसइ जि कृष्णि सहसा माझिम्म रातिई खरी स्त्रीणउं तत्स्रण चित्त नादि तेद-ज़ूं गोपालि स्त्रीघूं इरी। जाण्यूं नारि तिह्वार ते विरहिणी, 'तु आज जोवा जाउं गाही राति जि चांद्रिणी प्रिय अजी जागइ तु केथी थाउं।।३८

नावइ नींद्र, न सौख्य, वल्लभ-कह्नई जुवंश वाजइ अजी' सेजइं वल्लभ भोलवी मिसि किसिई, ऊठी जिलज्जा त्यजी।

३. ख. जारिइ corrected as नारिइ. ४. ख. ग. पाप, क. लहकतु.

३६. १. का रमवा, खा तीरे, गते रे २. का गावीर. ३ का. रमवा, खा होओ, ग. देह होड. ४. का. रमवा, ज, जई.

३७. १. रख. ग. गोपी जे. २. क. अनेक ज नवा, स्व सिंहु वेगिई घरी, सा. शिहु, वेगि. ३. क. आवई परक, रमह, ग. आव्या. ४. क. नमई, स्व. देवि, रमह, ग. रमि.

३८. १. कृ. तिथिं च, रातई, ख, रातेड, ग. वंदि, नाहांम, वसी.२. ख. सौधूं तक्षमण, खुन. लीजूं, ३. कृ. खागी नारि ति विरहिणी, खातिवारहं, ग. विरहुणी. ४. कृ. च, इली. ग. हजी न जागि.

३९ २ क. ग. हजी. २. क. मोगवी, किसई, उठीय, ख. लज्था, ग. विरी बल्लम,

ফঞ্জ-ক্রীন্টির

चाली चंचल-लाचना चत्ररिमा-चार्धगी वंदावनिइं चोरिंड चित्त चत्रभूजिइं तब लगई थिउ मोह वंश-ध्वनिइं ॥३९

'वेगिइं श्रीपति सामछ हव मिलं जे वंश वाड़ रमइ' चाली मारगि एकली वज-वधू रातिइं विवहरी-समझ। आवी प्रेम-रसाकली प्रणयिनी संतप्त-फाम-उच्छाई कीध घृघट, मुरकलई मुहिं हसी, तंडी जिसई श्रीपरिई ॥४०

मींची नेत्र हसी जि चंबन मुखिइं सांट जि टीधं रही स्वामी जन्म-सहस्र-संचित हवइं संताष फीट सही । पामिउ कान्हड कांम-कोटि-सरीख नारी घणी-सिउं वरिउ हस्वीं देव दयाछ माधव मिलिउ गई लाज बांहिइं धारत॥४१

दीठी नारि अपारि रंगि रमती आवी किह्वारह सचे गाड गीत विनोदि लालसपणई आनंदि चलगी खवे। दीसई दंत कि रत्न दाडिम-कली ते पक्व-विवाधनी भूहं त्रस्त सगी-तणी परि जोई गौरांगि क्षामोदरी ॥४२

खलकई कंकण चूडि चंचलपणई, बाली जि ताली वाई पाए नेउर, घूघरी धमधमइं, ते ताल-मेलहं गाइ'। वेणी-साट कटि-प्रदेशि ढलकई, लीलां फिरई फुंमतां -नाचई नारि ग्ररारि हाथि वलगी, दीसई रूडां झुंबतां ॥४३

निडा किबी. ३. क. च चलि, वृंदावने, ग. चार्ल वेगि वृंदावनि. ४. क. चतुर्भुजर, लगइ, ध्वनई, ख. ध्वनिइ, ग, तिह्वार लगि, व'शि ४०.१.क. वेगह, ग. श्रीथर. २.क. यियट्टॉि रातिं, ख. जजवटू, बिधुरी, ग वियतुरी. २, फ. ज्वरह. ४. क. मर्कल्ड मुखि, निहां श्रीवरहं. ४**९, १. वर.** इसी य, मुखई, साबय ३. ग २३ रमु. ४. **वर.** दयाल मलिल, वांहई, ख. मिस्यु. ुग्ल ४२.२.क. अपार, सानंद वाइ सवे. ३.क. देत यशा ज, ख. दाडिमकुली. ४. क. मुण, ख. मुई, ग. भीत त्रस्त, पिरि. ४३. २. क. नेपुर, मेलि, गा नेउरि, मेलि. ३. क. प्रदेश, लीला विलद, ख.

फमतां ४. म. मर्जा,

लीलां कोमल लोल पाणि चलने खलकहं रणत कंकणां मोडईं अंग अनंग-आलस-भरई तु खंपि चांपां घणां । गोपी छंदि मुकंदि रंगि रमती मचकई नमई कंअली हैइ हार पयोधरे विसिमिसिइं ढोलिउ रहड टलवली 1188 भीड्या कंचुकिवंध ते कसमसइं त्रटइ त्रही त्राटके वालइं अंग अनेकि मोडि मटकः बाढिइं गाइं नाटके। पीनोत्तंग पयोधरा विसिमिसिइं वादिइं हैंइ ऊससइं मुंकई माननि मांड मांन मन तु कामाकली ऊधसई ॥४५ व्रटई टोडर-माल होर-सरसी गुची स्तने हा नडह वेणी ख़ंप क्षरीय चंपक ढलई वेगिइ विछटी पडड़ं। स्वाभी-सन्मख दृष्टि निश्चल ठवई हरिवेई इसई नाचती एकडं चित्ति रमइं चत्र भ्रेजि सिली दिइ इवकी ना(मा?)चती ॥ १६ वीणा-वादन हस्ति वंश मुख-सिउं वामांगि चंदाउली राधा दक्षिण पक्षि सन्मुख सतीभामा ति कामाकुली कीडां कष्णि कपाल लालसपणडं गोपी निरोधी चिचिडं रंगिइं रास रमइ सवे विवि रहिउ श्रीरंग लीला-रुचिइं ॥४७ कीधं मंडल नारि पाखलि फिरी बाली रसाली गाइ नाचडं नादि मुकंद वंश मधुरु सुच्छंदि वीणा वाह। रीझइ चित्ति रमइ दिइ जि भमरी वेगिइं फिरइ सामल राधा तालि मिलड कि चंद्र-वदनी ऊलांछली सांभल ॥४८

४४. १. का. मोडड अॉग्रे एव गा भर्या. २. का. कुंअली, गा. वलि कुअली ४. का. पयोचरा वशामशाई, ढोलिऊ रहिड.

४५, १. का भीडेया वंथ तिंहां अतिं कसकस्ड, गा छुटि. २ का वार्टड, खा. चालडं, त्राटके; गा. त्राटके. ३ का वदानिर्सि, हैआ सिउं समझ, ग थादि य हैयु सखि. ४. का. मूंक्यां मातनि मॉड मॉड खा. मॉन मॉड मान्ट्रां, उध्रदिरा.

४६. २. क. शरकी, तुप्डः. २. क. तुवेगि छूँटी, ख. खिमीय, ग. स्थियरी च. चतर्मज. दह

४७. २. क. दक्षण पक्ष, बतीमामा. ३. क. फ्रीडा क्राण वचई ४. क. वचि, लीकां इत्तदं, स. सिन्दु, ग. सिविट्ट विचि रम्यु, लीकां रमि.

४८. १ के फरी, ग. स्वली. २. खा अनेत, ग. अनत वशि. ३. क. दीई य बेनई रमदे खा. रीहाइ. ४. क. ताल.

क्राण-क्रीडित

लक्षमीकांत अनंत-मूर्ति भगवान् लीणिउ जि गीतामृतिई विलगइ ऊंडलि ताल-मेलन-मिसिई सानंद गोपी-प्रतिई । लाधु प्रेम-रसाकुली मुख-रसे नारी-सहस्रे रमइ तहड बालक ब्रह्मचारि सघलई ए बोल साचु इम्हई ।।४९

वाजई वंश्व मुद्रंग ग्रृग तवली श्रीरंग रंगिइं रमइ नाचई सेाल सद्वस्त्र चंद्र-वदनी राही जि छंदिई नमइ । लीणी वंश-विनोदि मन्मथ-रसिई खुब्धी जि गोपी मिली लाजी बह्नअ विभाति साथि रमति दीठी जि सास्च मिली ॥५०

बांघी पीत पट्टलडी पलवटई फेडी सवे प्र्रैघटा राती काह्वड नाहडई जि सरसी नाची दिइं फरंगटा । खटकई खीटली कांनि झालि झबुकई हीरा कपोले लसई रन्ते रंत्रित राखडी झबझबई तु मुरकलई सिउ' इसई ।।५१

मूकइ एक न ध्रुंघटउ जि स्मती तु नाह्वडी लाजती दीठी माधवि मुर्कल्डं जि इसती मचकिइं रखे भाजती । बाई मादल सान सन्मुख करी ते लाज-भेदिइं इसी धाई ध्रूरति घूंघटइं जि सहसा साही हैआ सिउं घसी ।।५२ 'स्वामी ! दासि तुझारखी हव किम्हइं ए तुर छंदई वाउ नाचं आज अपार ऊलट घरी त देव ! वेगिई थाउ ।

४९.१.क. ति गीतामृतदं खा लेख, ग लेणो.२.क. दिलमइं कुंडल, ख. ग.उन्डलि ३.क.रॉर्थ.४ क. बोल चालिउ गमइ, खा तुहिं.

५०. १. स्म. ग. तबली. २. व. राही य, गमइ. ३. इ. डीणा व शाविनोद, छञ्चीय, स्त. ग. छन्मी ४. स्त्र बहूधरे.

५१ १. छा घूंचरी, ग. घूञ्छ २. का. नाइडी य, नाचीय इड़, खा. फरेंगरी, ग. फरें-णटो. ३. ४. खींटळ अबुरुइं, ख. स्यटई. खा. गा अबुकि. ४. का. मुक्ल्छिड़, ख. सबकइं, marginal correction : अवक्षवद deleted, सुरफले, ग. रंगित झबकड़.

५२. १. इन धूं घट गुरुख ग्राहे ग्राहे हो नाचती. ३ इन. वाइ. रख्न. बा तालभेदि ४ इन. बूंबराज करती, घरी. रहा. हैए, बा घरी.

५३.१. रख. इवं, ग इवि २. रखा उत्तलटि चडी

वायुं छंदि सर्दग आज न किम्हइ जु घूंघटइं नाचिसिउं ऐइ जु असुदाति नाचिसि किसिउं, लज्जा किसिउं राखिसिउ' ॥५३

लाजइ नाचिसि घुंघटई, इव न हूं ए तुर हार्थि घरू फेडी ड्रैंघट लाघविई जि फरती जे जे कहिउं ते करिंउं। जु छह उल्लट चित्ति रंगि रमिबा तुनाचि लज्जा किसी इ.पॉी प्रेम-छल्टिई कटाक्ष विसमांतु सर्कलई सिउं इसी॥५४

वाइ छैदि सदंग ऊष्ण मधुरु, ए छंद गोपी गमइ रुगगु वेध वर्णू ज नास्सिरसु, अव्यक्त रूपी रमइ । लीळां आलवणी करइ जि, मचकइ दिइ ग्रुकैला नाचती बाली रंगि रमइ अनंत-सरसुं, लच्छी रही लाजती॥५५

बाईं वंश अपार ऊलटि चढणु ए गाइ चारइ घणी सींग्रुं महूअरि वांसली रसि रमइ त्रैलोक्य-तु ए घणी। कोटईं टोडर हार मौक्तिक-तणां गूंथ्यां चिणोठी-भिल्यां मोला लोक ! जोउ अनादि भगवान पूठिइं पींडारे मिल्यां॥५६

तेडी नारि तिह्वारि ऋष्णि 'यमुना झीछ, म जाउ टली' बाही, वस्त्र हरी, विवस्त्र सघली कीधी, तु पूठिइं मिली। 'हासं, नीरस कोख्ंू ऊुण करइ १ पींडार मैत्री जोइ जासिइ छहल जि छेतरी हव रखे तु वेगि आडी होइ'॥५७

 का पूंचटे नाचतिउं सा. वायु नाचिधूं, ग. वाठ नाचिधु. ४ सा. अनुद्राति राखियु ग. राचयुं.
 ५९. १. सा. ग. खुत् नाचिति, हाथे, ग. हवि किसि. ९. स्व. भग्रदां ३. सू. रमवा, ग. खुए उल्लटि. ४. सा. येति खिल्हं. ग. कराधि.
 ५९. १ का. वाद कृष्ण मूदंग छाँदे ये. ९. सा. लाखा, घणूं भ वाल. ग. वाला १. का. दह मर्कला, सा. ग. आववती मचका. ४. सा. ग. अतंग.
 ५६. १. का. उक्टर चढई. २. का. महुदि चौछिहि सा. वॉल्फि, गा. सीनी महुद्वरि.
 १. का हुपर देखत तणी. ४. का. जुड्र, गा. वीडिय माठु २. का. कीची म, हुद्वरि.
 ५९. १. का हुपर, हाले सीली मि ताउठ टळी; गा. रीडिया माठु २. का. कीची य, सा. ना. विवस. ३. स्व. जोई, गा. कीठ. ४. का. लाता छत्य चड्र . इ. कीची य, सा. ना. निवस. ३. स्व. जोई, गा. कीठ. ४. का. लाता छत्य चड्र सा. हुई, गा. हवि.

कष्ण-कीडित

उसह तीरि ऊजायती सवि मिली मांडइ धराविउं कही देखी नारि निवस्त्र पाछलि सवे छांटइं विनोदइ रही । 'दासी जन्म-नि जन्म ऋण्ण तक्ष-ची, दिइ चीर, को देखिसिइ लज्जा देव ! जुतम हुइ, करि ऋषा, बाख भणी लेखसइ ।।५८

मोडी बांह बलिई, विचार कुण ए ? जोए-न मांटीपणूं लज्जा ए तस-नइं हैया जि सरसूं जु प्रांण कीजइ घणूं। जांगे जादवराउ पाइ पडती तूं पूंठि आविइ मिली रूडा रीझविसिइ जिसी परि गमइ, तुकांइ जईइ टली।'।।५९

छांटइ नीरि ज नारि नीलजपणइं स्वामी सवे खेलवइ गोपी पीन पयोधरा कठिन थ्या ते ठोग स्या झीलवइ । भीडइ ऊंडलि लाधवईं, स्तन लसइ, होठइ हठई सिउं धरइ देखी अंग विशेख लेाल मनसांत देव छांदा करइ ।।६०

लीधूं चिचि गुणे वणे रसि करी, ए-झिउं मिलइ उल्लटी 'खामी ! इं विरही रहीय न संकूं जुस्नेद्व-वाती घटी । कीवी कामि कदर्थना ति गहिली तुलाज टाली हैइ जांगड़ वेदन को किशी न किहिनी, तुक्रज्ण केथां थेड़ ।। ६१

सामी ! कृष्ण ! हविं किहां मिलिसि तूं ? स्त्री को न छांडी जा_इ लिइ तूं कंकण चीर, वीर ! पण तु दृष्टिइं परह कां थाइ । ?

५८. The folio containing the text of 58 c d to 61 a b c is missing in ग. २. ख. नीति सघलो, ग. नीर सघली ३. क. लगची दई, देखनसः. ४. ख. देव अग्रअं हुई-अगदर मणा गैर प.

५९. १. एक. जे। इन. २. क. जः, एक. तक्ष रहिई जिवाल सःसू. ३. क. यादवशाय, आ वह मली. ४. क. रीक्षवद्युं किसी परि, जेंद्र

६०.१. ग्व, रीझवडे. ३ ख स्तन मिलड्. ४ वह. वसेष.

६१.१.क.को लटी, रह चित्त गुणे थणे, निद्दं ३. इव छं. ४. स्त्र किसिइंन कहिंदी।

६२. १. फ. मिलिशि, ख. किहां हवअ मिलिसि २. फ. लई इल्ट्र्ड

नाणड लेग किसिउ सदा अलजई अक्तृष्ण तूं सिउं रमइ आगइ जे अवला न निर्दयपणई स्त्री तेह न दूहन्युं खमइ ॥६२

श्री-श्रीरंग कुरंग-झान-तयत्री कामाकुली कांमिनी 'भोला ! मोलिम कांइं कुतिंग करु ? दिउ चीर, वई यामिनी' थाकी, अर्थरती, पयोधर-कटी-भारिइं प्रसीनी सवे दीधा आगलि हाथ, लाज मनि थई, एकेकि बलगी खवे ॥६३

कीथी देवि दया तिह्वार, विलखी गोपी रही-नई जोई कीथी ऊगटि अंगि चंदनि सने, तंनोलि एर्या लेई । पूरिउ बंच गुरारि, सार्थि सवि थई गोपी जिताली देई चालिउ देव गुरारि स्टूर्ति भगवान् ते सर्व-अप्रेथई ॥६४

वाही राति विनोदि रामति-रसई गोपी घरे वीसरी दोद्धा गाइ गोपाल आपणि वल्या गोपी जि पूठइ करी । वाइ वंद्य ग्रदंग आगोले यिक्र नाचइ रही थाकणे इरखी नारि जिद्धारि साथि रमती दीठी जि लोके घणे ॥६५

मोखा लोक विनोदि रामति-रसई नाची जि ताली वाइ रीइया संत मुनीखर स्तुति करइ, प्रत्यक्ष देवी गाइ। कीबइ वर्ष सहस्र जु तप किंम्हइ, तु देव दृष्टिई थाइ मोला लेक ! जोउ, पुराण नर ए प्रत्यक्ष वीणा वाइ ॥६६

६३.१ क, श्रीरंगइंग २ क, थे स्व मेल्लव ४ क. इकेक.

६४, २. रख. की घो ऊगट सिहतु, ग शतु ३. ग. वर्ष ४. ख. ते सवि आगलि यई. ग. अग्रे स लिल्मा चरी

६५. १. स्त्र. साही स्तनि विष्योदि, वरि आवी सरि, ग. आवी वरि वीसरी. २. क. देहा, ब्रद्यां, स्त्र चल्या, ग. वल्या ३ ग. याढ छद.

ढ६. २. ख. देवा, ग टेव्या ३ क. इन्टिइ, ख. इण्टि, ग. इच्टि,४ क. जे।इ,

३

माता धन्य जेणि जगत-प्रभु जणिउ, ब्रह्मादि जेह-नि नमड गोपीए गत जन्म उग्र तप सिउं साधिउं, त साथिइं रमड़ । कीजड कष्ट ब्रथा बर्णे तपि करी, जउ काज मुक्तिई किम्हइ मिलीइ मांहि मुकुंद-साथि रमतां प्रत्यक्ष दीठउ अहाइ ।।६७ सिउ' हो देह दम कदर्थन करी स्वादान्न-पान त्यजी ? छांड वास गिरोंद्र-पर्वत-गहां. गोकलि रहीइ हजी। ईछां देव जिहां अनंत भगवान गोपी मिलिउ जे रमइ कीजड नाद विनोद आगलि थिकां, जे जेह तेह-नइ गमइ।।६८ पीजड दध अपार साकर-जिस्र' श्रीरंग-साथिई मिल्यां ईछा-भोजन सखडी नित नवी दिइ देव मांहिं भिल्यां का छड स्वर्गि विशेख सौख्य अधिकं, ज स्वर्ग-दाता इहां १ ईलां वास गमड. सखाश्रित भळ त स्वर्ग साचडं तिहां ॥६९ छांड देह-कदर्थना ऋषि सवे. ज बोल मान कहिउ देख आदि अनंत देव भगवान गोपी-विचिइं जे रहिउ। आण द्राख तिलांदली सवि मिली. त वाल फोसावीड हड जाग अनेकि पूर्ण सहसा, जु कांग चुकावीड ॥७० डच्छा-ईश्वर-नी आचत्य महिमा आश्वर्यक† छड मनिइं? जाण ए पर-ब्रह्म देव प्रगटिउ कैंघरुय वंदावनिइं। जीविउं सार्थक बाल-लालन-मिसिइं, जोउ, जशोदा करह गोपी धन्य निरीह जेइ-सरस' संभोग लीलां धरह ॥७१

६७ १. क. येणी, खा चौणई चगदगुढ ग. जेणि जयतुर, तेणि घ्यायेा. २. स्व तदि, देव साधिइं, ग. तर नष्ये। ३. क. मुक्तडं. ४. खा. माड मुर्कद, इझाइ, ग मांड, दीडो भि.

६८. १. का देव दमु. २. ग छोडु, गुकलि, ४. खु. जे जे उ.

६९.१.ग अपारि र Missing in मा.क. इठा, द३; स्त. इठा, मिल्पा. १. स्त. अहां,ग आंहा.४. क. इठा पेढ़, स्त्र. साचउ. ग. तांहा.

७० १. स्व. मान्यु करु, गा शडु, मानि कहो २. स्व. तेषु, अनंतमृतिं; गा पेषु, अनंत मगवांन ३. का मिलादली ४. क. याग अनेक, स्वा अनंत

७१. १ स्व आश्चर्यकारी मनिइ, गा आश्चर्यकारी २ स्व. तत्व मगद्धु, ३, का मतई बड ए यरोदा स्व डालन. ४. स्व. संमोग्य, गा संमोग्य ठोळां रामि. रुई थाल प्रवाल मौवितक भरी, माला जयोदा हसी दीठउ देव दयाख दुर्लभ इवई, तु पाप फेड्यां घसी । मोती म्दूठि भरी सहर्षितपणइं माता वधावह रही रुई चंदन भामणां प्रश्च करी गोपी प्रश्नंसा वही ।।७२

हेलां चंपक जाड़-वेलि तुलसी-मांजरि गूंथी करी लेई लाखि उछांछली लडिल्ही लीलां नि माला घरी। स्वामी-कंठि निरोषवा-मिर्गि, किसई साई जि दीर्घू इसी 'आशा-पूरक चित्त चुंवन-तणां तूं एक आग्रा वसी'।।७३

माता दृध कढी जि साकर-सह़ं आपइ ति बाटउं भरी बेल्ली भक्ति-विशेष दीन वचने वाछिरुप-प्रेमइं करी । 'दीइ देव! दयाल! म्रुक्ति-पदवी, दाता न को तूंसम्रु आणं प्रत्न! कचंबरी, म्रह्न कहु, आ रुचइ ते जिस्र' ।।७४

तोषिउ देव विशेष भक्ति-वचने वाछिल्य माता-तणे दीधू ते पद अलवि-सिंड, लहिन को जे जाग कीघे प्रणे। भूला कांड् भम्र सचे जण ? जेाउ संसार कहिन्हं किसिड ? ध्याउ मोल्पणई भवाव्धि तरिया, गोकुलि जे छड् वसिउ॥७५

- ७२ १. का लेई हाथि प्रवाल २. का. तुर्लभ वली. का मंगेय हर्षितपणइ. वा वधावी. ४. खा. कही, वा भगी.
- ७३. १. वत. मांबहरी, स्वा. मॉंबर. २ स्वा. उस्टांछली लहरुइई. ३. स्व. कामी कंठि निरेष्याई मिसी करी. ४. क. तुं. स्व. वित्त चुंबन तणी तुं, ग चुंबन करी.
- ७४. १. ख. ग. आपूं, २. ख. क्षेमे क्ली,ग खेमा ३ ख. देये देव दयाकि,ग. हैय देव दया य. ४. क. ययु,ख. पुत्र चूरिमूं बहुअ आजे जे रुचि,ग.पूंत्रक चूरिमूं किंड आज जे रचि.
- ७५, १. इन. बाळटप, इग. गोच्छो देव अन्येक्य दीन दबनि वाछयाच्य दार्थाताण. २, इव भाग्य कोचे, ग. दीघे. ३ क भोला, जुडा, कहिनि. ४. Missing in इग. वह वरथा.

क्रध्ण-क्रीडिस

तृसइ स्वरुप विज्ञेपि भक्ति करिवई ते पाप काजी दहड़ वांछा सिद्धि महत्त्व सौख्य पदवी भ्रूं-भेद भाविई कहड़ । लीलां आलसि बेलतां जि रमतां जे भक्ति भानड घणी जेणि देवि दया अजासिल-प्रतिई कीर्षा सुदामा-तणी।।७६

जाणउं भक्ति, न मुक्ति सिउ', स्तुती करी सेघ्या न पूछ्या इरि देखी दीन अनाथ-नाथ भगवान् ! श्री-कार्ता चिंगा करि । भूछ मृदषणइं किह्वार भनसा वाचा स्मर्स्त वा नहीं तूं मुंदेव! निरापराघ करिजे, गोपाछ ! पालं किही' ॥७७

माया-मोह-महा-मदांध ममता-माता जि इच्छां रसड् तृष्णा-जाल-विद्याल-द्रव्य-लिपसा-पीध्धां अतृप्ता अमड् । खब्धा एकि मदालसा-मणयिनी-संपूर्ण-प्रेमासृतिई तुहद्द तई जि क्रुपाल ! सार करिवी, कुं आश्रया तुंन्य्रतिई।।७८

कीघां कमें कठोर नीससपणइ स्वार्थे सवे आदरी वंच द्रोह सरोप देाप हठ-त्रूं तु लेकि निंदा करी । मूंकी दासि न लाज खग शुचिता उल्णा मणारे रह्या छांडवां वाधवि लेकि कृष्ण जपतां ए दोप तई सांसद्या।।७९ स्वामी! कृष्ण! किह्वार एक गहिर्ङ् बोलिउं थमा तूं करे जउ मई जन्मि कुणिइ स्परिउ न मनसां वाचां तुहिइ उद्धरे । नो वा कृष्ण! कुपाल ! आज हवि तूं ए जन्म सातइ तणी सेवा श्रीधर! मानजे, करि कुपा तूं देव ! भोला-भणी।।८०

७६. १. क. करवई. ख. जे पाप पाशी. २ ग. करी. ४. Missing in ग.

- ७७. १. इ. लाणिजे, अति २. क. श्रीकांति स्व. करे. ३. क. स्मरे ४. स्व. तुमइं, ग. तो दि देव.
- ७८. १. स्व. कि सवे. २. इत. लोल निंदा स्व मर्महव सूं. ४. स्व. दोघतइं सूसझा, ग वॉस्ट्या.
- ८॰. १. रख. बेखूं, ग. बेाल्यें। २ का स्परिंड ति, तुहि उढरे. गा जो सि तू जन्मि. ३. का. क्षेत्र कुपाल कुप्पा इ.व. ४. एड. सेख़

स्वामी! चित्ति अपार कौतुक घथुं जे पूलना पापिणी आवीं कूड करी विप स्तन अरी वीहामणी डाकिणी। बहरी कंस-समान, रावण जिस्याते उद्धर्यो छ किम्हइं हासइ कृष्ण! किह्वार राम जपतां म्ंद्र उद्धरे तं इम्हइं ॥८१

पूजा निश्वल चित्ति एक न घडी, न स्तेत्र-पाठ-प्रतिई ध्यानिई चैचलना, तपोवल नहीं एकादशी-नहं त्रतिइं। लोभिउं अर्ध-खुगंध-पुष्प-रस-सिउं नैवेद्य लीजइ होई जाणी देव ! विशेष भक्ति न किसी, जुलेाभ चिंता होई॥८२

आत्मा ऌौस्य करह अपोपित थिकु सृतुजि स्वप्ने ठहइ देखी कष्टि विभाति विह्वलपणइ को अन्न-दाता कहइ। स्वामी! साहस सच्च्यचिन किसी, संतोप-वार्ता टर्ला वीजुं सिउ'? इव वीनचूं, करि कुपा हूं पापि छागूं वली।।८३

दूर्वा-पुजनि देव-भक्ति चपली, तु ग्रुकि मागूं किहीं देजे सेवक दीन याचक भणी, तूं देव ! दाता सही। देखी दुर्वल दुःखीउ करि रूपा स्वामी ! न पूजा-त्रतिई दाता देव ! तक्षे, दयाळु मनसां छउ दीन भक्त-प्रतिई 11८४

जु तूं देव! दयाल! मुक्ति पदवी आपइ नहीं मूं किम्हई सेवा श्रीपति! केवली जि चरणे देजे, तु जाचिउ इम्हई। याञ्चो-संग करइ न को नर छतई, पालइ प्रतिज्ञा सरी चिंता एइ तस्ने हवि जि करिवी, दीनाअयु सांभरी ॥८५

८१. २. क. ग वीहामिणी. ४. ख. इमई अद्वरइ

- ८४. १. क. पूजन. खा. देये। ४. तहा, छई.
- ्र ८५१. स्व. दयान, ग. दयन. २. स्व. दीम्यु. ग. जीवू अस्ती ३ क. नग अछड. ग. प्रतिज्ञ करी ४. स्व देव हवअं, सांमली ग देव हवि तक्षो, सांमली.

८२. १. इ. एक. पिन न घडी. २. इ. प्याने निवल्ता. ३. इ. कर्थ, ख. पुष्पससू, ग. अर्थी, सरसो

८३. क. करिंड सपोषित थकु. २. क. दृष्टि. ३ स्वाहा शास्त्रविचार ब्रुत्ति, ग. चित्रवृत्ति.

कृष्ण-क्रीडित

स्वामी! अन्य अरण्य को प्रमु नहीं, भोखु वली जि दयां पूरइ बांहित चिसि, दुःह्रत दहइ, पालड् जि जे आश्रयां । एके कष्ट करी, महा तप धरी, के देव जागे करी मोद्र हुं जि सप्तर्थ, केवल दयां जे भक्त लिइ उद्धरी ।।८६

धन्या दिव्य जुरी अतीव मधुरा श्रीकृष्ण जीणई रमइ जाले ते जन पुण्यवंत सवला ढूंता जितीणई समझ्। स्वाफी! कांन स्वुजिउ तिहां जि, हवु ढूं आहीर पींडार वा पामी तुहत आज युभिन-पदवी, को ईस छड़ वारिंग?।।८७

आगई जुन वसिंड कृगाल नगरी, बीजी अयोध्यापुरी नो बाहिड इग्चिंद-वासि, न किहीं मेहलिड एणि छेनरी। ओ आ है: अपराधीड करी कृपा, अन्यत्र वीहूं रहिड राखे मुंतल-पासि, वासि जमलु, पाले हवर सांसहिड ।।८८

मीठउं प्राकृत कांत कोमल गुणे, श्रीकांत ते-सिउं वरु जाणी जे मनि सादरु जन हुइ, तु पाप तेह-तूं हरु । हेलां जाग अनेकि तीर्थ तप-नूं जु सार लीजइ जोई मोला श्रीपति-श्रीनियास-चरणे जु मक्ति मोली होई।।८९

जाणे स्वरूप विद्येष अक्ति, मति ना, गर्विंई अवज्ञा वढड् सिंहो बाकृत पामरी परि रहइ, ते प्रण्य तेहलुं लहड़।

८६ ४ का मुर्क लुंग, दया, भाकनति स्व. दथा, लित्र, सा लई,

८७ १ क देवपुरी, येणी ग जेलि गरेये। २, क हुंना नि जल पुण्यवन सघला जाणे य तेणे समझ, ग. तेणि ३, क हव, स्व क्षोत रुखु. इव, ग. सगुतांतां इ.उ.जो. ४, ग. वापी तुहि तु.

- ८८. २ खा. ने। बाहु हण्छित्र, तेणड ४. रहा. वासि मई तना, वलि हवर्भ, गा. वाही अगति.
- ८९. स्ट. श्रीकातने नेगरे. ग श्रीयाननि संवरू २. स्टाको जन सातरूं मनि, हरूं, ग, जे बन सारग्रानि स्टोंगरि ४. दा. तो भक्ति,
- ९०. १. ख. जाणी, दक्ष मल्निंग वा दक्ष महिमा २. Missing in ग. खन्छ हो,

जाणे दानि करी अपार तेह-नी जिह्वा छति सिउं करड् भावाभाव-विनेाद-लालस-मिसई श्रीक्रुदण जे न स्मरइ।।९०

तूमइ देव दयां कि दीन वचने, को भाग भोलड़ गणड़ केहां संस्कृत गीत गद्य-रचना, जु देव-हीनां भणड़। जाणउ जे जम आपणी रुचि समु, निंदान कहिनी करु वांछा पुत्र-कलत्र-सौरूय-सरसी, तु कृष्ण हैंड स्मरु ॥०१

जाणी ज्ञानवती न निर्मल कला, सर्वार्थ जे सीझवड़ कांता कोमलडी सु-लील न मिली, जे के गुणे रीझवड़ । हा ! हा ! हा ! हव द्रस्तां जि भगतां गिउ जन्म आलडं वही है ! है ! है ! हव जीतुआ ! स्मरि किम्टइ थीकांत हैंड सही ॥९२

दीठा देव अनेकि अंतर हैइ, सानंद जे-सिउं मिल्पा पाली प्रीति किसी न तेह सरसी, तुरंग ते-सिउं टल्पा। कांता संग्रय-रूप क्रूकट-रचना, उद्दह कुणई आपणी । बीजु कोड नथी ग्ररण्य तझ तु निर्वाणि छांडण्या-मणी।। ९३

हुइ रत्न-समान प्राण-प्रिय जे, वारुहां वुलावी जिमइ जे-पाखइ न वहुइ घरे अध-घडी, ते वीसरी-नइ रमड़।

परिंग्हूं, तेहूं ३ Missing in ग ४ वे अक्रिणमिं, ख सावामावि, लालन, ग. खेह स्मरि.

- ९१. १. क भाव भगति, ग. देव गीत दीन बचते. २. Missing in ग. ६. ख. निंदाम
- ९२.२. Missing in ग क. येह गुणे ४ क. स्मगि किशि, ख. बीझुंथ), ग. इति चंतुआ स्मरिकिक्षी श्रीहरि.
- ९३ १ क. अनेक सानंद हिइ आदरइ के सिउं In a different hand उठलटि written above आटरइ ग. अंतर रहा. २. ग. श्रीरं तेहरू, ३ क. संशय भाग-रुप, खा कुव रचना, ग. संशय कुट व्यरचना ४. क. तम तु. ९४ २. खा वीसर्डनड Missing in ग.

कृष्ण-कोडित

जांणी वेदन आपणी, सवि मिल्ठी खउलीय लिंड दोरड स्वामी! तूं जि सगु, अपार विसग्रु संसार छड् कोरडु ॥९४

मेहठइ मंदिर मालीआं धन अनई छोरू ति वाह्ली वहू धीरइ एक वडी किसिइ न कहि-नई, ते ग्रूंन्य म्नूकी सहू छांडी आस, हैइ मनेास्थ रह्या, जीवी जि जांणिउ नहीं चालिउ आ भावि एकलउ जि, वलतु गिउ को न जांणइ किहीं 11९५

एती चाड करे निदानि गरुआ गार्विद! ठक्ष्मीघरा! गेापीकांत! अनंत! ऋष्ण! सुणिजे, श्रीकांत! पीतांवरा! । ठाजूं पागि वली वली वलवली, स्वामी ! मया तूं करे आवे अच्युत! अंत-कालि जमलउ, इं राखिउ सांभरे ॥९६

क्रपाल! गोपाल! दयाल! माघवा! दीनाश्रया-पालक! राम! राघवा! । मुरारि! संसारि अपार ऊभगा विश्राम दिइ स्वामिन! पागि लागा ॥९७

भव-जलनिधि तरेवा राम नामिई जपीजइ पर-धन पर-निंदा दान-द्याचा न कीजइ । हण एक छल-भाविई कोह वैची न लीजइ विविध फल-प्रकारइ राम-पूजा करीजइ ।।९८

- ३. क. स्यइ. ख. जाणे, खुळी. ४. क. छि.
- ९५. ४. व. एव. मव.
- ९६. १. क. गिरूआ, ख. ग. ए तूं.
- ९७. ४. इ. यह स्वासिन् पायि छुं लगा, खा. पागि छुं लगी.
- ९८. १. का. नामिं, का. मवनिधि तरिवान हें जपीहें. २. This is third line in झा. The second line reads : तितु मनि करूणा छुं सम्यवर्भिन हे तपीई खा. होचा. ३. This is fourth line is छा.

राउल-कान्ह-विरचित

अजर अमर नहीं को एकलई जीवि जावू' जम-गण हटि हाथिं कांई अलाभइं न खावू' । स्वजन-जन-सवे-सिउं प्रेम-संघात चूकउ हवि हरि-तनु पूजा एम जांगी म म्र्यूकउ ।।९९

उदित अचल-भक्त्या स्थामलाकार-पूर्ति-मह-निशि स्मर नित्यं चित्ति जु सौख्य-तृष्तिः । नव-रस-क्रत-रंगेवाँदनैवैश-वीणा विविध-व्रज-वधूमिर्ये स्मर-छब-लीणा ॥१००

मधुरस-करुणाव्धेर्थितनं देव ! देहि सफल्रय मधु-वाचं क्रृष्ण! मेउद्य प्रसीद । तव चरण-खुगे मे देहि वासं मुरारे! रजकण-समतल्प्यस्यापि सेवान्वितस्य ॥१०१

देवकी-नंदन! कृष्ण ! गोर्विद! गरुडध्वज! । करुणा-कर! गोपाल! पालयस्व पितामह! ॥१०२

श्रीनाथ! कमला-कॉत! वामनाच्युत! माधव! । अनाथ-नाथ! दीनेश! त्राहि मां शरणागतम् ।।१०३

- ९९. १. ख. ग. नहीं ए. ३. ख सिंधु हें सूं. ४. क. हरि तनु अनु पूजा ख. हव देम.
- १००, १, स्त्र अचल विनय भनन्या शामछे काममूर्तिंग, अचल विनिश्च क्रांति मूर्ति. २, क. रहनिशि. स्त्र. शौरुव वांछइ. ग. बांछो. ४, स्त्र. जे स्मरह छद्द जि लीलो. ग. वें स्मर किन कीलया.
- १०१. १. इन. अंदनं देव, न. चनंदेखि देहि. २. इन. सकटमधुर वार्च देव. ग. सकटटध् वार्च. ३. इत. वा. चरणपुरोते. ४. इत. तुख्यास्य दि. स्व. सेवाअितस्य. ग. रज्रकचरण सडग्ररथापि शेवाश्रस्य.
- १०२. Missing in ग. २. क. गोध्य द गुरुडधवज्ञ. ४. क. तारयस्य.
- १•३. २. स्व. ग. माघवाण्युत वामन. ३. क. देवेग्र, दीनेग noted marginally as a variant. ४. ग. यमबंधनात्.

विश्वैकन्नाथ! रघुनाथ! अनाथ! नाथ! सीताधिनाथ! कमलापति! प्राण-नाथ! । आनंद! नंद-कुल-दीपक! विश्व-घाम! क्रत्वा कृपां परमपावन! देहि सौख्यम् ॥१०४

श्रीकांत ! हे अच्छुत! वासुदेव! लक्ष्मीश! हे राघव! रामदेव! | गोपीश! हे ईश! हरे! ग्रुरारे! विश्राम दिइ खामिन कैटभारे ! ।।१०५।।

जरुघि-धुजग-कायिन्! द्रौपदी-प्राण-वंधो! जस्ट-धनु-विमर्दिन्! पूर्ण-सीताभिरुाष! । विद्यद-यदु-क्कुलेब! श्रीपते! रुक्मिणीक्ष! प्रथ्रमपि कुरु चिंतां धर्म-घाम-प्रदीप! ।।१०६

प्रकटित-रस-वार्ता' देवकी-नंदनस्य ऌघु-वय-रस-रम्न्यां पाप-हन्त्रीमतीव । इजिन-व्रज-क्रशानोः कामना-कल्प-वरुली पठति दिन-निज्ञीथं तस्य विष्णुः प्रसन्नः ।।१००

अष्टोत्तर-शन-श्ल्लोकान् ये पठंति समाहिताः । सर्व-पाप-क्षयं तेषां ग्रुहे लक्ष्मीः प्रवर्धते ॥१०८

१०४ २. क. सेवाधिनाथ.

- १०५ १. क. हे नाथ हे वासुदेव. २. स्तु. गोविंद,राम केशाव, बा. गोव्यद. ३. ग. हे ईभग हे मुरारे, ४. क. शढ स्वामिन.
- १०६. १ क. स. ^{दू}पदी. क. त्राणस्त्रासिन, सा.गा. प्राणवंश्वो. २. सा. अष्टुरणनविमर्दन, ग दशवदनविमर्दन. ३. क.विशदशतु वशःश्री. ग. नसुदेवसुतेा. ४. ^{स्तु}. प्रसीद, ग. विधिमि कुरू, प्रशीद.

१०७. १. क. प्रगटित, ख. गा. प्रकृटसरसवातों. २. क. आतिल्छुरस, ३.गा. कामिनी. ४. फ. पठति विविध मक्स्या-

९०८. ४. फ. प्रवर्त्तते, ग. प्रसीवती.

२६

त्रस्तावना

प्रतिपरिचय

प्रस्तुत श्रीपार्श्वनाथमहाकाव्य का संशोधन प्राचीन हस्तलिखिन दो प्रतियों की सहायना से किया गया है । इन दो प्रतियों में से भी धिशेषत: छुद्र पाठ 'अ' प्रतिका है । द्रुररी 'ब' प्रति का पाठ प्राय: अछुद्र है । अत: 'अ' प्रति का ही विशेष रुप से उपयोग किया गया है ।

'अ' प्रति : लालभाई दलपतमाई भारतीय संस्कृति विधामंदिर, अहमदाबाद में मुरस्ति यह प्रति मुनिश्री पुण्यविजयजी के संग्रह की है । इनका क्रमाक ३७६९ है । यह प्रति कागज पर लिखी हुई है । इतकी लिपि नागरी है । इन प्रति का परिमाण २५. ७×११ से॰ मी॰ है । इस प्रति में कुल ४२ पत्र हें । प्रायेक प्य मे ११ पंत्तियाँ हैं । मात्र अन्तिम पृष्ठ में काव्य पूर्ण हो जाने के कारण से ६ पंत्तियां आई हैं । प्रत्येक पत्ति में अक्षरों की संख्या समान नहीं है । पंक्तियों में अक्षरों की संख्या ३४ से ४० तक पाई जाती है । प्रति की अवस्था अच्छी है । इस प्रति का लेखनकाल १७ वीं शती का उत्तराई है । काव्य के अन्त में पुभिषका नहीं है । प्रयम सर्ग के अन्त में 'इति श्रीमरसराससर-मेध्ठिपदारविन्दमक्तरन्दसुन्दरसरात्त्वादसम्प्रीणितमव्यमव्ये पं० श्रीपद्रममेरुविनेय पं० श्रीपद्रम-सुन्दरचिरचिते श्रीपार्श्वनायमहाकाव्ये प्रथम: सर्ग: " लिखा है ; इसी प्रकार सम्पूर्ण काव्य में, प्रत्येक सर्भ के अन्त में लिखा गया है ।

'ख' प्रतिः बहौदा की ओरिपत्टल सेन्द्रल लाइवेरी की इस प्रति का इसांक २२१३ दे। यह प्रति भी कागज पर लिखी हुई है। इसकी लिपि नागरी है। इसका परिमाण २४.८×११ से० मी० है। प्रति में कुल ३४ पत्र हैं। प्रत्येक पत्र में १५ पंक्तियाँ हैं तथा अतिम पत्र में ११ पंक्तिया हैं। प्रत्येक पत्र के बीच में पट्कोण के आकार में त्रगह खाली है। पंक्तियों में अक्षरों की संख्या अरमान है। ३२ अक्षर से लेकर ४२ असर तक की संख्या पाई चाती है। प्रति की अवस्था अच्छी है। परन्त अधिकतर पाठ अग्रुद है। प्रति का लेखनकाल १७ चीं यती का उत्तरार्ध है। काव्य के अन्त में पुष्पिक्त नहीं है। मात्र काव्य की समाप्ति की त्वचना 'अ' के समान ही दी गई है।

कवि परिंचय और उनकी क्रांतियां

कवि पद्मसुन्दर

पार्श्वनाथ महाकाव्य के रच्चयित। श्री पर्नमसुन्दर पत्ममेरु के शिष्य थे, तथा आनन्दमेरु के प्रशिष्य थे । वे नागपुरीय तपागच्छ के गणि थे ' ।

ध्री पट्ससुन्दर बादशाह अरुवर के दरवार के प्रतिष्ठित साहित्यकारों में से एक थे। उनका उस्लेख अरुवर के मित्र के रूप में भी किया गया है²। अत: यह स्पष्ट है कि ध्री पट्ससुन्दर अरुवर के समकालीन थे। वादशाह अकबर का शासनकाल सन १५५६ (1556 A. D.) से लेकर सन १६०५ (1605 A. D.)तक का रहा है³।

एक अन्य प्रमाण जो पट्मगुन्दर को अकबर के समय का ही बोधित करता **है**, बह यह **है**—सन १५८२ में जब श्रीहीरविजयसूरि अकबर के दरवार में आये थे तब तक पट्मगुन्दर का देहान्त्र हो जुका था तथा उनकी पुस्तकों का भंडार राजकुमार सलीम के पास था। उस भंडार को सलीम ने हीरविजयसूरि को मेंट में दिया जिन पुस्तकों से हीरविजयसूरि ने आगरा में एक पुस्तकालय स्थापित किया और थानसिंह नामक एक जैन श्रावक को उस पुस्तकालय का संचालक बनाया था⁴।

- पद्धावची समुच्चय, ' भाग २, चारित्र स्मारक प्रन्थमाला ऋ० ४४. अहमदाबाद, १९५०, ७० २२४ ।
 (हिस्ट्री ऑफ क्लासिक अंस्ट्रत लिटरेचर,' एम० कृष्णामाचारी, दिस्ली, १९७०, पू० २९४ ।
- इतका उल्डेख श्रीअगरचन्द नाहटा ने 'अनेकान्त' माग ४, पु. ४७० में अपने लेख 'उपाध्याय पन्ममुन्दर और उनके ग्रन्थ' में ाक्या है। 'अक्वरशाही श्रंगार-दर्धण, 'गंगा ओरिएन्टल सीरीज नं० १, सम्पादक के० माधव कुष्ण शर्मा, प्रस्तोवना, प्रो० दशरदशर्मा का लेख, प्र०२३, 'पद्मसुन्दर, a friend of Akbar'
- अकबर द प्रेट, ' प्रयम अद्वत्ति, आशीर्वादीलाळ श्रीवास्तव, दिस्लो १९६२, पु०१ व ४८८ ।
- 4. प्रो० दशरथ शर्मा के पद्मसुन्दर पर लिखे छेख से, जिसका उद्धरण के० माघवक्रम्ण शर्मा ने अपनी पुस्तक अकवरशाही श्वरंगारदर्भण के ९० २३ पर किया है। 'सूरीश्वर और अम्राट,' शुनिराज विधाविजय, गुजराती संस्करण, भावनगर, सं० १९७६, ए० ११९-२२०

जैनग्रन्थावली¹ के अनुसार पद्मसुन्दर ने रायमस्ला-सुदय की रचना संथत् १६१५ (1559 A.D.) में की और परवेनायचरित की रचना सवत् १६२५ (1569 A.D.) में की परन्तु विस्टरनिव³ का रकहना है कि पदमुसुन्दर ने पार्थनायचरित्र की रचना सन् १५६५ में की थी। अरूवरशाही श्रेगारदर्दण की प्रति का रुखनम्बाल सन् १५६९ हैंगे। अतः इस छुति की रचना इस तिथि क पूर्व की होनी चाहिए। यज्ञपि प्रोठ दशरपश्मा⁴ अतने पद मैं, विभिन्न तर्को के साथ इसका रचनाकाल सन् १५६० का निविचन करते हैं। उनका यह भी कहना है कि रायमस्वअन्युदयक्ष रचना पहासुयुन्दर ने इर १५५९ में की है अतएव उस समय तरु तो वे जीवित थे ऐसा मानना चाहिएर्ट।

सम्राट अकबर संस्कृत साहित्य के प्रेमी के रूप में मुअसिड रहे हें '। उनके बन्धानार में संस्कृत साहित्य की कई पुस्तकें परशियन भाषा में अनुदित थां?। सुगल वादशाहों के समय जैन आचार्यों को आदरखुक्त प्रश्नय प्राप्त रहा है। आनन्दराय (आनन्द्रमेरु) जो क्ट्म-मुन्दर के गुरु पद्मेरु के भी गुरु थे, उन्हें वादशाह वावर और हुमाधुँ के समय में आदर प्राप्त था। उसी गुरु परम्परा में आगे चल कर श्रीपट्ममुन्दर को अक्वर द्वारा आदर

- मोट: यहां यह दर्शनीय है कि दोनों पुलस्कों के विवरण में भेद है। सूरीभर और सम्राट में खिखा है कि हीरविजयतूरि अकवर से भिले और अकवर ने अश्ने पुत्र शेखबी से इँगवा कर, पद्मसुन्दर हारा प्रदत्त पुस्तकों को उन्हे भेट में दों परन्तु प्रोठ द्यारथ सर्मा ने अपने लेख में खिखा है कि पद्मसुन्दर सी पुस्तकों का र्राग्रह सजीम के पास था और क्षतीम ने हीरविजयत्त्ररि को दिया था। यहा यह भी प्रध्य है कि हीरविजयत्त्री स्वार्था ह अकवर के दर्पार में रावरार्द्र २३ में आप थे अतः पद्मसुन्दर का स्वर्गाया इसमें पूर्व होना चिद्व होता है।
- 1. जैनग्रन्थावली, श्री जैन क्वेताभ्वर कांन्फरन्स, बम्बई, सं० १९६५, पृ० ७७ ।
- हिस्ट्री ओफ, इन्डियन लिटरेचर, मोरिप थिन्टरनिस्ब, माग २, विल्ली, १९७२, प्र० ५१६ ।
- 3. अकबरशाही शुङ्गारदर्पण, पृ० २३।
- 4. मो० दशरथश्वमी का लेख, के० साधवकृष्णशर्मा द्वारा उद्वूत, अक्ष्वरशाही धुमारदर्गण प्र• २३ ।
- "He had been alive in 1559 A. D., the date of his रायसल्बा-खुदय", प्रो० दशरथशमंकि छेल का उद्धरण, सम्पादक के० माधबहुल्ण शर्मा की पुस्तक 'अफवरशाही घुक्रारदर्घण, ' प्र० २३।
- 6. "We might perhaPs add that he enjoyed during this period also the company of literati like Padmasundar and was more fond of literature than philosophy"

अकवरशाही ुङ्गारदर्पण, २४ ।

7. के॰ एम॰ पनिकर द्वारा लिखित प्रस्तावना, अकवरखाहा यांगारदर्पण, पृ०७ ।

प्रान्त हुआ¹ । इसी प्रकार पद्मसुन्दर के पश्चात् हीरविजयसूरि अक्रवर के दरवार में आदर के पात्र बने ।

अरुबर के समय, उनके राज्य में राजमन्त्रिओं एवं दरवारियों में कई विद्वान् उपस्थित ये। मुख्यताः हम दो के नामों से तो मळी प्रकार परिचित ई ही– पहले राजा ठाइरमल, देवन्युभितिस्टर, तिनका धर्मशास्त्र पर लिखा ग्रन्थ आज मी 'संस्कृत लाइ जरे, तीकातेर में मीजूद है। दूसई पूथ्वीराज राठीर जो आज हिन्दी कवि की इसियत से ही जाने जाते हैं उस समय के माने हुए. संस्कृत माथा के विद्वान् भी थे?।

अफवर के दरबार के साथ जैन विद्वानों का मेळजोल एक ऐतिहासिक सस्य है। युराप्रधान श्रीविनचन्द्रसूरि, एक विख्यात जैन साधु, सन् १५९१ में अकवर द्वारो दरवार में हुअवोये यये थे और उनको साहिस्थिक कृतियों पर अकबर ने उन्हें 'युराप्रधान' का खिताब दिया था³।

हर्फसीतिंपूरि की घातुतर गिणी की प्रयादित से ज्ञात होता है कि जीघपुर नरेेशा माछवेव बारा भी पद्ममुद्धन्दर सम्मानित हुए थे + ।

नागपुरीयतपाच्छ की पट्रायिल के एक उल्लेख के अनुसार पर्मसुर्मर ने अक्सार के दरबार में, एक बार किसी गर्तित ब्राह्मण को वाद-विवाद में हरा कर अपनी विद्वत्ता का सिक्का जनावा या और सम्राट का मन जीत लिया था तथा कतिपय उपहार भी प्राप्त किये थे⁵ । उन्हें उपहार में माम भिले थे, एसे उल्लेख प्राप्त होते हैं । अत: यह घारणी निर्धारित होनी है कि वे प्रथम पंडित रहे, और बाद में उन्होंने जैनी दीक्षा ली होगी ।

 अक्बरसाही शूगारदर्गण, ए० २० देखिए--माग्यो बाबरभूभुजोऽत्र जयराद् तद्वत् हमाऊ रुपो -र्त्वर्थं प्रीतमना: मुमाग्यमकरोदानंदरायाभिषम् । तद्वरसाहिष्ठिरोमणेरकबरक्षमापाळचूडामणे--मॉन्य: प'डितपद्यमुग्रुन्दर इहाभूत प'डितमातजित् ॥ २ ॥

2. के॰ एम॰ पनिकर दारा लिखित प्रस्तात्रना-अकबरशाही सुङ्गारदर्भण, पृ॰ ७ एवं ८।

- 3. वहीं।
- 4. साहेः संसदि पद्मयुन्दरगणिजिस्वा महापण्डित श्रीमग्रामयुखासनायकवरश्री साहितो रूव्यवान् । हिन्दूकाविषमाखदेवद्यपतेर्मान्यो वदान्योऽथिकं श्रीमद्योषयुरे सुरेस्वितवचाः पद्याहयः पाठकः ॥ — हर्षकीतिसूरि क्षे बातुवरंणिणी, ला० द० विद्यांमंदिर, अहमदाबाद, प्रति क्रमांक

```
१८८२, पत्र ७६ ।
```

अकबरशाही-शुंगारदर्णण, ५० २२।

"He was successful in a literary contest at the court of Akbar and was honoured with gifts of villages etc." ' (हुस्ट्री ऑफ क्लाविल्ल संस्कृत लिथेरेवर' पर कुष्णमा/चारी, दिल्ली. प्रमुप्तकी सनुबन्धर, माग २, गुजराती संस्करण, १० २२४ । एच॰ ब्लैचमैन (H. Blochmann) द्वारा अनुवादित आइने-अक्षरी (Ainj-Akbari) में अकवर के १८० स्कोछर के नाम दिये गयं हें जिनमें से ३२ हिन्दु थे । इन स्कोल्प को पुन: उनके खेत्रों के अनुसार पाच निमाणों में निमाजित किया गया है । इसमें से प्रथम विभाग में जिन आठ ढिन्दु पंडितों के नाम आते हैं, वे वे हैं — मधुसर्म्रुवी, मधुनूदन, नागवणाश्रम, दामोदरमइ, रामनीर्थ, नरसिंह. वर्रामन्दिर व अदित¹ ।

यहाँ पर उच्हिलेखत परमिग्दर ही पत्मसुन्दर हें। जिन्हे लिपिकार की गर्ला से परमिन्दर रूप में लिख दिया गया है² ।

इसके साथ ही कवि पद्मसुस्दर द्वारा रचित 'अरुकरशाक्षी ग्रुंगारदर्शण' नामक प्रस्थ जिसका नाम ही अरुकर के नाम पर रखा गया है, प्रतीत होता है मानो पद्मसुस्दर ने इस प्रस्थ की रचना अरुकर की प्रशस्ति में, उनके लिए ही की हो ।

इन समस्त सेदमों के अनुसार वह स्पट हो जाता है कि पट्ममुन्दर अक्तबर के दरबार के विद्वार्गों में से एफ ये। पद्ममुन्दर सं॰ १६१२ (१५५६ अ॰ डॉ०) से सं० १६६१(११६३१– १५७५ ओ० डी०) तक अरुवरकी समा में वियमान रहे हैं⁴। इनका निवासस्थान संभवत: आगरा ही रहा होगा⁵।

अवचिनि संस्कृत जैन कवियों में पद्ममुम्दर का स्थान महत्त्व का है। वे बहुतो-सुखी प्रतिभा के घनी रहे हैं। उन्होंने विभिन्न विषयों को ठेकर काव्य व ग्राहवल्प्यों की रचना की है। अतः उनकी यिद्वत्ता विदित होतों है। दुर्भाग्य से पद्मसुम्दर की सभी रचनाई अभी तक प्रकाशित नहीं हा पाई हैं। मात्र चार छोटी रचनाई से प्रकाशित दुई हैं।

- अाइने-आकृबरी', एच० क्लौचभैन द्वारा अनुवादित, दिल्ली, द्वितीय आधृति १९६५, पू० ५३७ से ५४७ तक।
- 'अकबरशाही श्रङ्गारदर्चण,' प्रस्तावना, पृ० २४ और २५
- 3. वही ।
- 4. जैन ग्रन्थावली, श्री जैन क्वेताम्बर कान्फरन्ल, वम्बई, सं० १९६५, पु० ७७ ।
- 5. पद्नसुर-दर का निवासस्थान आगरा मानने का प्रथम कांग्ण तो अकवर का दिखी, आगरा व फतहपुरसीकरी में रहना ही है । दूचरा, श्री अगरचन्दताहरा ने भी अपने ठेख में एक चाह ठिखा है कि 'संठ १६२५ में जब तगान्छीय दुढिसागरजी से खरतर साधुकीर्तिजी की सम्राट की सभा में पीषव की चर्चा हुई थी, उस समय पद्मसुर-दरजी आगरे में ही थे, - 'रोतिशिक जीतकार्यकार, श्रीआगरचन्द मेंवलाल नाहरा, पठ आष्टात करकता, रंज १९९४, जईतपदयेलि, पुरु २४०-१४१ ।

कवि पदमसन्दर की कृतियाँ

1. अप्रकाशित कृतियों में खिमारषिचउपै, श्रीदत्तचोपाई, चतुःशरणप्रकीर्णकवाला-वबोध तथा भगवतीसूत्र स्तवक इन चारों ही कृतियों के कवि पदमसुन्दर हैं पर वे

' खिनरिषिचउप' क्षमासागरसुरि के शिष्य पदमसुन्दर की झति प्रतीत होती है; इन क्षमासागर का उल्लेख प्रज्ञापनासूत्र के छिपिकार को प्रशस्ति में आया है। (देखिए आगे) । इसकी प्रति ला० द० विद्यामंदिर में है । इसका क्रमांक १२२२ है । इसका परिमाण २४.७×१०.९ सें० मी० है। इसके पत्रों की संख्या ६ है। इस प्रति का लेखनकोल १७ वीं शती का है। इसकी भोषा गुजराती है। 'श्रीदत्तचोपाइ' माणिक्य-मुन्दर के शिष्य पदमसुन्दर की कृति प्रतील होती है, जिन्हें कवि अपनी इस कृति में प्रणाम अर्पित करते हैं। यह कृति दो स्थानों पर दो भिन्न नामों से प्राप्य है। ला० द० बिद्रयामंदिर में उपस्थित इस प्रति का कमांक ८८३० है । इसका परिमाण २५.×५×११ सें o मीo है। पत्रों की संख्या १६ है। इस प्रति का रचना संवत् १६२४ है। इसके अतिरिक्त देवशोपाडा के जैन भंडार. अहमदाबाद की सची में यह कति'श्रीदत्तरास' के नाम

प्रकाशित कृतियाँः (१) अकबरशाही शुंगारदर्गण (२) कशलोपदेश (३) षडमाणसन्दर (¥) ज्ञानचन्द्रोदयनाटक अप्रकाहित कृतियाः

(१) परमतव्यवच्छेदस्याद्वादसुन्दरद्वात्रिंशिका (२) राजप्रश्नीयनाख्यपदभञ्जिका (३) षड्भाषागर्भितनेमिस्तव (४) वरमङ्गलिकास्तोव (५) भारतीस्तोत्र (६) पार्श्वनाथचरितमहाकाव्य (७) सारस्वतरूपमाठा (८) हायनसन्दर (९) सन्दरप्रकशशब्दार्णण (१०) यदुसुन्दर महाकाव्य (११) रायमल्लाभ्युदय महाकाच्य (१२) जभ्यूचरित्र (१३) प्रज्ञापनासत्र की अवचुरि¹

अपने पद्मसुन्दर से भिन्न लगते हैं।

पक्षमसुन्दर की कृतियाँ:

कवि पद्मसुन्दर की कुछ २१ इतियों का उक्षेत्र हमें प्राप्त होता है। इनमें से बार कुतियां मकाधित हो चुकी हैं तथा अन्य कुतियां अभी तक अग्रकाशित ही हैं। इनकी छवी हुई कुतियों में से 'अक्षरपाही गुंगारदर्गंग ' गुंगार रव का लिखा हुआ अन्य है। वह गंगा ओरिपन्टल सीरीज नं० १ से सन् १९४३ में, अनुस संहज़्त साइवसी वीक्षानेर से प्रकाशित दुआ है।

उनकी 'ऊुगलोपदेश' नामक कृति हां० श्रीनगानमाई शाह द्वारा सन् १९७४ में, त्रा॰ द॰ विद्यासंदिर, अहमदावाद से प्रकाशित ''संबोधि'' नामक त्रिमासिक पत्रिक्ता में साग ३, नं० २--३ में प्रकाशित की गई है।

'असाणखुन्दर' नामक पमाणविद्या पर लिखा हुआ प्रफरण ला∘ द० विद्याभेदेर, अहमदावाद से प्रकाशित 'चैन दार्शनिक प्रकरण संग्रह' (Jaina Philosophical Tracts) नामक यन्थ में डा० श्रीनगीनमाई ग्राह द्वारा प्र०१२७-२६० फर सम्पादित किया गया है।

भग्नानचन्द्रोदयनाटक' का संपादन भी डो. नगीनआईने किया है। यह इति छा. द. विद्यामंदिर से प्रकाशित हई है !

अप्रकाशित क़तियों में जन्बूअख्यण (प्राइत) की पुष्पिका में कर्ग का नाम उपाभाव अंपर्म्सपुन्रस्पति लिखा मिलता है पर उनकी गुरुप्तम्परा का उस्लेल प्राज नहीं होता अतः बांका उटती है कि 'बाबूअख्यण' के लेखक पद्ममेरु के शिष्प पश्चपुग्दर ही दे अरावा अन्य कोई दूसरे पबयुन्दर :

से उल्लिखित है। इस प्रति के पत्र २१ हैं। कमांक ५१२२ है तथा लेखन इस्ल १८ वीं शती का है। इस इति की भाषा गुजराती है।

'चतुः शरणप्रकी णैक-वालाववोध' भी देवगाणाडा के जैन भंडार, अहमदावाद की मूची में है। इसका कम्पाफ ९४० है। प्रति के पत्र १७ हैं। प्रति में प्रथम चार पत्र नहीं है। इस प्रति का देवेखन संवत् १६०३ है तया प्रति पर पद्मयुद्धरगणि के हस्ताधर प्रभ्य होते हैं। इन पद्मयुद्ध कर के गुरु का नाम डल्डियिखत नहीं होने से निश्चितरूपसे उन के दीयम में नहीं कहा जा सकता।

चौथी कृति 'भगवतीयुत्र स्तबक' के कर्ता पट्ममुत्दर अपने आप को राजकुन्दरगणि के शिष्य वतलाते हैं ।

भगवतीस्त्रस्तवन्धं (ला०द० विद्यामंदिर, अहमदावाद का क्रमांक ४८४९) तामक कृति की पुष्पिका में कहा गया है :--

"श्रीराजसुन्दरगणिजरणकमळभ्रमरतुत्येन उपाध्याय श्रीधतृतसुन्दरगणिता स्वज्ञानावरणीय-कर्भक्षयार्थे पंचमाङ्गरूद श्रीभगवतीसूत्रस्य नामवेवस्य स्तवकविवरणं इत मू। 'सारस्वत रूपमाला' जितमें अन्त के इलोक में मात्र ''श्रीपद्ममुरूर'' ही जिखा है— यह नहीं कहा जा सहता कि यह पट्ममुरूर कीन हैं ? लेकिन पट्ममेरु के शिष्य पद्ममुद्रदर ने 'सुन्दरप्रकारायाब्दाणंत ' सारस्वत व्याकरण की परिपार्टी का अनुसरण करते हुए ही लिखा है । अत: यह 'सारस्वत रूपमाला ' उनकी ही कृति हो, यह विशेष संभागित है ।

इसी प्रकार 'हायनसुन्दर' एव 'सुन्दरप्रकाश 'इन दोनों कृतियों की अन्तिम पंक्तियों को देखने से यह माव्यम होता है कि दोनों के क्रती एक ही हैं।

> " जीयात् । आचन्द्रतारकपसौ श्रीहायनसुन्दरो ग्रन्थ: " ॥

इसके अतिरिक्त अनूए संस्कृत लाइब्रेरी, बीकानेर में पर्यमुखन्दर की दो कृतियाँ 'परमतव्यवच्छेदस्याद्वारसुदरदांभिणिका,' क्रमांक ९७४६ की तथा 'राज्यवनीयनाय्यपदमञ्जिका' क्रमांक ९९३६ की प्राप्त होती है।

श्री अगरचन्द नाहरा 'अनेकान्त' भाग ४, पृ० ४७० पर पद्मसुन्दर की जिन अनुस्ळिखित कृतियों का उस्लेख करते हैं, वे हैं :---

'बङ्गाधागर्भितनेमिस्लन, ' प्यरमंगळिकास्तोत्र' तथा 'मारतीस्तोत्र'। इनमें से मात्र भारतीत्तोत्र का उस्टेश्व देवविमळगणि विर्यालन हीरसौभाग्य महाकाव्य की स्वोवज्ञड्वत्ति (काव्यमाला प्रकारान –६७, बम्बई, सन् १९००, सर्ग १४, रल्लोक ३०२, पू० ७४७) में फिया गया है —''यथा पद्मसुन्दररूविद्वत्वभारतीस्तवेन 'वार वार'तारतरस्वरनिर्जितगंगा-तार'गा'इति।"

जिन अप्रकाशित कृतियों की प्रतियां हम देख सफे हैं, उनका विवरण हम वहां प्रस्तुत करते हैं। कृतियों की पुष्किओं में कवि के नाम के आगे पं०, श्री, कवि, सुनि व गणि आदि विरोषण प्राध्त होते हैं। इन अप्रकाशित इतियों की सुचि इस प्रकार है :

- (१) सुन्दरप्रकाशशब्दार्णव
- (२) रायमल्लाभ्युदय महाकाव्य
- (३) सारस्यतरूपमाला
- (४) प्रज्ञापनासूत्र की अवच्रि
- (५) यतुसुन्दर महाकाव्य
- (६) हायनसुन्दर
- (७) चम्ब्अज्झयण

सुन्दर मकादादा व्यर्णव

यह श्रीकान्तिविजयजी महाराज शास्त्र संग्रह, जैन ज्ञानमन्दिर, छाणी भंडार, नं०४४८ का प्रति है। इस प्रति का परिमाण २७ ५×१२.५ से. मी. है। इस प्रत का लेखनसंवत १९६२ है। इस प्रत के कुछ पत्रों की संख्या ७६ है। प्रत्येक पत्र में १४ राक्तियां हैं तथा प्रत्येक पंक्ति में ५० अक्षर हैं।

यह ध्रन्थ पांच तरंगों में विभक्त है। प्रथम तरंग में २६९ स्लोक हैं, द्विनीय नरंग में ९०६६ स्लोक हैं, तृतीय तरंग में ४९६ स्लोक हैं, चतुर्थ तरंग में ३२२ स्लंड है, द'चम तरंग में ७४० स्लोक हैं। इस प्रकार कुल स्लोक की संख्या समस्त प्रन्थ मे २७८३ है। प्रन्याग ३१७८ है।

यह एक कोश अन्य है। यह व्याकरणसाधनिका सहित शक्यों का केश है। अन इसका विषय व्याकरण भी है और कोश भी। वहाँ पद्ममुन्दर सारस्वन सूत्रों का अनुसःण करते हैं। वे खद इस प्रंय को शब्दशास्त्र कहते हैं।

आदि— श्रीवाग्देवताये नम: । श्रीगुरेवे नम: । यच्चानत्व (हिरामपानितयिरूष्ठण्डियुद्रपानुराहित स्यादिरथं न तदिरघगेढविषयज्ञानमरुषोदितम् । ग्राव्दभ्रात्तितम:प्रकाण्डकदन्त्र प्लेन्दुषोटिप्रतं बन्दे तिदुर्'तिमार्गदर्शनर्थ सारस्वतं तम्मद्दः ॥ १ ॥

अन्त- यभामति मया प्रोक्तं किञ्चिन्थ्य्य्दात्रयासनम् । न शब्दत्रलवेः पारं गताविम्द्रावृहदस्ती ॥ ६३ ॥ नानास्त्वपद्मपञ्चनखराध्य्य्व्दांप्रदंग्राङ्ग्रुरा-द्रङ्ग्यद्वन्तरङ्गभोध्मवदनात् कृत्तद्विरोय्वेसरात् । श्रीसस्तुन्दरफाव्यपञ्चवदनात्त्रिपातलाङ्ग्रुलिनो येऽपभ्रं याम्र्यााः पलायनपरा यास्यन्ति कस्याश्रये ॥६४॥।

> नानार्थौ भवरङ्गनिर्थामानपातावर्त्तवेगोहताऽ-नेक्प्रस्ययनकत्वकविविधादेशोरुकोखहरूः। वारदेवीगिरिस्तृतसूत्रनिवह्रखोतस्विनीवर्ड्तितो जीयादारविचन्द्रतारकमयं विश्वेषु शब्दार्षवः ॥६५॥

मावज्ञासीः कुश्चल्द्रतिरेदंशुगीत।ऽदसीया सूत्राण्याञ्चभुतपरिचितान्येव सारस्वतानि । तस्मादूरीकुरु बहुपतं सादरं शब्दशालं शब्दत्रसण्यपि निपुणधार्यपरव्रसायागः ।।६६।।

आनन्दोदयपव'तेकतरणेरानन्दमेरोर्नुरोः चिभ्वः पविडतमौळिमण्डनर्माणः श्रीपद्ममेरुमु रः । तच्छिष्योत्तमपद्ममुन्दरश्वविः श्रीसुन्दरादिगका-यान्तं शास्त्रमरीस्यत्(१) रहद्वद्वैः संरोधनीय' मुदा ॥६७॥

सम्बो, २

पदार्थं चिन्तामणिचारुसुन्दरः एकाश्राश्वदार्णवनामभिस्स्वयम् । जगडिजगीषुर्ज्ञयतात् सतौ मुखे तरंगरंगो विरराभ पंचमः ॥६८॥

इति श्रीमन्तागपुरोयतपारुच्छन्भोमणिपण्डितोत्तमश्रीषधमेरुगुरुशिष्य पं० श्रीपधमुदरा-यिरचिते सुन्दरप्रकाशे पंचममस्तरङ्ग पूर्णः । तरक्षमाप्तौ च पूर्णः श्रीसुन्दरमकाशो ग्रन्थः । नमः श्रोयारेदवतागुरुचरणारयिन्दा-यास् । ग्रन्थाग्रम् ।। ११७९।। एकश्रिंग्राच्छ्यानि अष्टससय्य-विकानि ग्रन्थमाराम् । ग्रुभं मयतु । कृत्याणमस्तु ।

रायमल्लाभ्युदय महाकाव्य

ला० द० विद्यानदिर. अहमदाबाद में स्थित मुनिश्रीपुण्यविजयजी महाराज से प्राप्त ध्रेसकापियों में से एक आणि कागी पत्न-पुररकुत 'रायनस्वा-अनुदर्य' महाकाव्य को प्राप्त होती है। इस कापी में तो सनी लिखे हुए हैं। प्रयत्त सर्ग पूर्ण है तथा आदि-अन्त उक्त है। इस सर्ग में ११० स्वोक हैं। प्रयत्त चर्ग का नाम ''युपानरकुकरोख त्तिवर्णन''' है। हितीय सर्ग आरूर्ण है. इनमें ११५ स्थोक सिलने हैं। यह कापी किन प्रति के उत्तपर से की गई है इस विषय पर कोई भी माहिनी प्राप्त नहीं होती है। कुल सर्ग कितने हैं यह भी पता नहीं चलता।

इस काव्य में जैनों के २४ तीर्थ करों के जीवन-चरित का वर्णन किया गया है।

आदि- च श्रीमान्नासित्रुर्वीवेलतदविकलत्रहाविद्याविभूति⊸ प्ररलेषानन्दसान्द्रद्रवमधुरधुधासिन्धुमग्नातुभूति : । सरमान्यवै°रिवारेन्ध्वनदहनशिखाभूमसूमभ्रमाभा जात्रन्ते मध्ति जीलच्ह्रविद्यटिलवटाः पात् वः श्रीणिनेन्द्रः ।) १ ।।

प्रथम सर्गका अन्तः

इति श्री परमारमपरमपुरुषचतुर्विंशतितीर्थं करगुणानुवादचरिते पं० श्रीपद्यमेरुविनेव दं० श्रीपद्य ग्रुन्ट्ररियरचिते साधुनान्यास्म कराधुश्रीरायमस्लयतमर्थ्यायिते रायमस्लाम्युदयनान्नि महा-क्वार्थ्य युगान्तरकुलकरोत्पत्तिवर्णनं नाम प्रथमः चर्गः ॥ १ ॥

> श्रीनाभिनन्दनचिनो इक्तिद्रमाली, व्याखीदबुजपरिणाहभिदा छुठारः । यो विदरविदयजनयन्धुरन'तवोभः, श्रीरायमस्त्रभविकस्य शिवं तनोतु ॥ १ ॥ ॥ आशीर्वादः ॥ छ ॥

सारस्वत रूपमाला

ला॰ द० थियामदिर अहमदाबाद में उपस्थित थी पुण्यविजयची महाराज सग्रह की स प्रति का नं॰ ४०३ है। इस प्रति का परिपाण २४ × १०'२ सें॰ मो॰ है। इसके ठुल पर्यों की सख्या ५ है। प्रस्येक पत्र में १५ पंक्तिया हैं तथा प्रश्वेक पक्ति में प्रायः ४३ से ४५ तक के अक्षर पाये जाते हैं। इस प्रति का लेखन संवत् १७४० है। इसमें यो सभे हिं। प्रथम सर्ग में १०० स्लोक हें तथा हितीय सर्ग में ५३ स्लोक हैं। कुल स्लोनों की संख्या १५३ है। इस छति की माषा सरकृत है तथा इसका विषय यातरण है।

आदि । ॥ नमा भारत्वे ॥ नग्वा सार्वपद्वन्द्र ध्यारवा सारस्वतं मह. । सारस्वतक्रियाद्यूहं वश्ये ज्ञैशस्तृतिप्रदम् ॥ १ ॥ अन्त – सारस्वतक्रियारूपमाळा श्रीपद्ममुंदरे : । संदृष्याऽलङ्करोत्थेपा मुचिया(यां) कृष्ठक'दळीम् ॥ ५३ ॥

इति साग्स्वगरूपमाला सम्पूर्णा ॥ संवत् १७४० वर्षे मार्गशिरसुदि १ शुकेऽलेखि ॥

प्रज्ञापनास त्रअवचू रि

सह प्रति खा० द० विग्रामदिर, अहमदाबाद में उपलब्ध है। इसका क्रमांक ७४०० है। इस प्रति का परिभाग २४′७×१०°८ से.मी. है। इस प्रति के कुछ पत्र २८३ हैं। प्रायेक पत्र में १३ पंक्लिया हैं तथा प्रत्येक पंक्ति में ३३ से ३५ तक अक्षर पाये जाते हैं। प्रति की दशा। अच्छी है।

यह हस्तपति स. १९६८ में आगरा नगर में बादशाह उद्धांगीर के राज्यकाल में लिख्सी गई है। प्रतापनास्त श्रीरयामाचार्यकृत आगन पंथ है। इस प्रंथ पर ठीका मल्य-सिरि ने लिखां हैं तथा उन टीका के आवार से अवचूरि लिखने वाले कवि वससुंदर हैं। प्रंथ की सूल साथा प्रार्थ्त है तथा अवचूरि की साथा संस्कृत है। इस प्रंथ में ३६ पद हैं। अवचुरि का ग्रंथांग्र ५५५ है।

प्रदासित —(प्रतलेखक की) संवत् १९६८ वर्षे आषादमासे शुक्ल्यक्षे द्यामीतिया आदित्यवासरे चिन्नानक्षत्रे रवियोगे श्रीआगरामहानगरे पातिसाही श्रीवर्हागौरविवय-राज्ये श्रीमत् श्रीविजयज्ञगच्छाचिराज्ञ श्रीपूच्यश्रीविजयराजविंश्रीपूच्यश्रीवर्मदार्सीर्षश्रीपुच्यश्रीक्षमा-सागस्तुरिश्रीपुच्यश्रीवज्ञसागरस् रियराणां शिष्यपण्डितदेशराजेन श्रीपूच्यश्रीगुण्सागरस् (रिणासुद देशात लिखापितोयं प्रशापनाग्रन्थः । छिखितश्च कायस्थ भगवानदासेन । ग्रुमं भवतु हेखक्यां-ठकयोः ।।

अवचूरि की प्रदास्ति —

अीमख्यगिरिकृतायाः प्रज्ञापन।ष्टत्तितोऽवचूरिरियं । श्रीपद्ममुन्दरेण व्यरचि यथार्था सुसंक्षिप्य ॥ १ ॥ समाप्ता श्रीव्यामाष्त्रार्थकृतप्रज्ञापनोपाङ्गाऽवचूरिरिति ॥

अन्याम' ५५५५ ।। लिखितं कायस्थमाश्चरमेवरिया दयालदासात्मजमगवानदास (दासेन) ॥

यदुसुन्दरमहाकाव्य

इस प्रतिका कमांक श्री पुण्यविजयों महाराज संग्रह, ला० द० विद्यामन्दिर, श्रह मदावाद में उपस्थित २८५८ है। प्रतिका लेखन समय १८यों एती का उत्तरार्थ है। इस प्रतिका परिमाण २७४११.१ से. मी० है। प्रतिके छुल पन ५३ हैं। प्रत्येक एन में पक्तियां की सख्या १३ से १५ तक है तथा प्रत्येक पंक्ति में ४० से ४४ तक के अक्षर है। एषठ ३३ की दो बार आइति हुई है। प्रतिकी द्वारा ठीक है।

इसका विषय महाकाव्य है। जैना के वाइसके तीर्थकर नेमिनाथ के जीवन चरित्र पर बह महाकाव्य लिखा गया है। प्रथम सर्ग में ४९ श्लोक, २ : ८५, ३ : २०१' ४२ : ९६, ५ : ६४, ६ : ७३, ७ : ८८, ८ : ७१, ९ : ७६, १० : ७१, ११ : ७८, १२ : ८९, इस प्रकार ऊल स्लोक संख्या १०६१ है। प्रति की दशा अच्छी है।

आदि — श्रीजिनाय नमः ।।

विनिद्रचन्द्रातपचारुभूभुं वः---स्वरीशमाहेन्स्यमनाछनदवरं । स्वचुभिवसविद्धुणिपुञ्चमञ्चरी---परीतचिद्रपमुपास्मदे मद्दः ॥१॥

अम्त---

आनन्दोदयपर्वतैकतरणेरानं दमेरोर्गुरो: शिष्यः पण्डितमीलिमण्डनमणिः श्रीपद्ममेरुगुरुः । तच्छिष्योत्तमपद्मसुंदरकविः संदृष्यवात्तन्मद्दा--काव्यं श्रीयदुक्षुंदरः सद्धदयानं दाय कंदायताम् ॥ ८९ ।।

इति श्रीमत्तवागच्छनभोनभोमणिषण्डितोत्तमश्रीपद्ममेरुविनेय uं०श्रीपद्मधुंदरविरचिते यदधंदरमानिन महाकाव्ये सन्थ्योपरछोकनंगछराँसनो नाम हादशाः सर्गः ॥ १२ ॥

समाप्स चेदं यतुसुन्दरनाम महाकाव्यम् ।।

हायनसुन्दर

इस प्रतिका क्रमांक छा० द० थिद्यामंदिर अहमदाशाद का १०८० है। इस प्रति का परिमाण २५ २८८१ सें. मी. है। इसके कुछ पत्रों की संख्या ह है। प्रत्येक पत्र में १३ पक्तियाँ हैं तथा प्रायेक पंत्रित में ३६ से ३९ तक अक्षर पाये जाते हैं। यह प्रति फिनारों पर से क्हीं हुई है। इस प्रतिका अनुमानित छेखन सबत् १९ वीं यत्ती है। यह ज्योतिष प्राक्ष से सम्बधित प्रथ है। इसके प्रकरणों के नाम व दखोकों की संख्या निम्न प्रकार से है।

प्रथम प्रकरण का नाम सूर्वदशाप्रकरणम् है तथा बछोकों की संख्या २५ है। द्वितीय प्रकरण का नाम चन्द्रवर्षप्रकरणम् है तथा बछोकों की संख्या २५ है। तृतीय प्रकरण का नाम मौमवर्षे शक्र अकरणम् है तथा बछोकों की संख्या २६ है। चतुर्वा प्रकरण का नाम बुखवर्से खिफ्त अकरणम् है, बछोकों की संख्या २१ है। पंचम प्रकरण का नाम सुरुववर्षे शक्त प्रकरणम् है, बछोकों की संख्या २१ है। पंच प्रकरण का नाम सुरुववर्षे शक्त प्रवे बछोकों की संख्या १९ है। वध प्रकरण का नाम खानवर्गे शक्त अप्रकरणम् है एवं बछोकों की संख्या १७ है। वचम प्रकरण का नाम शनिवर्गे शक्त अप्रकरणम् है प्रवं बड़ोकों की संख्या १७ है। तथा अध्य प्रकार मम्पूर्ण मं या के बछोकों की संख्या १५ है। इंदा भ्लोकों की सख्या १६ है। इस प्रकार सम्पूर्ण मं या के बछोकों की संख्या १५ है।

आदि— शुभगहसुरोः सोम्पैर्वर्भे स्थाभिदशासुरोः । रोगोह्वेगापदां नाशः सुतदारादिसम्पदः ॥ १ ॥ अस्त— एवं प्रहत्यरूपं विचार्यं वाच्यं मनीषिभिस्तहत् ।

सर्व ग्रुभाग्रुभं वा विज्ञेयं गुरुमुखात् सम्यक् ॥ १२ ॥

श्रीपद्मशु दरमुनिप्रोक्त सूर्यक्रमाच्छतो जीयात् । आचंद्रतारकमर्चौ श्रीहायनसुंदरो प्र'थ: ।।१३ ।। इति श्रीहायनसंदरप्र'थ: समाप्त: ।।

जम्बूचरित्र या जम्बूअज्झयण (प्रांकुत)

यह पद्मसुन्दरगणिकृत प्राक्रुत काव्य है। इसकी रचना गद्य-पद्य मिाश्रत है। इस काव्य में जम्बूस्वामी (जैनों के अस्तिम केवली) के जीवन चरित का वर्णन पाया जाता है। मल गायाएँ प्राक्रत में हैं तथा स्तबक गुजराती भाषा में लिखा हुआ है।

इस काब्य की प्रस्कुत प्रति ला॰ द॰ विद्यामंदिर अहमदावाद का है। इस प्रति का क्रमॉक ५११६ है। इस प्रति का लेखन संवत् १८६८ का है। प्रति के लेखक का नाम नेंनचन्द्र है। यह प्रत कॉननपुर (कानपुर) में पिथ्य चिर० सरुपर्चद के पठन-पाठन हेतु लिखी गई है। यह प्रत स्वस्कुष्ठस्त है। इस काव्य की प्राचीततम प्रति जो हमने देखी वद्द संवत् १८८५०, याक स० १७१५ की पाई 18

- जाती है। प्रति का परिमाण २५ ४×११ ४ से० मी० है। इस प्रत के कुल पत्र १०७ हैं। प्रत्येक पत्र में पाँच पंक्तियाँ हैं तथा प्रत्येक पंक्ति में प्राय: ३४ से ३५ तक के अक्षर पाये जाते हैं। प्रति की दशा अच्छी है।
- आदि- श्रीऋषमदेवाय नमोनमः । श्रीमद्गोडिपार्थ्वपरमेश्वराय नमोनमः । तेर्ण कालेजं तेर्ण समयेणं रायगिहे नामं नयरे होत्या वण्णओ ॥
- अम्त— दसवयणंद्रूच्छेयं जाइस्तसी । सेणीया । एस जंबूरंचमभवदिट्ठं । ते संसेव(वे)जं भणीयव्या । अणयारग्गथे । विरधारएउरं मविस्तसी ।

एस जम्बूचरीय जे सुच्चा सद्दहांस से आराहगा माणियव्वा | जम्बूअज्झरणाए एगविसमो उद्देसो | एवं जम्बूअज्झ्येयण समत्त'

सम्पादकौ रमेश बेटाई यहेश्वर शासी

पर्मनन्दिप्रणीतः आत्मबोधः (आलोचना)

आत्मषोधः

यद्यानन्दनिधि भवन्तममलं तत्त्वं मनो गाहते रवन्नामरम्मतिलक्षणो यदि महामन्त्रोऽस्त्यनन्तप्रभः । यानं च त्रितयात्मके यदि भवेत् मार्गे भवदर्शिते को लोकेऽत सत्तामभीष्टविषये विन्नो जिनेश प्रभो ।।१।। निःसन्नत्वमरागिताथ समता कर्मक्षयो बोधन विश्वच्यापि समं दृशा तदतुलानन्देन वीर्येण च इ 💱 हण्देव तबेव संघृतिपरिथ्यागाय जात कमः श्रद्धस्तेन सदा भवच्चरणयोः सेवा सता सम्मता ।।२।। यहातस्य इढा मम स्थितिरभूत् स्वरसेवया निश्चितं त्रैलोक्येश बलीयसोऽपि हि कुतः संभा(सा)रज्ञत्रोर्भयम्। प्राप्तस्यामतवर्षह केवनकं सच्छत्रधाराग्रहम पुंसः किं कुरुते शुची खरतरों मध्याहकालातपः ।।३।। यः कृश्चिन्तिपुणी जगत्त्रयगतानर्थानशेषांश्चिरं सारासारविवेचनैकमनसा मीमांसते निस्तुषम्। तस्य त्वं परमेक एव भगवन् सारो ह्यसारं पदं सर्व (तत ?) भवदाश्रितस्य महती तेनाभवन्तिष्ट् तिः ॥४॥ ज्ञानं दर्शनमण्यशेषविषयं सौख्यं तदात्यन्तिकं वीचे च प्रभुता च निर्मलतरा(रं) रूपं स्वकीय तव । सम्यग्योगहज्ञा जिनेश्वर चिरात्तेनोपलब्धे त्वयि ज्ञानं किंन विलोकितं न किमथ प्राप्तं न किं योगिभिः ।।५।। रवामेकं त्रिजगत्पतिं परमहं सन्ये जिनस्वामिनं त्यामेकं प्रणमामि चेतसि दर्भ सेवे स्तवे सर्वदा। स्वामेकं शारणं गतोऽस्मि बहना प्रोक्तेन किंचिदभवेत इत्थं तद्भवतु प्रयोजनमतो नान्येन मे केनचित् ।।६।। पावं कारितवान यदत्र कृतवानन्यैः कृतैः साध्विति भ्रान्त्याहं प्रतिपन्नवाश्व मनसा वाचा च कायेन च । काले सम्प्रति यच भाविति नवस्थानोदगतं यरपुनः तन्मिथ्याखिलमस्तु मे जिनपते स्व निन्दतस्ते पुरः ।।७।। लोकालोकमनन्तपर्यययतं कालत्रयीगौचरं रबं जानासि जिनेन्द्र पद्म्यतितरां दाश्वरसमं सर्वतः । स्वामिन वेरिंस ममेकजन्मजनितं दोवं न किंचिरकतो हेतोस्ते पुरतः स वाच्य इति में ग्रुद्धन्यर्थमालोचितम् ।।८।।

सम्बो. १

चूनं मृस्युमुपेति यातममलं श्वां द्युद्धबोधाध्यकं त्वत्तस्तेन बहिर्भवत्याविरतं चेतो विकल्पाकुलम् । स्वामिन् किं क्रियतेऽत्र मोद्दवशतो मृत्योर्न मीः कस्य तन् सर्वानर्थवरंपराकुदहितो मोद्द: स मे वार्थताम् ।।१५।।

झम्पाः कुर्वदितस्ततः परिलसत्वाहयार्थलाभादद– न्नित्त्यं व्याकुल्तां परं गतवतः कार्यं विनाप्यारमनः । ग्रामं वाखयद्दैन्द्रियं भवद्वतो दूरं सुढत्कर्मणः क्षेमं तावदिहास्ति क्रुत्र यमिनो यावन्मनो जीवति ॥१४५।

संसारो बहुदुःखदः सुखपदं निर्वाणमेतकृते स्यक्स्वार्थाषितपोवनं वयमितास्तवेज्कितः संशयः । प्रतस्मादपि दुष्कस्वतविधेर्वा(र्ना)ज्ञापि सिद्धिर्थतो वाताळीतरळीकृतं दलमिव अभ्यस्यदो मानसम् ॥१३॥

श्वामासाद्य पुराकृतेन महता पुण्येन पूच्च प्रमुं बद्धार्थेयपि यरपदं न मुखमं तल्लभ्यते तिश्चितम् । अर्ह'न्नाय परं करोमि किमहं चेतो मवरसन्तिषी अन्यापि प्रियमाणमन्यतितरामेतद्ववहिर्षावति ।।१२।।

भावान्तःकरणेन्द्रियाणि विधिवस्तंद्वस्य बाहव्याश्रयान् प्रकीइत्य पुनरस्वया सह श्चविद्यानेकसन्मूतिना । निःवङ्गभुतनारसङ्गतमतिः शान्तो रहः प्राप्तवान् यस्ल्वां देव समीक्षते स रूमते घन्यो भवस्तन्विधिम् ।।११।।

सर्वोऽव्यत्र सहुमुहुकिंनपते लोकेरसंख्यीमित: व्यक्ताव्यक्तविकट्पजालकलितः प्राणी भवेत् संस्त्री । तत्तावद्मिरायं मदै(मै)व निन्तितो दोधेर्विकदानुरी: प्रायश्चित्तमियत् कुतः क्षुतगतं द्युद्धिभेवरसन्तिवेः(बौ) ।।१०।।

आक्रिस्य व्यवहारमार्गमथवा मूळोत्तराख्यान् गुणान् साषोधरियतो मम स्मृतिषया प्रस्थापि यद्षणम् । खद्ष्यर्थ' तद्पि प्रभो तव पुरः सज्ञोऽहनाळोत्वित्रम् निःशह्य' हृद्रय' विधेगमज्ञहेः मर्व्ययेतः सर्वया ।।९।। सर्वेषामधि कर्मणामतितरां मोहो बलीयानती धत्ते चञ्चलता विमेति च मृतेस्तस्य प्रभावान्मनः । नो चेच्जीवति को म्रियेत क इह डय्यस्यत: सर्वदा । नानास्वं च गतो जिनेन्द्र भवता दृष्टं परं पर्ययौः ।।१६।।

नानार्थ्व च गतो जिनेन्द्र भवता हष्ट पर पर्ययः प्रथमा । नानार्थ्व च गतो जिनेन्द्र भवता हष्ट पर पर्ययैः ॥१६। वातव्याप्तसभुद्रवारिरूहरीसंधातवरसर्वदा

वातब्यान्तसमुद्रवारिकेहरासघातवरसर्वदा सर्वत्र सणभंगुरं भगविदं सज्जित्त्य चेतो मम । सम्प्रास्वेतदशेषजन्मजनकृष्यापारपारस्थितं स्थातुं याञ्छति निविकारपरमानन्दे स्वयि ब्रह्मणि ॥११७॥ा

एनः स्यादशुभोशयोगत इतः प्राप्नोति हुःखं वनो धर्मः स्याच्च ग्रुपोश्योगत इतः शौष्व्यं किमप्याक्षयेत् । इन्द्र इत्य्वमिदं भवाअवतया शुद्वोत्ययोगारपुनः निरयानन्दपदं तदत्र च भवानर्हन्नहं तत्र च ।।१८।।

यन्तान्तन' वहिः स्थितं न च दिशि स्थुढं न सुक्षम पुमान् नैव स्त्री न नपुरुक न गुरुतां प्राप्तं न यत्व्वाधवम् । कमीस्वर्धाशरीरगञ्चगणनाव्याहारवर्णोक्तितः स्वच्छ ज्ञानद्दनेकपूर्ति तरह ज्योतिः परं नापरम् ।।१९।।

एतेनैव चितुन्नलि क्षयंकृता कार्य विना बेरिणा शश्वरकर्म खलेन तिरठति कृतं नाथावयोरस्तरम् । एषोऽहं स च ते पुरा परिगतो दुष्टोऽत्र निर्खार्थताम् संद्रश्वेतरनिग्रहो नयवतो धर्म: प्राभोरीष्टणः ॥२०॥।

आधिव्याधिचराम्रुतिप्रमृतयः सम्बन्धिनो वर्ध्वणः तद्मिन्तस्य मनास्मनो मगवत किं कर्दुमीशा चडाः । नानाकारबिकारकारिण इमे साक्षान्नमोमण्डले तिष्ठम्तोऽपि न कुर्वते जल्म्युचस्तत्र स्वरूपान्तरम् ।।२१॥

संसारावश्दद्यमालवपुषा दुःखं मया स्थीयते निष्यं नाथ यथा स्थळस्थितिमता मरसे(रस्ये)न तान्यन् मनः । कारुण्यामृतसङ्घरीतलयरे स्वरपादपङ्केतडे यायदेव समर्पयामि छद्वं तावरपर सौख्यवान् ।।२२।।

ताक्ष्व्राममिदं मनो भवति यदुबाद्यार्थसम्बन्धमाक् तत्कर्प्र प्रतिखुम्मते पुथपहं तत्मास्वदा तर्वथा । चैतन्यात्तव तत्तवेति यदि वा तत्रापि तत्कारणं श्रुद्धारमन् मम निश्चयारपुनरिंह त्यय्येव देव स्थितिः ।।२३।। ٤¢

कि छोडेन किमाअयेग किंमुत द्रव्येण कायेन किं किं वागिम: कुमुद्रेन्द्रियैः किमसुभिः किं तैविकस्वेरेपि । सर्वे पुद्गलपर्वया बन परे स्वत्त प्रमत्तो भयन् नास्यन्नेसिरसिश्रयस्यतितरामालेन किं बन्धनम् ॥२४॥।

धर्माधर्मनमांसि काल इति मे _µवाहितं कुर्वते चारवारोऽपि सहायतामुप्रप्रातिरित्ऽर्ठति गरयादिषु । एकः पुद्रुप्रच्छ एव सन्तिधिगतो नो कर्मकर्माक्वतिः इत्रीयच्यक्वरेव सम्प्रति मया मेदासिना सण्डितः ।२९५॥।

रागद्वेषद्धतैर्थया परिणमेद्रगत्तरैः पुद्रगले नाकाशादिचतुष्टत्र विरहितं सूर्या 'तया' प्राणिनाम । ताभ्यां कर्म नवं भवेदधिरतं तस्मादियं संखतिः तस्यां दुःखपरम्परेति विद्रुषा त्याख्यो प्रयाख्नेन तो ॥२६॥

कि बाक्नेषु परेषु वस्तुषु मन. इत्या विकल्पान्बहून् रागद्वेषमयान्तुषेव छुरुषे दुःखाय कर्माछभम् । आनन्दामृतषागरे यदि वसस्यासाच ग्रेद्वात्मनि स्फीतं तत्सखायेकतामुपगतं त्वं यासि रे निश्चितम् ।।२७॥

इस्याघाय इदि स्थिर जिन मवस्पादप्रसादास्सति अभ्यापंसद्वळामनं चन इतः छुद्धभर्ममारोधति । एतं कहुर्ममी च दोषिणमिताः कर्मारयो हुर्धराः तिष्ठति प्रसमं तदत्र मगवन् मण्डस्य वाखी मवान् ।।२८॥

द्वैत' सद्धतिरेव निश्चयवधादद्वंतमेवाम्टत संखेषादुभयत्र कस्पितमिदं पर्यन्तफाष्ठागतम् । निर्भार्थाय पदाच्छनै: दावलितादम्यरसमालम्बते यस्सो संज्ञ इति स्फ्रट' व्यवद्धतेर्द्रधादिनामेति च ।।२९॥

चारिकं यदमाणि केवछदृणा देव त्वया सुक्तये पुंसा तरखड़ माइदोन विषमे काले कलौ दुर्धरम् । मक्तिर्वा समभूदिह त्वयि ढढा पुण्याः पुरोपार्धितैः संवारार्णवतारणे जिन ततः सैवास्तु पोतो मम ॥३०॥

स्रेरेः ९ङ्कजनन्दिनः इतिमिमामालेग्चनामईस्तां अग्रे थः पठति त्रिसन्ध्यममलश्रद्धानताङ्गा नरः । योगीन्द्रैश्चिरकाल्हदतपसा यरनेन यन्गुग्यते तरयाप्नेाति परं पदं स मतिमानान्दसद्म श्रुवम् ।।३३॥

श्रीवीरेण मम प्रसन्नमनसा किश्चित्तदुच्चैः पद-प्राप्त्यर्थः परमोपदेशवचन चित्ते समारोपितम् । येनास्तामिदमेकगूतलङ्कत' राज्य क्षणं ध्वंसि यत् त्रैलोक्यस्य च तन्न मे प्रियमिह श्रीमूज्जी [ज्जि] नेन्द्रप्रभो ॥३२॥

इन्द्रस्वं च निगोदतां च बहुधा मध्ये तथा योतयः संसारे अमता चिरं यदखिलाः प्राप्ता मयानन्तशः । तन्नारूर्णमिहास्ति किञ्चिदपि मे हिल्वा विमुक्तिप्रदां सम्यदूगर्शनबोधवृत्तपदयीं तां देव पूर्णी कुरु ॥३ण॥

પદ્મનન્દિકુત 'આત્મબેાધ ' (અનુવાદ-વિવરણ અને પ્રસ્તાવના) રામ્પાદક-અતવાદક : રમેશ બેઠાઈ

પ્રસ્તાવના

આચાર્ય' પદ્ધમન-દીએ 'આત્મબોધ' તાને એક પ્રભાવશાળા દાશ'નિક સ્ચના તેત્રીસ કારિકાઓમાં આપી છે અને તે આપણુને તેમની અન્ય કૃતિએા સાથે મળા આવે છે. લાલભાઈ દલપતભાઈ પ્રાચ્ય ભારતીય વિદ્યામન્દિર, અપ્રદાવાદના ગ્રંથાલયમાં 'પુષ્યવિત્યવ્યુ હસ્તપ્રત સંત્રહ' માં 'એકત્વસ'વતિકાદિ આચાર' પદ્ધમનન્દિકૃતિસંગ્રહ' માં પદ્ધમનન્દીની સ્ચનાઓ એક હસ્તપ્રત રૂપે મળે છે. આ રચનાઓ પૈષ્ઠા એક 'આત્મબોધ' એ છે. આ હસ્તપ્રતનો ક્રમાંક ૪૪૨૫/૧૩ છે. સંસ્કૃત ભાષામાં અને દેવનાગરી લિપિમાં લખાયેલી આ પ્રત સારી સ્થિતિમાં અને સુવાચ્ય છે. 'આત્મબોધ' ની તેબીસ ક્રારિકાઓ ત્રણ પરો–૨૪૦૫ શ્વાર્ પ્રિક્રાર્ટ્યન્માં મળે છે. રપ-પપ્ર૧.૫ સે.ની. કદનાં પરોમાં પ્રત્યેક લીડીમાં ૪૭થી૪૯ અક્ષરો છે. 'આત્મબોધ' ની તેબીસ કારિકાઓ કુલ ૫૮ લીડીઓમાં છે. અન્ય લક્ષણો આ પ્રમાણે છે :

"દેશી કાગળ, કાળી શાહી; લેખન સ્પષ્ટ અને સુવાચ્ય; દરેક શ્લોકની પાછળ દંડમાટે જગ્મા ખાલી છેાડી છે; અશુદ્ધિએ ઘણી એાછી?.

આ હસ્તાપ્રતમાં 'આત્મબેધ' એ શીષ'ક ઉપરાન્ત પુષ્પિક્ષ આ પ્રમાણે છે. इति क्वति-रियमिद्र पण्डितोत्तमश्री पद्मनन्दिनः ।

આ એક હસ્તપ્રતને આધારે અમે 'આત્મયોધ' તુ સમ્પાદન કશું છે : અને તે અહીં સાતુવાદ રજૂ કશું છે. શંકાસ્પદ પાંઠોના સભાવિત વિકલ્પો અમે કીસમાં સાથે જ આપ્યા છે.

ંગ્રેસ, ડી. ઇન્સ્ટીટયુટમાં ઉપલબ્ધ આ હસ્તપ્રતને આધારે 'આત્મબોધ' તું સમ્પાદન અમે કેયુ° તે પછી પદ્દમનન્દીતું 'પંચવિંશતિ' એ નામતું હે. ઉપાધ્યે તથા . હે. જેનતુ

પદ્મનન્દિકૃત

સમ્પાદન-સટીક અને સાતુવાદ-અમતે જેવા મત્યું. આમાં 'આત્મબોધ' ધ્રમાંક નવમાં 'આવીચના' એ નામે પ્રગટ થયું છે. તેમાં પણુ આ જ ૩૩ ફ્રારિક્ષએ છે, જેનો સળ ગ સ્લોક ધ્રમાંક પદ્દપ થી પજી છે. ફ્રાંતિને અન્તે ધ્રુષ્પિક્ષ નથી. આ કૃતિની વાચનાએ! સાથે અભારા સમ્પાદનની વાચનાએ! સરપાવનાં ઢેટલે!ક વાચનાબેદ મળી આવ્યો. પરન્તુ બે સ્થળો સિવાચ આ વાચનાબેદોથી ક્રારીઓના અર્થધટનમાં ખાસ કોઈ ફેરસ થતો નથી. ડૉ. ઉપાએન સમ્પાદનના વાચનાબેદો પૈષ્ઠી જરૂરી, જે તે સ્થળોએ અર્થ સાથે અમે આપા છે.

પદ્મનન્દી કેાણ ?

સ સ્કૃત સાહિત્યની માફક જૈન સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સાહિત્યમાં પણ એક જ નામના એકટી વધારે લેખકો હાય એ એક સામાન્ય હડીકત છે. રાજરીખર ત્રણુ કાલિલસને હિલ્લેખ કરે છે, પરન્તુ કાલિકારો ઘણાથઈ ગયા છે ૧ આવુ જ હપવુ પણ છે. પદ્દમનન્દ્ર નામધારી ઘણા સ`તો, સાધુઓ અને લેખકો થઈ ગયા છે.૧ જુદાં જુદાં સાધનોની મદદયી અમે આવા અધિયાર પદ્દમનન્દીની નોંધ કરી છે. જે નીચ પ્રાકો છે છ

(૧) પદ્ધતન્દી એ કુચ્ઝકચ્ડેનુ ખીજુ નામ છે. ('એપિગ્રાફિકા કર્ણાટિકા, 'વૉ–૨, પા. કપ્ર, કર્કવ. અને 'ઇન્ડિયન એન્ટીકવરી'–૨૩, પા. ૧૨૬)

(ર) નન્દીસધ અને સારસ્વત ગચ્છના પદ્મનન્દી. તેનેા સમય શકસવત ૧૩૦૭, છે. (શ્રવણુખેલગોહ્ય શિલાલેખ--'જેન શિલાલેખ સંગ્રહ' ભાગ ૩, ૫ા. ૪૧૭–૪૨૦, સ હિરાલાલ જેન– પ્ર.માણિક્ષ્યચન્દ્ર દિગમ્ખર જેન ગ્રન્ચમાલા)

(૩) ક્રાણૂરગણ અને નિન્ગિણી ગ≃છના પદ્મનન્દી. તે સિદ્ધાન્તિ ચક્રેશ્વર પદ્મનન્દી તરીકે જાણીતા હતા. તેમનાે સમય શક સંવન ૯૮૯૭ (ઉપર મુજય, ભાગ ર પા. ર\$૯~૨૫૦૦.)

(૪) હનસંગ્ગેના બાહુળલિ મલધારી દેવના શિષ્ય પદ્દમનન્દી. સમય શક સ વત ૧૨૫ એટલે કે ઈ.સ. ૧૩૦૩–(ઉપર મુજબ્બ, ભાગ ૩, પા. ૩૮૭.)

(૫) પ્રભાચવ્દ્રના શિષ્ય અને શુક્ષચવ્દ્ર, સકલાક્ષીતિ' તથા દેવેન્દ્રકીતિ'ના ગ્રુરુ પદ્દમ-નન્દી ભદ્વારક. સમય વિ. સં. ૧૩૮૫ એટલે કે ઈ.સ. ૧૩૨૭ ('ભદ્રારક સમ્પ્રદ્રાય' પા.૯૨ સ. વી. પી. બોહતપુરકર, પ્ર. જૈન સંસ્કૃતિ સંરક્ષણ્યુ સ ઘ, શાલાપુર, ૧૯૫૮)

(૬) સેનગણુના પદ્દમનન્દી, સમય નવસુ શતક. (ઉપર મુજબ, પા. ૩.)

(૭) હેમચન્દ્રના શિષ્ય પદ્ધનનદી, જે કાષ્ઠાસંધ અને મશુરાગચ્છના છે. સમય વિ. સં. ૧૫૭૬ એટલે કે ઈ. સ. ૧૫૨૮. (ઉપર સુજય, પારપ્રગ,)

- १. शुङ्गारे ललितोद्गारे कालिदासत्रयी किसु।
- ર. આ પદ્દમનન્દીઓની વિરોષ માહિતી મારા મિત્ર અને સાથી હે. વાય. એસ. શાસ્ત્રીએ તેમના અર્ગેટ૦ અનુવાદ સાથેની પ્રસ્તાવતા માટે એકઠી કરી છે. તેમના આભાર.

રર

આત્મભોધ

(૮) સહસ્રક્ષ્ડીતિંગા શિષ્ય પદ્મનન્દી, જે ભટારકગણના છે. (સમય વિ. સં. ૧૬૦૦ એટલે કે ઈ.સ. ૧૫૪૨. ઉપર મુજબ, ૫ા. ૨૦૮)

(૯) દેવેન્દ્રક્રીતિ⁴ના શિષ્ય પદ્દમનન્દી, જે ખલાત્કારગણુ કારંજ શાખાના છે. (સમય વિ. સ. ૧૮૫૦ એટલે કે ઈ.સ. ૧૭૯૨. ઉપર મુજબ, ષા. ૭૮)

(૧૦) બલાત્કારગણુ તાગૌર શાખાના પદ્દમનન્દી, જે ચન્ઝકોર્તિના શિષ્ય છે. સમય વિ. સં. ૧૭૭૩, એટલે કે ઈ. સ. ૧૭૧૫ (ઉપર મુજબ, પા. ૧૨૫)

(૧૧) ખલાત્કારગણની ઇડેર શાખાના પદ્દમનન્દી, જે રામકૌતિ^{*}ના શિષ્ય છે. (સમય વિ. સં. ૧૬૮૩ એટલે કે ઈ.સ. ૧૬૨૫–ઉપર મુજબ, પા. ૧૫૮)

આ પદ્મન-દીએા પૈકી સૌથી વધુ ખ્યાતનામ પ્રભાગતના શિપ્ય ભ્રદ્દાર પદ્મન-દી છે, જે સમ્પ્રદાયની દિલ્હીની ગાદીના ઇ. સ. ૧૭૨૭થી ૯૭ ના સમય સુધી અધિપતિ હતા. જન્મે ધ્રાંક્રાણુ પધુ ઐન્ય બનેલા આ પદ્મનનદીને નામે 'એક્સવસ્યનતિ', 'યત્યાચાર', વગેરે લઘુ કૃતિએા બાણીતી છે, જે ભાષા, રૌલી તથા વિચારની દપ્ટિએ 'ભાવતાપદ્ધનિ' અને 'બિટ્તાયલ્લી પાર્શ્વનાથ રતોત્ર' સાથે લઘું સામ્ય ધરાવે છે. તેથી આ તમામના અને આપણા 'આત્મગોધ' સ્થયિના આ પદ્મનનદી હોય એમ કેટલાક વિદ્વાને માને છે. જોય પછુ તેમના પ્રથતો પ્રસ્તાવનામાં સ્વતન્દ્રી લોય આ જમતનું પ્રતિપાદન કેરે છે. અને બીજ આઠ પદ્મનનદીની નિર્દેશ કરે છે. આ મત શ'ક્ષરપદ છે. કેટલાકને મતે આપણુ પદ્મનનદી ઇ. સ.ની બારમી સાનબિત્મ છે.

શીષ^ક

"આત્મણે ધર્" ના ભક્તિમય કરા નની આરોગ્યના કરતાં પહેલાં હસ્તપ્રતોમાં ઉપલબ્ધ શીધ'કોની સમલ્/ આપણું મેળવીએ એ યોગ્ય થશે. અમે જે હસ્તપ્રતોને આધારે સમ્પાદન ક્યું છે, તેમાં આ કૃતિનું શીધ'ક આત્મણે ધર્ય એવું આપ્યું છે. આ શીધ'કેનો અથ'-" "આત્મવિષ્યચ્ક ણોધ: – આત્માને લગતો બોધ' એવા થાય છે. સાથે તોધપાત્ર એ છે કે આ ણોધ સાધકના હટવમાંથી સ્વયમેલ ઉદ્દભવ્યો હોય એ રીતે કૃતિમાં આપણુંને મળે છે. શાઆપ્યવન, સત્સંગ, સયમ, વૈરાગ્ય, સાધના વગેરતા ગળે સાધક મેલ્લમાર્ગ ગતિ કરે છે. ગતિ કરતાં તેના હૃદ્ધમાં વૈરાગ્ય પાછળે ભક્તિભાવ જાગે છે. અને એ ભક્તિપાર્વ તે વૈર પરમાત્માનું શરણ લેના ગ્રેર છે. આ રીતે ભક્તિમાર્ગ સાધકના ગતિના મહત્વનો જેતા થયે.

લેપાપ્યેના સમ્પાદનમાં આકૃતિવું શીષ'ક 'આલોચના' એ પ્રમાણે છે. અહીં 'આલોચના' એટલે 'પોતાના દોષોની કપ્યુલાત અને પોતાની ગહેણા; પ્રસુ સમક્ષ હાજર થઇ તેના આક્ષય માટે પ્રાર્થના' એ છે. આ કાવ્યમાં આત્મમંથન, આભચિત્તન અને આભવિવેદન

з 'นรมาโครน'มส์ เล :'- Introduction, น. 12

૪ પદમનન્દિપંચવિંશતિ :' Introduction, પા. 13

પદ્મન'કિકૃત

ઐ ત્રણુપ એપ્ડી સાથે મળી આવે છે. અને તેમાં એ ખાપ્યતના સ્વીક્ષર છે કે છવનમાં પ્રભુએ દોરી આપેલા, ખાંગ્રતી ધાર જેવા માર્ગેગતિ કરવી એ આતિ કઠણુ લાગે, તાે જિન પ્રયેતી એટતે કે પ્રનુ પ્રત્યેા ભારતિ એ જ માેક્ષપ્રાપ્તિ સુધીના સાધકતા ઉત્કર્યના સાચા માર્ગ છે

દર્શનમીમાંસા

તેત્રીસ ^ેનોકોના આ અત્યત્વ લાધવધુક્ત છતાં કિલપ્ટ નહીં એવા કાવ્યના દર્શનના સાર ડૉ. ઉપાધ્યે આ રીતે આપે છે—

" 'Recounting, reporting or confessing ones acts', glorifying the great qualities of Jina, the author offers a sort of prayer, recounting, repeating or confessing his shortcomings and fault in thoughts, words and acts, direct as well as indirect, and seeks shelter of the Jina with a view that they might be mithya, null and void in effect. It is a selfanalysis and self-introspection in the presence of Jina, who knows everything; and the purpose is to divest oneself of similar faults further and attain internal purification The mind is often perplexed and deluded, and endless defaults are there in life; and it is well- nigh impossible to explate them. It is not possible, at present, to experience selfrealization. Samsara is dvaita and moksa is advaita; one has to reach from one to another. The rigorous path of conduct preached by Jina is difficult in these days, so devotion or bhakti towards Jina alone is ones rescue or shelther. Recitation of this alocana leads one to the abode of bliss", 4

વર્ત'માન કાળમાં સાધનાના વ્યતિ કહેાર માગે ગતિ કરવી મુશકેલ છે, તેથી જિતનતી ભક્તિ કરવી અને તેનો આશ્રય શોધવા--એવા માત્ર આ સ્તોત્રકાવ્યને જિપદેશ છે એમ કહેવું એ અનેક દચ્ચિંગે ચિત્ય છે. વળી, આમ સ્વીકારીએ, તો આમાં જેને ઉપદેશ છે, તે જિનની ભક્તિનુ મહત્વ ઝાંહું પડે છે, ઘડી જાય છે. જિતની ભક્તિ, જિતની આશ્રય લેવાનો અને આત્યાને તેશ્વને માગે', કલ્યાણુને માગે' વાળવાના ઉપદેશ અન્ય જૈનાવા-સીંગે પણ પીતાનાં કારગોમાં આપો. (ભક્તામરસ્તોત' આ કારગો. પૈક્રા અંતા છે) આથી ઉપાધ્યેએ અત્યત્વ સંક્ષેપમાં આ કાવ્યના વિપદેશ રજૂ કર્યો છે, તે જેમનો તેમ સ્વીકારવાને બદલે શ્લોકોના ક્રમમાં આ કાવ્યના વિચારોનો સાર આપણે પ્રહણુ કરીએ

૫ 'પદ્મનન્દિપચવિંશતિઃ' પ્રસ્તાવના, પા. ૫-૬.

આત્મણાધ

અને તે પછી તેની મીમાંસા કરીએ. તેત્રીસ પ્રાર્થ'ના સભા શ્લોકોના આ લાકિતકાવ્યમાં સુખ્ય ઉપદેશ સ્વયમેવ લાકતનાં પ્રવીતિ, અનુભૂતિ અને બ્રહ્ધાના પ્રવીક કર્ષ આપ્રોઆપ જાણું તેના હૃદયમાંથી ઉદ્દભવ્યા છે પ્રભુપરાયલુ અને ભાઉતનામ સાધક એક બાજુ જિન પ્રભુતી મહત્તા અને બીછ બાજુ પોતાની અલ્પતાની તુલનાત્મક વિચારણા કરે છે, ત્યારે તેને બંને વચ્ચેના અતિ વિદેષધનો ખ્યાલ આવે છે. સાથે એ વિશ્વાસ પણ તેના હૃદયમાં જનએ છે કે પોતે સર્વાધા પ્રભુતો આશ્રિત બની રહેશે તો તેને ઉત્કર્પતા ચોક્કસ માર્ગ આવવા માર્કો તેથો પ્રભુતો આશ્રિત બના રહેશે તો તેને ઉત્કર્પતો ચોક્કસ માર્ગ પ્રવયમ મળી રહેશે. આ વિશ્વાસ સાથે તે પોતાના હૃદયમાંથી સ્વયંસ્કુરિન ભાવો–વિચારો પ્રાર્થ'નાના નક્ષ ભાવ સાથે સ્વષ્ટ કરે છે.

શરૂઆત જિનેશની સ્તૃતિના મગલ શ્લોકથી કરવામાં આવી છે. કવિ તેમાં કહે છે કે જિતેન્દ્ર ભગવાન એટલે કે આત્મામાં માનવતું ચિત્ત અવગાહન કરી શકે, પરમાત્માના નામ અતે શ્રતિથી અન્વિત મહામન્ત્ર મળી જાય, માનવતી ગતિ જિતેશે બનાવેલા ૨ત્નત્રયાત્મક માગે° થાય. તો આ જગતમાં સજ્જનોને તેમના પ્રિય વિષયની સિદ્ધિમાં ક્રોઈ વિધ્ન ન સંભવે મોક્ષની પ્રાપ્તિ એ છવનનું અન્તિમ લક્ષ્ય છે. અને તેનું પ્રથમ પગલું છે સંસારતા પરિત્યાગ આ માટે જિનેશ ભગવાને નિયત કરી આપેલા ક્રમ આ છે—નિસંગત્વ, અરાગિતા, સમતા, કમ ક્ષય, આત્મણોધન અને વિશ્વવ્યાપી દાન, માટે જ સજ્જાનો જિતેશની, આત્માની સંગ વાંછે છે (૨), ભગવાનની સેવા કરતાં માનવ આ ક્રમમાં પોતાનો વિકાસ કરે, તો તેને સંસારમાં કોઈ ભીતિ ન રહે (૩), જગતના સારાસારના લાંબા સમયના ચિન્તનથી વિદાતોને અનુભવ થાય છે કે અસાર સ સારમાં સારરૂપ સત્ય તે જ છે. આ અનુભવ સાચે જ આનંદ-દાયો છે (૪). જ્ઞાન, વિષયોનું દર્શાન, વીરતા, પ્રભુતા વગેરે ભગવાનનાં જ છે. આથી યોગદષ્ટિ વડે સાધના કર્યા ખાદ ભગવાનને પામતાે યોગી સવ'દા જ ખને (૫). ત્રણેય લાેકના નાથ એવા જિનસ્વામીને ચરણે જવાથી માનવ મુક્તિને ચરણે જાય છે; માનવજીવનમાં આ પ્રયાજન જ પ્રશસ્ય છે (૬). માનવ ભ્રાન્નિનો પ્રેરાયે! જગતમાં પાપ કરે, કરાવે. અનુમોદન આપે; પરન્ત અન્તે તા પોતાની ભૂલ સમજી પોતાને નિન્દતા સાધક પાપમુક્ત થાય (૭) પરમાત્મ જિતેન્દ્ર સવ°ત્ર છે, સાધકનાં પાપ જાણે – નિહાળે છે (૮) આમ થાય ત્યારે સાધક પોનાની તમામ સાંસારિક ભ્રેલોનો એક્સર કરી શહિતે અર્થે પ્રભુતા ચરણે જાય અને નિઃશલ્ય ખતે (૮) પ્રભના નિકટવલી પણામાં જ તેની શહિ, તેનું પ્રાયશ્વિત્ત સંભવે છે (૧૦), વ્યન્ત કરણ. ઇ ન્દ્રિયો વગેરેતે પરબાત્મામાં એકગ્પ કરવાં; મતિના અનાસક્તિ અને ગાન સાથે સગ કરવા. આ નાથી શાંતિ અને એકાન્ત અનુભવાય (૧૧). પ્રવે કરેલાં પૃષ્યોને યોગે પ્રભપ્રાપ્તિ સંભાવે, નિર્વાણ પ્રાપ્ત થાય; સંસાર નિર્વાણથી લુપ્ત થાય (૧૩). પરન્તુ સંચળતા, વ્યાકળતા, સ સારતં આકર્યો છા હોય, ત્યાં સંધી યમનિયમના પાલનથીયે ક્ષેત્રકશળ ન સંભવ (૧૪). સંસારતાે મોહ હાેય ત્યાં સુધી સુખ, સ્થિરતા, માક્ષ ન સંભવે. માનવનાે મોહ પ્રભુકપાથી દર થાય, આમ, આત્માન્નતિ પ્રભુને આધીન છે, (૧૫-૧૬) જરૂરી છે. જગતની ક્ષણ-ભંગરતાની પ્રતીતિ થાય, એ પ્રતીતિ થતાં મન જન્મચક્રથી પાર જ્વય, તિવિ^કકાર. પરમાનન્દ સ્વરૂપ પ્રભુને વાંછે (૧૭). પ્રભુના આશ્રયથી જ માનવ દ્રન્દ્રાવીત થાય, અને આમ થાય તેા જ સમ્ખો:--૪

પદ્મનન્દિકૃત

આ તન્દ્રતી પ્રાપ્તિ સભાવે (૧૮). આ કક્ષાએ પહેાંચેલા માનવ પાતે પરમ જ્યાતિ હાેવાના અનભાવ કરે (૧૯). અપાર અંતર હોવા છતાં માનવ પ્રભુ સમક્ષ જાય છે અને પ્રભુ તેને નિરાશ નથી જ કરતા (૨૦). જડ જગત, તેના સંખંધો, દેહ અને તેનાં લક્ષણો આત્માને કાંઈ કરી શક્તાં નથી (૨૧). સતન સંતપ્તતા અને જાગ્રતનાથી જ ઉન્નતિ સંભાવે. આત્મ-પ્રતિ સવ"સમર્પણના ભાવમાં જ સાચું સુખ છે (૨૨). માનવચેનના પ્રભૂમય થાય, તાે તે જિતેશ્વરની જ કુપા ગણાય માનવ આત્મા સામે જિતેશ એ પરમાત્મા છે (૨૩). બાંધનાત્મક એવા જગતના સળાધા તજી પ્રભુપરાયણ થવામાં જ સાચુ સુખ છે (૨૪). સ સારનાં સર્વ આંકપ°ો બન્ધનકર્તા છે. આ બન્ધન વિવેકરૂપી ખડળથી જ તૂટે છે (૨૫). સ સારમાં ગગદેવાદિ અને કમ°થી પ્રેરી દુ.ખપરમ્પરા છે એ સમજીને પૂરા પ્રયત્નપૂર્વ'ક વિદ્વાના તેના ત્યાગ કરે (૨૬). શુદ્ધ ગ્યાત્માને સાધક પામે અને આનન્દના અમૃતરૂપ સાગરમાં નિમગ્ન થાય. તેા માક્ષ સાથે એકના અને સાચું સુખ તેને મળે (૨૭). પ્રભ્રચરણની કપા વાંછતા માનવને પ્રભ જ સંસારરૂપી શત્રુથી બચાવે. આથી માનવે સતત પ્રભૂપરાયણ ખનવં જરૂરી છે (૨૮). દૈત એટલે સંસાર, અંદ્રેત એ જ અખત. આથી માનવ અંદ્રેતની સિદ્ધિને અંઘે ' જિનનું પ્રભુનં આલમ્બન લે (૨૯). પુષ્યને યેાગે પ્રભુમાં ભક્તિ દઢ થાય, તા સસાર-સાગર તરી શકાય (૩૦). માનવ પ્રભૂતે પ્રાર્થે વ્યતે વાંછે કે સમ્યક દર્શનથી સિદ્ધ પદવી (૩૧). પ્રભાકપા અને કેવલ્ય પ્રાપ્ત થયા પછી ત્રિલોકનું રાજ્ય પણ રસ જન્માવત નથી (૩૨). આમ, અતિ અગત્યની એ વાત છે કે જીવનમાં પ્રભુખતાવ્યા, ખાંડાની ધાર જેવા તીક્ષ્ણ માર્ગ અનુસરવાે કડાણ લાગે ત્યારે જિનેશ્વર પ્રત્યેની ભક્તિ એ જ સાચાે ઉત્કર્યના માર્ગ છે. આ ભક્તિ આત્માને નવું ખળ, નવી શ્રદ્ધા, નવા વિશ્વાસ આપે છે.

તેત્રીસ શ્લેક્ષેના આ ભક્તિકાવ્યમાં જે વિચારો, ભાવનાઓ અને દશ°તને કવિ વાચા , આપે છે તેના સાર શહ તાત્વિક દપ્ટયા આપએુ કરીએ

માનવને માટે, તે સાધક ળનવાને! તિશુધ કરે, બને, તે પછી પછુ સાંસાર અત્યન્ત તાપકર, બ-ધનાત્મક, મોહમાં નિમગ્ન કરનારો હોય છે. મોક્ષની પ્રાપ્તિ એ સાધકના અને તેની પાછળે સર્વ માનવેાના જીવનનું અન્તિમ લક્ષ્ય છે, સૌ માનવેા 'આત્મકામ ' છે. આ આત્મકામના, એટલે કે આત્મદર્શનની સિદ્ધિને માટે પ્રથમ પગલું છે સસારના સર્વાંગીહ્યુ પરિત્યાગ. આ પરિત્યાગને માટે જિતેશ ભગવાને સાધકની જીન્કા'માગી ગતિના જે કમિક માગે દોરી આપ્યા છે, તેનાં પગલાં આ છે—નિ:સ'ગતવ, અરાગિના, સમતા, ક્ય'ક્ષય, આત્મ-બોલ, મેત્યુ. આ વિત્ત માર્ગે સાધક ગતિ કરી શકે કરે તો તેનો પરમ ઉત્કા' તે નિભી'ક રીતે સાધી શકે.

પરન્તુ સાધકને ધીરજ ન હોય તે ? આ અતિ કડેણુ માગે° ગતિ કરવાની તેનામાં પૂરી હિંમત ન હોય તો ? તેનામાં આત્મવિધાસ ન જાગ્યા હોય તો ? જવાબ ૨૫૧૦ છે કે મોક્ષને એટલે કે આત્માત્યાન અને આત્માના સમ્યક દર્શ'નને જીવનના અત્તિમ લક્ષ્ય તરીકે સ્વીક્ષરી, તેની સાધના માટે તે જિનેશ્વર પ્રભુ પ્રતિ નમ્ર ખને, પ્રભુનો શરણાયી' થાય, પ્રભુભક્તિમાં રત થાય, પ્રભુને માગે° ગતિ કરવા કટિબહ થાય. ભક્તિ, સવ°સમપ'ણભાવ,

ર૬

આત્મખાધ

શરણાગતિયી તેનામાં પ્રસુએ ક્ષેરી આપેલા માગે' ગતિ કરવાની હિંમત કેળવાય, તે ઉત્કય• માગી' ભને. અથવા, કેવળ પ્રસુપરાયજીતા, નપ્રતા, ભક્તિ, સમપ'જીને ભાવ પશુ સાધકના આત્માને શુદ્ધ કરી, સંસાર-બન્ધનથી સુક્ત કરી, ઉદ્ધક્ય'ના માગે' દોરી જઇ શકે. આમ, તત્ત્વકશ'નલખ્ધ સાધના અને ભક્તિમાગી'ય સાધનાને કવિ અહીં સુલગ સ્પ્રમન્વય સાધી આપે છે.

ચ્યામ થયુ છે ત્યારે આપણુને સહેજે પ્રેમક્ષક્ષણા ભક્તિના પરમ ઉપાસક નરસિંહ મહેતાના શાળ્દો યાદ આવે—

''પ્રેમના તંતમાં સંત ઝાલે. "

છતાં નરસિંહ અને આ કાવ્યના સ્થયિતા પદ્મનદીની દષ્ટિમાં પાયોના બેદ રહેલે છે. નરસિંહ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિને ભક્તિ તરીકેમોક્ષ કરનાં પણ હાંચો દરઝએ આપે છે. તે કહે છે—

> " હરિના જન જો મુક્તિન માગે, માગે જનમોજનમ વ્યવતાર રે! તિત સેવા, નિત કીત*ન, એગવ્છવગ નિરખવા ન દક્ષમાર રે!"

પ્રભુપરાયહાતા, સવ'સમય'હા ભાવ અને ભાઉન સાથે પદ્દમનદી મુક્તિ વાંછે છે, આત્મોત્શાન ઝંખે છે. તે સાથે તે જાણે પોતાના આત્માને સંબોધીને જાગ્રત થવાતું પશુ કહે છે. પદ્દમનદીને માટે ભાઉત આમ સાખ્ય તહીં, પરત્વુ સાધન જ છે આત્માની હત્ય', આત્માનો મોક્ષ એ એનુ લક્ષ્ય છે, જે તેના આત્માને એટલે ઉચ્ચ ક્ષ્ણાએ લઈ જાય કે તે જિનેશ પ્રભુતી જ કૃપાથી જિનેશની સાથે અદ્ભૈત સાથે, અર્થાત સાધના અને સિદ્ધિમાં તેને ખારે કે એટલે જ તહીં પરન્ત તેનો અત્યત્ત નિશ્હરવા1 ખને.

અતેકાતમવાદ અને આત્માના મોક્ષનો વિલક્ષણુ જૈનદર્શનનો અભિગમ આ રીતે પદ્દમ નન્દી જળવી રાખે છે. સાધઢના આત્મા કરતાં જિત્તેચરનો આત્મા અત્યન્ત ઉચ્ચતર છે એ અર્થામાં તે પરસાત્મા છે. મોક્ષ એટલે સ્વાત્મવું, કઠોર સાધના અને સંપૂર્ણ અનાસક્તિ તથા ત્રેષ્ઠન્યાં તે માર્ગે સમ્પક્ દર્શન. અને આદ્વૈત એટલે સાધક આત્માનું જિતેચર પ્રશ્ન સાથે અત્યન્ત તિકટવર્તા પાછ.

આપ, 'આત્મમોધ' એ આત્માતે લગતો બાેધ છે, ત્યારે જિતેશ પ્રશુતે સંખાેધન, સર્વ-સમર્પ હુતો ભાવ છે, સાથે સાધક પાતાના આત્માતે પશુ સંખાેધન કરે છે અતે તેતે જાગત કરવા પ્રયત્નશીલ છે. અહીં કવિ રા. વિ. પાઠકનાં આ વચતાે આપણાંતે સહેજે યાદ આવે—

'' હજીયેન જગે મારા આતમરામ ! આતમરામ ! ''

અને '' જાગોછ! જાગોછ! મારા આંતમરામ!"

આ સાથે જિતેશપક્ષુ પ્રત્યેતી સાધકતી આરજૂઓ સહેજે આપણા હક્યને સ્પર્શી જય છે. આ સાથે આ કૃતિના તાસ્વિક બાેધ પણ આપણને પ્રસન્નકર બને છે,

ધદ્મનનિકકૃત

સાધક આત્મા અને જિત્વેશ પ્રસુ વચ્ચે જે અતિ વિરોધ છે, અતિ અન્તર છે, તે બન્ને આત્માએ પોતે જ સ્વપ્રયત્વે દૂર કરવાનાં છે. પ્રશુની કૃપાતી યાચના સાથે તેણું આ રીતે પ્રશુની કૃપાને પાત્ર પશુ બનવાતુ છે. સાધક જિત્વેશ પ્રેજીની કૃપા સહ, હલ્યમાં આપેાઆપ જાગતા ઉપરેશ સાથે ઉત્કર્ય સાધીને, નિયત ક્રમ્પ્સાં ઉચ્ચ અને ઉચ્ચતર સાધનાનાં શિખશે શર કરી શકે.

આ કાવ્યમાં જિતેશ પ્રસુ પ્રત્યે પ્રાર્થના છે પ્રાર્થયિતા એક જૈત્ન કવિ છે. યત્રત્વ જૈત્ન દર્શ'તની વિચાગ્ધારા વેરાયેલી પદ્ધી છે. છતાં આ કાવ્ય પ્રાત્ર સામ્પ્રદાયિક નથી જ. માનવ-આત્મા પરમકૃષાળુ પરમાત્મા સમક્ષ સવ'સમપછુંના ભાવે રજૂ થાય અને તેની કૃપાથી આત્વેત્વાના સાધનાં વોક્ષભાગે' પ્રગતિ કરે. આ વ્યાપક અર્થ સાહેલાઇથી તારવી શક્ય તેમ છે. આપી આ કાવ્યમાં જેન દર્શ'તના પારિભાષિક શબ્દો વધ્યુ ગોખ પ્રયોત્સ છે ત પછુ સ્વાવાવિક લાગે છે ભાઉતનો બોધ તો સોની માફક પદ્દમનનદી પછુ આપે છે, છતાં આ પ્રશુપરાષ્ઠ્રના, વિતાસતા, ભાઉતા, આત્મોત્સાનાની ઉતકટ તમન્ના, સંસારને તરી જવાની તાલાવેલી, વોક્ષની અદય્ય ઝખના--આ બધું કોઈ પછુ સાધકને લાગુ પડી શકે તેવુ છે. આ કોલ્યના ભાઉતમાની પ ઉપદેશ અને દર્શ'નની સામ્પ્રહાયાતીના માનવીય વ્યાપક્ષનાનું આ એક સદય પ્રત્યા બધુ છે.

આતમભો ધરે 'પદ્દમન નદી તું અને શ'કરાચાર્થ તું ' પદ્દમન ન્દીના ' આ તમળે ધર પે, અગ્યાસ કરતાં આ પણ ગે સહે ગે શ કરાચાર્ય 'ના સ્ચેલા ' આ ત્મળે ધર' તું સ્વરણ્યુ થાય. શે કરાચાર્યના વે સત્ત પ્રકરણમાં ' આ ત્મળે ધરં તે ના લાધવ, સદ્દમતા, તા કિંડના, આ સિવ્યક્તિની સચે ટેટત બને દાર્શ' નિક કતિતા માટે ગ્રા ગ્રીતું છે. આ સાથે તેના ચિત્તનની સહેતના આ પણું ખાસ આ તે પે રે છે. તેના વિશાળ ભાખર થોમાં શંકર જે વિસ્તૃત અને ઝીણ વટલ શું ' બાસ આતમાં તે લગતું આ પે છે, તેને જે રીતે તેના પ્રયાના શર્મ સ્ટે ચિડ્ત અને ઝીણ વટલ શું ' સાઠળ આ ત્માને છે. તેના વિશાળ ભાખર થોમાં શંકર જે વિસ્તૃત અને ઝીણ વટલ શું ' સાઠળ આતમાં તે લગતું આપે છે, તેને જે રીતે તેના પ્રયાના પ્રધાન સાર્ચ સ્ટે પ્રગત રીતે સાઠળી તે છે, તે જ આ ત્મવિષ્ય કચિત્તન અને દર્શન પૂરી સુસ ગતતા દાથે આપણુને તેના લઘુ પ્રકરણ થય ' બાત ત્મો પં માં અનુભવવા મળે છે. આ ત્મા વિષેતું તેનું સમગ્ર ચિત્તન સગ્નાત્ક યી વીમાં અને છતાં સુગે બાધ રીતે આ કૃતિમાં પ્રગટ થયા છે. અને આ સુગોધતાની ચારી દ્વર જે ચાટુ ત્વસવર અને સન્યમય ઔ પમ્માં તેણે ઘણા બધા બ્લો શ્વે શો આ આપાં છે, તે એ ક અનેરો પ્રભાવ લોનો કરે છે. આને લીધે શં કેરાગાર્થનો ' આ ત્મળે પં ' ભારતીય દર્શ' નગ્નાસ્ત્ર પાં છે.

આ સાથે એ પણુ નોંધપાત્ર છે કે પદ્યરૂપે, કવિત્વમય વાણીમાં શ કરે પોતાતું શુદ્ધ આત્યવિષયક દર્શન જ અહીં આપ્યું છે. તેમાંથી સાધકના આત્માની ઝંખના તેના તલસાટ, તેની સાધના, તેનો મોક્ષમાગે" ગતિ વગેરેની તાકિંક સમજ અને પ્રતીતિ આપણુ તારવી શકીએ, પરન્તુ શંકરની આ કૃતિવું એ મુખ્ય પ્યેય કે ક્વચિત્તત્ય નથી. તેવું ધ્યેય આત્માની દાર્શનિક નીમાંસા એ જ છે. અને તે પણુ તેણુ એવી રીતે આપી છે કે તેના અભ્યાસ કર્મ પછી સાધક શ કરતાં આત્મવિષ્ય ક્વાપક ચિન્તના અને તેના વ્યાપક દેવલાદ્વૈત્વાદો દર્શનમાં ગતિ કરી શકે. આથી જ ચિન્તમાનંદ કહેટું ટે —

"Scientific detachment, honest observation, logical conclusions and heroic decisions alone can help an individual to come away from his own life's fallacies. Atma-bodha supplies all these requisites and Shankara has made this scientific treatise a chiselled beauty with a distinct cadence and rhythm of its own. n_{s}

આતી સામે પદ્મત-દીવું ' આત્મખોધ ' એ સવિરોધ ભાવસભ્રર બાલુક કાવ્ય છે. તેમાં પ્રધાન સર છે સાધકના આત્માનાં ઝ`પના, તલસાટ, સાધના, મોર્સમાગે' ગતિ વગેરે બાબ-તામાં તેની પ્રબુપરાયબવાના. આ કાવ્યમાં આત્માની પ્રશસ્તિ છે તેના ગૌરવમાં અવગાહત છે, આત્મતિયયક જૈની ચિન્તના પણ છે. સાથે આ કૃતિમાં સુખ્ય સર છે ભાઈતની. ભકિત-પરાયભ્ર્યાતો, આરજૂના, શરભાગતતાના. આને કારણે, પ્રધાનપણે ભાઉતકાવ્ય એરી આ કૃતિ દાશ'તિક કાવ્ય તેમ છે જ, પરન્તુ તેમાં ભાતસભારતા અને ભાવવિસોસ્તા વિશેષ છે. સરૂસ અને તાત્મિક આવ્ય તે.

એક જ શીપ°ક સહિતની ગ્યા બંને કૃતિઓ આમ આત્મચિત્તન તા આપે જ છે. છતાં શંકરાચાળ°નું શુદ્ધ દ્વશૈનાકાવ્ય અને પદ્દમનન્દીનું પ્રધાનત: ભક્તિકાવ્ય એ એક બીજાથી જલાં પણ પડે છે અને બન્તે પોલપોતાની રીતે ગરવાં છે, મહાન છે.

s 'Atma-bodha' Swamı Chinmayananda, Publ. Chinmaya Mission, Bombay, Intro. માંધી

પંદ્રમનન્દિકુત

અતુવાદ અને વિવરણ

આતન્દના તિધિ અને અમલ તત્ત્વ એવા આપમાં માટુ ચિત્ત અવગાહન કરી શકે; આપનાં નામ અને શ્રુતિથી અન્વિત અનન્ત પ્રકારા એવા મહામન્ત્ર હોય; આપે બતાવેલા રત્નત્રયાત્મક એવા માગે* મારી ગતિ થાય–તાે હે જિતેશ ! હે પ્રસ્તુ ! આ જગતમાં સજ્જનોને તેમના અતિ પ્રિય વિષયોના (સિહિમાં) ક્યું વિધ્ન સભાવે ? (૫)

[મहામન્ત્રોડસ્ત્યનન્તપ્રમ → અનન્ત પ્રકાશ એવાે મહા મન્ત્ર.

रालवयासके मार्गे यान – રત્તત્રધાત્મક માર્ગે ગતિ. રત્નત્રય એટલે સમ્યક્ દર્શન, સમ્યક્ નાન અને સમ્યક ચારિત્ય જીએ : सम्यक्तां नज्ञानचारित्राणि मोक्षमागे: । તત્ત્વાર્થ-સૂત્ર ૧.૧. ભ્યાલાર્થ : માનવ પ્રભુપરાયછુ બની તેમણે બતાવેલા માર્ગે ગતિ કરે, તો તેની ગોલમાર્ગે નિવિધ્ન પ્રગતિ થાય.]

તિ:સંગલ્લ [= અનાસકિત], અરાગિતા, સમતા. ક્રમંદ્વાય અને (આ.રમ) બોધન-(આ સવ'ની સિદ્ધિ માટે) અતુલ આનંદ તથા વીય' સાથે વિશ્વવ્યાપી એવુ ગ્રાન—હે દેવ ! આ પ્રક્ષરના શુદ્ધ ક્રમ સંસારના પરિત્યાગ માટે તમે જ નિયત કરી આ ખો છે. (ખરેખર !) તમારો સરહોની સેવા (એ જ) સજ્જતોને સ મત છે. (ર)

[નિ:સંગાવ = અનાસકિત, અપરિપ્રહત. અતુલાન ૬ – અનન્તસુખ. કશા – જ્ઞાન કેવલદર્શન. ભાવાર્થ : સંસારના પરિભાગ તથા પ્રભુપરાયણાતા અને નોક્ષમાર્ગે ગતિને અર્થ પ્રમુગ્રે કોરી આપેલો માર્ગ શ્રેષ્ઠ છે. માટેજ સજ્યને જિતેશની, આત્માની સેવા વાંછે છે.]

આપની સેવા કરવાને લીધે આ (ક્રમમાં) મારી સ્થિતિ દઠ થઇ છે, તે પછી દ્વે ત્રિવેશકનાથ ! સંસરરૂપી શત્રુ (અતિ) બળવાન હોય તો પણુ તેના ભ્રષ્ય કઈ રીતે લાગે ? અસનતો વર્ષાથી હપ' જગાડનાર સુદર છત્રવાળા ધારાગ્રહને પામીને શુદ્ધ થયેલા મનખતે બપોરના સભયનો આતિ કહેર તાપ પણ શું કરી શકે ? (૩)

[આ સરળ સ્લોકમાં ત્રીજા અને ચોથા ચરણમાં એક અતિ સુન્દર, કાવ્યમય ઓપમ્ય આપ્યું છે. ભાવાર્થ: ભગવાનની સેવા સાથે આ ક્ષ્મમાં માનવ વિક્રસ કરે, આત્મોત્થાન માટે પ્રથાસ કરે તો તેને સસારમાં ક્રોઈ બીતિ કે અવરોધ રહેતાં નથી.]

ક્ષેઈ પણ વિદ્વાન જન, સારાસારતા વિવેચતમાં એકચિત્ત મનથી ત્રણેય લોકના [= જગતના] તમામ અર્થેાની લાંળા સમય પર્યન્ત સંપૂર્ણુ મીમાંસા કરે, તો હે ભગવાન ! એવા વિદ્વાનને અનુભવ થાય છે કે અસાર (સ સારમાં) આપ એક જ સારરપ [=સત્ય] છો. આપના આશ્ચિતની બાબતમાં જ આ ગરવી નિયુત્તિ સંભવે છે. (૪)

[નિયદ્વય – સંપૂર્ણ, નિષ્ટીત્તે – સુખ, આનંન્દ **ભાવાર્થ**: અસાર સંસારમાં જિતેશ પ્રભુ એ જ સારક્ષ્પ, સત્યક્ષ્ય છે. આથી ગરવી નિષ્ટત્તિ પ્રભુના આશ્રિતને પક્ષે જ સંભવે છે. ચોથા ચરહ્યમાં સર્વ મે મવવાબ્રિતથ્વ એવી વાચના ઉપાધ્યેમાં છે એ મુજબ "આપના આશ્રિત એવા મારી બાવબમાં"એ પ્રમાણે અનવાદ થશે.]

આત્મએાધ

ચાન, તમામ વિષયોનું દર્શન [અથવ, અહા], આત્મત્મિક સુખ, વીરતા, પ્રભુતા અને અતિ નિર્મળ રૂપ — (આ બધું ખરેખર) આપનું પોતાનું જ છે! તેથી હે જિતે-શ્વર ! સમ્પક એવી યોગદપ્ટિવડે (સાધતા કર્યાબાદ) લાંબા સમયે આપપ્રાપ્ત થાવ, તેા યોગીઓએ ક્યું ગ્રાન પ્રાપ્ત ન કર્યું હોય ? તેમણે યુંન જોયુ હોય ? અને વળી તેમણે શું પ્રાપ્ત ન કર્યું હોય ? (પ)

[અરોપવિષયં – તમામ વિયયોતું. સમ્યગ્યોગવશા – સમ્યગ્યોગતેત્રેજી, જ્ઞાતં કિંગ વિલેપક્તિં – ભાવ એ છે કે માત્ર આપતું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનારે યધુ જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત ક્યું', ળધાનું વિલાકન કરી લીધું, બધું પ્રાપ્ત કરી લીધું. 'તદ્યત્યન્તિક'ને સ્થાને ' તથાત્ય-ન્તિક' વાચનાથી અર્થ'માં ઢોઈ બેદ પડતો નથી.]

જિન્નરવામી એવા આપને ત્રણ્યેય લોકના એક (માત્ર) પરમ નાથ હું માતું છું. આપતે એકને જ નમન કરું છું, હૃદયમાં ધારણ કરું છું; સહાય હુ આપની સેવા અને સ્તુતિ કરું છું. એકમાત્ર આપના શરણે હું આવ્યો છું. (આપની મહત્તા) ફરી ફરી વર્ણુવ-વાથી જો કંઈ પણ થતુ હોય તો આ (ધુકિત એ જ) માટું પ્રેરોજન ખતો; અન્ય કોઈ જ (પ્રેયોજન) મારે નથી. (૬)

[**ભાવાર્થ**ં : ત્રણેય લોકના નાથ અને વંચ એવા જિનરવામીને ચરણે જનાર વારત-વમાં સુપ્રિતનેા આધાર લે છે. જિનરવામીને ચરણે જવાથી, જિનરવામીની મહત્તાના વર્ણનથી સુક્રિત સંભવે છે, એ ભાવ છે.]

અહીંયાં (સાંસારમાં માનવ) પાપ કરાવે, કરે કે તેતું અતુમેાદન કરે (એ સાંભવે છે,) – બ્રાન્તિને કારણે (આમ બાને છે.). હું મન, વાણી અને શરીરથી આપનાં (ચર-બ્રોમાં) આવું છુ. વળી આપની સમક્ષ હું આતમનિત્ત કહું (અને એ સીતે મારાં પાપીના એકરાર કહું) ત્યારે હવે સમયે સમયે ને કે કઈ (પાપ) મેં કહુ" હોય, બાવિપમાં (હું) કટું: નવસ્થાને ઉદ્ધવધેલું તો બધું જ હે જિત્પતિ ! બિચ્યા થાવ ! (૭)

["મત, વચત અને કાયાથી અહી આ (સ સારમાં માનવ) પાપ કરાવે, કરે" એમ અર્થ પણ લાઈ શકાય. નવરથા નોદલન – પાપનાં વવ સ્થાનો છે.— મનટુત, મન:– કારિત, મનોતુમોદિત; વચનકૃત, વચનકારિત, વચનાતુનોદિતા; કાયકૃત, કાયકારિત અને કાયાતુ-મોદિત. ભ્યાવાર્થ: બાન્તિથી પ્રેસયેલો માનવ જગતમાં માપ કરે, કરાવે, તેતું ગતુમોદન કરે. પ્રષ્ટું તુ અને તો માનવ આત્મનિત્દા કરી પ્રથુને વરછે, જાય અને માપચુક્ત થાય.]

હે જિતેન્દ્ર ! ત્રણુ ઢાળતી (ગતિથી) ગોચર એવા અનન્ત પર્યાયથી સુક્ત સોક-આલાેક્રેતે તમે જાણું! છો; ભધી બાજીએથી સવ[°] સમયે સમાન તેને આપ બરાયર નિહાળા છો. હે સ્વામી ! મારા એક જ જન્મમાં જન્મેલા દોયોને આપ જાણું! છો,તે છતાં શુદ્ધિ અને આલોચનાને માટે શા કારણસર છે. કેમેય આપતી સમક્ષ વાચ્ય બનતા નથી ! (૮) [ગતવરં – વાચના બેઠે ' ગોચર ', અર્થ એક જ. અનન્ત પર્યાય – મૂળ પદાર્થ એટલે દ્રવ્ય, જે નાલવન્ત નથી, તેની જુદી જુદી અવસ્યાએ, પરિણામો, વિકારો તે પર્યાય. ભાવાથ° : પરમાત્મા જિનેન્દ્ર સર્વત્ર છે, મારાં પાપ જાગ્રે છે, નિહાળે છે. પરમાત્મા સમક્ષ માનવ તાે ક્ષમાભાજન જ છે.]

બ્યતહારમાર્ગ'ના આશ્રપતે આધારે (પ ચ મહાવતાદિ) મૂળભૂત ગચ્છાચેલા અને પેઠા ગણાયેલા સાધુના ગુણોને ધારણ કરવા હતાં મારી સ્પ્રતિને માર્ગે જે દ્રપણો મારામાં સ્થાપિત થયાં છે; હે પ્રભુ ! શુદ્ધિને અર્થે તેમની પણ આલોચનાની [અને કેપ્પૂસાતની] તેયારી સાથે હું આપની સમક્ષ (ઉપસ્થિત થયો હું.). કારણ કે ભાગ્ય અને ચેતનાવન્ત મહાનુભાવોએ (મારા જેવાના) હલ્યને સર્વ રીતે નિ.શધ્ય બાનવવું ધટે. (૯)

[મૂળપ્રતુ શુર્ણા – મૂળ છ દ્રગ્યાના શુર્ણા, તેનાં લક્ષણો, જે તેની સાથે સહસાવી ગણાય આમ, મૂળપ્રતુ શુર્ણા દ્રગ્યોના સહપ્રાવી છે. દ્રગ્યો છે — છવા, પુદ્દગલ, ધર્મ, અધર્મ, આક્ષા અને ક્ષળ. ભ્યાવાર્થા માનવ પોતાની સૌ સાંસારિક ભૂસો કપ્યૂલી શુદ્ધિને અર્થ' જિન્ન પ્રભુ સમક્ષ જીપરિયન થાય, તો ને નિઃશાય બાની શકે.]

હે જિત્વપતિ ! અહીં આ સંસારમાં સહુ કોઈ ફરી ફરી અસંખ્ય લેહાકથી [= જન્મથી] બ'ધાયેલા છે [મિત્તઃ]. વ્યક્ત—અત્યક્તતા વિકલ્પોની જાળામાં ગૂંચવાયેલ પ્રાહ્યી (એમેલા માતવ સસારમાં જન્મ લે છે. વિકલ્પોના (ગૂંચવાહાથી) જન્મેલા મારા જ એ દોષોથી પ્રારા સંસાર રથા કરોં છે. તેતુ પ્રાયત્થિત્ત અહીં ઠપાંથી સાંભાવ્યું–જાવ્યું હોય ! આપતા નિકટાની'પંજ્યામાં જ તેની શહેર શક્ય છે. (૧૦)

['મદૈવ'ને સ્થાને 'સદૈવ'વાચનાને લીધે 'સદ્રય (મારાજ) 'એચે અનુવાદ થશે. 'સન્નિથી'ને સ્થાને 'સ નિધિમ'એ વાચના ટુચિકર લાગતી નધી. **ભરાવા થ**ે: સ સાર, જન્મજં જાળ, વિકેલ્પોતી પરમ્પરા વગેરે થક્ષી નમે છે. પ્રસુના નિકટવતી 'પણ્યામાં જ તેની શુદ્ધિ, તેનું પ્રાયક્ષિત્ત સંભવે છે.]

અન્તકરણ, અને ઇન્દ્રિયા તથા તેના ભાવાને વિધિપૂર્વાક [= વ્યવસ્થિત રીતે અથવા તિયમાનુસાર] બાલ્થાશ્રયમાંથી રૂધીને, અને શુદ્ધ ગ્રાનના એકમાત્ર મૂર્તિ એવા આપની સાથે તેમને એક રૂપ કરીને, અનાસક્તિ અને (આગમોતા) ગ્રાનના સાર સાથે મતિનો સાંગ કરીને, (હું) શાન્ત થયેલા માનવ આપની ક્ષમક્ષ એક્ષન્ત પ્રાપ્ત કટું છુ. હે દેવ ! સમતા પામેલા જે માનવ આપની નિકટવર્તિના પામે, તે ખરેખર ધન્ય ગ્રાણય, (૧૧)

[ચોચા ચરહ્યુમાં ' સમીક્રતે ' છે, તેને સ્થાને સમીક્ષતે અને સમીક્ષ્યતે એ બે નેધપાત્ર વાચનાવિક્ક્પ છે, જેને આધારે ''જે આપતું ચિત્તન કરે, (આપના વડે જોવામાં) આવે અને આપની નિકટલતિંત[ા] પામે, તે ખરેખર ધન્ય ગણાય" ઐવા અર્થ થશે. ભા**વાર્થ**ં :મતિના અનાસક્તિ અને ત્રાન સાથે સંગ કરવા. આમ કરવાથી શાન્તિ અને ઐકાન્ત અનુભવી શકાય. આમ, પ્રશ્નું સાંનિષ્ય ભારે શાતાકાર્યા છે.] પૂજ્ય પ્રભુ એવા અમાયતે, પહેલાં કરેલાં ભારે પુરયોના યાેગે પામીને, ધ્યક્ષન વગેરંતે માટે પણુ સુલભ નહીં એ પદ નિશ્ચિત રૂપે પ્રાપ્ત થાય છે. હે આહેતનાથ ! આજેપે આપની ઉપસ્થિતિ (હોવા છતાં) અતિ સ્થિરતાને પામેલું આ માટું ચિત્ત ળહાર [બાલ્થ વિષયોગમાં] દોડે છે ! હુંશું કરૂ ? (૧૨)

[પાંહેલાં કરેલા – પૂર્વ જન્મમાં કરેલાં. વ્યદ્યા વગેરેને સુલલ નહીં એવું પદ એટલે ગોહ્યરૂપી પદ. ચિત્ત સ્થિર બન્યા પછી પણુ બાલા વિપયોમાં દોડી શકે. એ રીતે ચિત્ત ન દોડે તે બાળતમાં ભકતે સતત જાગ્રત રહેવું જરૂરી છે.]

સ સ્વાર ભારે દુઃખલાયી છે, તેને (લુ'ત કરવા) માટે નિર્વાચ્યુ (એ જ) સુખતું પક છે. એને માટે અર્થાદિ (ની લાલસા) ત્યજીને અમે તપોલન તરફ ગતિ કરી; ત્યાં (સ્વ[°]) સંસયો તજી દીધા.. આમ, (અત્યંત) દુષ્કર એવા વતનો વિધિ કરવા છતાં કજી યે સિદ્ધિ ન વરી, કારબા, પવનકપી ભ્રામરે ચચળ બનાવેલા (.કમળ) દળની માફક મન આપ્રતેમભામે છે. (૫૩)

[વાસાઝીવરજી કુત્ત - પલનર્ગી બ્રમરે ગંચળ ખતાવેલ, પલનની પરગ્પરાએ અથવાત લાસુ-સમૂહે ગ્રંચળ બનાવેલ. પ્રથમ અર્થ દેખીતી રીતે વધુ સારો છે. ભાવાર્થ પુર્વે કરેલાં. પુરુષેતે યોગે પ્રભુપ્રાપ્તિ સંભવે, અને મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ થાય. હતાં, આ સિંહિ ચિત્ત ચંચળ હોય ત્યાં સુધી ન જ સંભળે.]

(મન) આખ તેમ જાવતાં મારતું હોય, ભાલા એવા અથાં ના લાગોથી હથાં પામતું હોય, વિતા આયોજને પણ સહય નાનમય આત્માને વ્યાકુળ કરતું હોય, ઇન્દ્રિયગ્રામમાં સતતવાસ કરતું હોય, સંસારના કારણાદ્ધ કર્મનું પરમ બિત્ર હોય-(આમ લોય અને) મન જીવંત (તથા પ્રવત્ત) હોય ત્યાં સુધી યમનિયમાં પાળનારને પણ આ સંસારમાં ફોયનુસળ ક્યાંથી હોય ! (૧૪)

[દ્રાંક્ટ્વથવા મ− ⊎ન્દ્રિયો તો સપ્રહ..થમિમઃ – યમનિયમો પાળનાવ, સંયમી. ભાાવાર્થાં સાનવ-બનગાં ચંચળતાં હોય, આત્મામાં વ્યાકળતાં હોય, સંસારતું આઢપાં છું હોય, ત્યાં સુધી યમનિયમોતાં પાલનથી પહ્યું સાર્ગુ લેમકુશળાં સંભવતું નથીં ઉપાધ્યે ત્રીજા ચરહ્યમાં વ્રાપ્ત વાસચારિત્રિવ્રં એમ વાંચે છે. તે વધુ સારી. વાચના: જણાક્ષ છે.]

્શુહ, ગોધ-એ જ જેને આ ત્યા છે, તેવા નિમળા એવા આપતી સમક્ષ રજૂ થતાર પણુ ખારેખર પ્રત્સુ પામે છે, આથી સતત વિંકલ્પોને લીધે આદુળ એવું (માટું આ) વિત્ત આપનાથી બહાર ભામે છે, હે.સ્વામી! આ સ્થિતિમાં શું કરવું ? મોહવશ એવા કોને મૃત્યુને ભાસ નહીં હોય ? આથી ખરેખર તો, સર્વ અનથી કરનાર, પારક્ષણં અહિત કરનાર એવા મારો મોહને આપ ટોચ. (૧૫)

['सर्वानईवरम्प्यसकत् – આ વાચનાથી' અર્થ' જરા જુદા પડરો. ' સર્વ' અનથોંની પરખરા @ભી કરનાર ' એ પ્રમાણે મોહથી અનથોં થાય છે. ચિત્ત બહાર ભાષે છે, માટે મોહ પર વિજય મેળવવા અનિવાર્ય છે.]

સમ્બે∖.∽પ

આ મોહ તો (ખરેખર) તમામેય કર્માકરતાં વિરોધ, અતિશય બળવાન છે. તેના પ્રભાવને યોગમત ચંચળતા ધારણ કરે છે અને મરણાથી ડરે છે. આમ ન હોય તો દ્રવ્યવાન એવા આ જગતમાં સેણુ જીવે છે, ક્રોણ, મરે છે ? પરન્દુ નાનાત્વ પર્યાયોને લીધે સંભવે છે; હે જિન્તેન્ડ! તે આપે જોયું છે જિલ્લા છે]. (૧૬)

[नानास्व – સંસારછવનની વિવિધતા. पर्याय. नानास्वं च गतो – અહીં ખીછ વાચના नानास्वं जगतः એ પ્રમાણે છે. અર્થ થરો 'જગતતું નાનાત્વ.' प्रभावान्मनः – પ્રભાવને યોગે મન पर्याय – સ સારની વિવિધતાની અવસ્થાઓ.]

પવનથી વ્યાપ્ત સમુદ્રના જળાનાં મોળના સંઘાત સમું આ જગત સદાયે સવ*ત્ર ક્ષણુલાં ગુર જ છે. આમ વિચારીને હવે માટું આ ચિત્ત અપાર જન્મોથી જન્મતા વ્યાપારની પાર ગયું છે (અને) નિવિ'કાર પરમાનન્દ સ્વરૂપ એવા આપનામાં સ્થિરતા ઝંખે છે. (૨૭)

[**વ્યાપારની પાર ગયું છે –** કર્મ અને તેના બ ધનથી પર થયું છે. જન્નેાયી જન્મતા વ્યાપાર – જન્મવરહારૂપ સંસારના કારણરૂપ વ્યાપાર. **ભાવાથ**ે: જગત, સ સાર ક્ષણભંગ્રુર છે તેની પ્રતીતિ થાય, ત્યારે જ મન જન્મચક્રની પાર જઈ શકે, અને નિવિધિર પ્રભુને વાંછે.]

અહીં આ જગતમાં (સંસારતા) અશુલતા ઉપયોગના યોગે પાય સંભવે, (અને) તેના શરી મનુખ્યા દુઃખ પાને. વળા શુલર ઉપયોગના યોગે અહીં ધર્મ થાય, (અને માનવ) કશું ક સુખ પાને. ખારેખર, આ બધું દ્વદરૂપ જ છે. તમારા આશ્રય લેલાને લીધે અને વળી શુભ ઉપયોગના યોગે ત્યાં નિત્ય એવા આનન્દના પદની પ્રાપ્તિની સભાવના રહે. આપ અહત છે, અને હું ત્યાં જ હું. (1૮)

[૬ન્દ્ર-પરસ્પર વિરુદ્ધ ઐવા ગુણ્યોના ૬ન્દ્ર, કલેશકારી દન્દ્રો. ભાવાર્થઃ પ્રભુતો આશ્રય લે તાે જ માનવ અશુભાચી સુક્ત થાય, સુખદુઃખથી અતીતથાય; તાે જ આનન્દની પ્રાપ્તિ સંભવે.]

તે અપંદર કે બહાર, કે દિશાઓમાં ક્યાંય રહેલું નથી; તે સ્થૂલ કે સહ્મ, પુરૂપ કે સ્થી કે નપુસ ક નથી; તે ગુરુતા કે લાધવને પામ્યું નથી. કર્મ (કરતાર) અને સ્પર્શ (ક્ષમ) શરીરના (લક્ષણ્ણ રૂપ) ગંધ (વગેરેતી) ગણુનાના વ્યવહાર વણોથી સુક્ત, સ્વગ્છ, ત્રાનદષ્ટિ રૂપ એક (માત્ર) સૂતિ' એવા હું પરમ જ્યાતિ છું, અપર નહીં. (૧૯)

['કમ'……વગ્નેજિંત:' – અન્ય અથ' આમ થરો – ' જે કમ', રપશ', શરીર, ગન્ધ, ગણતા, શબ્દ અને વગ્નેથિં મુક્ત છે. અપર નહીં – આનાથી અન્ય માટું ઠાઈ સ્વરૂપ નથી. ભાવાથ ' માનવ અશભ્રક્ત થાય, દ-દાતીત થાય, એ કક્ષાએં પ્રેહોચતાં જ પોતે પરમ જયાતિ હોવાનો અનુભવ કરી શકે, ત્રીજી પંડિતમાં વ્યાહાર ને સ્થાને સ્વાવાર એ ખીજી વાયતા ઊપાય્ત્રે આપે છે. અથ' થરો – 'આપાયથી અપર કે અન્ય નહીં.]

દ્રુપ્ટ એવા મેં વિનાશશીલ વેરી એવું કર્મ સતત કર્યા કર્યું છે, અને આપ ક્રોઈ પણ પ્રક્ષરના કાર્ય વિના (ગરવી) ઉત્નતિને પામ્યા છે. આટલા પરથી જ દ્વે નાથ ! આપણા એ વચ્ચેનું અંતર દેખાઈ આવે છે. છતાં આવે હુ, એવા આપતી સમક્ષ ઉપસ્થિત થયે। હું; મને દુષ્ટને કાઠી મઠાં! હે પ્રભુ! ન્યાયોજનોનો આવેા ધમ* છે કે તેઓ અયોઅજનોને સજા કરે. [= તેમનેા નિગ્રહ કરે.] (૨૦)

[આ સુંદર શ્લોકના ધ્વતિ એ છે કે પ્રશુ આવા માનવતા નિશ્લ કરે, પણુ તેને કાઠી ન જ પ્રૃદુ. चिद्दुम्मति क्षयकृता આ સ્થાને चिद्दुस्तविक्षयकृता એવી વાચના લઈએ તે સુદર્ભામાં બાંધબેસતી થશે નહીં. ભાવાર્થે: માનવ અને પ્રશુની વચ્ચે અપાર અંતર છે. હતાં માનવ પ્રભુ સમક્ષ નગ્રતાના ભાવે રજૂ થાય છે અને પ્રશુ તેને નિરાશ નથી જ કરતા.]

આાધિ, વ્યાધિ, ઘડપણુ, મરણુ વગેરે (માનવ) શરીરના સંખંધી છે; તેનાથી (સવ⁴થા) ભિન્ન એવા મારા પવિત્ર આત્માને જડ લોકો શું કરી શકે! (હે ભગવાન!) જીદા જુદા આકાર અને વિકારો જન્માવનારાં આ (વાદળા) સામે જ નભોમંડળમાં ઊભાં છે, તેયે વર્ષાના વાદળના સ્વરૂપને બદલી શક્તાં નથી. (૨૧)

[આત્માને જડ જગત અને તેના સંખંધો તથા દેક અને તેનાં લક્ષણો કંઈકરી શક્તાં નયી – આ ભાવ અહીં પદ્દમનન્દી એક સુદર દધ્યાન્ત દારા સમબ્બ કેછે. જીએો પીરાં-બાઈ–'' ઊડી ગયા હંસ પિંજર પડી તો રહ્યું. " આધિ, વ્યાધિ વગેરે શરીરના સંખંધી લક્ષણોથી આત્મા સર્વાંથા લિન્ન છે તે દર્શાવવા સુન્દર દધ્યાન આપ્યુ છે.]

સંસારના તામથી બળતા શરીરે હું ભારે દુ:ખપુલ કે ટક્ષી રહો છું જમીન પર રહી (તરફહતા)માછલા માફકહે નાચ! માટું મન નિત્ય સંતપ્ત છે. હે દેવ! કાટુલ્પરૂપ અથતના સંપક્ષ્યી અત્યન્ત શીતળ ઐવા તમારા ચરણુક્ષળે હું હક્ષ્યતું સમપર્ણ કટું હું, ત્યાં તે હું ભારે સખિયો થઈ જાઉં છું! (૨૨)

[પ્રશુપરાયણતા અને આત્મા પ્રતિ સવ*સમપ*લુના ભાવમાં જ સાગું સુખ છે. સુખિયો થઈ જાઉં છું – ભારે સુખ અતુલવું છું. ભાવાથે : માનવ સતત સંતપ્ત રહે, જાગ્યત રહે, તો જ તેના ઉત્નતિ સંલયે. પ્રશુપરાયણતા અને આત્મા પ્રતિ સ્વસમપ*ણુના ભાવમાં જ સાગું સુખ છે.

આ (મારું) મત (તયતો વગેરે ઇન્દ્રિયોના) સપ્રહ વડેબાલા અર્થાસાથેના સાંબંધો ભોગવે ત્યારે કર્મતો વધે જ ! આતે લીધે તો સદાયે સવ'રીતે હું તેનાથી જુદો પડી જાઉં છું. અથવા જે આપના વૈતન્યના(આવિર્ભાવ)થી તે (આપનામાં મય) થાય, તો ત્યાં પહ્યુ, હે શુદ્ધાત્માં ઠારથુ તો (આપ જ છે।). વળી નિશ્ચિત રીતે હે દેવ! મારી સ્થિતિ આપનામાં જ છે. (૨૩)

[ભાવાર્થ[°] : માનવ ગ્યાત્મા પરમાત્મામાં મય જાયતો તે પરમાત્માની, જિનેશ્વરની કૃપા જ ગહ્યાય.]

હે આત્માં ! તને લોક, આશ્રય, દ્રચ્ય, દેહ, વાણી કે પછી ઇન્દ્રિયો તથા પ્રાણ્યથી શું ? [અર્થાત્, તેમની સાથે નિસ્પત શીં ?] (જગતના સૌ જીવા) પુદ્ગલપરક હોય છે ત્યારેતું પ્રમત્ત થઇને તેમના દારા શા માટે બન્ધનને પામે છે ? (૨૪) [પુદ્દગલપરક – પુદ્દગલના પર્યાય. અજીવ કાયપુદ્દગલ દ્રવ્ય પહાર્થની અવરથાઓ, જે સતત બદલાયા કરતી હોય છે. બાલાપદાર્થમાં આત્મા ફસાતાં મેહને પામે છે, જે બંન્ધનનું કારણ છે. ભાવાર્થ: જગત સાથેના સબધા બન્ધનાત્મક છે, તે રિથતિમાં પ્રમત્ત થવું એ કષ્ટ નથી: પ્રભૂપરાયણતામાં જ સાચુ સુખ છે.]

ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ એચારેય (દવ્ય) માટું અહિત કરતાં નથી. પરન્તુ આ ચારેય (સસારની) ગતિ વગેરેમાં મદદકર્તા બને છે. કેવળ પુદ્દ ચલરૂપી શત્રુ એક જ નિક્ટવર્તા હોય તો કર્મ અને કર્માકૃતિ રહે: (આથી) બધનકર્તા આ વેરીને મેં હવે બેદરૂપી (= વિવેક્ટપ) ખડગથી ખાંડેન કર્ગો છે. (રપ)

[मना मेदासिना खण्डितः = વિવેશ્કૃપી ખડગથી ખંડિત કર્યો છે. ભાવાથ^રં સ સારનાં તમામ આકર્યગ્રા બન્ધનકર્ના છે. આ બધન વિવેકરૂપી ખડગથી ખંડિત કરવું જરૂરી છે.]

રાગદ્રેષથી ઉદ્દભવેલાં રૂપાત્તરોથી જેમ પુદ્દગલ દ્રવ્ય પરિષ્ણુમે, તેમ એ અમૃતિંક આક્ષશ વગેરે ચાર પ્રાષ્ટ્રીઓને માટે ઉદ્દભવતાં નથી એ બે [=રાગ અને દૂપથી]થી સતત નવું તે નવું ક્રમ થયા કરે; તેનાથી આ સસાર ચાલ્યા કરે છે. આમાં [= આ સંસારમાં] દુ:ખોની પરમ્પરા છે એ સમજ સાથે પ્રયત્પૂર્વક એ બેનો વિદ્યાનોએ ત્યાગ કરેવા ઘટે. (૨૬)

[ત્રીજા ચરણમાં કર્મનવ તે સ્થાતે કર્મથતં એ ઉપાધ્યેએ સ્વીકારેલી વાચના યોગ્ય નથી. માનવને સંસાર છે, તેમાં દુઃખાની પર પરા છે. આ બન્નેના ત્યાગ, બન્નેથી પરતા આવયશક છે **ભાવાથ**: રાગ-દ્વથી સતત નવું કર્મ થયા કરે, સંસાર આલ્યા કરે. સંસારમાં આ રીતે દુઃખાની પરમ્પરા છે જ, એ સપ્રજીને પ્રયતપૂર્વાંક વિદ્વાનો તેના ત્યાગ કરે. 1

. બાલા, પર વસ્તુઓમાં મન પરાવીને રાગદ્રેષમય અતેક સંહલપ-વિકલ્પો કરવાથી શે. લાલા ક (ઢે માનવ¹) તુઃ અશુભા ક્રમોં તો દુષ્મ માટે જ, નકામાં જ કરી રહ્યો છે. શુદ્ધ આતમાને પ્રાપ્ત કરીને આનન્દનાઃઅમશતરૂપસાગરમાં તું વસે [= નિમબ્ન રહે], તાે એકતાને પામેલા તે પવિત્ર [= स्फील] સુખતે તું નિશ્વિત રીતે ખામશે. (૨૭)

[ભાાવાથી: શુદ્ધ વ્યાભાને પ્રાપ્ત કરીતે આનન્દર્ગ અમૃતરૂપ સાગરમાં માનવ નિમગ્ન થાય, તાે તેને માક્ષ સાથે એક્લ્વ પામેલુ સુખ પ્રાપ્ત થાય.)

હે જિત્વ !આ પ્રમાણો હૃદયમાં સ્થિર એકમાત્ર અધ્યાત્મતી તુલનામાં મય માનવ શુદ્ધિને અધે^ક, આમ્યના ચરણુની કૃપાથી (આાભા પ્રતિ-) અહીં (સંસ્તરમાં) ગતિ કરે. આ દુધ'ર્ ક્રમ'રૂપી શત્રુઓ તેને લેષશુક્ત બનાવવા માટે કટિબદ્ધ થયા છે. હે ભગવાન ! આ સ્થિતિર્મ અહીં આપ મધ્યસ્થ સાક્ષીરૂપે દઠ સ્થિર છે. (૨૮)

[ભાવાર્થ[°]: માનવ સતત પ્રજીના ચરણોની કૃપા વાંછે, તાે તેને દાષશુક્ત ખનાવવાને તત્પર સંસારરૂપી **શ**્રુથી પણુ પ્રજી ખથાવે:]

દ્વૈત એ જ સંસાર, અને નિશ્વયના ખળે અદ્વૈત એ જ અમૃત. સંક્ષેપમાં બન્ને રીતે કરંપેલું આ (સત્ય) અન્તિમ છેડાને પામ્યું છે. આજે (આહીં સંસારતી)બ્હાર ગાંતી કરીને ધીમે ધીમે (છતાં) સગળ ડપલાં માંડતાં જે અન્યતુ (= બ્રહ્મતું, આત્માતું, જિતનુ) આ લખ્યત લે તે સ્પપ્ટ રીતે જ (સત્યની) સંગાને પામે છે અને વ્યવહારમાંથી બ્રહ્માદિનાને પામે છે. (૨૯)

[યરલા સંજ્ઞ તે સ્થાને ચત્તરો કહેજ એ વાગના લેતાં 'તે સ્પષ્ટ રીતે જ સંગ્રારહિત હોય છે ' એવા અર્થ થરો. ભાવાર્થ' દૈત એ જ સંસાર અને અદ્વૈત એ જ અધ્વત આ બે આત્યત્વિત કસત્યો. તેમની વચ્ચે માનવે પ્રભુવું, આત્માનું, જિનનું આસગ્યન લેવું ઘટે.]

હે દેવ! ઢૈવલ્ય દરાં તથી આપે સુક્તિને અથે° જે ચારિત્ર નિરૂપો છે, તે ખારા જેના મલુષ્યને વિષમ એવા કલિકાલમાં સિદ્ધ કરવું સુરક્ષેલ છે [હુધર]. આ સ સારમાં પ્રવ (જન્મમાં) ક્રમાયેલાં પુષ્યોથી જે આ મારી ભક્તિ આપનામાં ૬૮ થઈ છે, હે જિતદવ તે જ તો સ સારસાગર તરી જવામાં મારે માટે નોઠા બનેા. (૩૦)

[કલિક્ષલ – પંચકાલ – જેન ૬ષ્ટિએ છ ઉત્સપિંધુ] અતે છ અવસપિંધુોુંએ કાળ્યક – તેમાં પાંચમા કાળ, જે અત્યારે વિદ્યમાન છે. આજ વૈષ્ણુવાતા કલિકાલ **ભાવાથ**ે: પુષ્યતે ાંગે પ્રસ્તુમાં ભક્તિ દઢ થાય, તાે સસારસાગર તરી જઈ શકાય.]

(ધન્ય) ઇન્દ્રત્વ, હીનતા અને મધ્યતા એવી જે અનેક યોનિઓને હું સંસારમાં લાંભા કાળથી ભમતાં, અનંત શી પામ્પો છુ, તે કશુ પણુ આ સંસારમાં અપૂર્વ તવી. તેને ત્યજીને (હું આપને વાંછું છુ.) હે દેવ! સંપૂર્ણ મુક્તિનું પ્રદ્યત કરતી એવી સમ્યક્ દર્શ'નના બાેધથી સિદ્ધ પક્ષ્વી (ની મારી આકાંક્ષા) પૂર્ણ કરા: (૩૧)

[ભારાવાર્થ: ઇન્દ્રત્વ, હીનતા, મધ્યમતા એ સંસારમાં અપૂર્વ નથી. માનવ પ્રભુનું શરહ્યુ વાંછે અને પ્રાર્થ કે સમ્યક દર્શાનના બોધથી સિદ્ધ પક્ષીતે તે પાપે.]

શ્રીવીર (ઐવા જિત ભાગવાને) પ્રસન્ત મન સાથે એ અવર્જીનીય ઉચ્ચ પડ્ડી પ્રાપ્ત થાય તે માટે ઉપદેશનાં પરમ વચનો મારા ચિત્તમાં આરોપ્યાં છે. આ એકમાત્ર પૃથ્લીના પટ પર કરેલું, ક્ષણ્યમાં ધ્વંસ પામે તેલુ ત્રિલોકનું રાજ્ય ભાલે પડ્યું રહે (આસ્તામ,).હેપ્રભુ! હે જિતેન્દ્ર ! તે મને સંસારમાં પ્રિય નથી. (૭૨)

[ભાવાર્થ: પ્રસુદ્ધા અને કૈવલ્ય પ્રાપ્ત થયા પછી ત્રિલાકના રાજ્યમાં પણ સાધકને ક્રોઈ રસ રહેતા નથી,]

સ્ટ્રરિશી પદ્દમનન્દીની આ આલેચનાને પાત્ર કુતિને જે ણુદ્ધિમાન માવવ, નિય'ળ બ્રહ્માર્થા નમેલાં અંગે৷ સાથે દિવસમાં ત્રણુ વખત ખાસ વાંચે, તે લાંબા ક્રળતા ક્રપ્રેર ક્રાળ અને ભારે પ્રયતને યોગીઓ શોધી શકે, તે પરમ પદને િતરત જ] પામે છે. (૩૩)

इति कृतिरियमिह पण्डितोत्तमश्री पद्मनन्दिन : ।।

આ પ્રમાણે આ કૃતિ પંડિતામાં શ્રેષ્ઠ પદ્મનન્દિની રચેલી છે.

Atmabodha (Alocana) of Padmanandi (With Introduction and translation)

Editor-Translator-Y. S Shastri

Introduction

In the line of Jaina writers, one and the same name is borne by many authors belonging to different periods of time There have been many Jama Saints and writers bearing the name Padmanandi and we have been able to list about eighteen Padmanandis from different sources. Padmanandi is another name of KundaKundacarya.1 The author of the Prakrtavrtti on Pañca-sangraha is Padmanandi who is later than Akalanka.2 Padmanandi3 also called Siddhanti Cakreśvara, who flourished in Saka 997, is mentioned in Jain inscriptions The author of the Jambudvipapannatti (a prakrt-Text) who flourished in circa end of the tenth or beginning of the 11th century A.D. is Padmanandi.4 The author of Dhamma rasāyana was Padmanandi.3 There is another Padmanandi who belongs to Senagana and flourished in circa 9th century A D. Again, Aviddhakurana Padmanandi-Siddhantika is referred to in an inscription of A.D. 1163.7 A disciple of Naykīrti was Padmanandi, whose name is mentioned in some inscriptions dated A.D. 1181, 1195 and 1206.8 Padmanandi was pupil of Ramanandi.9 whose name is mentioned in an inscription, of the middle of the 12th century A.D. Padmanandi Pandita10 was one of the pupils of Adhyatma Subhacandra who flourished in the end of the 13th and beginning of the 14th century A.D. Padmanandı Bhattarakadeva,11 a disciple of Hanasoge Bahubali Maladhar-

- (1) Epigraphica Carnatika-Vol. 11, P-64, 66 and Indian Antiquary-XXIII. p. 126.
- (2) Panca Sangraha-Introduction, Pub : Bharatiya Jnana Pith, Banares, 1960.
- (3) Jaina Silalekha Sangraha-Part II Pub : Manikacandra Digambara Jaina Granthamila Bombay, P. 269-70.
- (4) Jambudvipapanatti-ed: H L. Jaina and A N. Upadhye, Sholapur, 1959, See Introduction. pp 13 F.
- (5) Siddhönta Sárádi Sangraha-Manikacandra Digambara Jaina Granthamala, Bombay. 1922, p 192 F.
- (6) Bhattäraka Sampiadäya-ed : ed: V P. Johrapurkar pub: ed. G. H. Doshi, Jaina Sanskili Samtaksaka Sangha Sholopur 1958, P-3.
- (7) Epigraphica Carnatika-II, SB, No. 64
- (8) Ibid, II, Nos, 327, 333, and 335.
- (9) Jainism in South India-P.B. Desai, Sholapur, 1957, 280 F.
- (10) Epigraphica Carnatika-Introduction, P. 86, & SB No. 65.
- (1) Jaina Śilślekhu Sangiaha-Part-III, Manikacandra D. Jaina Granthamala, p-387.

Atmabodha

ideva, flourished in saka 1225 Padmanandi, flourished in end of the 13th and beginning of the 14th century A D and he was a pupil of Traividvadeva of KundaKuudanvaya.12 Padmanandi Bhattaraka succeeded Prabhācandra on the pontifical seat at Delhi, since V S. 1385 to 1450 (=1328-1393). He was the author of Bhävana Paddhatt and Jtrapalli Parśvanatha-Stotra 13 This Padmanandi was very popular and he consecrated an image of Admatha in the year. Samvat 1450 14 He was so famous that some of the scholars presumed that, he was the author of twentyfive small treatises known as Padmanandi Pañcavimasati.15 There are some more Padmanandis16 who flourished in 16th, 17th and 18th centuries A.D. But the author of Padmanandi Pañca-vimśati (in which our present work Atm abodha or Alocana is also included) seems to be quite different from all these above mentioned Padmanandis, because he is a disciple of Viranandi, the author of Acarasara with Svopajñavrtti in Kannada languagel7. This Padmanandi clearly mentions his guru's name as Viranandi in his works viz. Dhaimopadeśamrtam, Danopadeśanam and Atmabodha or Alocana.18 So, he is quite different from other Padmanandis in general. and from the Bhattaraka Padmanandi (14th cenury) in particular. It is very difficult to fix the exact date of this Padmanandi, still we can say that, he flourished in the first or second quarter of the 12th century A. D. on the basis of the following observations: Out of 25 small treatises of Padmanandi Ekatvasaptati is very famous and, it is often quoted by Jaina writers. We find verses quoted from Ekatvasaptati, in the works of

- (12) Epigraphica Carnatika -SB No. -269.
- (13) Bhattārakasampradāya P-92.
- (14) Ibid- P.92
- (15) Kärtikeyänupreksä-Introduction,- A. N. Upadhye
- (16) (a) Padmanandi (V.S.- 1576) a disciple of Hemacandra- Bhauaraka Sampradāya - P. 247
 - (b) Padmanandi (Samvat 1600), disciple of Sakalakirti' Ibid-P208.
 - (c) Padmanadı (Samvat 1683), -pupil of Rämakirtı Ibid P. 158,
 - (d) Padmanandi (Samvat 1773), disciple of Candra kirti Ibid P. 125
 - (e) Padmanandi (V.S. 1850), disciple of Devendrakirti Ibid P. 78.
- (17) Pravacanasära-Introduction -ed . A.N. Upadhye, P -104.
- (18) (a) 'Sa Śrigururdisatu me muniviranandi'- Dharmopadeśamrtam-Verse 197. Padmanandi Pancavimśatı, ed A N. Upadhye and H.L. Jaina, Jivaraja Jaina Grantha mala No-10, Sholapur, 1962' P - 77.
 - (b) 'Ratnatrayabharanaviramunindrpädapadmadvaya Dänopadešanam- Ibid - Verse - 54, p - 90.
 - (c) Šrivirena mama prasanna manasā kiņcittaduccaih padaprāptyartham paramopadeša Vacanam citte Samāropitam-Atmabodha or Alocanā-Verse-32 See our Sanskrit Text,

Introduction

12th century writers such as Jayasena19 and Padmaprabha.20 Jayase flourished in the beginning of the 12th century and commented un Pañcastikava and Padmaprabha Maladharideva flourished in the midd of the 12th century A.D. and commented on Nivamasaia, Piabhacandra in his commentary on the Ratnakarandaka Srāvakācāra quotes tv verses from Padmanandi's work. He flourished circa end of the 12th (beginning of the 13th century. We also find verses quoted from Padmi nandi's work in the Asadhata's Svopajňavriti22 on Dhaimanirta, wh lived in the 13th century A.D. Again, Padmanandi seems to be influer ced by the writers such as Soundevasūri23 and Amitagati,24 who flourished in the 10th and beginning of the 11th century, A.D. respectively, Padn anandı bodily lifted certain lines from the Somadeva's Yasastilaka, Sc it is certain that our Padmanandi, the writer of twentyfive small treat ses, must have flourished in the first and 2nd quarter of the 12th centur A.D. The Kannada commentary on Ekatvasaptati, cleary mentions that Padmanandi 1s a contemporary of Nimbadeva who flourished in 1136 A D 25 The Kannada commentary on Ekatvasaptati mentions the word 'labdhatmavrtti' on the basis of which some scholars presume that, the author himself has written the Kannada commentary.26 But this possibi lity is ruled out because, the commentator Padmanandi is not a pupil of Viranandi, but disciple of Subhacandra Raddhantadeva and his Vidyaguru is Kanakanandi Pandita.27 Though Padmanandi was a great scholar of Sanskrit, Prakrit and Kannada, still it is very difficult to specify the place of activity of our author. He might have lived in the Kannada speaking area.

This Atmahodha (or Alocanā)-a hymn of 33 verses in fluent sanskrit composed in śārdūla metre is included along with other treatises of Padmanandi in a manuscript known as Padmanandi Pancavimšati. This

(19)	Jayasena quotes 14th verse of Ekatvasaptati Pancästikäya with Jayasena's com-
. ,	mentary, gatha, 162.
(20)	Padmaprabha and commentary on the Niyamasara - A.N. Upadhye, pub :
• •	Journal of the University of Bombay - X - 11, 1942.
(21)	Rainakarandakasravakacara - Introduction -pub Manikacandra D.J. Granth-
	amala, 24, Bombay, 1925.
(22)	Jaina Sähıtya aur Itihäsa - N. premi, Bombay, 1956 p - 342 F.
(23)	Vasastilaka and Indian Culture - K K. Handiqui, Sholapur, 1949.
(24)	Jama Sahitya aur Itihasa, - lInd ed : N. premi' Bombay, 1956' p. 275, FF
(25)	Padmanandi pancavimiati - Introduction, p. 17.
(26)	Padmanandı pancavimiati - Introduction - p - 17 - 18.
(27)	Syasti Śri Śubłacandrarāddhāntadevagrušisyena, Kanakanandi pandita Vāgraśmi
(41)	-vikasita hrtkumudanandaconcluding portion of the Kannada commentary
	on Ekatvasaptati - Introduction, p - 17.

Atmabodha

small work is critically edited with an introduction and accurately translated into English for the first time on the basis of the MS. found in Punyavijayaji's collection at L.D.Institute of Indology, Ahmedabad under the heading of Ekatvasaptatikādi - Ācārya - Padmanandi Krtisangiaha,28 No. 4425/12/

This complete Ms. of 33 verses consists of 3 folos (24 B to 26 A), containing 58 lines and 47 to 49 letters to a line. The size of each page is 25 5 x 11.5 cm. It is hand-written in black tak on the hand made paper (= country paper) Handwriting is very clear and fair, space is left for full-stop (-danda) after completion of every verse. The Ms seems to be very old (circa 400 years), solid in appearance and condition of the MS is very good. This work is written along with other works of Padmanandi, so, it begins after, the work Siddhastut in the MS. and it ends with *Kritriamila panditottama Śri Padmanandinah*. Few mistakes are found here and there. Possible corrections are shown in the bracket with questionmark.²⁹

To speak about this work, it is termed as Atmabodha-self awarness or Alocana-self-confession. It seems that the name Alocana is more popular than Atmabodha. The author himself, in the concluding verse, calls it Alocana.30 An unknown Sanskrit commentator's commentary on this work, ends with ityalocana samapta 31 This work is also termed as Atmabodha on the basis of the inner cutrent of thought. This name is more bifitting to this work. There are two currents of thought running throughout the hymn One is in the form of self-confession of one's own faults and another as in the form of describing the nature of Atman and self-realization. Most of the verses are devoted to the latter. The author's statement that recutation of this work leads one to the abode of bliss in the concluding verse, itself, sustifies the title Atmabodha. Though small in size, it is a very important hymn from the Jaina religious point of view. It seems to be a sponte neous expression of a mystic mind in its attempt to realise the Supreme Reality i.e., Atman on the religious plane. This hymn is full of rhythm.

(31) Padmanandi-Paņcavimšati-Ālocanā-P-168'

⁽²⁸⁾ Published Catologue.

⁽²⁹⁾ It is very important to mention here that when we have completed the critical edition and English translation of this simall treatise, the printed book Padmanandi Pancavimati, with Sanskut commentary ed by A N. Upadhye and H. L. Jains came to our hand. We have made good use of it in introduction, but we have maintained our own critical readings, and different readings accepted by those editors are mentioued in the notes, wherever necessary.

⁽³⁰⁾ Süreh Pankajanandineh Krtunimämälocanam;-33

Introduction

vigour and insight, that inspire one for self-realization. This work is in the form of a prayer. Prayer is nothing but an expression of inner devotion. It is a firm behef of the author that devotional thoughts and pravers directed towards Jinesa bling the highest happiness (Liberation) here and now. The entire hymn can be summarised in the following manner . The way shown by the Jina leads one to the state of self-realisation. Self-awarnese is nothing but a state of complete desirelessness and the realisation of sameness of all (Samata). Jina is a perfact Soul and treasure of bliss. Meditating on him, with an unflinching faith. constantly remembering his name and following the path of three jewels, which consist of Right faith. Right knowledge and Right conduct, one attains the highest object of life (i.e., liberation). Firm faith in Jina will save one from the fear of bitth, old age and death. Jina is like a good parasel of shower-bath, for the worldly people who are tormented by the strong heat of mundaue life. Everything in the world is momentary and worthless, Jina-a perfect soul-is the only Reality, and knowledge, faith, bliss and vigour belong to this Reality. If Jina-the ultimata Reality-is realised, then everything else, automatically becomes known and nothing remains to be attained. Thus, Jina should only be prayed, remembered and saluted.

Whatever blemishes occur, through negligence and doubt in the practice of religious duties and whatever sins occur thereby will become null and void after confessing ones own faults in the presence of Jana. Jineša is omniscient, knows everything. Still, for purification of one's own mind, one has to cofess ones own faults in the presence of omniscient Lord. The main purpose of self-confession is to divest ones self from similar faults further and attain internal purification. Man's mind is very perplexed, deluded and thus, man commits endless faults. And it is well-nigh impossible to expirate them. It is only possible by withdrawing the mind from external objects and uniting oneself with the Universal Atman by deep meditation and solemn contemplation. It is the only method to attain to the state of Jina. Mind is very fickle and nature of it is such that even after renouncing all worldly objects. Control over the mind is possible only through concentrating it on the Supreme Self.

This mundane life is full of unseries and Nirvāna is the only happiness. In this transitory world the only solace is the Jina's feet-the highest indeterminate Brahman. The state of Jina is a state of Nirvāņa, eterpal biss. Nirvāņa is nothing but the realisation of one's own Atman. It is the

Ātmabadha

realisation of pure knowledge which is indescribable in terms of human language. In this state, Atman is neither gross, neither male nor female nor neuter; neither heavy nor light. It is a formless state of pure absolute Consciousness. It is a body that is affected by birth, old age, disease, agony and death. Atman is pure spirit and untouched by all these. Thus attachment to everything including the body has to be given up. It is on account of enjoyment of worldly objects through scuses and the mind, that Karmie particles enter the soul and the individual self to the wheel of mundane life. Realising the unreality of the sense-objects enjoyment and the separateness of the Atmam from the material body, one can attain real peace. Attachment and aversion are the root causes of Karmabandha. They are very powerful enemies on the path of spiritual progress. Thus, attachment and aversion, have to be avoided. Duality thy name is sams ara (- mundane life) Liberation-the state of immortality is the nondual state, fice from all kinds of dualities One has to reach from duality to non-duality, from lower to higher The real is above all duality and is beyond speech and intellect. It can be realised only in the innermost self of all.

The rigerous path of conduct preached by Jina is very difficult to follow in these days of Kali. The contemporary environments are not favourable for practice of code of conduct. So, unflinching devotion to wards Jina alone will work as a boat to cross over the ocean of mundane life. It is Jina's feet which will make oue's free from the cycle of births and deaths and bestow liberation. Even recitation of this hymn which is written in praise of Jina will lead one to the permanent abode of bliss

Our author Padmanandi seems to be power fully influenced by the Vedantic thought. Many statements made in this work remind us of some Upanişadic passages. While describing the nature of Atman and the state of liberation, he speaks, just almost in the Upanişadic tone Upanişad states that on knowing Biahman or Atman, everything else becomes known and everything is attained.³² Padmanandi speaks in just similar way (v. 5). Atman is the only Reality, everything is unreal (anṛta,) say one Upanişad³³. Padmanandi also tells us in a similar

- (32) (a) Mundaka Upanisad I-II-3.
 - (b) Ibid-III-II-9.
- (33) (a) Chandogya Upanişad-III-XIV-1.
 (b) Ekamevadvitiym Brahma.

Introduction

way that, Atman is the only Reality and everything else is worthless (V.-4). Again, the Upanisads conceived Brahman as beyond thought. speech and bliss.34 Padmanandi borrows the word Brahman of the Upanisads and uses it in the sense of the highest Reality which is indeterminate and bliss (17). We are told in the Upanisad that, Atman is neither male, nor female, nor neuter.35 It is self-luminous consciousness. There is neither duality nor plurality of the self, but every personal self and impersonal Brahman are one and the same.36 Padmanandi, also describes it in similar manner (17, 18, 29). He also seems to be influenced by the Bhakti school of Ramanuja Vedanta, Centemporary environment is not favourable to practise this code of conduct. Thus, Padmanandi lavs more stress an devotion, almost of the theistic pattern. It seems that the Upanisadic spirit is imbued by our author, even though details are set in the religious and metaphysical framework of Jainism. We can also judge from this work that the author is more inward than out-ward in his religious approach. Though small in size, this work is undoubtedly a very good contribution to religo-philosophical literature of the Jainas.

- (34) Katha Upanisad-II-VI-12.
- (35) Śvetāśvatara Upanişad-V-10
- (36) (a) Katha Upanişad-II-IV-11.
 - (b) Māņdūkya Upanişad-II
 - (c) Brhadaranyaka-II-V-19-11.

Sambodhi Vol. XII

ATMABODHA (ALOCANA) OF PADMANANDI

English Translation

By

Y. S. Shastri

- O Lord Jinesa! if (ones) mind meditates on you-the treasure of bliss and pure Reality; if there is a great Mantra-(Sacred letters) (with oneself) in the form of rememberance of your name, which is infinitely radiant; if (ones) journey is on the path of three Jewels, (then) what impediment can be there (in regard to attaining) the desired object (i. c, liberation) of noble people ?¹
- 2. O Lord 1 non-acquisition, non-attachment, equanimity, annihilation of Karma² and all-pervading perfact knowledge with full of bliss andvigour, is the pure path (preached) by you to renounce the mundane world. Thus, adoration of your feet is always consented to by the noble people.
- 7
 - 3. O Lord of three worlds ! if I have reached surely this steady (state of mind) on account of your worship, then indeed, where is fear from even (the most) powerful enemy in form of mundane life ? What even tormenting mid-day heat of summer cando to a person who
- This verse indicates the importance of three things in the life of an aspirant of liberation, i. e. meditation on pure blissful Atman, recitation of name of the Lord, and the path of three Jewels which consists of Right faith, Right knowledge and Right conduct. 'The word 'Tritayaitmaka' reminds us of Umāsvāti's statement in Tattvārthasūtra viz. 'Samyagdarśana-Jnāna- Cāritrāņi moksamārgah'- T. S. I-1,
- 2. 'Krtsna Karmaksayomoksah' T. S. X-3,

Atmabodha

- has reached the good parasol of shower bath³ which is the cause of immense satisfaction on account of showering nectar-like water ?
- 4. O Lordl if some wise man reflects singlemindedly with discrimination on worthiness and worthlessness of all objects of three worlds⁴ for long, for him, you are the only Reality (Lit. = Worth) and everything else is worthless. Thus, all that great happiness is attained by me⁴ who has taken refuge in you.
- 5. O Lord Jineśa ! knowledge and faith of all objects, that infinite happiness, vigour, sovereignity (i. e. God of all Gods) and faultless beauty are yours (Only). When (One) attains to you after a long period of time by right yogic vision, then what knowledge is not known, what is left to be seen and what is not attained?⁸
- 6. I take you to be the only highest Lord of the three worlds, great conquerer and (my) Lord. I always salute, remember (or hold in my heart), serve and pray you only. I take refuge only in you. What is the use of speaking more (about all thee)? Let it be like that. I have therefore, no purpose with any other person (than you).
- Here, A. N. Upadhye and H. L. Jain's (U & J) edition reads as 'Sadyantra' instead of 'Sacchatra,' which seems to be very good reading.
- Through these words the author indirectly expresses the importance of lokavistarabhāvanā i. e. one of the important reflections (anupreksā)-See also T. S. IX - 7.
- 5. U & J. edition reads here 'me' in place of 'Tad' put into the bracket by us.
- This verse reminds us of the Upanisadic statement, 'yena vijfaitena sarvaŋm vijfaitam bhavati'.
- 7. In this verse, the author surrenders himself to the Lord. This reminds us of navavidha bhakti viz Śravanam-kutanam vişnoh smaranam pādasevanam. Arcanam vandanam dāsyam sakhyamātmanivedanam.

Padmanandikita

- 7. O Jinepatil on account of delusion, whatever sin, I made others to commit, whatever I have myself done and consented to others sinful activities as good, by body, mind and speech, and again the sin which arises from these nine sources (mind, speech and body) at present, and which will be done in future, that everything of mine be proved null and void (in effect) on account of reproaching one's own self in your presence.
- 8. O Jinendra! Constantly (at all the times), simultaneously and from all sides you know and see the universe and beyond the Universe, which are having infinite modifications and which exist in all the three times (in past, present and future). O Lord ! you know the faults of this birth of mine. Then why this fault of mine cannot be expressed in your presence for purification and confession^a ?
- 9. O Lord ! endowed with fundamental and Subsidiary virtues of a monk⁶ (Whatever fault is committed) on the basis of empirical stand point or doubt raised by mind (in your words) that all, also to, purify. I am ready to confess in your presence, because, pious, wise people have to make (others) heart free from cause of tormentation, in every respect.

9. Non-violance, truthfulness, non-theft, celibacy, and non-acquisition are called Mülagunas i. e. fundamental virtues. To protect, nourish and purify these fundamental virtues, certain other minor virtues are accepted. These are known as Uttaraguna, that is, subsidiary virtues. T. S. -V.

^{3.} In this verse, the author brings out the doctrine of omniscience, which is widely debated, in Jaina Philosophical literature. Lord, Jina is omniscient. There is nothing in the universe, which he does not know and does not see. It is said that... Ekobhāvah sarvathā yena dtēth sarve bhāvāh sarvathā tena dīstāh,'-quoted in Syādvādamanjart, -1, P-5

Atmabodha

- 10. O Jinapath every Jiva in this cycle of births and deaths (travels) in innumerable worlds associated with the net of clear and unclear thought. Therefore this jiva is always¹⁰ piled up by endless defaults follow, d by this net of thoughts. For So many laults (innumerable faults) where is scriptural (Ågamic) explation ? Explation (of them) is (possible) only in your presence.
- 11. O Lordl he who, withdrawing internal and external senses from out worldly objects in a proper way and uniting (them) with you-the personfied pure true knowledge; being detached (from worldly objects), understanding, the gist of scriptures, being tranquil and approaching solitude (if) such a one meditates¹¹ on you, that fortunate one attains your vicinity.
- 12. O Arihanta! attaining you (i. e. thy feet) the adorable Lord, by the great meritorious deeds done in the past, the state that is rare even to the creator etc, is surely atamable. But, what can I do ? My mind even to-day if foreibly concentrated (held) at your feet very much runs towards wordly objects ¹²
- 13. This mundane life is full of miscries (and) liberation is the only state of happiness. To attain this state of liberation, renouncing all worldly things, we retired to the forest. There we have discarded all our doubts. But even by (following) this difficult path of vows, liberation is not attained, even to-day. The reason is that our mind is perplexed like a petal made tremulous by line of wind (or series of wind).
- Here U and J edition reads 'Sadaiva' in place of 'Madaiva', which is more correct reading.
- The word 'Samikşate' is used in U and J edition in place o 'Samikrte': Which is again a more satisfactory reading.
- 12. In 12-15, the author enumerates the fickleness of the mind. These verses remind us of nature of mind described in the Bhagavadaita.

Padmanandikrta

- 14. (The nature of mind is such that), it wonders here and there, shines all around by obtaining external objects (for enjoyment); Constantly makes knowledgeable Soul restless without any reason and infuses the group of sense-organs (by karma) and is the powerful friend of karma which is the cause of mundane life. Where is happiness in this world even for restrained people when (such kind of) their mind functions ?
- 15. O Lord ! this mund (after) attaning you-the essence of pure knowledge, indeed, meets with death (i. e. mind becomes functionless). (But), being agitated by dilemma, it wounders continuously towards the outworldly object, withdrawing (concentration) from you (your feet). O Lord, what is to be done (in this matter ?) who is not afraid of death on account of infatuation in this world ? Thus, please impede my infatuation which is the cause of all kinds of asries of evils.
- 16. Amongst all the karmas, this deluding karma is very powerful. On account of its influence, the mind becomes perplexed and afraid of death. Otherwise, on the point of view of substance, who lives and dies in this world ? Manifoldness of the world is seen (preached) by you on account of its modifications only¹³
- 17. Thinking that, this universe is always momentary from all sides like a series of waves of ocean accompanied by the wind, my mind, at present being free from (or going beyond) all these activities, which are cause of mundane life, desires to dwell in you-the changeless highest blissful Brahman.¹⁴
- 13. In this verse, the author brings out the philosophical truth of Jainism. According to Jainism, there are six substances viz. Jiva, Ajiva-principle of motion, principle of rest, space, matter and Time. All of them are real from the point of view of substance. It is the only point of view of modifications there is change in substance. Thus, substance is defined as that which consists of production, destruction and permanence. (T S -V). Hence the point of view of Substance, no one takes births and no one dies.
- 4. Phis line reminds us of the Upauisidic statement-'anandam Brahma.'

- 18. Demerit is on account of inauspicious activities. From this demerit man becomes subject of suffering. Religious merit is due to auspicious activities From this (religious merit) one attains some sort of happiness. This pair of duality is on account of taking shelter in mundane life. Again, attainment of the highest eternal blissful state is on account of pure auspicious activities. O Arhan, (the difference between you and me is that), you are in the state of eternal bliss and I am here in this mundane life (which is full of pain and pleasure).
- 19. I am nothing else but that highest self-luminous Consciousness (Lit light) which dwells neither inside nor outside; nor in any direction; (which is) neither gross nor subtle; neither male, nor female, nor neuter; neither heavy nor light; free from Karma, touch, body, smell counting, word and colour and embodiment of pure knowledge and darsana.15
- 20. O Lord! the gulf between us is created by this enemy in the form of mischievous karma, which, without any reason destroys the advancement of Spirit.¹⁶ This, I am and that karma both are here in the presence of you. Amongst us (between us), (please) throw out that malignant (karma), because, it is the duty of a king to protect virtuous and punish the wicked ones.
- 21. The mental agony, disease, old age and ideath, etc., are related to the body. (Thus) what (harm) these inanimate things can do to my supreme Soul, which is quite different from these things ?¹^τ (They cannot do anything just as) these clouds taking various forms and shapes in the sky, cannot change the essential nature of the sky.
- 15 This verse is very similar to the Upanisadic statement that 'Atman is neither male, nor female nor neuter.'-Évetäsvatara Upanisad -V-10
- 16 The word 'cidunnatiksayakrta' is used in U and J edition, instead of 'cidunnatim'. The reading 'cidunnatim' is more appropriate here.
- 17. In these lines, the author indirectly attacks the materialists (who claim that Atman is not different from the body) by saying that Atman is quite different from the material body.

Padmanandik ia

- 22. O Lord ' I am always in (the state of) sorrow, on account of having body which is burning by heat of mundane life like a fish (which is) on the ground. But, I am happy, as long as I dedicate my heart to the lotushke feet of your's which are very cool on account of association of meetar like compassion.
- 23. O Lord 'O pure soul! this mind, with the group of sense-organs becomes connected with out-worldly objects. From that, karma arises. (But), I an'allways different from that (karma), indeed, or that karma (which is material) is different from your consciousness. Here also (in may case also) consciousness (which is quite different from material karma) is the main cause (in feeling different from that Karma). (Thus) ultimately my existence is in you only (or I am in thyself) (i. e. there is no different between nature of your consciousness, ultimately).
- 24. O Atman ! what is the use of these, universe, abode, matter, body, speech, senses, vital force and those imagined objects for you ? All of them are modifications of matter (only). (They are) different from you. Alas, why are you being negligeat, vanly taking shelter in bondage, by these imagined objects ?
- 25. Principle of motion, principle of rest; space and Time, do not do any harm to me. (Instead of that) all the four assist me in motion, etc.¹⁸ This is the only enemy in the form of matter which is transformed into the basic and subtypes of karmas, coming to me become a cause of bondage. So, I have destroyed these with the help of the sword in form of discrimination.
- 26. Just as matter is modified by changes caused by attachment and aversion, in a similar manner, four formless (substances) space, princ-

^{18.} Dharma, the medium of motion is the auxiliary cause of the movements Adharma, the medium of rest serves as the auxiliary cause of rest. Akāsa, the space assists to exist and Time (kāla) has characteristic of making possible transfromation perduration, activity, prior and posterior-prasamarati-215 and 218,

Atmahodha

ples of motion and rest, and time¹⁹ do not get modified or changed. rom these attachment and aversion there, constantly, arises²⁰ new arma. On account of this karma (bandba), there is this mundne life. In this mundane life, there follows series of sorrow Thus), both these are to be avoided by the wise with great section²¹.

D mind ! why are you vainly performing inauspicious actions (which tre cause of sorrow) imagining attachment and aversion towards outworldly objects ? If you dwell in pure soul, which is ocean like nectar of bliss, then surely you will attain that abundont happiness of oneness.

O Jina ! keeping ²² these (ideas) firmly, in my mind, by the grace of your feet this man ascends the one side of the transcendental scale for purfication. On the other side of (the scale), these irresistable enemies in the form of karmas forcibly standing to make me faulty. O Lord ! thus in this matter of giving judgment you are the impartjal witness.

Ultimate point of view, the duality is mundane life and (the state of non-duality is liberation.²³ In both the cases, it is said briefly in its highest sense (or limit). The soul, slowly walking out from a variegated first²⁴ state (i. e. from the state of duality), reaches (lit-holds) another state (i. e. non-dual state). It is certain that (ultimate point of view) it, (soul) becomes nameless and on the empirical point of

- The word 'ghaua' is used by U and Jedition instead of 'navam.'
- This verse reminds us of Umasvati's statements on attachment and aversion in Prasamaratiprakarana in which he states that attachment (= greediness and infatuation) and aversion (= anger and ego) are the root cause of mundane life-prasamarati-30-32.
- . U and J edition reads 'ityasthaya' instead of 'ityadhaya'.
- 1. The idea which expressed in this verse is very similar to that of Gaudapā-da in the māndūkyakārikā, where he states that this world is Māyā, and duality. There is no duality at the ultimate point of view and realising this there remains no duality i. e. māyāmātramidam dvaitam advaitam paramārthatab, jāātē_dvaitam navidyate-māndūkyakārikā-Āgama P. 17. 18.
- 'Nirgatyadipadat' is used in U and J edition instead of 'nirgatyadyapadat'.

Prasamarati prakarana-207

view, it is called in terms such as Brahman etc. (i. e. paramatman, parabrahman, etc).

- 30 O Lord ! the code of conduct preached by you-the perfect omniscient, for (attaining) to liberation, is, indeed, very difficult to follow by the man like me, in this unfavourable period of Kali age. O Jina ! the unflinching devotion towards you, which is on account of merits earned in the previous births, be the boat for me to cross the ocean of mundane life ²⁶
- 31. O Lord ! while wondering in the cycle of births and deaths, since long, I have obtained fadrahood (i. e. birth in the form of god of gods) Nigodatä²⁹ (i.e. birth in Nigodaform) and in between obtained all sorts of seats of briths, in innumerable times. Thus, in the world, there is nothing new for me except the path of Right-faith, Right knowledge and Right conduct-which (path) is the bestower of liberation. (Please) make that path of mine perfet.
- 32. O Lord, to attain that highest state, ²⁷ Viranandi (My guru) with pleasant heart has imparted the highest teaching in my mind. As a consocuencef of that (religious teaching) let, this one momentary kingdam of earth, be far away from me;²¹ even the kingdom of three worlds is not dearer to me here.
- 33. The wise, who reads this Ålocanā, the work of Padmanandi in the presence of Lord Arihanta, thrice a day, bowing down with pure devotion, indeed, attains that highest state (which is) the abode of bliss, which is searched with great exertion by the yogins with the help of deep-rooted peaance.

Here ends this work of Panditottama Padmanandi.

- 25. In this verse, the author points out the practical difficulty in following religious injunctions. He states in clear terms that, contemporary environment is not favourable to practising rigorous code of conduct. So, devotion towards Jina is the only solace. It reminds us of very popular statement that 'Kalau bhaktirvisiyate'.
- 26. Nigodata-one common body inhabited by infinite juvas.
- The word 'tatkinciduc caih' is used in U and J edition, instead of 'kincittaducchaih''.
- 28. The author means to state that he is not at all interested even in the kingdom of three worlds what then to talk of the earthly kingdom.

Brahman etc (Le press

d by you-the performance , very difficult to feach iod of Kaliage. Outparties ich is on account a set the boat in manage

ble of births and 1_{2} birth in the formely $j_{\rm B}$ and in between dynamics res. Thus, in the ard y of Right-lath, has an s the bestowe d hop fet.

? Viranandi (Myg. com teaching in mynul sig et, this one momana/am ven the kingdom since

ie work of P. dar. with a day, bowing durant t state (which is high exertion by the year of

tottama Pulminadi

practical diffuter is
 clear terms that, cost
 ctising rigrous obtain
 ly solace, it mark of
 tirvisisyate,
 by infinite the
 in U and Jelin, A

not at all intrest n to talk of de and the

WTÉWS Perception According to Vyakarana Sastra V. D. Hegde 'Kavi-Putra' of Kalidasa - A Critical Review Sudarshan Kumar Sham भगवती सूत्र देखखुक मालकविव एक मधा है मंग्रेणी: कार्यमध्य ને મુજબ્લા હા

OUR LATEST PUBLICATIONS

٠,

Secondary fales of the Two Great Epics by Rajendra I. Nanavali (1982) p. 12 + 795	50
. Lakamana's Súkiratnakosa Ed by Mrs Nilanjana S. Shan (1982) p. 16 + 71	9/
Sürzenya's Danādiprakarana Ed. by Pt Amtuttal M Bhojak & Nagin J. Shah (1983) p. 12 + 64	9;-
Ramacandra's Mallikamakarandanafaka Ed. Muni Shri Punyavijayji, Eng. Intio. by V. M. Kulkarni (1983) pp 6 + 35 + 1 - Stokavartika: A Study by Dr. K.K. Dixit (1983) pp 8 + 120	30/- .66 .27,
Stokavatirka: A Shoy iy D. the (Prakrit) Ed. by Pt. Rupen- diakumar Patariya pp. 16 + 339 + 32 (1983)	66,
Haribinden's Yoga Works and Psychosinthesis by Shantilal K. Dosa pin 94 (1983)	16
Nafarinia Alchataina Aprakusit Pada (Gojarati) Ed. by Ratilat	10/
This share Shris Praktic Lindval-Kahaj Ed. by H. C.	81,'
Theorem & Theorem (1984) Shiyama Bharig a Nyayamanjari (Triiya Anhika) With Gujarati Shiyama Bharig a triujslated by Nagin J. Shah (1984)	21/
er of the first of the second of the Gujardu fragslation and notes)	s3~50
a dan kating ang kating kanalarita Mulakavya	24/-
a ar anna 11 an an an Bhalaite (Gularu) pp. 304824 Samus 20	80/-
2 art Sectors Art 2 art 2 art 3 art 3 art 4 art Art 4 art	\$0/ 36/
12 μη μη του διαλική την πουτοποιούν (commentary * 'αα - Του αποτείας την του τ. του τ. 40 μ. 44 (1987) - Του αποτείας την του τ. 40 μ. 44 (1987)	
 Martin Bart & Discourses of the spile functions indology to a second statistic research of the Science (1982–1983) 	281,
n an	30
	10 10